

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים וחמישה, חוברת ראשונה
כסלו התשס"ג

ירושלים התשס"ג

**"לשוננו" יוצא לאור בסיוע הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
והקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי**

עריכה לשונית והתקנה לדפוס: נחמה ברוך

ISSN 0334-3626

**© התשס"ג, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית**

הפקה: ליזה מוהר

**סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים**

**האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>**

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ם)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

תוכן העניינים

	מאמרים	
	מיכאל ריז'יק	מסורת לשון חכמים באיטליה בימי הביניים
7		ומילים עבריות בלשון הדיבור
	רחל משיח	בחינת יחסים תחביריים בצירופי לשון עוקבי הַנָּה
21		במקרא על פי פיסוק טעמי כ"א ספרים
35	ישראל בן-דוד	זוטות בניקוד ובטעמים במקצת פסוקים
45	ברכה דלמצקי-פישלר	תמורות במבחר המילים של עגנון (תרס"ט-תש"ה)
65	מלכה מוצ'ניק	עתיד לעבר ביצירתו של חיים באר
	ביקורות	
77	משה צפור	קונקורדנצייה חדשה לפשיטתא
	גד בן-עמי צרפתי	"שרשות הכסף", מילון השורשים של הלשון
91		העברית ליוסף כספי
	הערות ותגובות	
	יונה צבר	מה נשתנה: השוואת שני תרגומים להגדה של פסח
95		בארמית חדשה יהודית של עמדיא וזאכו (תוספת)
97	רונית גדיש	תכתוב ותמלול – הערת המזכירות המדעית
I	תקצירים באנגלית	

כתובות המכתבים המשתתפים בחוברת זו:

ד"ר מיכאל ריזניק, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
ד"ר רחל משיח, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
ד"ר ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 111, ירושלים 92223
גב' ברכה דלמצקי-פישלר, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
ד"ר מלכה מוצ'ניק, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
פרופ' משה צפור, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
פרופ' גד בן-עמי צרפתי, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
פרופ' יונה צבר, Department of Near Eastern Languages and Cultures, UCLA, Los Angeles, CA 90095-1511, USA
גב' רונית גדיש, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034

מסורת לשון חכמים באיטליה בימי הביניים ומילים עבריות בלשון הדיבור

מאז ימי חנוך ילון, שאול ליברמן ויחזקאל קוטשר, חקר לשון חז"ל מבוסס על חומר משני סוגים עיקריים: כתבי היד והמסורות שבעל פה. בין המסורות שבעל פה ידועה ומפורסמת מסורת תימן; רבות תרמו לחקר הלשון גם מסורות אחרות מן המזרח, כגון מסורות ג'רבה, חאלב ובגדאד, אך בתקופה האחרונה הראו חוקרים שאף במסורות המערביות יש לעתים עקבות של מסורות קדומות,¹ בייחוד במילים המשוקעות בלשונות היהודים, כי הללו עמידות יותר בפני תיקוני המדקדים. מילים עבריות רבות נכנסו גם ללשון הדיבור של יהודי איטליה והן מובאות בעבודות המתארות את להגי היהודים בארץ זו.² עבודות אלו³ מוקדשות בעיקר לתיאור החומר ולמקומן של המילים העבריות בתוך להגי יהודי איטליה⁴ ולתפקידן בלהגים אלה (כגון שימושן כלשון סתרים). המילים העבריות נדונו מבחינה סמנטית⁵ אך כמעט אין בהן דיון בצורת המילים העבריות כמילים עבריות ובמקומן במפת קווי התיחום של העברית למסורותיה ולתקופותיה. מילים עבריות שנכנסו ללשון הדיבור של יהודי איטליה מעידות לעתים על הגיות קדומות⁶ או על צורות קדומות ועל קווי תיחום המקשרים את מסורת יהודי איטליה

- * אני מודה לפרופ' משה בר-אשר שקרא את הנוסח הראשון של המאמר והעיר הערות חשובות.
1. מישור, תשמ"ו, עמ' 254; מישור, תשמ"ט, עמ' 102; בר-אשר, תשנ"ב, עמ' 675.
  2. לדוגמה: בקי, 1929; טרציני, 1962; טרציני, 1937; טרציני, 1951; מודנה, 1990; מרצגורה, 1983; מרצגורה, 1980; מילאנו, 1955; מילאנו, תשנ"ב; סיסטיירי, 1970; פונציליו, קלורני, 1970. כיום עוסקת פרופ' מ' מודנה במחקר המילים העבריות באיטלקית יהודית ויש לצפות לפרסום חיבורה הכולל.
  3. כולל המילון, U. Fortis and P. Zolli, *La parlata giudeo-Veneziana*, Assisi-Roma, 1979.
  4. למשל, מרצגורה, 1999.
  5. למשל, מודנה, 1999.
  6. כמו הגיית השווא כ־a במילים מעין jacodimmi = יהודים (ראה ריז'יק, תשנ"ז, עמ' 180, הערה 29); magilla = מגילה, כך בטריאסטה, בפיימונטה, במודנה ובוונציה, לפי מילונה של פרופ' מ' מודנה (המילון לא נתפרסם עדיין ופרופ' מודנה הרשתה לי בנדיבותה להשתמש בו). לדוגמה, בטריאסטה longo come maghila = ארוך כמו מגילה (מרצגורה, 1983, עמ' 93; פורטיס, 1991, עמ' 199); baraka = בָּרָכָה, כך בֶּרְגִ'וֹ, לפי מילונה של פרופ' מודנה (וראה

למסורות רחוקות.⁷ בין המילים המשוקעות האלה ניתן למצוא צורות המתועדות אף בכתבי יד מימי הביניים שנכתבו באיטליה או צורות הדומות למתועדות בכתבי יד אלו. השתמרותן של צורות אלה אינה מובנת מאליה, שכן גורמים רבים היו עשויים להביא לידי הדחת הצורות הקדומות אף מלשון הדיבור. בדומה לכל קהילות ישראל, אף על יהודי איטליה עברו תהפוכות רבות במשך מאות שנות תולדותיהן. בניגוד לעדות רבות אחרות יהודי איטליה לא גורשו מאדמתם (אם כי אף אותם פקדו גירושים מקומיים), אלא קלטו מגורשים מארצות שונות ומשום כך הושפעו מבחוץ בצורות שונות.⁸ בכל זאת, כמה וכמה צורות המתועדות במקורות איטלקיים מימי הביניים, כלומר בכתבי יד שנכתבו באיטליה, מופיעות בלשון הדיבור של היהודים במקומות שונים באיטליה. מילים אלה עשויות לתרום בשני תחומי

מה שכתב בראשון, 1999, עמ' 134, על ההגייה baraxa = ברכה, בדרום מערב צרפת); bacan = בָּכָאן, כך באנקונה ובוונציה (מודנה 1990, עמ' 78 והערה 25); המילה מתועדת כבר בשנת 1612 בקומדיה עממית (מודנה, שם).

7. כמו למשל המילה batticaverotte (=כתי קבורות; מילאנו, 1955, עמ' 238) או caurimmi/ kaurimmi (=קברים; מילאנו, תשנ"ב, עמ' 311; סיסטיירי, 1970, עמ' 128), שאנו עדים בהן לצורת הרבים של הסגוליים על משקל קְטָלִים/קְטָלוֹת (על כך בכיפ"ס ראה בראשון, תש"ס, עמ' 86–87 וריז'יק, תשנ"ה, עמ' 76; ויושם לב לתנועת הק"ף, שהיא a, כמו במסורת בבל; ראה ייבין, תשמ"ה, עמ' 843).

8. השפעת ספרד לא פסקה מעולם ונעשתה מכרעת אחרי גירוש ספרד, כאשר הגיעו גלי המגורשים. למעשה כל חומר שנכתב אחרי הגירוש חשוד מאוד בהשפעת מסורת ספרד, ובחקר מסורת איטליה יש להשתמש בו בזהירות רבה. מאשכנז הייתה הגירה גדולה בעקבות הרדיפות בעת מגפת הדבר ("המגפה השחורה") בשנים 1348–1350 (ראה, למשל, מילאנו, 1963, עמ' 129–136). במרוצת השנים גברה השפעת אשכנז כמרכז תורני, ומשם הגיעו גם מילים לא מעטות שהוכנסו ללשון הדיבור של יהודי איטליה, דוגמת orsai (יאָרצייט), chamiscioscer (=חמשה-עשר, כלומר תערובת, ערבוביה; מקור המילה בתערובת הפרות הנאכלת בחמישה-עשר בשבט). מצרפת הגיעו מהגרים במשך המאה הי"ד, בייחוד אחרי הגירוש המוחלט בשנת 1394 (מילאנו, 1963, עמ' 144–146). שרידי הקהילה היהודית בצרפת השתקעו בשלוש ערים בפיימונטי: אסטי, פוסאנו ומונקלבו (הם שמרו על תפילת הימים הנוראים על פי המנהג העתיק שלהם, מנהג אפ"ם). לכוחה של השפעת המהגרים מארצות אחרות הוסיף המספר הקטן יחסית של יהודי איטליה המקוריים (בונפיל, 1994, עמ' 25). התפילה והלימוד הם ששמרו בעיקר על היסודות העבריים בדיבור עד העת החדשה, אבל החל במאה הט"ז התפללו יותר ממחצית מספר היהודים באיטליה לפי מנהג האשכנזים או הספרדים. לדוגמה, ברומא היו בתי כנסת של קסטליאנים, של קאטלנים, של אראגונים, של סיציליאנים, של צרפתים ושל אשכנזים, ליד ארבעה בתי כנסת איטלקיים (מילאנו, 1963, עמ' 238; מילאנו, תשנ"ב, עמ' 134–137). בערי הנמל פיזה ואנקונה נתקיים הנוסח הספרדי ליד הנוסח האיטליאני, ואילו בליורנו הוא היה הנוסח השולט (ולמעשה היחיד); בוונציה ובפירארה עמדו זה ליד זה בתי כנסת אשכנזי, איטלקי וספרדי (בוונציה גם מזרחי); בפיימונטי ליד המשולש של אפ"ם היו אזורים שקהילות שלמות התפללו בהם בנוסח האשכנזי (רות, 1962, עמ' 213).

המחקר: (א) בתיאור מסורת "לשון חכמים של יהודי איטליה לאזוריה ולקהילותיה";⁹ (ב) בתיאור המפה הכוללת של מסורות העברית לתקופותיה. להלן אדון בכמה מילים.

א. רבי

מילה זו היא מן הנפוצות ביותר בלשון הדיבור של היהודים בכל העדות, לכן אין פלא שבקהילות ישראל שונות נתקבלו הגיות שונות שלה: רַבִּי, רָבִי, רֶבִּי, רֶבִּי. מימי הביניים הקדומים הגיעו אלינו מאיטליה כתובות המצבה המעידות על הרי"ש הסגולה:¹⁰ *filia rebbitis, due rebbites*. הניקוד בסגול, ליד הניקוד בשווא,¹¹ מופיע גם בכי"ק. אך במחזוריים האיטלקיים מימי הביניים, המוסרים לנו את המסורת החיה בפי היהודים, התמונה שונה. ניקוד הרי"ש הרווח והשולט ברוב המחזוריים הוא שווא. בשלושה מחזוריים (אס, פש, פס) מתוך עשרים שבדקתי מופיעות צורות ספורות (צורה אחת בכל אחד ממחזוריים אלו) כרי"ש פתוחה. בתשעה מחזוריים מופיע ליד הניקוד בשווא הניקוד בחטף קמץ, בקמץ ובשוורוק. לדוגמה:

לק: וְר' יהושע; וְר' טרפון (הגדה של פסח).

פו: רַבִּי אומר, שְׁלֹךְ יהודה הנשיא (אבות ב, ב); ר' אליעזר וְר' יהושע וְר' יוסי, וְר' שמעון, וְר' אלעזר (שם א, יב); ר' חנינא (שם ג, ג); רַבִּי מאיר (שם ו, א); ר' מאי זה מקום אתה (שם ו, ט).

פי: ר' (ברכות א, א; במה מדליקין); ר' (בבלי ברכות סד ע"א); וְר' (במה מדליקין). פו: ר' (פיטום הקטרת); ר' (ברכות א, ה).

רק בשני מחזוריים מופיע הניקוד בחיריק המאפיין את מסורת איטליה המאוחרת. באחד מהם, במחזור מקשטיל-בולונייזי (קב), יש שלוש היקרויות של הניקוד בחיריק: ר' זירא (בבלי נידה עג ע"א), ר' אלעזר, ר' חנינא (ברכות א, ה); יתר ההיקרויות בשווא (המיעוט בקמץ). במחזור מקסטלפראנקו (קפ) הניקוד בחיריק שולט (ליד דוגמות בודדות בשווא), לדוגמה: ר', רַבִּי, וְר' (במה מדליקין); בְּרַבִּי, וְר', וְר' (3x), ר' (3x); הגדה של פסח); ר' מאיזה מקום אתה (אבות ו, ט).

מן הנתונים האלה ברור שהניקוד השולט בימי הביניים באיטליה היה הניקוד בשווא. כנראה היו לשווא הזה כמה גוונים, אך מתוך הנתונים במחזוריים משתמע שהגוון העיקרי היה u/o קצרה: חטף קמץ, קמץ ושורוק מתועדים בתשעה מחזוריים מתוך עשרים. ניקודים אלו באים ליד הניקוד בשווא, וגם בכך הם רומזים לאופן הגייתו. הופעתם של חטף קמץ וקמץ (בהעדר הניקודים בפתח) מלמדים על איכותו של הקמץ, האמור להיות קמץ קטן (כלומר o). לעומת זאת, הניקוד בחיריק מתועד

9. בראשר, תשמ"ו, עמ' ט.

10. קוטשר, תשי"ט, עמ' 48, הערות 18, 19.

11. קוטשר, תשכ"ט, עמ' 164-165.

בשני מחזורים, ורק באחד מהם – מחזור קפ – הוא שולט. הימצאות הניקוד הזה במחזור קפ איננה מקרית, שכן מרובים בו ביותר סימני השפעות חוץ, בעיקר השפעת המסורות המזרחיות. המחזור השני שבו הניקוד הנדיר בחיריק מופיע ליד הניקודים בשווא ובקמץ (קב) אף הוא מראה סימנים ברורים של השפעות המזרח (הצורה הַשְׁפֵּל בברכת הדעת שבשמונה-עשרה, צִפְרָן בפסוק הקטורת). נעיר שבנוסח התפילות במחזור זה יש סימני קרבה לנוסח סיציליה. בברכות השחר מופיע במחזור זה נוסח "הנותן לשכוי בינה להבין בין יום ובין לילה", שהוא הנוסח הסיציליאני.¹² בכיפ"ס הניקוד איטלקי במובהק: רְבִי.¹³ כנראה כך היה גם במסורת של הנקדן של כ"ק, כי בתחילת כתב היד הזה הרי"ש מנוקדת בשווא, ורק החל מברכות פרק ג מופיע הניקוד בסגול (ליד הניקוד בשווא), וגם אז אחרי וי"ו החיבור או אחרי אות השימוש הניקוד הוא רְ(בִי).¹⁴ מעניין שהניקוד בסגול אינו מתועד אפילו במחזור אחד, והוא הניקוד הנפוץ בכ"ק והמתאים להגייה המתועדת בכתובות מאיטליה. נראה שההגייה בסגול נדחתה על ידי ההגייה בקמץ קטן / קיבוץ (הניקוד בסגול/ צירי נתקיים במסורת הקדם-אשכנזית ליד הניקוד בשווא).¹⁵ אך גם ההגייה בתנועה אחורית מתועדת כבר בלהגי הארמית הארץ-ישראלית,¹⁶ כלומר גם הגייה זו קדומה. כאן עוברים אנו למצב בלשון הדיבור של יהודי איטליה. קוטשר מביא בשם פרופ' מ"ד קאסוטו ש"מלמד התינוקות בפי יהודי איטליה" נתכנה רְבִי.¹⁷ ואלה הנתונים מקהילות שונות באיטליה:

מנטובה: rubi, רבנים – rubitim.¹⁸ פיימונטה: robi, רבנית – robisse.¹⁹ נעיר שטרציני מביא את הצורה ב־a: rabeno, אך צורה זו מיוחדת למשה רבנו. פירנצה: rubbi.²⁰

הנתונים מן המילון של מודנה: robi (מודנה, 1990), robbi (פאביה), robe (מנטובה), rubi (פיימונטה, ונציה, מנטובה, מודנה, רג'יו), rubbi (פיזה). לפי הנתונים של מודנה רק ברומא מתועדות גם צורות אחרות: rabi, ribbi, rebi.

12. סרמוניטה, תשמ"ח, עמ' 162. הנוסח להבין מתועד גם בסדר רב עמרם גאון לפי כתב היד של המוזאון הבריטי; ראה גולדשמידט, תשל"ב עמ' ב, באפרט ובהערה 11. כך גם נוסח התימנים (בלדי) עד ימינו. וראה גם אנציקלופדיה תלמודית, ד, עמ' שסו והערה 45 שם. אני מודה לד"ר חיים א' כהן שהעיר לי על המקומות האלה.

13. בראשר, תש"ס, עמ' 40–41.

14. קוטשר, תשכ"ט, עמ' 164–165.

15. בית-אריה, תשכ"ט, עמ' 333; אלדר תשל"ט, עמ' 274–275.

16. קוטשר, תשי"ט, עמ' 48.

17. שם, עמ' 49 והערה 22.

18. קולרוני, 1970, עמ' 143.

19. טרציני, 1937, עמ' 182.

20. טרציני, 1962, עמ' 292; בני קדם, 1932, עמ' 556.

אך המצב ברומא דורש בירור. מילאנו²¹ מביא "רְבִי – robidimmi" ומעיר: "מלמד-תינוקות; יש בצורה זו הקטנה ושמץ של זלזול". במקום אחר²² מילאנו מביא שלוש חלופות למילה זו: Rubbi, Robbi, Ribbi; כצורת הרבים הוא מביא גם כאן robbidimmi ואף כאן הוא מעיר: ha una punta dispregativa ("יש בה שמץ של זלזול").

הניקוד בחיריק מאפיין את מסורת תימן.²³ זה כנראה הניקוד העיקרי גם במסורת ספרד.²⁴ ברפוסים איטלקיים מאוחרים הניקוד הוא רְבִי (כך גם במחזור שד"ל ובר"ל), אך ראינו שהניקוד הזה נדיר במחזורים איטלקיים ושולט רק במחזור קפ. במחזור זה מתועדת היטב השפעת מסורות ספרד ומזרח, לכן נראה שהניקוד רְבִי חדר לאיטליה ממסורות אלה דווקא. ייתכן שמחזור קב, שאף בו מתועד הניקוד בחיריק ושיש בו סימני זיקה לסיציליה, כלומר לספרד שבתוך איטליה, רומז לדרכי החדירה של הצורה רְבִי לאיטליה. ראינו שמילאנו מביא את הצורה Ribbi ולידה את הצורות בתנועות האחוריות Robbi ו-Rubbi. כנראה הצורה ב־i היא הצורה התקנית בלהגי איטליה במאות שלאחר גירוש ספרד, וייתכן שדווקא השמץ של "una punta dispregativa", כלומר הדיבור העממי, הוא ששימר את ההגייה הקדומה יותר Rubbi/Robbi במסורת איטליה. ויש עדויות לשימוש במילה Robbi שלא לשם בוז או זלזול. פוונצ'ילו²⁵ מביא מפי יהודי רומא את הביטוי: varda come melda bene qu'o' robbi – "הסתכל כמה יפה דורש רבי זה".²⁶ נעיר לעניין זה עוד שתי הערות:

1. על דרכי התיקון מן הניקוד העממי האיטלקי בימי הביניים רְבִי/רְבִי לניקוד המאוחר רְבִי יכול להעיד התיקון שנעשה במחזור פר (הגורס רְבִי/רְבִי, ראה לעיל): באבות ג, י המילה כתובה בכתב חסר ומנוקדת בקמץ, אך יד אחרת הוסיפה יו"ד בין הרי"ש לבי"ת מעל השורה: "רְבִי דוֹסְתִי כֶן[י]בִי יִנְאִי".
2. נראה שר' אליהו בחור תרם להיעלמות הצורה ברי"ש בתנועה אחורית. הוא יוצא נגדה במפורש ב"התשכ"י בערך "רב" (ובכך הוא מעיד גם על קיום הגייה זו): "אך קשה לי שאנחנו האשכנזים קוראים הברת הריש בקמץ חטוף ונאמר רבי על משקל חֲלִי עֲצִי ולעולם לא מצאתיה כן לכן אני אומר שדינה להיות בחיריק כי שרשו רבב, והראיה כי הפייטנים כאשר חתמו את שמם כתבו אחר הריש יוד כגון אליעזר בריבי

21. מילאנו, תשנ"ב, עמ' 312.

22. מילאנו, 1955, עמ' 252.

23. ראה למשל מורג, תשכ"ג, עמ' כז, 237–239.

24. בן-יהודה, עמ' 6375–6376, הערה 5; קוטשר, תשי"ט, עמ' 49 והערה 21 שם; לחצתיקים לטיניים קדומים יותר ראה למשל בראשר, ברפוס, סעיף 16.

25. פוונצ'ילו, ב, עמ' 24.

26. ההגייה ב־a, המתועדת ברומא – rabi – היא כנראה פרי השפעת הדקדוק בדורות האחרונים.

קלירי".²⁷ על דבריו חוזר דוד בן יצחק מן התפוחים (de' Pommis) בספרו "צמח דוד", ואף מביא את התעתיק הלטיני, אמנם בערך "רבית": "הרש בחירק ואשכנזים אומרים רְבִית בקמץ חטוף, כמו שאמר ר' אליה בספר התשבי, כמו שאומרים בטעות רְבִי כאשר באר בשרשו",²⁸ ובתרגום הלטיני: Usura, Dicit Elias quod Ribbith debet dici, non autem Robbith.²⁹

ב. פְּסוּק/פְּסוּק

המילה פְּסוּק נמצאת במחזור בני רומא פעמיים, בפרק ו של מסכת אבות. הצורה בסמ"ך דגושה מתועדת כמעט רק במחזורים מן הקבוצה ה"איטלקית", שאין בהם סימני השפעות חוץ: פְּסוּק (אס, פו, צס), פְּסוּק (או 2x). במחזורים מן הקבוצה ה"צפונית", המראים סימנים של השפעות חוץ, הסמ"ך רפה והפ"א קמוצה: פְּסוּק (פש, מט, פס, בנ, פא, קפ, רר). במחזור אחד מקבוצה זו (פר) מתועד הניקוד בדגש, ליד הניקוד בסמ"ך רפה ופ"א קמוצה (במחזור זה אין כמעט חילופי קמץ/פתח בהברה פתוחה): פְּסוּק, פְּסוּק.

בכ"י ובכ"י פ"א פְּסוּק³⁰ וכך גם בכיפ"ס.³¹ במסורת בבל רק לְפְסוּק, הִפְסוּק, בפ"א חרוקה.³² גם בתימן מתועדת צורה זו³³ ליד מִפְסוּק, פְּסוּקִים בקמץ המתקיים,³⁴ ובמסורת האשכנזית פְּסוּק.³⁵ יש קווים רבים שמאחדים את המחזורים מן הקבוצה ה"צפונית", המראים סימני השפעות חוץ, עם מסורות מזרח ובכללן מסורת תימן. לכן אפשר שנתונים אלו רומזים לדרך חדירתה של הצורה פְּסוּק לאירופה (אמנם בחיטוף הקמץ בנטייה). בדפוסים איטלקיים השתלטה הצורה בפ"א קמוצה ובסמ"ך רפה: במחזור שד"ל פְּסוּק, כך גם בד"ל, וברבים פְּסוּקִים (מגילה ד, ד).

27. ספר התשבי, ונציה ש"א, עמ' 219; בהמשך הערך "רב" יוצא אליהו בחור נגד הניקוד רְבִין ובעד הניקוד רְבִין.

28. נראה שאין הכוונה לאשכנזי בן גרמניה אלא למי שאינו ספרדי; אך ייתכן שגם הגיית המילה רבי באשכנז צריכה עיון נוסף.

29. צמח דוד, ונציה 1587, דף רי ע"ב. גם אליהו בחור מקשר בין הגיית שתי המילים האלו: ראה התשבי, ערך "רבית". על הקשר האפשרי בין הניקוד (וההגייה) של המילים רְבִי וְרְבִית בכיפ"ס הצביע בראשר, תש"ס, עמ' 41, הערה 231. ההגיות rubi (רבי), rubisa (אשתו של רבי) מתועדות היטב גם בעברית שבתוך הלידנו, ליד ההגיות rabi, rebi, ribi (בונים, 1993, עמ' 406); כך גם ההגייה rubit = רְבִית, ליד ribit (שם, עמ' 407). אני מודה לד"ר מרדכי מישור שהפנה אותי למקום הזה.

30. שרביט, תשל"ו, עמ' 128.

31. בראשר, תש"ס, עמ' 67.

32. ייבין, תשמ"ה, עמ' 958.

33. שם, הערה 7.

34. שם; שבטיאל, תש"ד, עמ' 333; בכ"י: פְּסוּק.

35. כך במהדורה א של קוסובסקי ואצל בער, עמ' 291.

בלשון הדיבור של יהודי איטליה נשתמרה דווקא הצורה האיטלקית הקדומה. הסמ"ך מוכפלת בהגיית יהודי רומא: *passucche*.³⁶ בפטיילינו צורת הרבים היא *passuchim*,³⁷ וכאן גם תנועתה של הפ"א, a, מעידה על דיגוש הסמ"ך במסורת־אם (בצורת הרבים של פסוק בקמץ, פסוקים, התנועה הראשונה הייתה נחטפת בנטייה והופכת לשווא, שבמסורת איטליה נהגה כמעט תמיד כ־e³⁸). בלהג ונציה ההכפלה אינה מתקיימת בהגייה, אך תנועת הפ"א בצורת הרבים, a, מעידה על דיגוש הסמ"ך במסורת־אם: *pasukim*.

ג. סִפִּין/סְכִין

מסורות לשון חז"ל חלוקות בעניין ניקוד המילה סכין. בכי"ק הצורה היא תמיד סִפִּין³⁹ וכך גם בכי" פ"ב.⁴⁰ במסורת ככל סִכִּין בשווא, אך גם סִכִּין בסמ"ך פתוחה;⁴¹ הסמ"ך פתוחה והכ"ף דגושה גם במסורת תימן.⁴² בכיפ"ס, הנציג המובהק של מסורת איטליה מימי הביניים, קיימות שתי הצורות: שֶׁסִּכִּין (עדויות ב, ג), הֶסִּכִּין (תמיד ד, ד) / פֶּסִּכִּין (זכחים יג, ג), פֶּסִּכִּין (חולין א, ב). במסורת איטליה המאוחרת יותר סִפִּין, כך בד"ל.

נראה שבלהג יהודי רומא קיימות מילים המתאימות לשתי הצורות, לזו שבדגש ולזו שבסמ"ך בשווא. מילאנו⁴³ מביא את הצורה ב־k כפולה, המתאימה לסִפִּינִים: *zakkinimme* (נעיר שבלהג זה משתמשים בצורה זו כבצורת יחיד והיא מציינת סכין מטבח גדול וחד). אך בחומר שאספה מודנה מתועדת גם הצורה *zekim*, המופיעה רק אצל יהודי רומא. מילה זו מתאימה לצורה סִכִּין, לא רק בשל k אחת, אלא אף בגלל התנועה e בהברה הראשונה, המקבילה לשווא ברוב המילים העבריות שנכנסו לדיבור יהודי איטליה.

ד. חֲבוּרָה/חֲבוּרָה

בכתבי יד של המשנה שמוצאם מאיטליה מילה זו באה בבי"ת חלומה. כך בכי"ק ובכיפ"ס,⁴⁴ כך גם בכי" פ"א (לדוגמה, ברכות ז, ה; עירובין ו, ו) וכך במסורת הקדם־אשכנזית.⁴⁵ אך במסורת הניקוד הכבלי הבי"ת שרוקה: בחבורת,⁴⁶ וכך גם

36. מילאנו, 1955, עמ' 251.

37. טרצ'יני, 1962, עמ' 292.

38. אם כי עניין הגיית השווא דורש דיון מיוחד; ראה הערה 1 לעיל.

39. קוטשר, תשכ"ז, עמ' 112.

40. בר־אשר, תשל"א, עמ' 175–176.

41. ייבין, תשמ"ה, עמ' 955.

42. שם, הערה 1.

43. מילאנו, תשנ"ב, עמ' 308.

44. בר־אשר, תש"ס, עמ' 79 והערה *399.

45. אלדר, תשל"ט, עמ' 134.

46. ייבין, תשמ"ה, עמ' 917.

במסורת תימן.⁴⁷ הניקוד הזה בשורוק השתלט בתקופה המאוחרת באירופה ובכלל זה באיטליה; כך, למשל, בד"ל. אך בדיבור היהודי באיטליה נשתמרה מילה זו בהגייה המתאימה לצורתה בכתבי היד האיטלקיים הקדומים. כך ברומא ובמנטובה: chavora,⁴⁸ וכך גם בטריאסטה: havora.⁴⁹ מעניין שקולורני מביא את הצורה ב־o, אבל מציין: נכון – chavura.

למילים שהבאנו עד כה צד שווה אחד. הצורה הקדומה ששלטה במסורת איטליה נדחתה בתקופה מאוחרת מכתבי יד ומן הדפוסים והוחלפה בצורה ספרדית או מזרחית.⁵⁰ ייתכן שצורות מזרחיות אלו גברו בהשפעת מגורשי ספרד שהגיעו לאיטליה, אך הצורות הקדומות נשתמרו בדיבור החי של יהודי איטליה.

ה. חֲזִיר/חֲזִיר

כאן לפנינו מקרה של צורה קדומה שנתקיימה באחת ממסורות המשנה שהילכו באיטליה, נדחתה עקב פעולת המדקקים אך נשתמרה ברובד המשוקע.

המילה חזיר נמצאת במחזור בני רומא בפרק ו של מסכת אבות, במובאה מן המקרא (משלי יא, כב). ברוב המחזורים אין דגש בזי"ן: חֲזִיר (פו, פא), חֲזִיר (פש2, מט, פר, קפ), חֲזִיר (צס), אך בשני מחזורים הזי"ן דגושה: חֲזִיר (אס, או). הניקוד בדגש בזי"ן מתועד בכיפ"ס.⁵¹ בר־אשר⁵² מביא עדויות נוספות לצורה חֲזִיר. עדות אחת באה בקטע פיוט: "נזם זהב באף חֲזִיר מועקה", והנה גם באבות ו, ב המילה נמצאת בכיטוי "נזם זהב באף חזיר". העדות השנייה, החשובה, שמביא בר־אשר שם מעידה על קדמות ההגייה – במסורת השומרונים ⁵³.āzzer.

בלהגים איטלקיים יהודיים מרובות ההגיות של מילה זו בזי"ן מוכפלת. בפירנצה: chazzirud,⁵⁴ ברומא: chazzir, וגם שם מופשט chassirudde (=חזירות⁵⁵), בפטיליינו: hazzir.⁵⁶ כך גם בנתונים מן המילון של מודנה: ברגי"ו: cazzir, gazzir, רבים – kazzirimmi.

להלן דוגמות לצורות המיוחדות למסורת איטליה של ימי הביניים (כנראה הן נוצרו באיטליה), שנדחו לאחר מכן אך נשתמרו ברובד המשוקע.

47. שם, הערה 139.
48. מילאנו, 1955, עמ' 241; פוונצילו, א, עמ' 7; קולורני, 1970, עמ' 138.
49. פורטיס, 1991, עמ' 198.
50. במקרה של סִפִּין השפיעה כנראה גם המילה המקראית שִׁפִּין.
51. בר־אשר, חש"ס, עמ' 76.
52. שם, עמ' 76, הערה 387.
53. בן־חיים, עואנ"ש, ד, עמ' 95.
54. מרצגורה, 1983, עמ' 95; בני קדם, 1932, עמ' 549.
55. מילאנו, 1955, עמ' 241.
56. טרציני, 1962, עמ' 291.

ו. חֲזָקָה, חֲזָקָה / חֲזָקָה, חֲזָקָה

כמעט בכל המחזורים מימי הביניים הזי"ן אינה דגושה, למשל בהגדה של פסח: ביד חֲזָקָה (קב), חֲזָקָה (בל), אך במחזור או הזי"ן דגושה תמיד: ביד חֲזָקָה (3x), חֲזָקָה. במחזור זה הזי"ן דגושה תמיד בכל הצורות של המילה חֲזָקָה. לדוגמה: "גִּזְלָא חֲזָקָה אִתָּה" (שמונה-עשרה), "בִּיד חֲזָקָה" (סדר שני וחמישי). כך אף במובאות מן המקרא: "וּגְזָלוּ מִיַּד חֲזָקָה מִנֵּנוּ" (מעריב של חול, ברכה שאחרי שמע, יר' לא, יא). אף בהגדה של פסח הצורה נמצאת במובאה מן המקרא, על פי דברים כו, ח. במילה זו הזי"ן דגושה גם בכיפ"ס.⁵⁷

המילה חֲזָקָה היא מן הנפוצות בשימוש בפי יהודי איטליה בימי הביניים. היא נכנסה אף ללהגים הלא-יהודיים בזכות המונח המשפטי *diritto di hazaka*, המציין בעלות חלקית על מקרקעין. ברובד המילים המשוקעות מילה זו מופיעה בלהגים רבים בזי"ן מוכפלת. מלהג יהודי רומא מביא מילאנו⁵⁸ הן צורות בהכפלת הזי"ן הן צורות בזי"ן אחת: *diritto di kazakato*, *jus di gazzaga*. במנטובה, לפי הנתונים של המילון של מודנה: *gazzaga*; בפירנצה: *chazzaca*.⁵⁹ בפירנצה מתועדת גם המילה חֲזָקָה בדגש בזי"ן, אך ייתכן שחל בידול בשימוש בשתי הצורות: במשמעות 'חֲזָקָה' משמשת המילה בזי"ן מוכפלת: *xazzak*, אבל בכיטי 'חֲזָקָה וברוך' הזי"ן פשוטה: *xazak baruk*.⁶⁰

ז. חֲזָקָה

כידוע צורת הרבים חֲזָקָה הפכה עקב ההפולולוגיה לחֲזָקָה/חֲזָקָה.⁶¹ בכיפ"ס התהליך הרחיק לכת והצורה חֲזָקָה נוקדה חֲזָקָה בצירי/סגול, ואף נכתבה בלא יו"ד, חֲזָקָה.⁶² כלומר הרבנה כצורת היחיד. המילה חֲזָקָה חמין מקבילה לחֲזָקָה/חֲזָקָה במשניות

57. בראשר, תש"ס, עמ' 71.

58. מילאנו, תשנ"ב, עמ' 300; מילאנו, 1955, עמ' 243.

59. בני קדם, 1932, עמ' 569.

60. *chazac baruch* (בני קדם, 1932, עמ' 574). פרופ' בראשר העיר לי שיתכן שהצורה אצל בני קדם היא חֲזָקָה. אמנם ראינו במחזור או את הניקוד חֲזָקָה בחי"ת חטופה ובזי"ן דגושה, אך שם נראה שלפנינו צורת כלאיים בין חֲזָקָה לחֲזָקָה, ואילו ההבחנה בין *xazzak* לבין *xazak baruk* עשויה להביע את ההבדל בין התואר חֲזָקָה לצורת הציווי חֲזָקָה בתוך מסורת אחת. ד"ר מרכי מישור משער שהצורה חֲזָקָה בזי"ן דגושה נוצרה בהיקש לצורה חֲזָקָה. אמנם צורות דומות לצורה חֲזָקָה נפוצות במסורת לשון חז"ל באיטליה ולכמה מהן יש מקבילות במסורות ישראל אחרות (דוגמת חֲזָקָה, המתועדת באיטליה במחזור בנ [ריזיק, תשס"א, עמ' 449] ובמסורת בבל [יבין, תשמ"ה עמ' 1950]), לכן נראה שהתופעה היא כללית; וראה ריזיק, תשס"א, עמ' 342, 343–345, 449. אך הצעתו של מישור נתמכת בעובדה שגם ההיקש המקביל מתועד לכאורה: הצורה חֲזָקָה מתועדת במקורות איטלקיים, כגון ב"אילת השחר" (מנטובה תפ"ד [1724], דף קא ע"א) ובמחזור שד"ל; ראה ריזיק, שם, עמ' 452.

61. כך בכי"ק ובכ"י פ"א, ילון, תשכ"ד, עמ' 25–26; שרייב, תשמ"ג, עמ' 561.

62. בראשר, תש"ס, עמ' 31.

רבות (כגון יומא ג, ה; מעשרות ד, ד), ועלולה הייתה אף היא להיתפס כצורת יחיד. ובאמת במשנה אחת נוקדה המי"ם בחמין בצירי/סגול: החמין/החמין (מעשרות ד, ד).⁶³

נראה שלהמשך התהליך הזה עדים אנו ברובד המילים שנכנסו לדיבורם של יהודי איטליה. המילה חמין מופיעה בלהג יהודי רומא בצורה chaminimmi.⁶⁴ לכאורה יש בה שני צורני הריבוי, וזה כנראה עקב הבנת המילה חמין כצורת היחיד.

ח. גיהנם

במחזור בני רומא מילה זו נמצאת כמה פעמים (בתוך מסכת אבות). ברוב כתבי היד של המחזורים הגימ"ל צרויה והה"א חרוקה, לדוגמה: גִּיהֶנֶם (אס, אבות ה, כז), לְגִיהֶנֶם (בנ, אבות ה, כט). בשלושה מחזורים הגימ"ל בשווא: גִּיהֶנֶם (פס, אבות א, ו; ה, כט), גִּיהֶנֶם (פס, אבות ה, כט; מר, אבות א, ו). כנראה יש כאן חיטופי תנועה האופייניים למסורת איטליה. נראה שלצורות אלו קשורות הצורות שנכנסו ללהגי יהודי איטליה. ברומא: ginnamme⁶⁵, בפטילינו: ghinnam⁶⁶, בפזיה: ginnam, באנקונה: ginam.⁶⁷ ייתכן שהצורה גִּיהֶנֶם שמרה על הה"א רק בכתיב, בהשפעת הכתיב גִּי בן הַנֶּם, המתועד היטב בתנ"ך, ואילו ההגייה הייתה מעין *גִּינֶם ומעידות על כך הצורות שנשתמרו בפי יהודי איטליה.⁶⁸

קיצורי שמות כתבי היד והמחזורים

כתבי היד

ד"ל = משניות... עם כל חילופי גרסאות אשר בנה אצלם הרב דוד אלטאראס ז"ל, ליוורנו תרנ"ב
כ"י פ"א = משנה כ"י פארמה א' דה-רוסי 138, מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל
כ"י פ"ב = משנה כ"י פארמה ב' דה-רוסי 497, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"א

63. שם, עמ' 31, הערה 184.
64. מילאנו, 1955, עמ' 250; פוונצ'ילו, א, עמ' 12; בעדות אחרות chamim/chamin, לפי הנתונים של המילון של מודנה.
65. מילאנו, תשנ"ב, עמ' 297.
66. טרצ'יני, 1962, עמ' 290.
67. לפי הנתונים של המילון של מודנה.
68. על דרך חיטוף נוספת יכול להעיד הניקוד בקפ: לְגִיהֶנֶם (אבות א, ו; דף כז). הה"א בשווא במילה זו מתועדת במסורת הקדם-אשכנזית: גִּיהֶנֶם (אלדר, תשל"ט, עמ' 286); נראה שאף במקרים אלו הה"א לא הייתה הגויה. הניקוד גִּיהֶנֶם בגימ"ל בשווא מתועד גם בסידור האשכנזי של תחילת המאה ה"ח (סידורם של ר' עזריאל ור' אליהו מוויילנא); ראה כהן, תשנ"ט, עמ' 267 והערה 51 שם.

כיפ"ס = משנה כ"י פאריס 328–329, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"ג
 כי"ק = משנה כ"י קאופמן A50, מהדורה פקסימילית מאת ג' בר, האג 1929
 כ"ת = סדרי המשנה נזיקין, קדשים, טהרות. כתב-יד בניקוד לפי מסורת תימן (כ"י
 ירושלמי 1336 "Heb. 4), ירושלים תש"ל

המחזורים

או = אורטונא, ק"פ. כ"י וטיקן ebr. 545
 אס = אספיקלו, ק"ח. כ"י פריס heb. 609
 בל = בולוניא, רנ"ב. כ"י פרמה 968 (1916)
 בנ = בולוניא, רמ"ד. כ"י סינסינטי 331
 לק = לוקה, ר"ג. כ"י וטיקן Rossiana 437
 מט = מנטובה, רמ"א. כ"י אוקספורד 1071/2 (Caht. Or. 27)
 מר = מראנו, רס"ו. כ"י קופנהגן-הממלכתית Cod. hebr, Add. 4
 פא = פרמא, רמ"ו. כ"י סינסינטי 337
 פו = פויאה, קל"ד. כ"י רומא קזנטנסה 77 (3103)
 פי = פירארא רנ"א. כ"י מודנה-אסטנזה r. F. 7.14
 פס = פיסרו, רמ"א. כ"י בודפשט-קויפמן A-350
 פש = פישאה, קנ"ז. כ"י ששון 1028
 פר = פירארא, רנ"ב. כ"י ניר-יורק-בהמ"ל Mic. 4653
 צס = ציסינה, רכ"ט. כ"י ניר-יורק-בהמ"ל Mic. 4073
 קב = קשטיל בולוניסי, קנ"ט. כ"י פריס heb. 604
 קפ = קסטלפראנקו, רנ"ד. כ"י מוסקבה-גינזבורג 200/1
 רר = פירארא, רע"ג. כ"י וטיקן Rossiana 328

הקיצורים הביבליוגרפיים

אלדר, תשל"ט = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה והיסודות
 המשותפות לה ולמסורת ספרד, כך ב: ענייני תצורה, עדה ולשון, ה, ירושלים
 תשל"ט

בונים, 1993 = D. M. Bunis, *A Lexicon of the Hebrew and Aramaic
 Elements in Modern Judezmo*, Jerusalem 1993

בונפיל, 1994 = ר' בונפיל, במראה כסופה: חיי היהודים באיטליה בימי הביניים,
 בתרגום מ' שוסטרמן-פדובאנו, ירושלים 1994

בית-אריה, תשכ"ט = מ' בית-אריה, "ניקודו של מחזור ק"ק וורמיזא", לשוננו לג
 (תשכ"ט), עמ' 27–46, 80–102 (=קובץ, תשל"ב, עמ' 302–344; העמודים
 צוינו כאן על פי הקובץ); וכן "נספח למאמר על מחזור וורמיזא", קובץ, תשל"ב,

עמ' 345–347

בן-חיים, עואנ"ש = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א-ה, ירושלים תשי"ז-תשל"ז

בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ברלין 1908 – ירושלים 1959

בני קדם, Bene Kedem, "Gnora Luna, Scene di vita ebraica = 1932 fiorentina", *Rassegna Mensile di Israele* 6 (1932), pp. 546–579

בקי, R. Bacchi, "Saggi sul gergo di origine ebraica in uso presso gli ebrei torinesi verso la fine del secolo XIX", *Rassegna Mensile di Israele* 4 (1929), pp. 21–35

בר-אשר, תשל"א = מ' בר-אשר, "משנה כתב יד פארמה ב' לסדר טהרות (מבוא)", המהדורה הפקסימילית למשנה כ"י פארמה ב', ירושלים תשל"א, עמ' 1–20 (=קובץ, תשל"ב, עמ' 166–184; העמודים צוינו כאן על פי הקובץ) בר-אשר, תש"ם = מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון, ו, ירושלים תש"ם

בר-אשר, תשנ"ב = מ' בר-אשר, "לשון חכמים – דברי מבוא", ספר היוכל לרב מרדכי ברויאר, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 657–688

בר-אשר, M. Bar-Asher, "La composante hebraïque dans les langues parlées par les descendants de Marranes dans le Sud-Ouest de la France", *Vena Hebraica in Judaeorum Linguis*, ed. Sh. Morag, M. Bar-Asher and M. Mayer-Modena, Milano 1999, pp. 125–152

בר-אשר, בדפוס = מ' בר-אשר, "הסידורים והמחזורים מבאיון שהעתיק יצחק ארתור פיריר", בדפוס

גולדשמידט, תשל"ב = סדר רב עמרם גאון, ערוך ומוגה על פי כתבי יד ודפוסים, עם השלמות, שנויי נוסחאות ומבוא בידי דניאל בהר"ר שלמה גולדשמידט, ירושלים תשל"ב

טרציני, B. Terracini, "Due composizioni in versi giudeo-piemontesi del secolo XIX", *Rassegna Mensile di Israele* 12 (1937), pp. 164–183

טרציני, B. Terracini, "Residui di parlate giudeo-italiane raccolti a Pitigliano, Roma, Ferrara", *Rassegna Mensile di Israele* 17 (1951), pp. 3–11, 62–72, 111–121

טרציני, B. Terracini, "Le parlate giudaico-italiane negli appunti di Raffaele Giacomelli", *Rassegna Mensile di Israele* 28 (1962), pp. 260–295

ייבין, תשמ"ה = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, א-ב, ירושלים תשמ"ה

ילון, תשכ"ד = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד

כהן, תשנ"ט = ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות בלשון חז"ל העולות מהם", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 256–283

M. L. Mayer-Modena, "A proposito di una scena = 1990 מורדה, 'All'ebraica' nello Schiavetto dell'Andreini", *Annali della Facolta di Lettere e Filosofia dell'Universita degli Studi di Milano* XLIII, fas. III, 1990, pp. 74–81

M. L. Mayer-Modena, "La composante hebraïque dans le = 1999 מורדה, judéo-italien de la Renaissance", *Vena Hebraica in Judaeorum Linguis*, ed. Sh. Morag, M. Bar-Asher and M. Mayer-Modena, Milano 1999, pp. 93–107

מורג, תשכ"ג = ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג

A. Milano, "Glossario dei vocaboli e delle espressioni di = 1955 מילאנו, origine ebraica nel dialetto giudaico-romanesco", in: G. Del Monte, *Sonetti postumi giudaico-romaneschi e romaneschi*, Roma 1955

A. Milano, *Storia degli Ebrei in Italia*, Torino 1963 = 1963 מילאנו,

מילאנו, תשנ"ב = א' מילאנו, גיטו רומא, תל-אביב תשנ"ב
מישור, תשמ"ו = מ' מישור, "כתב-עת לחקר מסורות הלשון", לשוננו נ (תשמ"ו), עמ' 252–260 [סקירה על מסורות א]

מישור, תשמ"ט = מ' מישור, "חקר מסורות אשכנז – בדרך לשיטה", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 87–127

G. M. Merzagora, "La parlata Giudeo-Piemontese", = 1980 מרצגורה, *L'Archivio Glottologico Italiano* 65 (1980) 1–2, pp. 105–136

G. M. Merzagora, *Elementi lessicali della parlata giudeo-fiorentina*, Quaderni dell'Atlante Lessicale Toscano, 1, Firenze 1983

G. M. Merzagora, "Temoignages de la langue et de la = 1999 מרצגורה, culture des Juifs dans la lexicographie dialectale", *Vena Hebraica in Judaeorum Linguis*, ed. Sh. Morag, M. Bar-Asher and M. Mayer-Modena, Milano 1999, pp. 109–124

L. S. Sestieri, "Sulla parlata Giudaico-Romanesca", *Scritti in memoria di Enzo Sereni*, Milano-Gerusalemme 1970, pp. 101–129

סרמוניטה, תשמ"ח = י' סרמוניטה, "נוסח התפילה של יהודי סיציליה", יהודים באיטליה, מחקרים, יוצאים לאור במלאת מאה שנה להולדתו של מ"ד קאסוטו, בעריכת ח' ביינארט, ירושלים תשמ"ח

N. Pavoncello, *Modi di dire ed espressioni dialettali degli ebrei di Roma*, I: Roma 1986, II: Roma 1988

U. Fortis, "Il lessico di origine ebraica in alcune composizioni giudeo-triestine", *Saggi di linguistica e di letteratura in memoria di Paolo Zolli*, Padova 1991, pp. 177–201

קובץ, תשל"ב = מ' בראשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, ירושלים תשל"ב

קוטשר, תשי"ט = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט

קוטשר, תשכ"ז = י' קוטשר, "למילונה של לשון חז"ל ובירור בעיה דקדוקית אחת", לשוננו לא (תשכ"ז), עמ' 107–117

קוטשר, תשכ"ט = י' קוטשר, "ביצוע תנועות u, i בתעתיק העברית המקראית, בארמית הגלילית ובלשון חז"ל", ספר בנימין דה-פריז, ירושלים תשכ"ט, עמ' 218–251 (= קובץ, תשל"ב, עמ' 129–165; העמודים צוינו כאן על פי הקובץ)

V. Colorni, "La parlata degli ebrei mantovani", *Rassegna Mensile di Israele* 36 (1970) 7–8–9, pp. 109–164

G. Cammeo, "Studi dialettali", *Vestigio Israelitico* 58 = 1911–1910 (1910), pp. 448–450; 59 (1911), pp. 52–53

רות, 1962 = ב' רות, תולדות היהודים באיטליה, תל-אביב 1962

ריזיק, תשנ"ה = מ' ריזיק, מערכת המשקלים של השמות הלא-דגושים בעיצור השני של השורש בלשון המשנה לפי כ"י פריז 328–329: התיאור המורפולוגי והעיון הפונולוגי, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ה

ריזיק, תשנ"ז = מ' ריזיק, "הערות למערכת המשקלים של לשון המשנה על פי כתב יד פריס 328–329", מסורות ט-יא (ספר היובל לגדעון גולדברג, תשנ"ז), עמ' 165–190

ריזיק, תשס"א = מ' ריזיק, מסורת לשון חכמים באיטליה בכתבי יד של מחזורים מן המאות הארבע עשרה עד החמש עשרה ובתיעוד אחר, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"א

שבטיאל, תש"ד = י' שבטיאל (דמתי), "מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים", קובץ שבות תימן, בעריכת י' ישעיהו וא' צדוק, תל-אביב תש"ד, עמ' 118–123 (=קובץ, תשל"ב, עמ' 207–229; העמודים צוינו כאן על פי הקובץ)

שד"ל, מחזור = מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטליאני, א-ב, עם מבוא מאת ש"ד לוצאטו, ליוורנו תרט"ז

שרביט, תשל"ו = ש' שרביט, נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות והכנות למהדורה מדעית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"ו

שרביט, תשמ"ג = ש' שרביט, "האפולוגיה בלשון חכמים", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג,

עמ' 557–568

בחירת יחסים תחביריים בצירופי לשון עוקבי "הנה" במקרא על פי פיסוק טעמי כ"א ספרים

תחילת המחשבה

אף שבשאלת הטעמתן של המיליות במקרא עדיין רב הנסתר, אין להמשילה לקרקע בתולה. על דרכי הקפת המיליות ועל הטעמתן במשרתים למדתי בעיקר מייבין¹ ומברויאר.² מקוגוט למדתי על משמעה ועל מעמדה התחבירי של הנה,³ ובעיקר למדתי ממנו שעוד צריך להוסיף ולשאול על מיליות המוטעמות במפסיקים, כפי ששאל על הטעמת רק וגם מצא.⁴ למדתי מהסקירות הביבליוגרפיות שמצאתי אצלם, גם הלכתי לשאול אחרים,⁵ ואָרצה להוסיף עוד על דבריהם.

1. הנה בצורתה הגרודה באה בכ"א ספרים 750 פעמים ויותר (כמעט תמיד בראש פסוק או אחרי טעם מפסיק):⁶ כ-120 פעמים היא מתקשרת במקף אל המילה

- * תודות לידידיי-עמיתי ד"ר זהר לבנת, גב' חגית אביעזר, ד"ר גבריאלי בירנבאום וד"ר רבקה שמש, שהתייעצתי אִתָּם במהלך כתיבת הדברים. נעזרתי ב"תכנית הכתור" (מ' כהן, מאגר התנ"ך הממוחשב, אוניברסיטת בר-אילן, גרסה ראשונה, תשנ"ט).
- 1. ייבין, הקפת התיבות הזערות במקרא (כ"א ספרים), עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשט"ז.
- 2. מ' ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב, עמ' 155-172.
- 3. ש' קוגוט, "למשמעה ולמעמדה התחבירי של 'הנה' בעברית המקראית", מחקרים בלשון כ-ג (תשמ"ז), עמ' 245-256.
- 4. ש' קוגוט, "טעמי יד' למיעוט - כיצד?", לשוננו נט (תשנ"ו), עמ' 203-206.
- 5. גזון מ' פרלמן, מדרך למורה ללימוד טעמי המקרא לתלמיד, תל-אביב תשכ"ט (חשובים לענייננו תיאוריו המיוסדים על הקשר בין פיסוק הטעמים ובין המבנה התחבירי של הפסוק); ש' אבינן, אספקטים תחביריים לוגיים וסמנטיים של חלוקת פסוקים לפי טעמי המקרא, עבודת גמר, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ה; ת' צבי, ההסכות התחביריות הכרוכות במבנה הפונקציונלי של המשפט בעברית המקראית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ב, עמ' 199-242; מ' שטרנברג, "לשון, עולם ופרספקטיבה באמנות המיקרא - המבצע העקיף החופשי ואופני החדירה הסמויה", הספרות 32 (1983), עמ' 88-131 (בעיקר עמ' 296-310); י' צדקה, "הנה במקרא", דברי המפגש השנתי ה-14 של החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות 10 (1998), עמ' 49-58.
- 6. קביעות זו יש בה כדי לתמוך בדברי קוגוט על מעמדה של הנה בפסוק, לפי שהמבנה הפיסוקי

שאחריה, כ־200 פעמים היא מוטעמת במפסיק, ובשאר (שהן הרוב) היא באה במשרת. תפוצתה של הנה מוקפת מוגבלת לא רק במספר הופעותיה, אלא גם מבחינת מבנה המילים שאליהן תתקשר במקף; מילים אלה מוטעמות כמעט תמיד בראשן,⁷ כגון "ונבט לארץ והנֶה־חֶשֶׁךְ" (יש' ה, ל).

אשר להטעמת כלל היקרויות הנה לפני מילה המוטעמת בראשה, דרך המלך בקבוצה זו היא אכן דרך המקף; כך מצאנו בשלושה רבעים מהמקרים.⁸ דרך זו ראוייה היא ביותר, לפי שכידוע הצטרפות מילה המוטעמת מלרע אל מילה המוטעמת בראשה במקף היא אחת הדרכים להימנע מהטעמות סמוכות (שכן מילים הדבוקות זו אל זו במקף הן יחידת הטעמה אחת⁹). מאחר שאחד מתפקידי המקף הוא למנוע הטעמות סמוכות, ומאחר שכמעט תמיד הנה מוקפת באה לפני מילה המוטעמת בראשה, נוכל לומר שכל תכליתה של הקפת הנה לפתור את בעיית ההטעמות הסמוכות.

ביתר הופעותיה של הנה לפני מילה שטעמה בראשה היא מוטעמת כמעט תמיד במפסיק,¹⁰ למשל: "הנה / זָבַח וצִלְמֵנֶע" (שופ' ח, טו); "הנה / חֵיל פרעה" (יר' לז, ז). הופעתו של מפסיק לפני מילה המוטעמת בראשה אינה מפתיעה בעיניי, שכן גם מפסיק יש בכוחו להרחיק הטעמות סמוכות בעצם ההפסקה. כך או כך, בין בדרך מקף בין בדרך מפסיק, מוקפדת הרחקת הטעמות בצירופי הנה ולא יבוא בתנאים אלה משרת אלא במקרים בודדים, כגון "והנה⁹ מִשְׁרַת קָמָה כל־המשפחה על־שפחתך" (שמ"ב יד, ז). עד כאן דברים כלליים על התנאים להקפת הנה, ועוד ניזקק להם בהמשך (§7 להלן).

2. מאחר שכבר לימדנו קודמיי פרק חשוב בתחביר ובסמנטיקה של הנה וגם כללי הקפתה ברורים למדיי, נותרה השאלה מדוע תוטעם הנה פעמים במשרת ופעמים במפסיק. מדבריו של ייבין על הטעמת המיליות למדנו שמילית "נוטה להתחבר לתיבה שאחריה בטעם משרת או במקף. הנטייה היא להטעימה בהטעמה חזקה פחות [...] משום כך הטעמת התיבות הזערות במפסיקים דווקא היא מוזרה מאוד, אעפ"כ הטעמה כזו מצויה ביותר".¹¹ ומקוגוט למדנו "שיש לראות ב'הנה' אלמנט

מדגיש את מעמדה של הנה כמקדימה מבע. מצאנו כמה חריגים ובהם קודמת להנה תיבה אחת בלבד, בדרך כלל מילית.

7. להוציא 11 חריגים, כגון "הנה־ימים" (יר' ז, לב).

8. הנה באה לפני תיבה המוטעמת בראשה כ־140 פעמים; בשלושה רבעים מתוכן היא מתקשרת במקף.

9. כלומר תיבה אחת. הגדרת תיבה דומה להגדרתה הגרפית של מילה, אך היא עשויה לכלול יותר ממילה אחת כאשר שתי מילים או יותר מתקשרות במקף.

10. היא מוטעמת במפסיק כ־20% מהיקרויות הנה לפני תיבה המוטעמת בראשה.

11. ייבין (הערה 1 לעיל), עמ' 22.

העומד לפני המשפט ואינו חלק ממנו",¹² ונבין שמצד ההיגיון ראוי להטעמה במפסיק. כמעט התפתיתי לחשוב שהאמביוולנטיות נטועה בהנה עצמה וכמעט משכתי ידי ממנה, אך דווקא האמירה הבלתי מחייבת של ייבין, שהטעמת המיליות "תלויה במידה מרובה בשיקול דעתם של חכמי המסורה"¹³ האירה את עיניי, לפי ששיקול דעת יש לו על מה שיסמוך.

3. מצד פיסוק הטעמים קשורה הנה לרוב רק לחלק מהמבע שאליו היא מכוונת ועליו היא מצביעה, גם אם היא מוטעמת במפסיק, למשל, "הנה תביר אנכי נצב טפחא על-עין המים אתנה" (בר' כד, מג) – כל הנאמר עד האתנח משוך אל הנה, אך פיסוק הטעמים מורה לקשרה לנאמר עד הטפחא ולא מעבר לה. בדומה לכך נראה גם בדוגמה הבאה: "והנה פשטא ברכת ברוך זקף זה שלש פעמים סילוק" (במ' כד, י) – הנה מכוונת אל כל הנאמר אחריה עד סוף הפסוק, אך מצד הפיסוק עניינה מגיע כביכול רק עד הזקף. קל וחומר כשהיא מוטעמת במשרת, כשמלכתחילה אין בכוונת הטעמים לרמז על התוכן שאליו היא מכוונת, לא על רובו ולא על מקצתו, למשל, "הנה מהפך (=משרת) עברים יצאים מן-החרים אשר התחבאו-שם" (שמ"א יד, יא). על הנה בהקשריה המלאים למדתי מאחרים ונטלתי מידהם, ובאתי להוסיף עליה כאן מדיי בהקשריה הקצרים (כפי שנתחמו על ידי פיסוק הטעמים). הקשריה הקצרים של הנה הם ברובם בני שלוש וארבע תיבות.¹⁴ ולפי שמנהגה בבני השלוש יפה ממנהגה בבני הארבע, נפתח בראשונים, נעמיד עליהם את הבניין (4§ להלן ותתיסעפיו), ונסגור באחרונים (8§ להלן ותתיסעפיו). מבעים בני שלוש תיבות נוחים לבדיקה משום שלפי חוקי הדיכוטומיה המתמשכת¹⁵ יש רק שתי דרכים לפסקם:¹⁶ תבנית א: {הנה במפסיק מפסק} + {משרת} + {מפסיק מסיים}, כגון "הנה // אמת בלה" (בר' ל, ג).

12. קוגוט (הערה 3 לעיל), עמ' 251, 4.4§. לפי קוגוט, (ו)הנה באה אחרי פועלי ראייה או אמירה ומשמשת "כסמן לגבולותיו של פסוק-תוכן, ובכך היא תורמת להבנת המבנה התחבירי והמשמע של פסוקי מקרא רבים" (קוגוט, עמ' 256, 5.14§). וכן "יש לראות ב'הנה' (חסרת וי"ו החיבור) ספיגה של פועל-ראייה בציווי (רָאֵה!); המכוון אל דמות, שפסוק-התוכן נמסר לה כדיבור ישיר" (קוגוט, עמ' 256, 5.12§). ויש גם דעות אחרות, למשל צבי (הערה 5 לעיל), עמ' 210–231; וכן ראה שם סקירה רחבה, עמ' 204–210.
13. ייבין (הערה 1 לעיל), עמ' 25.
14. מעט מאוד יחידות הן ארוכות יותר. ראה בהמשך, 8§.
15. על פי עקרון הדיכוטומיה המתמשכת מתחלק הפסוק השלם לשתיים, וכל אחד מהחלקים מתחלק גם הוא לשתיים וכן הלאה, עד ליחידות מינימליות בנות שתי תיבות שאינן צריכות חלוקה. ראה למשל W. Wickes, *Two Treatises on the Accentuation of the Old Testament*, Oxford 1881, 1887 (New York 1970).
16. הכוונה, פיסוק ממש (על ידי טעם מפסיק).

תבנית ב: {[הנה במשרת] + [מפסיק מִפְסֵק]} + [מפסיק מסיים], כגון "הנה חכם // אתה" (יח' כח, ג).

מבעים המפוסקים כדרך אחת התבניות (זו או זו) יכוננו להלן "יחידות מפוסקות".¹⁷ לאחר שיתבארו כללי היחידות המפוסקות נעיר על יחידות שאינן מפוסקות (על אלה המחזיקות שני משרתים ומפסיק מסיים),¹⁸ כגון "הנה לשקר עשה" (יר' ת, ח). הטעמתן תיקרא "הטעמה חסרה" (בשל חסרון המפסיק).

4. מבדיקת יחידות מפוסקות בנות שלוש תיבות עולה שהן נמנות עם אחד מדגמי התחביר האלה:

1. הנה + צירוף שמני, למשל "והנה כפיר אריות" (שופ' יד, ה).
  2. הנה + פסוקית שמנית, למשל "והנה אנחנו בקדש" (במ' כ, טז).
  3. הנה + פסוקית פועלית¹⁹ בסדר נשוא-נושא, למשל "והנה נפל הקיר" (יח' יג, יב).
  4. הנה + פסוקית פועלית בסדר נושא-נשוא, למשל "הנה אדניה מלך" (מל"א א, יח).
  5. הנה + פועל ומשלימו,²⁰ למשל "הנה חטאתם לה'" (במ' לב, כג).
  6. הנה + צירוף כולל, למשל "והנה לשכות ורצפה" (יח' מ, יז).
- על הטעמת הנה בדגמים אלה שאלנו, וכך מצאנו:

4.1 "הנה" + צירוף שמני

הנה הקודמת לצירוף שמני מוטעמת במפסיק. דוגמות: "והנה // דלתות העליה" (שופ' ג, כד) – צירוף סמיכות; "הנה // שבע פרות אחרות" (בר' מא, יט) – פרות אחרות: שם עצם + שם תואר; "והנה | // שבע שבילים" (בר' מא, ה) – שם מספר + שם עצם; "הנה // בימים ההמה" (יואל ד, א) – שם עצם + כינוי רמז; "הנה // נתן הנביא" (מל"א א, כג) – צירוף צמידות (גרעין ותמורה). הטעמתה של הנה במפסיק לפני צירוף סמיכות ולפני צירוף שאחד מאיבריו הוא שם מספר אינה צריכה הסבר. מעניינת יותר היא הטעמת הנה במפסיק לפני יתר הצירופים ובעיקר לפני צירוף הצמידות, לפי שבאלה הקשר בין האיברים רופף יותר מקשר של סמיכות.²¹ מכל מקום הטעמתם כך מתאימה מהבחינות התחבירית והלוגית.

17. כדאי לציין שעצמת המפסיק המפסק ביחידה לעולם פחותה מעצמת המפסיק העומד בסופה (=המפסיק המסיים), והיא פחותה גם מעצמת המפסיק שבא לפני הנה, מימינה.

18. ראה § 6 להלן.

19. מן המפורסמות הוא שהבינוני בעברית המקראית קרוב לפועל המפורש פחות מאשר בעברית שאינה מקראית, ובכל זאת העדפתי להעמידו "במבחן התחביר והטעמים" עם הפועל המפורש וללמוד ממנהגם מה בין זה לזה.

20. בדגם התחבירי הזה אין נושא מפורש (אין תיבה ה"מוקצבת" לעמדת נושא). הנושא בדגם זה הוא חלק מהפועל הנטוי.

21. ראה א' בורוכובסקי, "הייררכית הלואים הבאים אחרי שם-עצם", לשוננו נ (תשמ"ו), עמ' 118–103.

4.2 "הנה" + פסוקית שמנית

הנה הקודמת לפסוקית שמנית מוטעמת במשרת, והמפסיק מפריד בין עמדת הנושא לעמדת הנושא. דוגמות: "והנה עד־שֶׁקֶל // העד" (דב' יט, יח); "והנה בעור־בשרם // בָּהֶרֶת" (וי' יג, לט); "והנה חבל־נִבְאִים // לקראתו" (שמ"א י, י); "והנה אי־שֶׁם // אִישׁ" (שופ' כא, ט); "והנה הכרמל // המדבר" (יר' ד, כו);²² וכן "הנה־נָא"²³ רוח־אלהים // רָעָה (שמ"א טז, טו) – נושא שהוא שם תואר.

הטעמה במשרת ביחידות של [הנה + פסוקית שמנית] היא חוק, ולכאורה גם היא אינה צריכה הסבר, לפי שהמפסיק בא כאן כדי להפריד בין עמדת הנושא לעמדת הנושא. אף על פי כן יש מקום לשאול עליה, שכן כפי שנראה בהמשך, החציצה בין נושא לנושא אינה מוכרחת ביחידות של [הנה + פסוקית פועלית]. אפשר שהמפסיק ביחידות אלה הוא מעין "סדרן". בדומה לאוגד הוא עומד בתווך ומועיל להבנת הטקסט. סיוע כזה דרוש במיוחד בפסוקיות חסרות, וכאלה יש בדגם זה הרבה.

חריגים: "והנה // אנחנו בקִדְשׁ" (במ' כ, טז); "הנה // אנחנו עֲבָדִים" (נחמ' ט, לו)²⁴ – בשני אלה הנושא הוא כינוי גוף פרוד (נראה שלכינוי הגוף הפרוד יש מעמד מיוחד בפסוקיות הפועליות); "והנה // יְדֵי עֹמֶךְ" (שמ"ב ג, יב). וכן "הנה // עֲרֵלָה אֲזֻנִם" (יר' ו, י) – נושא שם תואר + נושא.

הנה במפסיק באה גם לפני מילת קיום + נושא: "והנה // אֵין האדם" (יר' ד, כה); "והנה // אֵין יוֹנָתָן" (שמ"א יד, יז),²⁵ ואולי הטעמים באים להורות שאין דין פסוקית קיום כדין פסוקית שמנית.²⁶

22. ופירושו 'הנה הכרמל כמו המדבר' (ראה רד"ק למקום).

23. על המבנים התחביריים שבהם ניתן למצוא את הנה־נָא ועל הסבותיה ראה ש' פסברג, סוגיות בתחביר המקרא, ירושלים תשנ"ד, עמ' 38–40. אשר להטעמה, לא מצאנו הבדל בין הנה־נָא להנה.

24. יחידה זו נמצאת בחלקו השני של הפסוק. בחלקו הראשון מצויה היחידה: "הנה אנחנו הַיּוֹם" (נחמ' ט, לו) והיא אינה שייכת לכאן, לפי שהיום אינה נושא אלא תיאור של המשפט "הנה אנחנו הַיּוֹם עֲבָדִים". צירוף זה אינו מתאים אף לאחד מהדגמים שמנינו, אך יש כדוגמתו בשני משרתים ביהושע יד, י.

25. אין להשוותם ל"והנה אי־שֶׁם // אִישׁ" (שופ' כא, ט); "והנה אי־שֶׁם // אִישׁ" (מל"ב ז, י), לפי שבאלה בא המפסיק להפריד את הנושא ממשימה של מילת הקיום ולא ממילת הקיום עצמה. כמובן אין להשוותם לצירופים שבהם אין אינה משמשת כמילת קיום, כגון: "והנה אין־יוסף // בבֹר" (בר' לז, כט).

26. ואכן יש הכוללים את מילות הקיום יש/אין בין הפעלים ורואים בהן כינוי של היה. ראה למשל ע' אורנן, המשפט הפשוט, ירושלים תשמ"ט, עמ' 45; נ' שטרן, "המרכיב יש" במקרא ובעברית הישראלית", מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית, בעריכת מ"צ קדרי וש' שרביט, רמת־גן תש"ן, עמ' 207–220, ובעיקר על יש כרמוי פועל (verbooid), עמ' 208–213.

4.3 "הנה" + פסוקית פועלית בסדר נושא-נושא (הנשוא בפסוקיות הוא פועל מפורש)
 4.3.1 הנה הקודמת לפסוקית פועלית גרודה (כלומר בלא משלימי פועל) בסדר נושא-נושא מוטעמת כמעט תמיד במפסיק. דוגמות: "הנה | // חשך אדני" (מל"ב ה, כ); "והנה // מלא²⁷ כבוד-ה'" (יח' מד, ד); "הנה // נגע זה" (יש' ו, ז).
 החריגים באים בהפרדת נושא ונשוא: "הנה ישכיל // עבדי" (יש' נב, יג); "והנה תספינה // אלמתיכם" (בר' לז, ז).

4.3.2 הנה מוטעמת בדרך כלל במשרת כשהפועל מלווה במשלים, והמפסיק מפריד בין עמדת הנשוא לעמדת הנושא. דוגמות: "והנה נותרה-בה // פלטה" (יח' יד, כב); "והנה כסוהו // הענן" (במ' יז, ז); "והנה לא-הגדלי // החצוי" (מל"א י, ז).
 חריגים: "והנה // מנעך, ה'" (במ' כד, יא); "הנה-נא // עצרני ה'" (בר' טז, ב).

4.4 "הנה" + פסוקית פועלית בסדר נושא-נושא (הנשוא בפסוקיות הוא בדרך כלל בינוני)²⁸

4.4.1 הנה הקודמת לפסוקית פועלית גרודה בסדר נושא-נושא מוטעמת לרוב במשרת, והמפסיק בא בין עמדת הנושא לעמדת הנשוא. דוגמות: "והנה עיניכם // ראות" (בר' מה, יב); "הנה יד-ה'" // הויה" (שמ' ט, ג); "והנה ההמון // נמוג" (שמ"א יד, טז); "כיהנה הסתו // עברי" (שה"ש ב, יא).

4.4.2 בפסוקיות מורחבות, כלומר כשהפועל מלווה במשלימים, יופרדו תמיד עמדת הנושא ועמדת הנשוא. דוגמות: "הנה ה' // יורשנה" (זכ' ט, ד); "הנה אנכי // מפתיח" (הו' ב, טז); "כיהנה החשך // יכסה-אָרץ" (יש' ס, ב).

בדיקה סטטיסטית של פסוקיות פועליות גרודות בסדר נושא-נושא מורה לכאורה שאין לקבוע כללים באשר להטעמתן, שכן 45% מהן אינן מוטעמות על פי הכלל שקבענו.²⁹ ולא הלכנו הפעם אחר המספרים, משום שתפוצתם של מרבית החריגים מוגבלת לצירופי לשון שיש בהם מן המשותף:³⁰ (א) הנה מוטעמת במפסיק בצירוף "הנה ימים באים"³¹ ואין כמותם בחלוקה אחרת;³² (ב) הנה מוטעמת

27. משקל פָּעַל, עבר; ופירושו: 'אכן נשאר כבוד ה' בבית' (ראה למשל י"צ מושקוביץ, ספר יחזקאל, דעת מקרא, 'ירושלים תשמ"ה, עמ' שס).

28. כך מצאנו בכ-80% מהפסוקיות הגרודות הנמנות עם דגם זה.

29. סך הכול נמצאו כ-50 פסוקיות פועליות גרודות בדגם נושא-נושא. רק כ-55% מהן הנה מוטעמת במשרת. כאמור, אין חריגים לפסוקית מורחבת.

30. והם מהווים 79% מהפסוקים הסוטים כביכול מהכלל.

31. סך הכול תשע פעמים, כגון יר' ט, כד; שמ"א ב, לא.

32. שש פעמים באה הנה במקף (כגון יר' ז, לב) אף על פי שהקפת הנה לתיבה שאינה מוטעמת בראשה אינה מקובלת. הנה עשויה לבוא במשרת רק ביחידה של הטעמה חסרה (=בעלת שני משרתים, כגון יר' כג, ה). "הנה ימים באים עליכם" (עמ' ד, ב) – החלוקה שונה, שכן ביחידות בנות ארבע תיבות (או יותר) הנה מוטעמת בדרך כלל במשרת (ראה בהמשך, §8).

במפסיק כאשר הנושא הוא כינוי גוף פרוד,³³ כגון: "הנה // אנחנו עבדים" (שמ"א יד, ח); "הנה | // אתה שמעת" (מל"ב יט, יא; יש' לז, יא); "הנה // אנכי הרג" (שמ"ד, כג).³⁴

שלא בתנאים שהזכרנו תבוא הנה במפסיק רק לעתים רחוקות: "הנה // עזונה מדברת" (מל"א א, כב); "הנה // איננו פתח" (שופ' ג, כה) – בשתי היחידות האלה באה הנה במפסיק לפני מילית נטויה בכינוי גוף, ולמעשה היא דומה להנה + כינוי גוף + פועל; "הנה // עם בא" (יר' ו, כב; ג, מא) – במבע זה ייתכן שהמפסיק בא להרחיק הטעמות סמוכות: "הנה עם"; "הנה // מגלה עפה" (זכ' ה, א) – ואפשר שעפה כאן היא שם תואר, ואם כך ההטעמה כדין.

מבדיקת הפסוקיות השמניות והפסוקיות הפועליות (לסוגיהן) למדנו שמקומו של הנושא בצירוף קשור במידה רבה לסוגו מבחינת חלקי הדיבר, וההטעמה מבחינה היטב בין הסוגים השונים. בדרך ההכללה נוכל לתארם כך:

ביחידה של פסוקית פועלית הבאה בסדר [הנה + נשוא-נושא] יבוא בעמדת הנושא פועל מפורש. ההטעמה מבחינה במקרים אלה בין פסוקית גרודה לפסוקית עם משלימי פועל. בפסוקית גרודה מתקשר הנושא לנושא במשרת (=תבנית א), ובפסוקית עם משלימי פועל בא ביניהם מפסיק (=תבנית ב).

ביחידה של [הנה + פסוקית שמנית] וכן ביחידה של [הנה + פסוקית שנשואה בינוני], יהיה סדר המילים [הנה + נשוא-נושא]. בפסוקיות כאלה יבוא טעם מפסיק בין הנושא לנושא (=תבנית ב). הופעתו של הבינוני כנשוא כסדר המילים הוא נושא-נשוא והיעדרו בסדר נושא-נושא מצביעה על קרבתו לַשֵּׁם.

4.5 "הנה" + פועל ומשלימו

הנה הקודמת לפועל ומשלימו מוטעמת לעתים במפסיק ולעתים במשרת. דוגמות להנה במפסיק (כלומר בלא הפרדה בין הפועל לבין משלימו): "הנה // נתתי את-הארץ" (שופ' א, ב); "הנה | // נתתי לך" (מל"א ג, יב); "הנה // התלת כִּי" (שופ' טז, י); וגם בהיפוך סדר האיברים כשהמשלים קודם לפועל, כגון "הנה // על-אדום תִּדְר" (יש' לז, ה).

דוגמות להנה במשרת (כלומר בהפרדת הפועל ממשלימו): "הנה לקחתי // מידך" (יש' נא, כב); "והנה נצב // על-עלתו" (במ' כג, ו); "הנה הכיל // את-אדום" (דה"ב כה, יט); וגם בהיפוך סדר האיברים: "הנה בדבר-ה' // מאסו" (יר' ח, ט) – כאן המשלים קודם לפועל.

33. בסך הכול עשר פעמים. ואולי יש בהטעמה זו כדי להצביע על אופיו הפרוקליטי של כינוי הגוף הפרוד.

34. וכן: בר' כד, מג; כה, לב; יהו' ב, יח; שמ"א ח, ה; יר' לב, יז; עמ' ב, יג. שלוש פעמים היא מוטעמת במשרת לפני אנכי: בר' מח, כא; ג, ה; עמ' ט, ט. אין לתמוה על ההטעמה בהושע ב, טז (4.4.2§ לעיל), שכן זוהי הדרך הרגילה בפסוקיות פועליות (בסדר נושא-נושא) עם משלים פועל.

הנה מוטעמת במשרת גם כאשר לפועל יש שני משלימים: "הנה קטן // נתתיך" (עובדיה, ב) – המפסיק בא בין המשלים הפרוד לבין הפועל ומשלימו החבור. קרובים לקבוצה זו צירופים בדגם [הנה + שם תואר + משלים שם תואר], וגם בהם אין עקיבות: "והנה טובה // מאד" (שופ' יח, ט) – הנה במשרת; "והנה // יבשות מאד" (יח' לז, ב) – הנה במפסיק.

יגעתי בעניין זה ולא מצאתי הסבר לשניות בהטעמה ולא הבנתי מה בין דרך המפסיק לדרך המשרת.

4.6 "הנה" + צירוף כולל (שמני ופועלי)³⁵

הנה הקודמת לצירוף כולל מוטעמת במשרת והמפסיק בא בתוך הצירוף (בין שהצירוף שמני ובין שהוא פועלי). הנה + צירוף כולל שמני, כגון "והנה לשכות // ורצפה" (יח' מ, יז); "הנה האש // והעצים" (בר' כב, ז). הנה + צירוף כולל פועלי: "הנה הסכלתי // ואשגה" (שמ"א כו, כא); "הנה באה // ונהלתה" (יח' כא, יב). חריג: "הנה // נבח וצלמנע" (שופ' ח, טו) – הנה במפסיק. אפשר שהצורך להרחיק הטעמות סמוכות ("הנה זבח") גרם כאן לסטייה מהדרך המקובלת.³⁶

4.7 פעם אחת מצאנו הנה + צירוף שאחד מאיבריו הוא פנייה: "הנה אלהיך // ישראל" (מל"א יב, כח) – המפסיק מרחיק את מילת הפנייה ומורה שהנה אינה מכוונת אליה.

5. משלמדנו (וגם הסכמנו) שהנה עומדת מחוץ לצירוף, הנחנו כמעט כמובן מאליו שהטעמתה ביחידות הנידונות תלויה במידה רבה בעצמת הקשר הלשוני בין המילים שמשמאלה, ואולי נכון יותר לומר: הבנו כי מהטעמתה של הנה נוכל ללמוד על עצמת הקשר הלשוני בין המילים שמשמאלה, שכן מילים אלה מצטרפות זו אל זו במשרת כשהנה מוטעמת במפסיק, והן מופרדות זו מזו במפסיק כשהנה מוטעמת במשרת. ומתוך ששאלנו על הטעמת הנה וחיפשנו את תחביר צירופיה, נמצא לנו כלי למדדם בו³⁷ וכבר-כבר נעמוד ונדרג את המבעים על פי עצמת הקשר בין מיליהם.

35. רק יחידות מעטות נמנות עם דגם זה. אין שייכים לכאן "הנה // עצמך וברוך" (דה"א יא, א); "והנה // ששון ושמחה" (יש' כב, יג) – אלה צירופים מסוג "שניים שהם אחד", הם קרובים לתמורה ומוטעמים כדרכה. על צירופים כאלה ראה ע"צ מלמד, "שניים שהם אחד במקרא", מחקרים במקרא בתרגומיו ומפרשיו, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ד, עמ' 142–159; ראה גם את קביעותיו של קדרי באשר לצירופים מסוג "שניים שהם אחד", מ"צ קדרי, תחביר וסמנטיקה בעברית שלאחר המקרא, א, רמת-גן תשנ"א, בעיקר עמ' 401 ואילך.

36. ואפשר שאין מפרדים ביניהם משום שהם נזכרים תמיד יחד: זבח פותח וצלמנע סוגר. על זיווגי שם עצם לסוגיהם ראה קדרי (הערה 35 לעיל), עמ' 385 ואילך.

37. אפשר שהשלכותיה של הבדיקה שערכנו מרחיקות עוד יותר ומגיעות עד תורת הרכיבים המידיים (Immediate Constituents), אך דרוש מחקר מקיף על המילות כדי לגבש על פיו

צירוף שמני פסוקית פועלית (נשוא-נשוא)	פועל ומשלים	פסוקית פועלית (נשוא-נשוא)	פסוקית שמנית	צירוף כולל
↓	↓	↓	↓	↓
[+]				[-]

את עצמת הקשר הלשוני זיהינו לפי מקומו של המפסיק בצירופים למיניהם ולפי מידת העקיבות בהטעמתם: הצירוף השמני שאיבריו מתקשרים דרך קבע במשרת זוהה כבעל עצמת קשר גבוהה ביותר, ואילו הפסוקית השמנית והצירוף הכולל יעמדו בקוטב מנגד המציין עצמת קשר נמוכה, לפי שאבריהם מופרדים כמעט תמיד במפסיק. המבעים הפועליים לסוגיהם יבואו בין אלה לאלה, ובתוכם – הפועל ומשלימו.

6. כעת, לאחר שנתבררו הלכות היחידות המפוסקות, באנו אל יחידות דומות של הטעמה חסרה שהן בתחום שלטון הזקף והרביעי.³⁸ בדקנו אילו דגמים תחביריים עשויים לבוא בלא חלוקה ומצאנו את אלה:

הנה + פסוקית שמנית: "והנה באר בשדה" (בר' כט, ב). הנה + פסוקית פועלית גרודה בסדר נושא-נשוא, כגון: "והנה רבקה יצאת" (בר' כד, טו); "והנה אנשים עברים" (מל"א יג, כה); "הנה ימים באים" (יר' נא, מז). הנה + צירוף פועל ומשלימו, כגון "הנה נתתי לך" (במ' יח, ח); "הנה נתתי אתו" (שמ' לא, ו); "הנה חלום חלמתי" (שופ' ז, יג); "הנה פתחתך היום" (יר' מ, ד). הנה + צירוף כולל: "הנה השמש והירח" (בר' לז, ט). הנה + צירוף צמידות: "והנה האשה פילגשו" (שופ' יט, כז).

מן היחידות שנמצאו עולה שהטעמה חסרה עשויה לשמש חלופה להטעמה רגילה הן ביחידות שבהן ראויה מצד התחביר חלוקה בצירוף שמשמאל להנה³⁹ והן ביחידות שהטעמתן אמביוולנטית.⁴⁰ לא ראינו הטעמה חסרה ביחידות עם פסוקית פועלית גרודה בסדר נושא-נשוא, גם לא מצאנו כמותה ביחידות של צירוף שמני,⁴¹ ופירושו של דבר שלא יבוא משרת במקום מפסיק כאשר הטעמת הנה במפסיק היא חוק.⁴²

- את כללי התורה הזאת בטקסט המקראי. על הבעייתיות בהגדרת מעמדן של המיליות במקרא על פי תחביר הרכיבים המידיים עיין ש' אבינון (הערה 5 לעיל), עמ' יג-כא.
38. אשר ליחידות דומות בתחום המפסיקים הקטנים (גרש, תלישה גדולה ופור) ובתחום פשטא, זוקא ותביר, אין טעם לעסוק באלה, לפי שהן באות דרך קבע במשרת או במקף. מצאנו חמישה חריגים בעלי מפסיק והם נכללים בדיון.
39. דוגמת היחידות שנידונו ב-4.2§§ (הנה + פסוקית שמנית) ו-4.4 (הנה + פסוקית פועלית בדגם נושא-נשוא).
40. דוגמת היחידות שנידונו ב-4.5§§ (הנה + פועל ומשלימו).
41. להוציא חריג אחד של צירוף צמידות: "והנה האשה פילגשו" (שופ' יט, כז).
42. עיין 4.1§§ (הנה + צירוף שמני) ו-4.3.1 (הנה + פסוקית פועלית גרודה בסדר נושא-נשוא).

המשתמע ממה שמצאנו (וממה שלא מצאנו) הוא, שמשרת במקום מפסיק עשוי לבוא רק ביחידות שבהן ראויה או אפשרית חלוקה בסמוך לזקף או לרביע. ואף על פי שאין חידוש ב"עניין המשתמע" על מקומה של החלוקה החסרה (הדברים מתאימים לדעה הרווחת),⁴³ יש בעיון התחבירי כדי לאשש מוסכמות ולהפכן לעובדות מוצקות.⁴⁴

7. חייבים היינו עוד לחזור אל הנה מוקפת ולשאול על "תחביר התבניות המשולשות", על [הנה מוקפת + משרת + מפסיק], כגון "הנה־זה עומד" (שה"ש ב, ט), ועל [הנה מוקפת + מפסיק + מפסיק], כגון "והנה־נער בִּכְה" (שמ' ב, ו). מצאנו שמצד התחבירי יחידות של הנה מוקפת למשרת ויחידות של הנה מוקפת למפסיק דומות זו לזו, והן דומות גם ליחידות של הנה במשרת. מבחינת המאפיינים התחביריים הדמיון ביניהן מתיישב היטב עם הדמיון בסדר המדרגי של פיסוק הטעמים, שכן ביחידות של הנה מוקפת כמו גם ביחידות של הנה במשרת נוהג סדר העולה מסימן לסימן.⁴⁵

מאחר שמהבחינה התחבירית יחידות בתבנית של הנה במשרת דומות ליחידות בתבניות של הנה מוקפת לשני סוגיה, אך שונות מיחידות בתבנית של הנה במפסיק, יתחלקו הארבע לשני ראשים; ויעמדו אלה של הנה במשרת ושל הנה מוקפת (לסוגיה) מזה, ואלה של הנה במפסיק מזה, וישמשו יחדיו בתפוצה משלימה (בדרך כלל). ואם יבוא מי וישאל מה בין יחידות של הנה במשרת ליחידות של הנה מוקפת, נאמר לו: אין הפרש ביניהן זולת מקום הטעם; המקף יקיפנה אל רעותה אם טעמה של זו בראשה, ואם אינו עומד שם – ישמש אצלה המשרת.

8. כאמור, הנה באה גם בראשי יחידות שיש בהן יותר משלוש תיבות ולרוב היא מוטעמת במשרת. הגדרת גבולותיה של יחידה בת ארבע תיבות או יותר אינה פשוטה,⁴⁶ ובעיקר קשה לקבוע מה הם גבולותיה כשבראשה עומדת הנה במשרת,

43. על יחידות שבתחום הזקף ראה ר' משיח, מערכות מקבילות של מפסיקים בטעמי המקרא בכ"א ספרים על פי כתב־יד לניגוד, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראייל, רמת־גן תשנ"ה, עמ' 163–177; על יחידות שבתחום הרביע ראה שם, עמ' 208–225, וראה שם גם את הדעות השונות באשר להתהוותן של היחידות הללו.

44. הדברים חשובים במיוחד ליחידות של הטעמה אמביוולנטית.

45. כשהנה מוקפת למשרת, המעבר הוא לפי הסדר, מדרגה לדרגה, וכך גם כשהנה מוטעמת במשרת, ואילו כשהנה מוקפת למפסיק – יש קפיצה, עלייה בשתי דרגות.

46. התלבטנו האם לכלול יחידות שיש בהן שני משרתים או יותר לפני פשטא, וזקא ותביר, שכן במקרים אלה המשרת האחרון הוא לרוב תחליף גרש (ראה ברויאר [הערה 2 לעיל], עמ' 95), ולמעשה מרביתן בנות שלוש תיבות בלבד (והמשרת האחרון, תחליף הגרש, הוא "המפסיק המסיים"). מאחר שאיני יודעת די על הפיסוק ביחידות הללו הערפתי ללכת לפי מראה עיניים ולכלול את כל אלה שפניהן כפני יחידות בנות ארבע תיבות או יותר.

שכן לפי דין הטעמים היא חוברת אל תיבת המפסיק הקרובה אליה אחריה וחוסה בתחומה, ואילו "יחידה מפוסקת" מעצם טיבה צריכה שיהיו בה שלוש תיבות לפחות. לעניין הנה במשרת הכרענו, שייחשבו "בנות ארבע תיבות או יותר" אלה ששרשרת טעמיהן תישזר כך:

תבנית א: {הנה במשרת} + [מפסיק מְפַסֵּק] + משרת + {.....} ⁴⁷ + [מפסיק מסיים], כגון "והנה משרת החומה מפסיק מפסק // מתוך משרת לבית מפסיק מסיים" (יח' מ, ה). תבנית ב: {הנה במשרת} + [משרת] + [משרת] + (+[משרת]) + [מפסיק מסיים], ⁴⁸ כגון "והנה משרת איש משרת בא משרת מן-המחנה מפסיק מסיים" (שמ"ב א, ב); "הנה משרת שלח משרת דוד משרת מלאכים | משרת (+פסק) מהמדבר מפסיק מסיים" (שמ"א כה, יד). ⁴⁹

לשם רהיטות הכתיבה נכנה יחידה בת ארבע תיבות או יותר "יחידה ארוכה". משום מיעוט הנה העומדות במפסיקים מול ההמון ההולכות במשרתים, בחרנו לבוא אל המיעוט. פעמים, לשם הבהרה, השוינו יחידות ארוכות של הנה במפסיק ליחידות ארוכות של הנה במשרת, ופעמים שאלנו עליהן בהשוואה ליחידות הראשונות (בנות שלוש תיבות) של הנה במפסיק.

8.1 כשהנה המוטעמת במפסיק באה ביחידה שמדרג המפסיקים בה ברור וחד-משמעי (בדרך כלל בתחום שלטון המפסיקים הגדולים), ⁵⁰ תמצא בחלק שנותר משמאל להנה חלוקה נוספת שעצמתה פחותה. לדוגמה: "והנה שני דודאי תאנים" (יר' כד, א) – הרביע בא להפריד בין הנה לבין הצירוף השמני: "והנה // שני דודאי תאנים", ומפסיק בעל עצמה פחותה בא בתוך הצירוף השמני, בין שם מספר לצירוף סמיכות: "שני / דודאי תאנים". עוד דוגמות ליחידות בנות ארבע תיבות בתחום שלטון המפסיקים הגדולים: הנה + צירוף שמני: "והנה // שלשה / סלי חרי" (בר' מ, טז); "הנה // עם / בני ישראל" (שמ' א, ט); "והנה // כבוד / אלקי ישראל" (יח' מג, ב); "הנה // כעל / החלמות הלזה" ⁵¹ (בר' לז, יט); "והנה // מחלקות / הכהנים והלויים" (דה"א כח, כא; והשווה שמ"ב ג, כב, במשרת). הנה + פועל ומשלימו: "והנה // לא-קַת / ממקנה ישראל" (שמ' ט, ז); "הנה-נָא עֲשִׂית את-הדבר הזה"

47. + ([...] =) תיבה אחת או יותר במשרת, או תיבה במפסיק שכוח פיסוקו פחות מכוח המפסיק המְפַסֵּק שלפניו.

48. נשים לב שבתבנית זו יבואו יחידות של הטעמה חסרה. הן מצויות (בשכיחות נמוכה) בתחום שלטון המפסיקים הקטנים: גרש (כגון שמ"ב טז, ה) ופזר (כגון דה"ב ב, ט), ובתחום זרקא (כגון יר' יד, י), פשטא ותביר.

49. הפסק בא אחרי המשרת להורות על כך שראוי לחלק בסמוך לתביר.

50. בתחום שלטון הקיסרים (סילוק ואתנח) ובתחום שלטון המלכים (וקף קטון וטפחא). לא מצאנו כמותם בתחום הסגול.

51. חלוקת הטעמים אינה עולה בקנה אחד עם תחביר הצירוף. מצד התחביר נפסק כך: "הנה // כעל החלמות / הלזה". חלוקת הטעמים בפסוק מעניינת מיוחד, שכן משום הסטייה מדרך התחביר נשמרת התבנית הפיסוקית האופיינית לקבוצה זו, והיא: הנה במפסיק, ומשמאלה בסמוך לה מפסיק נוסף.

(שמ"ב יד, כא; והשווה בר' לח, כג, במשרת). הנה + פסוקית פועלית בסדר נושא-נשוא: "הנה // עורך / מדברת שם" (מל"א א, יד), ונראה שהטעמתה כאן הולכת לפי טעמי הנה ביחידה בת שלוש תיבות שבאה בגרסת המספר: "והנה // עורנה מדברת" (מל"א א, כב).⁵² הנה + פסוקית פועלית בסדר נושא-נושא: "הנה-נא // מצא עבדך חץ" (בר' יט, יט); "והנה // כאשר גדלה נפשך / היום הזה" (שמ"א כו, כד). ההטעמה בשמואל אינה אופיינית; היא שונה מבחינת מספר התיבות ביחידה (יש בה שש תיבות ולא ארבע), היא שונה מצד הפיסוק משום שהמפסיק הפחות אינו סמוך להנה, והיא שונה גם מצד התחביר, שכן בתבנית [נשוא + נושא + משלים א + משלים ב] מקובל להפריד קודם את המשלימים מהסוף להתחלה אחד אחד,⁵³ הנה כך: "והנה כאשר גדלה נפשך היום הזה חלוקה ראשונה (=עצמה חזקה) // בעיני" - הפרדת משלים ב; "והנה כאשר גדלה נפשך חלוקה שנייה (=עצמה פחותה) היום הזה" - הפרדת משלים א. בחלוקה כזאת היה ראוי להטעים את הנה באחד מהמפסיקים הקטנים ביותר (בגרשיים או בתלישה גדולה) משום שהיא נותרה בתחום התביר (ביחידה בת ארבע תיבות): "והנה // כאשר גדלה נפשך". אפשר שהעורך כאן רביע משום התקבולת בפסוק: "והנה" כאשר גדלה נפשך היום הזה בעיני כן תגל נפשי בעיני ה'". הנה + פסוקית שמנית: "הנה-נא // העיר הזאת קרבה" (בר' יט, כ). הנה + גרעין שמני ופסוקית לוואי: "והנה // המלאך / הדבר ב" (זכ' ב, ז; והשווה לבר' לא, י: "והנה העתידים העלים עליהצאן" במשרת).

8.2 אשר להנה במפסיק בראשי יחידות שהן בתחום שלטון רביע או בתחום פשטא, זרקא ותביר, בשל הבעייתיות בזיהוי מדרג המפסיקים בתחומם, ובשל העובדה שהנה קשורה מצד פיסוק הטעמים רק לחלק מהמבע שאליו היא מכוונת, נתלבט לא אחת בהגדרת גבולות היחידה מבחינת מספר תיבותיה, וממילא נתקשה לעמוד על מבנה התחבירי, למשל: "והנה איש מבני ישראל בא" (במ' כה, ו). במקרה זה נשאלת השאלה מה הם גבולות היחידה שהפזר מחלק אותה. אפשר שהוא מחלק בתחום הרביע ולפנינו יחידה בת חמש תיבות - הנה + פסוקית פועלית גרודה בסדר נושא-נשוא: "והנה // איש מבני ישראל בא", ואילו הגרש מציין חלוקה פחותה בתחומו: "איש מבני ישראל / בא"; ואפשר שרק הגרש בא בתחום הרביעי: "והנה איש מבני ישראל // בא", ואילו הפזר מחלק את תחום הגרש⁵⁴ ולפנינו יחידה בת ארבע תיבות; הנה + צירוף שמני: "והנה // איש מבני ישראל".

מדרג המפסיקים מורה לכאורה שהאפשרות הראשונה היא הנכונה, אך הטעמת יחידות דומות בעלות מדרג מפסיקים ברור וחד-משמעי הוא ראייה לדרך השנייה, למשל: לפי "הנה בעל החלמות הלזה --- בא" (בר' לו, יט) יהיה נכון לחלק "והנה

52. מאחר שההטעמה ביחידות בנות שלוש תיבות יציבה למדי, אפשר שבמבעים דומים יוטעמו יחידות של ארבע בדרך השלוש. על הטעמת מלכים א א, כב ראה 4.4§.

53. ראה פרלמן (הערה 5 לעיל), יחידה 21, עמ' 50.

54. על הטעמה כזאת ראה למשל ברויאר (הערה 2 לעיל), עמ' 66-76.

איש מבני ישראל // בֹּא". כדי לקבוע את גבולות היחידות הללו נעזרנו בהשוואה ליחידות דומות שבהן מדרג המפסיקים ברור וחד-משמעי.

יחידות שהטעמתן חד-משמעית: "והנה // האיש" / "לְבַשׁ הַבָּדִים" (יח' ט, יא); "והנה // שֶׁבַע פְּנוֹת / אַחֲרוֹת" (בר' מא, ג);⁵⁵ "הנה // עֵינִי / הָ הָ" (עמוס ט, ח). מדרג המפסיקים ביחידות אלה ברור, משום שבסדר המפסיקים גרש-מונח לגרמיה, הגרש תמיד חזק יותר. יחידות אלה דומות ליחידות שבתחום הקיסרים והמלכים לא רק מצד מדרג המפסיקים אלא גם מצד התחביר.

וכן: "הנה כֹּאֲרִיָּה יַעֲלֶה מֵגֶאוֹן הַיַּרְדֵּן" (יר' מט, יט); "הנה השמים ושמי השמים" (מל"א ח, כז) – בשל הופעתם של המפסיקים בסמוך בזה אחר זה הנחנו שהתלישה הגדולה אינה מחלקת בתחום הגרשיים או הגרש אלא בתחום הזרקא (בירמיהו) והפשטא (במלכים). נזכיר כי מבחינת פיסוק הטעמים, גם ביחידות שבתחום הקיסרים והמלכים באים שני המפסיקים בסמוך בזה אחר זה. אשר לפן התחבירי, לא מצאנו דוגמתן ביחידות של הנה במשרת.

יחידות שהטעמתן אינה חד-משמעית: "והנה אמריהו כהן הראש עליכם לְכָל דְּבָרֵהּ" (דה"ב יט, יא), השווה "וַיֹּאמֶר אֵלָיו עֲזֹרְיָהוּ הַכֹּהֵן הָרִאשׁ || --- לְבִית צְדֻק" (דה"ב לא, י). כשם שהטפחא מחלקת בתחום האתנח, כן יחלק הגרש בתחום הרביע: "והנה אמריהו כהן הראש עליכם // לְכָל דְּבָרֵהּ", וכשם שהרביע מחלק בתחום הטפחא: "וַיֹּאמֶר אֵלָיו // עֲזֹרְיָהוּ הַכֹּהֵן הָרִאשׁ", כן יחלק הפזר בתחום הגרש: "והנה // אמריהו כהן הראש עליכם. הנה עם יצא ממצרים" (במ' כב, ה), השווה: "הנה עם בא || --- מִצְרָן" (יר' נ, מא). כפי שהטפחא מחלקת בתחום האתנח, כך היה ראוי לחלק בתחום הפשטא: "הנה עם יצא // ממצרים", וכפי שהתביר מחלק בתחום הטפחא "הנה // עם בא", כן תחלק התלישה הגדולה: "הנה // עם יצא".

ליתר היחידות לא מצאתי הקבלה⁵⁶ והעדפתי שלא להעמיד כאן תלי תלים של השערות ולהיבנות מהן.

סוף המעשה

לְרַגֵּל את הנה וטעמיה הלכתי, לתור נתיבותיה; עד דקדוק המילות באתי למצוא לה עֵד נאמן. והנה־נא פתחתי פִּי בְשִׁלָּה להוציא דיבתה הטובה, גם ערכתי משפט בתחביר צירופיה ורשמתי פסקי טעמיהם (ועוד הותרתי). ובהגיון הלב כזאת אומר: אם הוספתי היום אבן בניין קטנה להיכל המחקר על המילות במקרא – רב לי.

55. וכבראשית מא, יט נמצא אותו הצירוף ביחידה בת שלוש תיבות.

56. ואלה הן: "הנה לא־יעשה אִבִּי / דְּבַר גְּדוֹל" (שמ"א כ, ב); "הנה ילדה מלכה / גִּם־הָיָא" (בר' כב, כ); "הנה אשר־אֵין משפֹּט / לַשְׁתָּוֹת הַכּוֹס" (יר' מט, יב); "הנה בחמת ה' אלהי־אֲבוֹתֵינוּ" (דה"ב כח, ט).

זוטות בניקוד ובטעמים במקצת פסוקים

א. מִלְמָטָה – מִלְמַעְלָה

מִלְמָטָה (חמש פעמים במקרא, כגון שמ' כו, כד), ובטעם אתנחתא מִלְמָטָה (שמ' כז, ה) – כולן בלמ"ד דגושה; ואילו מִלְמַעְלָה (חמש פעמים, כגון בר' ו, טז) ובטעמים אתנחתא וסילוק הקיסרים מִלְמַעְלָה (19 פעם, כגון שמ' כה, כא) – למ"ד הראשונה בהן רפה. אתמהא. וכי מה בין שני שמות הללו? והלא נתבלעה בשניהם נון של מן: *מִן-לְמָטָה < מִלְמָטָה, ונידגשה למ"ד מחמת היבלעותה של נון כדין (כשם שנתבלעה בתיבה זו נון של שורש נט"י: *מִן-לְמַנְטָה). אם כן מפני מה רפתה למ"ד של מִלְמַעְלָה?¹

תיבה שראוה חכמים עניין רע, דבר חולין, יש שהטילו בה דגש (ובאותיות הגרוניות נקטו תשלום דגש, לשון אחר, "דגש בכוח") שלכאורה אין הוא מתבקש, גורה שמא לא יבדילנה הקורא מתיבה אחרת הדומה לה בהגייתה ואין בה כל דבר רע, ואפילו קדושה יש בה, כגון עֲרוּמִים (בר' ב, כה; איוב כב, ו) שעניינה 'עירום', כנגד עֲרוּמִים (איוב ה, יב; טו, ה), עֲרוּם (בר' ג, א) שעניינן 'ערמה, חכמה'.² כיצא בזה "עֲרַתָּה הַנִּיחַ ה' אֱלֹהֶיכֶם לְאַחֶיכֶם" (יהו' כב, ד), הַנִּיחַ לשון מנוחה, כנגד "וְאַלֶּה הַגִּוִּים אֲשֶׁר הַנִּיחַ ה' לְנַפְשׁוֹתָם אֶת־יִשְׂרָאֵל" (שופ' ג, א), לשון מנוחה לאו דווקא; "וַיִּלְכְּדוּ וַיִּקְדְּמוּ בַּכָּקֶר" (בר' כד, נד), לשון לינה, כנגד "וַיִּלְכְּדוּ עָלֵינוּ אֶת־כָּל־הָעֵדָה" (במ' יד, לו), לשון תלונה.³ וכן "לְהָיֹת לָכֶם יְאֻלְהִים" (וי' כב, לג), "יְאֻלְהִים נַעֲשֶׂה חֵיל" (תה' ס, יד), אל"ף של יְאֻלְהִים נחה, כנגד "וַיִּבֶחַ לְאֻלְהִים יַחֲרֹם" (שמ' כב, יט),

1. יושם אל לב: לא תמצא מִלְמַעְלָה, מִלְמָטָה, במ"ם קמוצה, אלא במפסיקים קיסרים בלבד, שרק מפסיקים קיסרים מצאנום שגיא כוח לקמץ פתח של הקשר שבהברת מלעיל סגורה. עיין י' בן-דוד, צורות הקשר וצורות הפסק בעברית שבמקרא: תחביר וטעמי המקרא, ירושלים תשנ"ה (להלן: צורות הקשר), § 0.4.1.

2. מנחת שי לבראשית ב, כה: "ויהיו שניהם ערומים. נכתב בוי"ו ודגש המ"ם שלא כמנהג. ובמסורה ב' מלא ודגשים וחברו ובגדי עֲרוּמִים תפשיט (איוב כב, ו). וסימן בין ערומים שהוא לשון ערמה ובין ערומים שהוא לשון ערטילאין: חכימן רפין ערטילאין דחיקין פי' דגשים. וסימן אחר: דברי חכמים בנחת נשמעים (קה' ט, יז)".

3. עיין צמדי תיבות נוספים כיצא באלה אצל י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, §§ 25 – 30; י' בן-דוד, "למילון המקרא", לשוננו נו (תשנ"ה), עמ' 294, הערה 3.

"אֵין כְּמוֹךְ בְּאַלְהִים" (תה' פו, ח), כלומר 'אלילים'. ואמר איוב "אַל-יִדְרָשֶׁהוּ אֱלֹהִים מִמֶּעַל" (איוב ג, ד), היינו מלעיל, להבדיל מן "שְׂאוֹל תַּחֲתִית" (דב' לב, כב), היינו מטה, מלרע.

סימניך: (א) "וַיֵּדַע אֹנָן כִּי לֹא לוֹ יְהִיָּה הַזֶּרַע" (בר' לח, ט). לא, לו מילים הומופוניות הן. בפסוק זה מילת השלילה הלא היא דגושה ואילו מילת הגוף רפה. כיוצא בזה הרי לא-לו במקף: (ב) "לְרֶשֶׁת מִשְׁכָּנוֹת לֹא-לוֹ" (חב' א, ו); (ג) "הוּא הַמְּרַבֶּה לֹא-לוֹ" (חב' ב, ו); (ד) "עֲבֹר מִתְּעֵבֶר עַל-רִיב לֹא-לוֹ" (מש' כו, יז). הצד השווה שבארבעה לשונות לא, לו, הלא: לא – בין משרת טעמה, בין מקף משמאלה. לא מצינו לא בלמ"ד דגושה, מוטעמת טעם מפסיק.

ב. וַיֹּאמְרוּ לֹא – וַיֹּאמְרוּ לוֹ

שני המלאכים שבאו אל לוט סדומה נאמר עליהם "וַיֹּאמְרוּ לֹא (פִּי כֶּרְחוּב נָלִין", בר' יט, כ). ואילו אנשי סדום שהקיפו לכיתו של לוט עליהם הכתוב אומר בפסוק ה "וַיֹּאמְרוּ לוֹ (אֵיָּה הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר-בָּאוּ אֵלֶיךָ הַלַּיְלָה)" – בפסוק ב טעם וַיֹּאמְרוּ מלרע, ובפסוק ה טעם וַיֹּאמְרוּ מלעיל מחמת נסיגת הטעם. בשני הפסוקים כאחד הפועל וַיֹּאמְרוּ סמוך לחיבה שטעמה בראשה וגם ההגייה גם הטעמים שווים הם. אף על פי כן כאן מלרע וכאן מלעיל. אתמהא. אלא בכתוב "וַיֹּאמְרוּ לוֹ" הקשר שבין שתי התיבות אמיץ הוא כיוון שאין כתוב זה מחזיק אלא יחידה תחבירית אחת, יחידת הנשוא, ואילו הכתוב "וַיֹּאמְרוּ לֹא" מחזיק שתי יחידות תחביריות: פועל הפתיחה לדיבור ישיר ודיבור הישיר.

לשון "וַיֹּאמְרוּ לֹא", וַיֹּאמְרוּ בהטעמת מלרע ובמונח המשרת ולמ"ד דגושה, מצוי גם בכתוב אחר: "וַיֹּאמְרוּ לֹא (כִּי אִם-מֶלֶךְ יְהִיָּה עֲלֵינוּ, שִׁמְ"א ח, יט). ופעם אחת "וַיֹּאמְרוּ לֹא" (חגי ב, יב), וַיֹּאמְרוּ בטיפחא המפסיק תחת רי"ש ולמ"ד של לֹא רפה. ואילו בלשונות "וַיֹּאמְרוּ לוֹ" (23 פעמים, כגון בר' כו, לב), "וַיֹּאמְרוּ לָהּ" (בר' כד, ס; יהו' ב, יד; שו' טז, ה), "וַיֹּאמְרוּ לִי" (שמ' לב, כג), "וַיֹּאמְרוּ לְנֹדִי" (נחמ' ד, ו), לרבות "וַיֹּאמְרוּ שָׁם" (שמ"א ז, ו), הפועל מוטעם משרת בהטעמת מלעיל ולמ"ד (לרבות שי"ן של שָׁם) רפה, 29 פעמים במקרא. ופעם אחת "וַיֹּאמְרוּ לִי" (נחמ' א, ג) – הוטעם הפועל זרקא המפסיק שהוא נמנה עם הטעמים סותמי למקום הטעם, לפי שמושבו בסופי התיבות לעולם, אלא כיוון שזרקא מפסיק הוא, הדעת נותנת הטעמת וַיֹּאמְרוּ שבכתוב הזה מלרע.⁴

4. כיוון שטעם לי סגולתא אי אפשר לה לתיבת וַיֹּאמְרוּ להיטעם אלא זרקא, והרי נודעה סגולתא גם בשם "הרודף לזרקא". וראה בעל הטעמים להטיל על לי סגולתא, שלפי שלי סוף הפתיחה לדיבור הישיר, גדול כוח הפסק שלה תחבירית משל וּבְחֻרְפָּה שטעמה אתנחתא והיא בתוכו של דיבור הישיר.

לפני דיבור ישיר הטעמת וַיֹּאמְרוּ מלרע גם כשטעם התיבה הסמוכה בראשה הוא, כדרך שראינו וַיֹּאמְרוּ לֹא, כגון וַיֹּאמְרוּ שֶׁקֶר (הַגִּדְנָא לְנוּ, מל"ב ט, יב), אין צריך לומר כשטעם הפועל מפסיק, כגון וַיֹּאמְרוּ קוֹמָה | (יר' מו, טז). אף על פי כן הרי כתוב אחד שבו נסוג אחור לפני דיבור ישיר, ואין הדבר מניח דעתו של תחביר: וַיֹּאמְרוּ מֵת (שמ"ב יב, יט).

ג. אֵיכָכָה

תיבה זו מצויה ארבע פעמים במקרא:

(פִּשְׁטָתִי אֶת־פְּתוּנָתִי) אֵיכָכָה אֶלְבָּשָׁנָה
(רַחֲצִיתִי אֶת־רַגְלִי) אֵיכָכָה אֶטְנַפֵּם (שה"ש ה, ג)

כִּי אֵיכָכָה אוֹכַל וְרֵאִיתִי (בְּרָעָה אֲשֶׁר־יִמְצָא אֶת־עַמִּי)
וְאֵיכָכָה אוֹכַל וְרֵאִיתִי (בְּאֶבְדֹן מוֹלֶדְתִּי, אס' ח, ו)

כותרתה של רשימה זו, אֵיכָכָה, הוטעמה מלעיל. והנה ראינו ארבעה לשונות אֵיכָכָה – שניים שבשיר השירים טעמם מלעיל, ושכאסתר – טעמם מלרע. כיצד יתקיימו שתי הטעמות הללו? רגליים לדבר, הטעמת מלעיל עיקר, שאין אֵיכָכָה, מלעיל, אלא תולדת הידבקותן של התיבות אֵי, כָכָה זו לזו. ומה כָכָה טעמה מלעיל, כגון וְעֵשִׂיתְ לָאֶהָרָן וּלְבָנָיו כָכָה (שמ' כט, לה), "כָכָה יַעֲשֶׂה לְאִישׁ" (אס' ו, פסוקים ט, יא), אף אֵיכָכָה טעמה מלעיל. אם כן מה ראתה אסתר שהגתה לפי המסורה אֵיכָכָה, מלרע? שאל"ף הגרונית של אוֹכַל סמוכה לְאֵיכָכָה לשמאלה. כוחה של גרונית בראשה של תיבה להפוך הטעמת מלעיל למלרע בתיבה הסמוכה לה לימינה – עניין זה ידוע מכבר ואין בו חדשה.⁵

סימניך: (1) "לְמָה הִרְעֵתָה (לְעַם הַזֶּה) לְמָה זֶה (שֶׁלִּחְתַּנִּי, שמ' ה, כב); (2) "לְמָה ה' יַחַרֶּה אַפָּךְ בְּעַמֶּךָ [...] לְמָה⁶ יֹאמְרוּ מְצָרִים לְאִמֹר" (שמ' לב, יא–יב) – סמוך לגרונית לְמָה, הטעם מלרע. וכשארין גרונית משמאלה של תיבה טעם מלעיל היסודי נשאר על כנו ואינו יורד למלרע.

וקושיה שנייה, איכה אמרה השולמית בדיבור אחד "אֵיכָכָה אֶלְבָּשָׁנָה [...] אֵיכָכָה אֶטְנַפֵּם", ששתי אֵיכָכָה מלעיל טעמן אף על פי ששתיהן אל"ף סמוכה להן לשמאלן? הווי, לפי שטעם טיפוח המפסיק של תיבת "אֵיכָכָה (אֶלְבָּשָׁנָה)" מרחיק ממנה אל"ף הגרונית של אֶלְבָּשָׁנָה שכנתה, הורע כוחה של אֶלְבָּשָׁנָה להוריד טעם אֵיכָכָה למלרע ויכלה אֵיכָכָה לשמור על הטעמת מלעיל המקורית.⁷

5. עיין י' בן־דוד, "שתי הערות בתורת הצורות", לשוננו נח (תשנ"ד–תשנ"ה), עמ' 297–303; צורות וקשר, §5.1.1.5.3§5, 5.1.1.8.2.

6. דגשה של מ"ם בלְמָה⁹ ללמד יצא שתיבה זו מלעיל טעמה.

7. בעלי הדקדוקים, כגון אוואלד H. Ewald, *Ausführliches Lehrbuch der Hebräischen Sprache des Alten Bundes*, Achte Ausgabe, Göttingen 1870, עמ' 150, c§,

וקושיה שלישית, מה טעם הטעמת מלעיל של אִיכְכָּה (אֲטַנְפִּם) שטעמה מירכא המשרת? ולא עוד אלא מה נשתנו טעמי הסיפה שבשיר השירים מטעמי הרישה, שהוטעמה הרישה פשטא, זקף קטון וטיפחא, וטעמי הסיפה מירכא, טיפחא ומירכא? שהרישה לפי שאחת משתי תיבותיה אחרונות, אֶלְבֶּשֶׁנָּה, ארוכה היא, טיפחא, המלך האחרון, מימינה, ולפניה זקף קטון המלך, אבל הסיפה, לפי ששתי תיבותיה אחרונות, "אִיכְכָּה אֲטַנְפִּם", קצרות הן, לפיכך מירכא המשרת סמוך לסילוק הקיסר, ולפני מירכא – טיפחא (לא זקף קטון⁸).

ד. רביע מוגרש ותמורתו

הרי שני פסוקים דומים:

(עֲדֻמָּה ה' תִּאֲנַף לְנֶצַח) תִּבְעֶר כְּמוֹ-אֵשׁ קִנְאָתְךָ (תה' עט, ה)

(עֲדֻמָּה ה' תִּסְתֹּר לְנֶצַח) תִּבְעֶר כְּמוֹ-אֵשׁ חֲמָתְךָ (תה' פט, מז)

טעמי שני הפסוקים דומים הם ואין הם נבדלים זה מזה אלא בטעמי "תִּבְעֶר כְּמוֹ-אֵשׁ", שהוטעם לשון "תִּבְעֶר כְּמוֹ-אֵשׁ" מירכא המשרת ורביע מוגרש המפסיק במזמור עט, ובמזמור פט טעמו טרחא ומונח המשרתים. וכי מה ביניהם? רביע המוגרש על גבי "כְּמוֹ-אֵשׁ" שבמזמור עט אין מקשין עליו משום שהוא מצוי משמאלה של אתנחתא כדרכו ומשום שהוא מבדיל בין יחידת הנושא ובין הנושא, אבל מונח המשרת שבמזמור פט קשה לכאורה, שלפי שמצויים בזה שני משרתים סמוכים זה לזה, אין הטעמים מורים את הקורא את דרך הקריאה הטובה, ואפשר לא ידע: היקרא "תִּבְעֶר כְּמוֹ אֵשׁ, חֲמָתְךָ", אם יקרא "תִּבְעֶר, כְּמוֹ אֵשׁ חֲמָתְךָ", כביכול "אֵשׁ חֲמָתְךָ" סמיכות היא.

בין רביע מוגרש של כְּמוֹ-אֵשׁ ובין סילוק שבקִנְאָתְךָ שתי הברות שלמות חוצצות, ואין בין מונח המשרת של כְּמוֹ-אֵשׁ ובין סילוק של חֲמָתְךָ אלא שווא והברה שלמה אחת בלבד, ו"רביע מוגרש, שנותרה לשמאלו רק תיבה קצרה של סילוק, הופך למשרתו של הסילוק"⁹.

אולסהאוזן (J. Olshausen, *Lehrbuch der Hebräischen Sprache*, Braunschweig 1861) הערה לעמ' 436; עמ' 630) וקינג (F. E. König, *Historisch-kritisches Lehrgebäude der Hebräischen Sprache*, 2, Leipzig 1881–1895, עמ' 253) ראו כוחה של אל"ף בראשה של חיבה להוריד טעמה של חיבה שלימינה לסופה, אבל לא ידעו שטעם מפסיק יכול לבטל כוחה של גרונית סמוכה.

8. עיין W. Wickes, *A Treatise on the Accentuation of the twenty-one* טעמי כ"א ספרים, 1887 *so-called Prose Books of the Old Testament*, Oxford (להלן: ויקס, כ"א ספרים), עמ' 62–63 (ועתה במהדורות צילום בכרך אחד עם ספר "טעמי אמ"ת", עם מבוא מאת א' דותן, *Two Treatises on the Accentuation of the Old Testament*, New York 1970); מ' ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת (להלן: ברויאר), עמ' טז, § 3–4.

9. ברויאר, עמ' 240, ד"ה "המפסיק".

ה. מַצֵּבָה – מַצֵּבֶת

"וַיֵּצֵב יַעֲקֹב מַצֵּבָה [...] מַצֵּבֶת אָבֶן" (בר' לה, יד). מפני מה לא אמרה התורה "מַצֵּבֶת אָבֶן", כדרך שמצינו "מַצֵּבֶת הַבַּעַל" (מל"ב ג, ב; י, כז)? אפשר, משום שנמצאו בלשון *מַצֵּבֶת אָבֶן שתי הברות מוטעמות נושקות זו לזו, ללא חציצה של הברה בלתי מוטעמת ביניהן. ולפי שאין טעם מלרע של מַצֵּבֶת יכול להיסוג אחור כיוון שהברת מַצֵּבֶת הראשונה סגורה, נוח לו לבעל הניקודים להיזקק לתבנית האחות של מַצֵּבָה, הלא היא מַצֵּבֶת שטעמה מלעיל.

ומה טעם לא נקט הכתוב בפסוק כ שבבראשית פרק לה לשון מַצֵּבֶת: "וַיֵּצֵב יַעֲקֹב מַצֵּבָה עַל-קִבְרֹתָהּ הִוא מַצֵּבֶת קִבְרֶת-רַחֵל עַד-הַיּוֹם", שהרי כתוב זה אין בו קושיין של שתי הברות מוטעמות נושקות זו לזו? מן הסתם נשקל נסמך מצבת שבפסוק כ במשקל הסגוליים אגב גררא לַמַּצֵּבֶת אָבֶן שבפסוק יד. שלוש פעמים מצינו לשם מַצֵּבֶת נפרד: "וַיֵּצֵב-לוֹ בְּחַיּוֹ אֶת-מַצֵּבֶת אֲשֶׁר בְּעֵמֶק הַמֶּלֶךְ [...] וַיִּקְרָא לַמַּצֵּבֶת עַל-שְׁמוֹ" (שם"ב יח, יח); "כִּאֲלֹה וְכֵאלוֹן אֲשֶׁר בְּשִׁלְכֶת מַצֵּבֶת בָּם זֶרַע קֹדֶשׁ מַצֵּבֶתָהּ" (יש' ו, יג). אבל לפי שאמרה התורה בבראשית לה, יד "מַצֵּבָה [...] מַצֵּבֶת אָבֶן", ובפסוק כ "מַצֵּבָה [...] מַצֵּבֶת קִבְרֶת-רַחֵל", הדעת נותנת שראו בעלי המסורה "מַצֵּבֶת (אָבֶן)", "מַצֵּבֶת (קִבְרֶת-רַחֵל)" נסמך של מַצֵּבָה.

סיוע לדבר יעמוד לנו מכתובים אחרים: "לָמָּה יִכָּפֶּה נַפְשׁ" (יר' מ, טו), שכאן צורת הפסק במונח המשרת. לכאורה היה לו ליוחנן בן קרח לומר לגדליהו: *לָמָּה יִכָּפֶּה נַפְשׁ, כדרך שמצינו: "וַיִּכָּפֶּה ה' בַּשָּׁחֶפֶת" (דב' כח, כב. כיוצא בדבר בחללים אחרים – שם, פסוקים כז, כח, לה). והשווה "לֹא יִרְפָּךְ" (דב' ד, לא; לא, פסוקים ו, ח; דה"א כח, כ). פועל זה צורתו צורת הקשר אף על פי שהוטעם טעמים מפסיקים, טיפחא בדברים ופשטא בדברי הימים, הִפֵּךְ מִן יִכָּפֶּה שהיא צורת הפסק ומונח המשרת תחתיה. הוא הדין בשם הִנֵּה חבור כינוי המדבר והמדברים: בראשו של דיבור הרי הִנֵּה בטעם משרת לרוב, כגון "הִנֵּנִי מִפְּרֶךְ" (בר' מח, ד), "הִנֵּנִי לִפְנֵיךְ" (עז' ט, טו), ובפסוקים אחדים במקף, כגון "הִנֵּנִי-שָׁב" (יר' ל, יח). בסופי דיבורים ובמפסיקים קיסרים הִנֵּנִי, כגון בראשית כב, א,¹⁰ ואילו במפסיקים רביע וזקף קטון נוספה צורת ביניים: הִנֵּנִי (בר' כז, יח), הִנֵּנִי (במ' יד, מ), בסגול. והנה בראשו של דיבור ובמשרתים: "וַיֹּאמֶר הִנֵּנִי כְנִי" (בר' כב, ז), "הִנֵּנִי לָךְ לַעֲבָדִים" (בר' ג, יח),¹¹ הפך מן יִכָּפֶּה. אין זאת בלתי אם יד נסוג אחור בדבר.

10. 14 היקרויות של הִנֵּנִי הן: 11 בסילוק, אחת באתנחתא (איוב לח, לה), אחת בזקף קטון (יש' סה, א) ואחת במונח המשרת, מן הסתם מחמת הידמות לשכנה שלשמאלה: "הִנֵּנִי הִנֵּנִי" (שם). השווה "יִדְדֶנָּה יִדְדֶנָּה" (תה' סח, יג).

11. הִנֵּנִי שטעמה מונח המשרת שבכתוב "הִנֵּנִי עֲבָדִים לְאֹדִנִי" (בר' מד, טז) כמדומה נידמתה ל"הִנֵּנִי לָךְ לַעֲבָדִים".

ו. דָּחָה דְּחִיתָנִי (תה' קיח, יג)

ברובן של מהדורות המקרא דל"ת של דחה מנוקדת קמץ, כגון מקראות גדולות, שוקן תש"ז; תנ"ך קורן. כיוצא בדבר הקונקורדנציות לתנ"ך של מנדלקרן ושל אבן-שושן וכן מילון גוניס-בול. כיוון שראו חכמי הלשון דָּחָה, דל"ת קמוצה, תלו תיבה זו בבניין קל, ואילו המקרא שהגיה אהרן דותן לפי כ"י לנינגרד ושהגיה הרב מרדכי ברויאר לפי כתר ארם צובה – בהם דל"ת של דחה פתוחה. אם כן אין בניין דחה בניין קל אלא בניין פיעל, והוא על דרך מקור בניין פיעל בחולם, כגון "קָהָה קְהִיתִי" (תה' מ, ב); "קָנָא קְנָאתִי" (מלא"א יט, י). לא ראיתי מילון שהביא בניין פיעל של שורש דח"ה.

ז. חולם בהקשר כנגד קמץ גדול בהפסק

יש שחולם (חסר) בהקשר הפך להיות קמץ גדול בהפסק,¹² כגון קֶטֶן כנגד קֶטֶן, שתמצא תשע פעמים "מֶקֶטֶן וְעַד-גָּדוֹל" ושלוש פעמים "מֶגְדוֹל וְעַד-קֶטֶן". אבל "מֶקֶטֶן וְעַד-גָּדוֹל", "מֶגְדוֹל וְעַד-קֶטֶן" לא תמצא. צורת הנסמך הלוא היא "קֶטֶן (בְּנִיּוֹ, דה"ב כא, יד). והנה שרידי עדויות שהיה הכלל "חולם בהקשר / קמץ בהפסק" נוהג גם בלשון חכמים, אלא לא סוף דבר שלא ידעוהו בעלי דקדוק האחרונים אלא אפילו נקדנים הראשונים של כתבי יד עתיקים ואפילו סופרים קדמונים לא ידעוהו. אם ראשונים כן מדפיסים ובעלי לשון האחרונים לא כל שכן. כתב ילון, פרקי לשון, עמ' 66–69, על הכתוב "מִתְרַצְּנִים וְעַד-זָג" (במ' ו, ד) שאפשר זָג צורת הפסק של זָג. אכן זָג צורת הפסק היא, לפי שטעמה טיפחא המלך, ולא עוד אלא טיפחא זו הלוא היא טעם מפסיק החזק שבין אתנחתא ובין סילוק. אלא לא זָג צורת ההקשר אלא זָג. הנה כתוב בכ"י קאופמן של משנת נזיר ו, ב פעם אחת וְזִי(ו)גָן, פעם אחת הַזִּי(ו)גִים (בשני השמות וי"ו שאחר זי"ן מחוקה ותנועתה של זי"ן פתח), פעם אחת וְהַזִּיגִים (כאן אין וי"ו מחוקה), ופעם אחת הַזִּי(ו)גִים (זי"ן קמוצה¹³ ווי"ו מחוקה). וי"ו שבשם מעידה שהגה הסופר הקדום תנועת u אחר זי"ן, אלא "תיקן" הנקדן את הכתוב על פי זָג שבמקרא. לא ידע הנקדן שיש תיבות במקרא לא אחת ולא שתיים שהפכה בהן תנועת חולם (חסר) לקמץ גדול בהפסק. שגה הנקדן. היה עליו לקיים לווי"ו ולהגות תנועת u.

בכ"י פרמה 138 של משנת נזיר ו, ב השם פעמיים מלא וי"ו ופעמיים חסר וי"ו. גם בכ"י וטיקן 2,32 של ספרי השם מלא וי"ו, כגון ספרי במדבר, פסקה כד (חמש פעמים). נמצא, יחיד בהפסק זָג, בנטייה זִוְגָן, זִוְגִים, ונוכל לשחזר יחיד נסמך ונפרד בהקשר – זָג.

12. צורות הקשר, 7.3§.

13. לא דקדק נקדן כ"י קאופמן בהלכות פתח/קמץ. בנזיר ה, ד ניקד אחת "נְחֻם אִישׁ הַמִּדְיָ" ואחת "נְחֻם אִישׁ הַמִּדְיָ".

תנחומא בובר, ויחי יא, עמ' 218, על "יִתֵּר שְׁאֵת וַיִּתֵּר עֶז" (בר' מט, ג): "שלך היתה המלכות ראויה. ואין עז אלא מלכות, שנאמר ויתן עז למלכו [שמ"א ב, י]". ובכ"י אוקספורד 154: "ואין עז אלא מלכות". נוכל להוסיף כתוב אחד על בראשית מט, ג: "הַמִּבְלִיג שֶׁךְ עַל-עֶז וְשֶׁךְ עַל-מִבְצָר יָבוֹא" (עמ' ה, ט). כאן עז מקביל לַמִּבְצָר. אלא שני לשונות עז הללו המוטעמים זה סילוק וזה אתנחתא בטלים בשישים בתוך שמות עז מוטעמי מפסיקים קיסרים הם, כגון "תִּדְרֹךְ נִפְשִׁי עֶז" (שופ' ה, כא). במילונות תמצא פוֹךְ, פוֹכִים. אבל סופריהם של כתבי היד העתיקים שקלו את השם במשקל אחר, כגון כ"י קאופמן של המשנה: "ופותיח לתוכה שְׁמוֹנָה כּוֹפִים [...] ופּוֹתִיחַ לְתוֹכָהּ שְׁלֹשָׁה עָשָׂר פָּךְ"¹⁴ (בבא בתרא ו, ח; ועיין מועד קטן א, ו; אהלות ו, ו). כלומר, פָּךְ נפרד בהפסק, פוֹכִים בריבוי. ונוכל לשחזר *פּוֹכּוֹ בנטיית היחיד, *פָּךְ בנסמך ובנפרד בהקשר.

ח. טעמי אֶרֶץ זֶבֶת חֶלֶב וּדְבַשׁ/וּדְבֶשׁ

לשון "אֶרֶץ" זֶבֶת חֶלֶב וּדְבַשׁ/וּדְבֶשׁ – מצאנוהו במקרא עשרים פעם – עשוי נסמך וצמד סומכים חבורי וי"ו החיבור. לפשוטו של מקרא לשון זה צריך טעם מפסיק באֶרֶץ (או בתיבה אחרת שמימינה של זֶבֶת הנסמך), טעם מפסיק בזֶבֶת שיהא פחות מן המפסיק שמימינו, משרת בסומך הראשון, בחֶלֶב, ובסומך השני מפסיק חזק משל זֶבֶת הנסמך, כגון "אֵל עֲלִיּוֹן קִנָּה שְׁמִים וְאֶרֶץ" (בר' יד, כב); "בְּגִלּוֹמִי תִכְלֹת וְרִקְמָה" (יח' כז, כד); "מְאֻלָּפִי זֶהָב וְכֶסֶף" (תה' קיט, עב). כך לפשוטו של מקרא, וכך דעת התחביר נותנת.

אף על פי כן תמצא גם שיטה אחרת: שם הנסמך טעמו משרת, שם הראשון של צמד הסומכים טעמו מפסיק, ונמצא מפלג את הצמד, כגון "בְּעֵינֵי אֱלֹהִים וְאָדָם"¹⁵ (מש' ג, ד); "דְּבַרְךָ שְׁלוֹם וְאַמֶּת" (אס' ט, ל). בכתוב שבמשלי אפשר להסביר הרחקת שני שמות הצמד זה מזה הסבר אידאולוגי. לא כן בלשון שְׁלוֹם וְאַמֶּת. בעניין זה כתב הרב ברויאר (עמ' 357): "לפעמים הם [טעמי המקרא] יוצרים את היחידות על פי הפיסוק התחבירי; והרי הם מצרפים את שני החלקים החוזרים ליחידה אחת, המוסבה בכללותה אל התיבה שלפניה. ולפעמים הם מפרידים בין שני החלקים החוזרים, והרי הם מצרפים רק את החלק הראשון אל התיבה שלפניו. וצירוף זה מתאים, כנראה, לקריאה הטבעית, הנוטה לאחר את ההפסקה ולהדגיש את היחס

14. עיין הערה 13.

15. אין טעם בְּעֵינֵי טיפוח המפסיק כבטעמי כ"א ספרים אלא טרחא המשרת, ומונח המשרת של אֱלֹהִים הלוא הוא תמורתו של רביע מוגרש המפסיק. עיין A, טעמי אמ"ת, W. Wickes, *Treatise on the Accentuation of the three so-called Poetical Books of the Old Testament, Psalms, Proverbs, and Job*, Oxford 1881 (להלן: ויקס, טעמי אמ"ת), עמ' 98–99 (וראה הערה 8 לעיל); ברויאר, עמ' 240. השווה "וְלִקְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל מְלִכְנוּ" (תה' פט, יט). אין אתה יכול לקרוא *וְלִקְדוֹשׁ – יִשְׂרָאֵל מְלִכְנוּ, אלא וְלִקְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל – מְלִכְנוּ.

שבין שני זוחלקים החוזרים". ובהמשך (עמ' 358): "ההפרדה בין שני החלקים החוזרים מבוססת על דרכי הקריאה: הטעמים מבקשים למנוע יחידה, שחלקה הראשון הוא קצר מחלקה השני. משום כך הפרדה זו שכיחה יותר, אם החלקים החוזרים מוסבים אל תיבה; והיא שכיחה פחות, אם הם מוסבים ליחידה". עד כאן דברי הרב ברויאר.

ניתנה האמת ליאמר ולא אתה בן חורים ליבטל ממנה: כשאין שיטת התחביר נקוטה יש שהטעמים מטעים לכאורה, כגון "(עֲשֶׂה) מִשְׁפָּט יְתוֹם וְאַלְמָנָה" (דב' י, יח). לפי שהוטעם יְתוֹם טיפחא המלך, כוח הַפֶּסֶק שלו גדול משל עֲשֶׂה שאין טעמו אלא תביר הַמְשָׁנָה, כלומר נקטע צמד השמות "יְתוֹם וְאַלְמָנָה", ואין אלמנה סומך לַמִּשְׁפָּט, כביכול הקב"ה עושה שתיים: אחת, עושה משפט יתום; שתיים, עושה אלמנה.¹⁶

ארבע שיטות הטעמה בלשון "(אֶרֶץ) זִבְת חֶלֶב וְדִבֶּשׁ וְדָבֶשׁ" הן:

- א. (בְּאֵנוּ אֶל־הָאֶרֶץ [...] יוֹגֵם) זִבְת חֶלֶב וְדִבֶּשׁ (הוא, בִּמ' יג, כז)
(אֶף לֹא אֶל־אֶרֶץ) זִבְת חֶלֶב וְדִבֶּשׁ (הַבִּיאֲתָנוּ, בִּמ' טז, יד)

בשני הכתובים האלה טעמי זִבְת חֶלֶב משרתים וטעמי וְדִבֶּשׁ מפסיקים הם, ואכן ראויה היא הטעמה זו. אף על פי כן בשני הכתובים התיבות זִבְת חֶלֶב הסמוכות זו לזו מוטעמות משרתים ובכתוב השני אפילו ארבע תיבות מוטעמות-משרתים סמוכות זו אל זו: "לֹא אֶל־אֶרֶץ זִבְת חֶלֶב". והלוא ריבוי של תיבות מוטעמות-משרתים יש בו כדי למעט בהירות וכדי להרבות עמימות. בשני הכתובים התחביר תובע הטעמת זִבְת טעם מפסיק, כגון גרש, כדי שידע הקורא לבודד את צמד השמות חבורי וי"ו החיבור בידוד-מה וידע לקרכם זה אל זה.

בעניין זה הלכו הטעמים לשיטתם: שני לשונות "זִבְת חֶלֶב וְדִבֶּשׁ" שבסימן א הרי יחידות תחביריות בנות שלוש תיבות שבסופן המפסיקים הַמְשָׁנִים תביר ופשטא. כשהפסק התחבירי מצוי בתיבה הראשונה של יחידה בת שלוש תיבות שבסופה מפסיק מְשָׁנָה (כגון תביר ופשטא), יש שהתיבה הראשונה שהיא ראויה להטעמה גרש, המפסיק השליש, לא הוטעמה גרש אלא משרתו של גרש, הלוא הוא קדמא.¹⁷ אֶרֶץ שבבמדבר טז, יד טעונה טעם מפסיק, מפני שתיבת זִבְת הנסמכת משוכה לשני הסומכים שמשמאלה יותר משהיא משוכה לאֶרֶץ. והנה לא הוטעמה אֶרֶץ טעם מפסיק כראוי לה, כגון רביע הַמְשָׁנָה, אלא תלישא קטנה המשרתת. אין ידה של אֶרֶץ המוטעמת משרת יכולה להשיג תיבת וְדִבֶּשׁ כיוון שקדמא של זִבְת שבאה תמורת גרש, המפסיק השליש, חוסם דרכה.

16. עיין "בן-דוד", "סתירות של ממש וסתירות לכאורה בין טעמי המקרא לבין הניקוד או לבין פשוטו של מקרא", לשוננו (בדפוס).

17. ויקס, טעמי כ"א ספרים, עמ' 100-101; ברויאר, § 46.

נמצא, טעמי במדבר יג, כז יפים כמות שהם. ואילו במדבר טז, יד שמא מוטב הטעמה מעין *אָךְ | לֹא אֶל-אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדִבְשׁ הַבְּיָאֲתָנוּ. ולפי שאין חילוף גרש בקדמא הכרחי תיתכן גם הטעמת *זָבַת, בגרשיים.

ב. לְמַעַן הָקִים אֶת-הַשְּׁבוּעָה אֲשֶׁר-נִשְׁבַּעְתִּי לְאַבְוֹתֵיכֶם לֵאמֹר לְהֵם אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדִבְשׁ (פִּיּוֹם הַזֶּה, יר' יא, ה)

טעמי "אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב" קשים בעיניי, שכן תביר המפסיק של חֶלֶב פוטר וְדִבְשׁ מלהיות סומך לזָבַת. לפי הטעמים כביכול נשבע הקב"ה לאבותינו לתת להם שתיים: אחת, ארץ זבת חלב; שתיים, דבש. למען הראות צמידות חֶלֶב וְדִבְשׁ זה לזה ולמען חזק מעמדה של וְדִבְשׁ, מעמד הסומך לזָבַת, רואה אני להטיל מירכא של זָבַת בחֶלֶב, ותביר של חֶלֶב – בזָבַת. אֶרֶץ טעונה הטעמת רביע המשנה; עיין למעלה, א, ד"ה "אֶרֶץ". אם כן יוטעם חלק זה של הכתוב מעין *אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדִבְשׁ. ועוד, הפסוק פותח "לְמַעַן הָקִים אֶת-הַשְּׁבוּעָה". לפי שהוטעמו שתי תיבות הראשונות משרתים, אין הטעמים מורים אם לקרוא "לְמַעַן הָקִים – אֶת-הַשְּׁבוּעָה", אם לקרוא "לְמַעַן – הָקִים אֶת-הַשְּׁבוּעָה". מוטב אפוא נמיר טעמה של לְמַעַן, תלישא קטנה המשרת, בתלישא גדולה המפסיק השליש.¹⁸ וזאת התוצאה: *לְמַעַן הָקִים אֶת-הַשְּׁבוּעָה אֲשֶׁר-נִשְׁבַּעְתִּי לְאַבְוֹתֵיכֶם לֵאמֹר לְהֵם אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדִבְשׁ (פִּיּוֹם הַזֶּה).

ג. בחמשת הכתובים שלהלן טעמי "זָבַת חֶלֶב וְדִבְשׁ" מהפך, פשטא וזקף קטון הם:

(הַמַּעֲט פִּי הָעֲלִיתָנוּ מֵאֶרֶץ) זָבַת חֶלֶב וְדִבְשׁ (במ' טז, יג)

(אֲשֶׁר-הָאֱלֹהִיךָ | נָתַן לָךְ אֶרֶץ) זָבַת חֶלֶב וְדִבְשׁ (דב' כז, ג)

(פִּי-אֲבִי־אֲנֹכִי אֶל-הָאֲדָמָה | אֲשֶׁר-נִשְׁבַּעְתִּי לְאַבְתָּיו) זָבַת חֶלֶב וְדִבְשׁ (דב' לא, כ)

(לְהוֹצִיאֵם [...]) אֶל-אֶרֶץ אֲשֶׁר-תִּרְתִּי לָהֶם) זָבַת חֶלֶב וְדִבְשׁ (יח' כ, ו)

(לְבַלְתִּי הָבִיא אוֹתָם אֶל-הָאֶרֶץ אֲשֶׁר-נָתַתִּי) זָבַת חֶלֶב וְדִבְשׁ (יח' כ, טו)

להטעמה זו פשטא המשנה של חֶלֶב מתיר את קשר הסמיכות שבין זָבַת ובין וְדִבְשׁ, מורת רוח לתחביר. לפיכך נראה, מוטב תעבור פשטא מן חֶלֶב אל זָבַת ויוטל מונח המשרת תחת חֶלֶב: "זָבַת חֶלֶב וְדִבְשׁ", ובלבד שיוטעם הצמד חֶלֶב וְדִבְשׁ משרת ומפסיק. כך בחמשת הכתובים. בשני כתובים הראשונים תיבות מֵאֶרֶץ וְאֶרֶץ צריכות להמיר משרתיהן במפסיקים שלא ייפלו מטעמי פשטא המשנה שהצענו לזָבַת, ותוטעם מֵאֶרֶץ רביע ותוטעם אֶרֶץ פשטא, ובלבד שלא יהיו שני רביעים סמוכים זה לזה (בדברים כז; שני טעמי פשטא מתרדפים כשרים). וזאת ההטעמה המוצעת לבמדבר טז, יג: *הַמַּעֲט פִּי הָעֲלִיתָנוּ מֵאֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדִבְשׁ; ולדברים כז, ג: *נָתַן לָךְ אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדִבְשׁ.

18. כבר עמדו חכמים על חילופי תלישא גדולה בקטנה; עיין ויקס, טעמי כ"א ספרים, עמ'

ד. שנים-עשר לשונות שטעמיהם תביר, מירכא, טיפחא, אתנחתא או סילוק:

(אֶל-) אֶרֶץ זֶבֶת חֶלֶב וּדְבָשׁ/וּדְבָשׁ (שִׁמ', ג, פסוקים ח, יז; יג, ה; לג, ג; וי' כ, כד; במ' יד, ח [אֶרֶץ אֲשֶׁר-הָיָא]; דב' ו, ג; יא, ט; כו, פסוקים ט, טו; יהו' ה, ו; יר' לב, כב).

כיוון שטעם טיפחא המלך שבחֶלֶב בשנים-עשר כתובים הללו גדול כוח הפסק שלו משל תביר המשנה שבאֶרֶץ ושבאֲשֶׁר-הָיָא (במ' יד, ח) הרי תיבת וּדְבָשׁ מנותקת מן אֶרֶץ (ומן אֲשֶׁר-הָיָא). וזאת ההטעמה המוצעת: * (אֶל-) אֶרֶץ זֶבֶת חֶלֶב וּדְבָשׁ / חֶלֶב וּדְבָשׁ; ובבמדבר יד, ח: אֶרֶץ אֲשֶׁר-הָיָא זֶבֶת חֶלֶב וּדְבָשׁ. בכל שמונה-עשר הכתובים שהובאו בסעיפים ב, ג, ד טעם חֶלֶב מפסיק הוא, והצענו לעשותו משרת.

כיוצא בדבר מניין שבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל: "אֶרֶץ חֲטָה וּשְׁעָרָה וְגִפֶּן וּתְאֵנָה וְרִמּוֹן אֶרֶץ-זֵית וּדְבָשׁ" (דב' ח, ח). טעם מפסיק החזק שברישא, שבין אֶרֶץ ובין וְרִמּוֹן המוטעמת אתנחתא, הלוא הוא זקף קטון של וּשְׁעָרָה. אם מקיים אתה לטעמים כמות שהם כביכול אין אֶרֶץ נסמכת אלא לחֲטָה וּשְׁעָרָה בלבד, ונמצאת מכרית גִּפֶּן וּתְאֵנָה וְרִמּוֹן מן אֶרֶץ. והרי נסמכה אֶרֶץ הראשונה לחמישה סומכים. ולא עוד אלא כיוון שהוטעם לשון אֶרֶץ חֲטָה מהפך המשרת ופשטא המפסיק, על כורחך עליך לקרוא * אֶרֶץ חֲטָה, וּשְׁעָרָה, ניתקה גם שְׁעָרָה מן אֶרֶץ, והדעת נותנת * אֶרֶץ, חֲטָה וּשְׁעָרָה, לפי שחֲטָה וּשְׁעָרָה צמד סומכים חבורי וי"ו החיבור הם, ואֶרֶץ נסמכם. נראה אפוא להטעים אֶרֶץ הראשונה זקף גדול המלך שבהיותו זקף ראשון יחזק מן זקפה של וּשְׁעָרָה, ותהא ידה של אֶרֶץ נטויה עד אתנחתא של וְרִמּוֹן. זקף גדול של אֶרֶץ הודף חֲטָה המוטעמת פשטא המשנה לעבר וּשְׁעָרָה המלך.

הסיפה, "אֶרֶץ-זֵית שֶׁמֶן וּדְבָשׁ", תמוהה אפילו יותר מן הרישה. זֵית מוקפת אל אֶרֶץ, ואין אתה יכול לקרוא "אֶרֶץ-זֵית שֶׁמֶן וּדְבָשׁ", אלא * אֶרֶץ, זֵית-שֶׁמֶן וּדְבָשׁ. אין זֵית דבוקה לאֶרֶץ שמימינה אלא לשֶׁמֶן שמשמאלה. ומה אֶרֶץ שברישא טעם מפסיק החזק שבתוך הרישה נאה לה, אף אֶרֶץ שבסיפה כן. נראית אפוא הטעמה מעין * אֶרֶץ חֲטָה וּשְׁעָרָה וְגִפֶּן וּתְאֵנָה וְרִמּוֹן אֶרֶץ זֵית-שֶׁמֶן וּדְבָשׁ.

תמורות במבחר המילים של עגנון (תרס"ט-תש"ה)

בשנת 1906 השיב מנדלי מוכר ספרים במכתב לשאלותיו של יהושע חנא רבניצקי:

[...] ולא הייתי בראשית עבודתי הספרותית אלא כקטן שמתחיל לדבר כלשון הוריו ואומניו [...] וכשיגדל ומוסיף דעת וחכמתו עומדת לו להבדיל בין טוב לרע אף לשונו הולכת ומתגברת וקונה לו סגנון לעצמו [...] ודו"ק. (שמרוק, עמ' 67)

לאחר כחמישים שנה, בטקס הענקת פרסי ישראל תשי"ד, נדרש גם עגנון לתיאור לשון סיפוריו:

[...] באמת אני כותב בלשון ספרי יראים אלא שיש לי תירוץ על זה. כך מקובלני מבית אבא וכך היו אבותי הגאונים הקדושים זכרונם לברכה כותבים ועדיין ספריהם פתוחים [...] אבל [...] אף אני איני מנוקה מכל שמץ מודרניות, ואפילו איני רוצה להתמדרן המודרניות מתמרדת ורודה בי. ("זה חמשים שנה", מעצמי אל עצמי, עמ' 43)

דברי מנדלי ועגנון בנויים לכאורה במתכונת ביוגרפית-היסטורית דומה החושפת פער בין לשון ראשונה ללשון אחרונה. ואולם מנדלי מעמיד את תולדות סגנונו בחזקת התפתחות ערכית שיעדה השגת עצמאות אישית, ואילו עגנון מתבונן ברכיבי סגנונו כבעיקר מול טפל, כבעומד לדורות מול חולף, כברצוי מול אנוס.¹ אם נלמד מניסוחו הלעגני של עגנון את אפיוני הלשון המודרנית, נראה חידוש לשון, להתמדרן – הגזור ממילה לועזית ורומז גם למדרון² – ומשחק צלילים

* מאמר זה יסודתו בהרצאה בקונגרס השנים-עשר למדעי היהדות, תשנ"ז, במושב שיוחד למילון ההיסטורי והוקדש לפרופ' ז' בן-חיים במלאות לו תשעים שנה. תודתי לאקדמיה ללשון העברית ולחבריי במפעל המילון ההיסטורי שהושיטו לי את עזרתם בחפץ לב, ולאסתר גולדנברג שטרחה וקראה ואיינה ותיקנה את נוסח ההרצאה. עם זה כל הכתוב הוא באחריותי בלבד. תודה גם למכון מו"א ולסמדר ברק על השלמת פרטי מידע בענייני חידושי המילים. לשם שטף הקריאה בחרתי שלא לציין מראי מקומות מלאים, אלא את שמות היצירות ואת תאריכיהן בלבד. את רוב המובאות אפשר למצוא בעזרת מאגרי המילון ההיסטורי שבאקדמיה ללשון העברית.

1. ראה גם בראדון, תשל"ח, עמ' 180–192; שקד, עמ' 23–24; סדן, תשל"ט, עמ' 65–67.

2. "אל תקרא מודרני, אלא מדרוני", כתב אבינרי (תשכ"ה, עמ' 313).

הקושר את אלה עם מתמדת ועם רודה.³ עגנון בוחר אפוא לאפיין את המודרני באמצעות משחקי לשון דרשניים, ובה בעת מייחס לו מרד, עריצות וירידה. בדבריו אלו הגיב עגנון על ביקורת שנמתחה עליו עשרות שנים קודם לכן, עם הופעת סיפורי הראשונים בארץ ישראל. באותה תקופה דנו אותו המבקרים גם על "האנדרלמוסיה המדרשית" בכמה מסיפוריו וגם על "האפקטים המודרניסטיים האימפרסיוניסטיים" באחרים (הלוי־צוויק, תשמ"ד, פרק ראשון). סיפורי העת ההיא, המשתרעת למן תרס"ט ועד תרע"ג, מכונים "סיפורי יפו" (תשעה־עשר במספר). בקבוצת סיפורים זו פתח לפני כמה שנים המדור ללשון הספרות החדשה שבמפעל המילון ההיסטורי את העיבוד המילוני של כתבי עגנון. השוואת הנסחים הראשונים עם נסחים מאוחרים ועם סיפורים מאוחרים – ואף עם מחברים אחרים – מאפשרת לנו לאמוד את מידת "המודרניות" המשתנה ולהתחקות אחר השיקולים שביסוד התמורות שחלו בלשוניותיהם. התמורות מלמדות שכל שעגנון מתקדם בשכלול לשונו הוא אכן זונח "לשונות מודרניים" שנקט בראשית עבודתו הספרותית, אך באותה שעה הוא גם משאיר מאחוריו רבים ממאפייני לשון יראים. בצד הצמצום הכפול הזה הוא מוסיף ידיעה ולימוד – ידיעה בלשון ולימוד בטקסטים. גיבוש לשונו הסגולית כרוך אפוא בהתרחקות משני הקטבים ובניכוס משהו משניהם גם יחד.⁴

שנת תש"ו החותמת את התקופה שבדיון היא השנה שבה נסתיימה הדפסתו של הכרך האחרון (תמול שלשום) של מהדורת ברלין, היא הכינוס הראשון של סיפורי עגנון.

*

קלוזנר מעיד שכשנדפס בפעם הראשונה "על סף בית המדרש" (תרנ"ד) נחשבו צירופי המטפוריים של ביאליק מחשבה פוריה והגיון רענן "ברבריוזמים גמורים", והיו שסברו "שראוי לקרוע עליהם" (עמ' 3–4). גם אחרי כעשרים שנה (תרע"ז) עוד נשמעו הדי ביקורת לשימושים המטפוריים (שיש הכורכים אותם עם דקדנטיות סימבוליסטית):

אם יכתוב איש ממנו שתיים שלש תיבות הנמצאות כסדרן בכתבי קדשינו, הלא "משכיל" הוא מדור הישן, הכותב "מליצה" וחצאי פסוקים. אולם, אם יבחר סגנון לא ידעוהו אבותינו יתהלל כסופר מודרני. (סירקין, עמ' 38)

בהמשך הזכיר סירקין לגנאי את השימוש המטפורי במילים זרם ורגש, כגון זרם

3. דומה לו "כל שהוא פרופסור מפרס פרופסוריותו" ("לשם ר' בנימין", מעצמי אל עצמי).

4. ראה גם דברי משה שמיר המובאים בספרו של בר־אדון, תשל"ח, עמ' 184; שלום, י"ב באדר ב', הפרק "האמן ואיש המסורת".

החיים או רגשי לב שבימינו הן כמטפורות מילוניות לכל דבר: "רגש הוראתו בלשון המקרא: שאון, המולה [...] ובדברי חז"ל הרגשה גופנית" (שם). ואכן, גם בלשונו של עגנון שימשו צירופים מטפוריים דומים: רגשי לבב (בארה של מרים, תרס"ט) וזרמת החיים (החופה השחורה, תרע"ג). מבחינה זו לא נבדלה בהרבה לשונו של עגנון מלשונם של חלוצי המודרנה ושל בחירי הסופרים (ולא רק בשירה) בתקופת התחייה, ואף קודם לה:

- ש' בן-ציון: כלחש מבוע המפכה בצנעה (אל כוכבי, תרע"ב); ביאליק: נזל ויפכה חרש לחש שפתים (אבי, תרפ"ח); עגנון: איני רוצה שהשירה תפכה כקול מים רבים במורד ההר (קו ודברים [על ש' בן-ציון], תר"ע); וכקול מים רבים יפכה הקול (בארה של מרים, תרס"ט); שירת הבאר מפכה (שם).⁵
- גנסין: ואורג את ההרוריו הכמוסים (אצל, תרע"ג); ביאליק: אורגים צלליהם חורי (אחד אחד ובאין רואה, תרע"ו); עגנון: זהרורי לילה יארגו חופתם (בארה של מרים, תרס"ט); ואורגות חוט של רגש טמיר (שם).
- לילינבלום: דמעותי הרתחות צללו במי נהר (חטאות נעורים, תרל"ו); יל"ג: ולהרעיף רסיסי דמעות רותחות (צלוחית של פלייטון, תר"ם); מנדלי: דמעות רותחות נושרות מעיני (ספר הקבצנים, תרס"ט); ביאליק: שני רסיסי דמעה רותחים (ביום סתיו, תר"ס); בדמעה ההיא הרתחת (לבדי, תרס"ב); עגנון: דמעה רותחת פפפעה על אישון בת עינו (מטתו של שלמה יעקב, תרע"ג); דמעות מרתיחות את עיניו (והיה העקוב למישור, תרע"ב).

לא רק שימושים מטפוריים אפיינו את לשון הדור. שם התואר צחור, למשל, היה עדיף מלבן (גם בלשונם של סופרי ההשכלה), ושימש בהקשרים דומים בסיפורי גנסין (מימין) ועגנון (משמאל):

- אצל: וכפרח צחור בשלל הפרחים הכהים / לילות: עתרת חבצלות צחורות תגוענה בלב העציץ השחור.
- בטרם: פרפרים צחורים רוחצים בה דומם / לילות: ברכורים צחורים על גדות הנחלים השחורים.
- בטרם: ורפרפה לפניו אותה יד צחורה וארוכה / לילות: נעמן שת ידו הצחורה אל פיו.
- בטרם: מצחה הצחור / תשרי: פנים רכות וצחורות.
- בטרם: מטה צחורה / תשרי: כרים וכסתות צחורים; מטה מוצעת צחורים.

5. עוד לתפוצת פועלי הנזילה בשימושים מטפוריים השווה: "יגון חשאי זלף" (ביאליק, החצוצרה נתבישה, תרע"ז), "המיה נגינתית הזולפת וכובשת את הלב" (גנסין, אצל, תרע"ג), "עיניה הרעיפו יגון" (ביאליק, אגדת שלושה וארבעה, תר"ץ), "קירות הבית מרעיפים עצבות" (עגנון, עגונות, תרס"ט).

עוד מילים שבחרו עגנון וסופרים אחרים על פי שיקולים פואטיים הן מילים המתבלטות בצליליהן באמצעות הכפלת עיצורים, כגון שפיררים, צפיררים, זהרורים, שברירים, רביבים, צללי, טללי, רסיסי, זלולים; מרפרף, מפרפר, מבצבץ, מפעפע, מבעבע, מנצנץ, משגשג, מרשרש, מרפרף, משתקשק; אפלולי, אפלולית, כחלחל, אפרפר, ירקרק, צהבהב, חוורור, שחוררי ועוד.⁶

עד כמה סוג מילים זה מאפיין את ספרות התקופה מלמדים השמות "רביבים" לכתב העת של ברנר (תרס"ח-תרע"ד), "צפיררים" למאמר הביקורת של אהרן קבק (הפועל הצעיר, תרע"ד), "צללים" לקובץ ספרותי לזכר שמחה רפפורט (תרע"ו) ו"זהרורים" לסיפור של מנחם פוזננסקי (תרע"ד, ואסופה באותו השם בשנת תרפ"ז).

מקצת המילים האלה הן אונומטופיות, ובאחרות ההכפלה מביעה גם את ההקטנה, כגון צבעי ביניים לגוניהם (ברוגמאות הושם הדגש על השימוש הדומה בלשונם של הסופרים):

- גנסין: ותמרות התכלת [...] מכתירות [...] את ראשו אד כחלחל (בטרם, תרס"ט); חשרת האד שלו החורורה (שם); ביאליק: עשן קל וכחלחל (פרק מספוח, נכתב קודם תרס"ח, נדפס בתרצ"ד); אדים חורורים פשטו בעמקים (מגילת האש, תרס"ה); ברנר: ואד חם וכחלחל היה מסביבנו (בין מים למים, תר"ע); עגנון: עשן כחלחל וכהה מתפתל עקלתון (תשרי, תרע"ב); גופיהם החורורים של עבי הלילה (עגונות, תרס"ט).

הצורך לבטא הקטנה מאפיין סופרים הכותבים בהשפעת הספרויות והשפות הסלוויות והיידיש, השפעה שבעקיפין ובמישרין פעלה גם על עגנון. הרכיב בת נפוץ אף הוא בקרב סופרים ("מילון חידושי שלונסקי" הוא יעד בולט במיוחד) בצירופים חדשים וישנים להקטנה ולצרכים אחרים, כגון בת-צמח אצל מגדלי, בת תשוקה אצל עגנון, ובת השיר/השירה (=מוזה) ובת קול (=הד) אצל שניהם (תרס"ט-תרע"ז). ועוד:

- ברנר: בעלת עינים שחורות-כוערות [...] ובת צחוק חמדתי וריקני (בין מים למים, תר"ע); גנסין: בת צחוק חצופה ומסותרת המרפרפת [...] (אצל, תרע"ג); עגנון: בת צחוק מתגלה ומרפרפת (והיה העקוב למישור, תרע"ב); מגדלי: ונתבונן ליעלים מחמדי בת עין (ספר תולדות הטבע, א, תרכ"ב); בשלל צבעיו מחמדי בת עין (שם, ב, תרכ"ז); ביאליק: על מחמדי בת עיני (תקות עני, תרנ"ט); עגנון: הרי פעוטי, זאטוטי, מחמדי בת עין (תשרי, תרע"ב) – מיווג הצירופים המקראיים מחמדי עין ובת עין.

6. כמה מן המילים האלה הן חידושי ביאליק, על פי אבינרי, תרצ"ה. על צפיררים ראה בקון, עמ' 213. על גנסין ראה בריינסקי, עמ' 63.

*

בסיפור "בנערינו ובזקנינו" משנת תר"ף נד עגנון ל"ספרותנו העלובה, אשר כל קוראיה יחכו למלה מודרנית כאל מלקוש ורביבים". באותה השעה – עקב תפנית בפואטיקה שלו (שקד; הלוי-צוויק, תשמ"ט) ולקראת הדפסה חדשה של כמה סיפורים – הוא מוחק מיצירותיו המוקדמות את רוב המילים האלה על שימושיהן המטפוריים, ואת מיעוטן הוא ממיר בחלופות "תמימות", כגון מאירה במקום זולפת אורה חשאית (הנדח, תרע"ט-תרצ"א), צחוק נוגה במקום בת צחוק נוגה⁷ (מחולת המות, תר"ף-תרצ"א), האתרוג פורח תחת האתרוג משגשג (תשרי / גבעת החול, תרע"ב-תר"ף), לבן תמורת צחור וכו'. ובכל זאת כמה מהן הניח במקומן, למשל ירקרק. אולי משום שאסתר-הדסה היתה ירקרקת (או ירקרוקית), והרי עגנון כינה את אשתו "ירקרקת שלי" על שום שמה ורזונה (אסתרליין יקירתי, עמ' 16). בפעם היחידה שהמיר ירקרק בירוק חזר בו וכתב שוב ירקרק, כפי שמראים גלגולי הנוסח האלה:

- ויילונות ירקקים כגלי נילוס שטופים עליהם (תשרי, תרע"ב) < ויילונות ירוקים [...] (גבעת החול, תר"ף) < ויילונות ירקקים [...] (גבעת החול, תרצ"א).

מילים מן הסוגים שנזכרו למעלה מוסיפות, כמובן, לשמש בלשונו, אך בפיזור גדול יותר, וממילא כשהן נטועות בהקשר ובסביבה בעלי אופי ראיסטי, משתנים ייעודן ורשמן:

- קצף לבן עכורירי עלה על שפתותיו וחורורת כהה השתרעה על לחייו (והיה העקוב למישור, תרע"ט).
- ליחלח את אצבעותיו ברוק והתחיל מסלסל בפיאותיו עד שעשאן כשתי גרגרות (אצל חמדת, תש"ד).
- [הפירות] היו מפכפכים ועולים מפי הכד והיו שרויים כנגד פי והיו מבעבעין ועולים (טלית אחרת, תש"י).
- לא נשתייר מהם אלא בת ריח של בנזין חרוך ושל תמרוקים ושל אבק (המכתב, תש"י).
- בגדי קיץ של משי צחור לבנוני ומקל עבה צהבהב חום (שירה, מן העיזבון).

*

ומזיקת הלשון לספרות בת הזמן נעבור אל הזיקה למציאות בת הזמן. במילונו של גור (גורובסקי) שנדפס בארץ ישראל בשנת תרע"ט מתועדים חידושים

7. לשון נקבה כמליצה כנגד לשון זכר כלשון פשוט השווה שירת ערש (לילות, תרע"ג) ואורה חשאית (הנדח, תרע"ט) עם חילופיהם שיר ערש (סיפורי אהבים, תרצ"א) ואור חשאי (אלו ואלו, תש"ב).

רבים ובהם שמנת,⁸ מחוך⁹ ומטרייה.¹⁰ באותה עת כתב עגנון בגרמניה את הסיפור "בנעריו ובזקניו" (פרסמו בשנת תר"ף) וחיפש מילים מתאימות לסמן את המושגים האלה – ומצא: שמנונית, אהיל ומעכון, שהם חידושים במשמעות בלבד.¹¹ עגנון הסתייג כידוע מחידושי מילים בני יומם שאפיינו בעיקר את תקופת התחייה, אבל חלופותיו אלה נראות כחידושי סופרי תקופת ההשכלה שנוקקו למילים חדשות לצורכי הכתיבה הספרותית, הפובליציסטית והמדעית, אבל הצטיינו בטהרנות ונהגו לשאול מילים מן המקורות ולהסיט את משמעויותיהן בלבד.

מכל מקום, במהדורת תרצ"א החליף עגנון את השמנונית בשמנת. שמנונית עניינה שומן מן החי ואילו שמנת כבר הייתה אז נחלת הכול.¹² את המעכון מחק עגנון כליל מסיפור זה, אבל לימים כתב מחוך ב"סיפור פשוט" (תרצ"ה); לעומת אלה התמיד במילה אהיל ולא החליף אותה במטרייה מבית היוצר של בן-יהודה. מאוחר יותר העדיף את סוכך¹³ (על המסים, תש"י), או סוכך של גשמים (אורח נטה ללון, תרצ"ט).¹⁴ עגנון ויתר גם על המנפנף (תשרי, תרע"ב), שאף היא חידוש במשמעות בלבד, ומחק אותה (גבעת החול, תר"ף), אבל לאחר עשרים וחמש שנים כתב מניפה (תמול שלשום, תש"ו).

יותר ממגמה עקיבה מציניים השינויים האלה פתרונו לגופן של מילים; כמו כן אפשר שלפעמים שיחק גם הרצון להיבדל מן הלשון הקיבוצית. עם זה בדיקת אוצר המילים בסיפורים מוקדמים מלמדת שתחילה לא היה עגנון קנאי בהתנגדותו למילים חדשות, ובנוסף הראשון רבות הן והן עדות למילונה של התקופה ולסובסטרט של הסופר. דומה שבכתיבה ראשונה כתב עגנון לפי תומו ואילו בְּעִיבוד להדפסה שנייה נתן את הדעת אל החידושים וניפה אותם. במשך הזמן הלך והתגבש יחסו לחידושי

8. חיקוי לצלילי המילים schmant (גרמנית), סמעטענע (יידיש), śmietana (פולנית) ו-сметана (רוסית). והשווה א' בן-יהודה (בהשתתפות י' גרזובסקי), מלון רוסי-עברי-אשכנזי, ורשה תרפ"ח; י' גרזובסקי (בהשתתפות י' קלזנר), מלון עברי-רוסי-אשכנזי, ורשה תרס"ז.

9. מקורה בתרגום אונקלוס לשמות לה, כב.

10. חידושו הוותיק של בן-יהודה. ראה סיוון, תשכ"ח, עמ' פ.

11. ראה זבחים כו ע"א; נזיר מט ע"ב; בראשית רבה נז, ד.

12. השווה: "לזה תן שמנת, לזה חביתה של ארבע ביצים..." (ברנר, שכול וכשלוך, תר"ף), "כדים של חלב חמוץ וצלחות של שמנת" (הזו, בישוב של יער, תר"ץ).

13. ראה גם אבינרי, תשכ"ה, עמ' 353. בן-ציון ניקד סוכך (עמ' 145), ופירש: "מאהיל בפני הגשם והחמה". בטור "לשונונו לעם" (הארץ, י"ט במרחשוון תרצ"ו) נתפרסמה תשובת המערכת למכתבו של מ' מכליס, וזה לשונה: "הצעתו להנהיג את השם המחודש על ידו 'אהיל' במקום שמשיה ומטריה לא נתקבלה. במלונים של טורצינר [גרמני-עברי, 1927, בשיתוף עם לור] וקופמן [אנגלי-עברי, 1929] נקבע לכך השם 'סוכך' והוא כולל את השמשיה והמטריה יחד".

14. ופעם אחת אפילו שמשיה בסיפור "כנגן המנגן". סיפור זה נכתב תחילה כחלק מ"תמול שלשום", אבל מאחר שלא נדפס אלא אחרי חייו אין לדעת מה היה עולה בסופה של אותה המילה. ראה סיוון, תש"ל, עמ' 245.

המילים ובייחוד לחידושי "החוג הירושלמי"¹⁵ את מברשת שאימץ תחילה (תשרי, תרע"ב) הוא ממיר בכלי שָׁעַר (גבעת החול, תר"ף), ולא זו בלבד אלא הוא מבכר חידוש של ביאליק שלא נשתגר – משַׁעַר שְׁנִיִּים – ובלבד שלא להשתמש במברשת שְׁנִיִּים (עובדיה בעל מום, תרפ"א-תרצ"א). הוא גם כותב מדְּרִיכָה (בנערינו ובזקנינו, תרצ"א) כגנסין, אף על פי שלמְדָרְכָה כבר יש ותק מילוני – ושתיהן חידושים. גם את דרמטורג (בנערינו ובזקנינו, תר"ף) הוא מחליף במהדורת תרצ"א לא במחבר מחזות אלא במחבר חזיונות. מחזה בהוראת 'דרמה' דחקה בתקופת התחייה את חֲזִיוֹן המשכילית, ושימשה כלשונו של עגנון בשנת תרס"ח בסיפור "בארה של מרים". ביצירה זו מונחות זו ליד זו המילים מחזה וחֲזִיוֹן ואפשר שיש ביניהן הברל במשמעות: החזיון הוא הצגה על הבימה ואילו המחזה הוא המצע הכתוב שלה. אבל אפשר שהצירוף מחבר חזיונות היה מעין מחאה על החידוש מחזאי. על הסתייגותו של עגנון מן הצורן־אי אפשר ללמוד מסדרה של חילופי נוסחאות בסיפור "בנערינו ובזקנינו"¹⁶ עתונאי הוחלפה בזורנליסט, בונדאי בחבר הבונד ופונְדָקֵאי המשכילית – בפונְדָקֵי המסורתית.¹⁷ עגנון מוחק אפוא מילים חדשות מנסחים ראשונים של סיפוריו וממירן במילים ישנות, במילים לועזיות ובעיקר בצירופים:¹⁸

- ממחטה < מטפחת אף (תשרי / גבעת החול, תרע"ב-תר"ף)
- בשבת תחכמוני < באוניברסיטה (שם)¹⁹
- והשיחות היו מענינות²⁰ < והשיחות היו נאות (בנערינו ובזקנינו, תר"ף-תרצ"א)
- מטבח < בית/חדר הבישול (ברמי ימיה, תרפ"ג-תרצ"א)
- הרואה חשבון < בעל החשבונות (מעלות ומורדות, תרע"ט-תרצ"א)
- תותחים < כלי משחית (אורח נטה ללון, תיקון בכתב היד²¹)
- מחסן של עצים < אוצר של עצים (שם)²²
- תמרונים < אימונים של מלחמה (שם)²³

15. ראה פישלר, ושם עוד הפניות.
16. וגם מהעדפה של צורנים אחרים; ראה גולדנברג.
17. ברבות הימים מופיעות המילים מחזאי ב"שירה" ועתונאי ב"תמול שלשום".
18. בנושא זה עסקה לאחרונה גם גלילה מור בהרצאתה "על ייחודים לשוניים במבחר מחידושי לשונו של עגנון ב'שירה'" במסגרת המפגש השמונה-עשר של חברי החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות, כ"ב בניסן תשס"ב (4 באפריל 2002).
19. ואילו ב"קורות בחינו": בית החכמה וגם בית הלימודיות.
20. על מעניין ראה גם פישלר, עמ' 69.
21. תודתי לארכיון עגנון שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי על הרשות לעיין בכתב יד זה.
22. אבל ב"לפנים מן החומה" שוב מחסן.
23. לשימושיה של אימון ראה פישלר.

עד שטבע מנדלי את המונח דו־קרב²⁴ והכניס אותו לרומן "בעמק הבכא" (תרנ"ז), הוא השתמש בצירוף מלחמת השניים (פתיחתא, תרנ"ד²⁵). עגנון לטעמו דבק במלחמת השניים, (בנערינו ובזקנינו, תר"ף),²⁶ כשם שהעדיף צירופים אחרים, כגון ועד העיר (=העירייה; מכתב אל ש"ז שוקן לאחר פרעות תרפ"ט), כסא המשענת (כפורים, תרפ"ו), עט עופרת (בארה של מרים, תרס"ט), לוח מזונות (פת שלמה, תרצ"ג), כלי הדלקה (=מצית; מקטרתו של זקני עליו השלום, תש"ב), בית מזון (אצל חמדת, תש"ד), קושר ספרים (ש"ס של בית זקני ז"ל, תרפ"ג).²⁷

ואולם החידושים נשקפים לעין הקורא מבעד לצירופים ולתחליפים הארכאיים כ"בבואות הפוכות". כך משתלכות אידאולוגיה לשונית והזרה ספרותית – ובסיפורים שמועד התרחשותם קדום – גם התאם היסטורי. ראוי להדגיש שחלופות ארכאיות כאלה הן המשך (אם כי מתוך כוונות אמנותיות שונות) לא לספרות הרבנית לבדה אלא גם – ואולי בעיקר – לספרות ההשכלה²⁸ שהטהרנות שלה כוונה גם נגד חידושי מילים. "מאה שנה התפתחה הספרות ברוח־אירופה, ואף־על־פי־כן לא בראה מלים כלל וכלל", התלונן קלוזנר (עמ' 21), אך שלא כעגנון ראה הוא את המילים והצירופים הוותיקים "כאבן מעמסה על הדיבור והכתיבה" בבואם לשמש צרכים חדשים (שם).

את יחסו לחידושים מביע עגנון בדיבור מפורש:²⁹

- גם מלה של פושעים "מלטפים" שחידש בן יהודה תמצאו שם בשיר (ברוך התורה, תרפ"ו).
- נוסע [...] בעגלה שמהלכת על ידי קיטור, שקוראים לה היום רכבת (שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו, תש"ז).³⁰
- המלה נוחיות עדיין לא נבראה, אבל הרצון לנוחיות כבר היה קיים (אברהם יעקב ברך, תשי"ט).

24. על פי קלוזנר, עמ' 4.
25. במהדורת היובל, תרע"א, כבר המיר אותו גם כאן בדו־קרב.
26. וגם כשכתב באחרית ימיו דו קרב, הרי הכניס אותו למסגרת מבטלת: "שאותו אדון יוצא למלחמת הבינים מה שקוראים היום דו קרב" (ישנות גם חדשות, תשכ"ח). מלחמת ביניים משמש, למשל, בלשון ברדיצ'בסקי, בסיפור "בסתר רעם", תרפ"א.
27. והמגמה ממשיכה גם לאחר התקופה הנדונה: טבלה של נחושת (=מגש; הירחמאלים), בית מלח (מר היילפרין), מקל של שיניים (=קיסם; מול דגים, תשט"ז) ועוד. לדוגמאות מ"שירה" ראו קדרי, תשמ"א; לרשימת חידושי בן־יהודה ראה סיוון, תשכ"ח.
28. ראה מירון, עמ' 188.
29. לעוד דוגמאות ראה בר־אדון, תשנ"ד.
30. ואולי משום מקום ההתרחשות של הסיפור (השווה גם עגלת קיטור, ישנות גם חדשות, תשכ"ח). בסיפור "תשרי" משנת תרע"ב באה רכבת בלא כל הערה.

- שבלשון עברית שבדו להם קוראים לזה אדיבות³¹ ואני קורא לזה בפשיטות רשעות (לפנים מן החומה, אחרי תש"ך).³²

אך גם כאשר מופעל הסינון הרעיוני מגביל אותו השיקול הפואטי, בין זה הכפוף לצורכי הפרודיה, כגון רכבת ונוחיות שהובאו לעיל או רצינות הנדונה בהרחבה בחיבורי בר-אדון,³³ בין זה הנשמע לדרישות הֶרָאליה,³⁴ כגון גננת, רכבת ונזלת, שהן לא רק מילים חדשות אלא אף מושגים חדשים (נזלת, גננת) או עצמים חדשים בעולם (רכבת). מילים אלה מוסיפות אפוא להתקיים, אף על פי שמילים חדשות אחרות כמותן, כגון סיפה, מגבת, גרב, ריבה ומלטף/לוטף, הוחלפו בצינורה, אלונטית,³⁵ פוזמק, מרקחת ומחליק/משעע (לילות, תרע"ג; גבעת החול, תר"ף). בדיקה יסודית יותר חייבת להביא בחשבון גם את שיקולי הסוגה וגם את זירת ההתרחשות: גליציה או ארץ ישראל, עבר רחוק או עבר קרוב.³⁶

עם הזמן עומעם "צלצולו" של החידוש וחדל לצרום. כך נמצא שהמילה החדשה עתון היא תחליף כשר לנגזרת שלה, עתונות: "כי קורא עתונות אבי" (כרמי ימיה, תרפ"ג) הוחלף במהדורת תרצ"א במשפט "כי הרבה אבי לקרוא בעתונים".³⁷ גם מילים לועזיות וצירופים ארכאיים החליף עגנון במהדורת תרצ"א במילים עבריות חדשות (בצורתן או במשמען): תוי פוסטה בבולים, קנדיט במועמד, דפשה במכתב, בית יד בשרוול, קנה רובה באקדח ונזיר מן הבשר בצמחוני (בנערינו ובזקנינו, תר"ף-תרצ"א; מעשה רבי יוסף, תרפ"ה-תרצ"א).³⁸ תמורות אפשר לראות גם בהשוואת סיפורים מוקדמים עם מאוחרים, כגון בתי עיניים בסיפור מוקדם (והיה העקוב למישור, תרע"ב) לעומת משקפיים לאחר שנים (אורח נטה ללון, תרצ"ט). במקרים נדירים אפשר לפגוש שרשרת של תמורות, כמו גלגוליה של הגחלילית: מֶרַמַת אור אל תולעת אור (תשרי / גבעת החול, תרע"ב-תר"ף) מזה ומגחלילית אל גחלילית (פנים אחרות, תרצ"ד-תש"א) מזה.³⁹

31. אבל בסיפור "הפקר" משנת תש"ה: "והפנה ראשו כנגדי מתוך אדיבות".
32. וראה גם לעיל, הערה 26. ואילו מן המשפט: "ויעש לו כנפים לעוף. לא ככנפי המטוס [...] אף לא ככנפי האוירון הראשון [...] ("בית המועצות הגדול" [מתוך כתב יד], עיר ומלוואה) לא רק משתמעת כפירה בנחיצותו של הסימן אלא גם זלזול בתוכנו.
33. ראה בר-אדון, תשל"ח, עמ' 51-57; בר-אדון, תשנ"ד, עמ' 282-283. ושם נזכרות עוד מילים.
34. ראה גם קדרי, תשמ"ט-תש"ן.
35. לניסיון להבדיל בין משמעויותיהן של אלונטית ומגבת ראה "לשונונו לעם", הארץ, י"ג בכסלו תרצ"ג.
36. גולדנברג, עמ' 25.
37. אבל אפשר שסיבת החילוף אינה החידוש אלא המשמעות המופשטת של המילה עתונות שאינה הולמת את ההקשר.
38. ראה סוף הערה 27 לעיל.
39. וגם בסיפורים מאוחרים יותר: משטרה (שירה) ובית השוטרים (עד הנה), מאפרה (מר היילפרין) ובית אפר (פתחי דברים). ראה גם גולדנברג: רסטוראן, בית-אוכל, מסעדה (עמ' 26).

כמה סיבות להמרות אלה; מהן שריחו של החידוש פג בהן וממילא גם הצורך לדחותו, מהן שהן חידושים במשמעות בלבד ולכן זכו למשהו הכשר, ומהן מסמנות מושגים מודרניים, אף הם בני יומם, ולפיכך הם יאים לשמם ושמם יאה להם. אבל למושגים הוותיקים יאים השמות הישנים. לדוגמה: עד העת החדשה (אפילו אצל מנדלי) רק לבהמה ולחיה היה חזה ואילו לאדם היה לב. עגנון כתב תחילה כברנה וכגנסין חזה, כגון "לאמצו יפה יפה אל חזה" (גבעת החול, תר"ף), ואחר כך שינה (כאן ובשאר מקומות): "אל לבה".

אפשר לסכם ולומר שהשינויים בשני הכיוונים משקפים לא רק את תולדות טעמו של עגנון אלא גם את תולדות המילים.

*

הדחייה שדחה עגנון את המודרני אינה מכוונת רק נגד מילים בולטות בחידושן. המרותיו ממהדורה למהדורה חושפות את חולשות הסטנדרד בן הזמן ההוא, סטנדרד שהוא עצמו היה שותף לו תחילה:

- כרסמה יעל חיות צרור משערות ראשו < וכרסמה בבת ראש קוצצה משערות ראשו (גבעת החול, תר"ף).⁴⁰
- נמצא העתון פתוח בעמוד ראשון < נמצא העתון פרוס לפניו [...] (אורח נטה ללון, כתב יד).⁴¹
- נתכעס עליה יותר, שהיא מדמה עצמה לו < [...] שהיא משווה [...] (שם).⁴²
- נראה להם הארון כשהוא נפול אחורי החלון ומוטל בחדר כמת < [...] כשהוא שמוט [...] (עגנונות, תרס"ח).
- והמסובים [...] פושטים באין רואים את אבנטיהם מעל מתניהם (תורה וגדולה, תרע"ב) < והקראים מפתחים אבנטיהם לרוחה (תורה וגדולה, תרפ"ג) < מרפים אבנטיהם (הכנסת כלה, תרצ"א).⁴³

40. על פי שיר השירים: "קנצותיו תלתלים" (ה, יא), "שראשי נמלא טל קנצותי רסיסי לילה" (ה, ב), ופירש רש"י: "קנצות הן דבוקי שערות הראש המדובקים יחד שקורין כלציי"לש". צרור בהוראת 'קבוצה, קווצה' אינו בא במקורות הקלאסיים.

41. כדי להבדיל בין ספר לעיתון, הן משום תמונת המציאות (העיתון נפרס בהיפתחו), הן משום ש"ספר פתוח" הוא צירוף טעון למן המקרא ("וספרין פתיחו", דנ"ז, י, ורש"י מפרש על פי המדרש: "הספרים נפתחו, ספרי העבירות והרעות שעשו").

42. מדמה הוא לעניין דמיון וזהות ומשווה לעניין גזרה שווה. "אמר לו ומשווה אתה עמה? אמר לו: לא. אמר לו עד שאתה משווה אותנו לך השווה את בניך" (ויק"ר ד, ו).

43. תחילה מחליף עגנון את הפועל בעל המשמעות הרחבה (פושט) בפועל המיוחד לחגורה (מפתח), על פי מלכים א כ, יא. החילוף השני כבר שייך לקטגוריה אחרת של שינויים – מצירוף פריפרסטי לפועל בודד המכיל את רכיבי המשמעות שעמדו בצירוף בנפרד: "מפתחים..."

- ומזגה לה כוס מים (תשרי, תרע"ב) < ויצקה לה כוס מים (גבעת החול, תר"ף) < יצקה לה כוס מים. חמדת נטל את הבקבוק ומזג לה יין (גבעת החול, תרצ"א).⁴⁴

מצד המילון – החילופים האלה מחדרים את הברלי המשמעות שבין הנרדפים לכאורה (צרור/קווצה, פתח/פרס וכו') ומבליטים את שימושיהם ואת הקשריהם הנבדלים; מצד הסגנון – כמה מן החילופים עשויים לנער את שגרת הלשון ולרענן את צירופיה. המובאה האחרונה מדגימה את ההבחנה בין יצק ובין מזג (שפירושו 'מהל') בדרך של הצגת שימושי הנרדפים כחילופים של דיוק לא רק בתולדות הטקסט אלא ברצף עצמו, לא רק בפרדיגמה אלא גם בסניטגמה.⁴⁵

ביסוד החילופים האלה מונחת כמיהה רומנטית ללשון העבר ולסגולותיה העדיפות. לשון העבר – העבר הרחוק במשמע, שכן הסטנדרד בן הזמן שממנו מבקש עגנון להתרחק הוא תערובת של השפעות, וביניהן העברית הרבנית והיידיש המשוקעת בה. הדיוקים הסמנטיים של עגנון עשויים אפוא לכוון גם נגד לשון זו שהוא מרבה לדבר ביקרה.

*

הז'רגון המשכילי אף הוא מצטמצם מנוסח לנוסח. בסטירה על התנועה הציונית בגליציה, "בנערינו ובזקנינו", משמשות בנוסח תר"ף המילים נאור, חשוכים, מורדי האור, שפה חיה, השכלה ועוד. המילים האלה, המייצגות מושגים טעונים ושנויים במחלוקת למן תקופת ההשכלה, מתמעטות או נמחקות כליל במהדורה המאוחרת – אולי מתוך המגמה הטיפוסית לעגנון לעמעם את הפרודיה המגולה ולהעדיף אירוניה מסותרת.

כיוון זה נגלה באותו הסיפור גם כשעגנון ממיר מילים משכיליות וציוניות אופייניות בחלופות ניטרליות או קלאסיות:

- צביעות היתה בו < במרמה עשה כן.⁴⁶
- אפילו בזרגון היה מסיח < אפילו ביידיש [...].

לרוחה" < "מרפס". גם שינוי זה מצוי הרבה בלשון עגנון, כגון בכתב היד של אורח נטה ללון: "התחלתי מדבר בשבחה" < "פתחתי בשבחה"; "להאכילו ולהשקותו" < "לזונו"; "מרכין גופו" < "שוחה"; "משכתי רוח" < "שאפתי".

44. עגנון מבקש להבליט משמעות של מזג שנפלטה מן השימוש בימינו – 'מהל יין' (למשל "כיון המוזג במים", נגעים א, ב).

45. הפועל מזג בשימוש הסטנדרטי שב ומופיע כמה פעמים בסיפור "אצל חמדת", תש"ד.

46. עשה במרמה הוא צירוף מוכר בפרשנות המקרא. במקרא: "בא במרמה" (בר' כז, לה). צביעות מקורה בימי הביניים (הכחור ב, כג), והיא שכיחה בשיח המשכילי, למשל ברומן של אברהם מאפו "עית צבוע".

- מי שהרגש הלאומי לא כבה בלבו < מי שהניצוץ הלאומי לא הועם בלבו.⁴⁷
- וכהשקפת עולמו אז השקפת עולמו עתה < ועדיין לבו שלם כבתחילתו.⁴⁸

השימוש הפרודי בז'רגון המשכילי והציוני נותן פתחון פה למושא הפרודיה, ואילו הצמצום במילים מסוג זה מקטין את הישענותה של הסטירה על לשון המושא שלה. ואכן עגנון משמיט בגרסת תרצ"א גם שיבוצים שנפוצו בספרות ההשכלה והובאו בסיפור לשם פרודיה, כמו "על שפה כושית ידו הדה", "המושכים בשבט סופר עברי", "אין פרץ ואין צווחה" ועוד.⁴⁹

ואם בפרודיה כך, כל שכן בטקסט שאינו פרודי. למשל, הצירוף בתי נפש (במקרא 'תכשיט') רווח בתקופת ההשכלה בשימוש מושאל הדומה לחדרי לב. וכן בלשונו של עגנון:

- דוד גורדון: המליצים וחוקרי בתי הנפש (דרכי הרפואה, תר"ל); מגדלי: אתה יודע לחדור בחדרי בתי נפשו (האבות והבנים, תרכ"ח); אחד העם: ושלחת בוערת בבתי נפשו (על פרשת דרכים, תרנ"ה); עגנון: ופתאום באה מנוחה בכל בתי נפשו (תשרי, תרע"ב).

עגנון שכתב תחילה בכמה מקומות בתי נפש קיים במהדורות מאוחרות את הנפש בלבד.⁵⁰ אין צריך לומר שגם צמצום הגודש הסנטימנטלי במהדורותיהם המאוחרות של כמה מסיפורי יפו היה כרוך במחיקת מליצות מקראיות וכמו־מקראיות שסומנו כמשכיליות: "ישליו" (לילות, תרע"ג), "ישב כעוטה" (מיטתו של שלמה יעקב, תרע"ג), "ישתונן כליותיו" (והיה העקוב למישור, תרע"ב), "תוגיון", "דומם ויחיל", "הררי בתור", "קרח חתולתה", "ובסעיף צוקי סלע יתלונן" (תשרי, תרע"ב) ועוד.

*

עגנון הראה, כלשונו של סדן, "כי בקי יוצרם בדרכי התיאור וסממניו, כפי שנקטו סופרים אחרים מבני דורו [...] אך כשפני המחבר הפוכות כלפי העבר [...] הוא עודר בגנוי העבר ומעלה כלי הבעה נאותים" (תשל"ט, עמ' 16). לא לחינם דיבר עגנון כשקיבל את פרס ישראל על מודרניות ולא על לשון מודרנית, שהרי הוא הרבה להתמודד בסיפוריו עם העולם המודרני ולא רק עם אמצעי הביטוי שלו. ואולי בבואו לתקן את הלשון המודרנית הוא עושה מקצת תיקון גם לעולם

47. ניצוץ לאומי גם אצל מגדלי ואחד העם. הרגש הוא אנושי ובניצוץ יש מרכיב רליגיזי. לעניין רגש ראה לעיל, עמ' 46–47.

48. בדברים שבעל פה: תפיסת עולם (ביום שעטרוני בתואר חבר באוניברסיטה בראילן, תשי"ט).

49. לדיון בחילופי הנוסח בסיפור זה ראה בראדון, תשל"ח, עמ' 25–28, הערות 7–12.

50. ראה הערה 43 לעיל. ירידה בצירופים פריפרסטיים חלה בלשון עגנון גם על צירופים שמניים. לדוגמה: בעל נכסים < עשיר, חש כוח < חלוש (גבעת החול, תר"ף–תשי"ג).

המודרני,⁵¹ למשל בהחליפו צירופים "חופשיים" בצירופים כבולים מספרות העבר – ודווקא בשעה שלשון הספרות חוגגת את ראשית השתחררותה מן המקורות הכתובים. מקצת הדוגמאות מלמדות שהוא עושה זאת לא רק "כשפניו הפוכות אל העבר" אלא גם בסיפורים מהווי זמנו:

- הגברת [...] כל כך יפה < מה נאה גברת זו⁵² (תשרי / גבעת החול תרע"ב – תרצ"א; בנוסח הביניים, תר"ף: כמה נאה גברת זו).
- שוב חזרה הדממה הרבה < והדממה שבה כבראשונה (אחות, תרע"א).⁵³
- אינו בא [...] לבית המדרש < הוקיר רגליו מבית המדרש (אורח נטה ללון, כתב יד).
- אחוזותיו נמסרו לאחרים < וירדו אחרים לנכסיו (שם).
- אדם שפיאר בתורה את עירנו < אדם שנשתבחה בו עירנו (שם).

*

במסת המבוא שלו "על ספרותנו" מביא סדן את תלונתו של עגנון שרוב סגולותיו של הסופר העברי בדורות האחרונים התבזבזו על עצם החציבה של כלי הלשון וסיתותם, ויצאה יצירתו מפסידה מעושרה. סדן חולק על עגנון. "התעודה המיוחדת הזאת", הוא אומר, "ייצירת כלי הלשון [...] לא דלדלה את סגולתם אלא העשירתה, ולא עוד אלא עצם הלשון נעשה כלי גילום מובהק של עצמיותם" (תש"י, עמ' 36). החציבה והסיתות בלשון הם אפוא תעודת הסופר בעת החדשה – בין כקובלנה (עגנון) בין כשבח (סדן) – ולפי סדן הם גם תגמולו של הסופר. עגנון, עם שהוא פושט פריטי לבוש מודרני, הולך וגדל חלקו במערכה המודרנית – המערכה על שכלול הלשון.

על כתיבתו של עגנון הביע דעתו בשנת תרצ"ח משה קליינמן, עורכו של כתב העת "העולם": "כך היה בודאי מספר אבי-אבי-אבי אלו [=אילו] היה לא רק 'בעל מוח' כ"א [=כי אם] גם בעל טעם ויודע את חוקיה ודקדוקיה של הלשון העברית" (טור 1). דברים דומים אמרו גם ביאליק וגרשום שלום,⁵⁴ וגם אברהם יעקב ברנר

51. האמונה בתיקון החברה באמצעות תיקון הלשון אפיינה גם את המשכילים, אלא שעניינם נישאו לתיקון אחר.

52. "מה נאה אילן זה" (אבות ג, ז).

53. התבנית על פי המקרא (מל"א יג, כ ועוד). ובמצודות דוד: "יקם סערה לדממה – ר"ל הסערה שהקים ישיבנה לדממה" (פירושו לתהלים קז, כט). ואפשר שעגנון רומז גם ללשון "מתי מדבר" של ביאליק: "ושבה הדממה כשהיתה". השווה גם "ושוב דממה כשהיתה" (ח' הוז, פרקי מהפכה, תל-אביב תרפ"ד).

54. ביאליק, עמ' כא; דבריו צוטטו בדפדפת שיצאה לאור בשנת תרצ"ב, לקידום מכירת ארבעת הכרכים הראשונים של "כל סיפורי ש"י עגנון"; שלום, ד' באדר ב', תש"ל.

הילל במכתב משנת תש"ך את המבוא לילקוט "אתם ראיתם" (תשי"ט) במילים דומות: "עברתי על המבוא הנפלא בסגנונו ותכנו, סגנון שמתאים לספרי יראים עם השכלול שבספרות מדע החדשה".⁵⁵ בבואו לדלות חומרים מספרי היראים עגנון מצטייד אפוא בכלי הסופר־האמן: הטעם והדקדוק. נבדוק את גלגולי הטעם והדקדוק בקטע מתוך הסיפור "והיה העקוב למישור":⁵⁶

והיה העקוב למישור, יפו תרע"ב (1912), עמ' 49	והיה העקוב למישור, ברלין 1919, עמ' ע	מאז ומעתה, ברלין תרצ"א (1931), עמ' קלט
ובעת ההיא ואין רב בעיר הזאת, כי רבתי ביהודים היתה ושרי התורה אוז אותה למושב מימות עולם עד הדור העבר. אך מיום שמת הגאון הקודם בטל זיו הרבנות שם ועל כסאו לא ישב זר, עד כי יבוא לכהן עליהם רב פעלים ונודע ביהודה.	כי מיום שמת גאון עוזם בטל בה זיו הרבנות ועל כסאו לא ישב זר, עד כי יבוא רב וגדול לשכון כבוד בעירם, אשר מאז ומקדם קננו בתוכה שרי התורה גאוני עולם.	במים ההם אין רב בעיר, שמפני כבודו של הרב הנפטר שהיה מפורסם בקדושתו ובתורתו קיימו וקיבלו עליהם אנשי הקהילה שלא להושיב על כסאו רב אחר עד שימצאו גאון מפורסם לשכון כבוד בעירם, אשר מאז ומקדם קננו בתוכה שרי התורה גאוני עולם.
והרבה עשו בבוצץ לזכות ברכה והשתדלו בכמה המצאות ממש עצמו מלספר, ולא עלתה בידם, מחמת שבוצץ החזיקה בו בשבע ידים ממש,	והרבה עשו לזכות בהגאון מבוצץ והשתדלו בכמה המצאות ולא עלתה בידם, כי אנשי העיר, אנשי בוצץ, החזיקו בו בשבע ידים.	והיו מתקנאים באנשי בוצץ שזכו לרב וגאון כהגאון מבוצץ והיו משתדלים בכמה מיני השתדלויות למשכו אליהם ולא עלתה בידם, כי אנשי בוצץ החזיקו ברבם בשבע ידים. אך המה לא אמרו נואש
ואף על פי כן לא התיאשו הימנו	אך המה לא נתיאשו ממנו	

ההשוואה בין שלושת הנסחים של הקטע מתוך "והיה העקוב למישור" מראה כיצד מתרחק עגנון מכמה מדרכי הלשון של הנוסח הראשון בלי לגרוע מרושמו של הסגנון היראי. בעוד הנוסח האחרון נראה בנוי במחשבה תחילה כיחידה הגיונית שקשריה בהירים, הנוסח הראשון נראה כצירופים כבולים מחוברים בקישורים רופפים: כי בפתיחת הקטע מובנת בקריאה ראשונה כמילית סיבה, אבל אינה יכולה להיות כזאת כי אין כל קשר סיבתי אפשרי בין שני עבריה. קשה לפרש אותה כמילית

55. מכתבי ברנר שמורים בארכיון עגנון שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. תודתי למכון לתצלומי כתבי יד שבבית הספרים על הרשות להביא מהם כאן.

56. להשוואה בין "שבחי הרב" (פרומקין) ל"והיה העקוב למישור" ראה מירקין, עמ' 180–181.

זיקה כי כמילית זיקה היא משמשת בעברית רק לפני משפט תוכן מושאי ולא לפני משפט לוואי. ואכן בנסחים המאוחרים כתוב: "בעירים אשר מאז ומקדם קננו בתוכה שרי התורה". ואולי כי הוא לשון ויתור, קיצור מן אף כי. כך מתפרש הפסוק הנאמר בסליחות "וסלחת לעוני כי רב הוא" (תה' כה, יא): "אף על פי שהוא רב" (אבן עזרא), "אף שעוני גדול ורב" (מצודת דוד).⁵⁷ בנוסח הביניים כי היא אמנם מילת סיבה, אבל שם נמחק הקטע הבא מיד לאחריה ונוצר קשר סיבתי עם ההמשך. המילית עד עומדת בין הצירופים מימות עולם והדור העבר כאילו הם ציוני זמן שווים ומאוזנים. אבל מימות עולם הוא לשון הפלגה בעל עצמה רגשית גבוהה המציין זמן "נצחי" ולכן השכנות עם הדור העבר אינה מתקבלת כדבר המובן מאליו והיא מפחיתה מכוחו. ואכן בנסחים המאוחרים כתב עגנון את הצירוף הדומה לו מאז ומקדם ולא הציב לו סוף. "בטל זה הרבנות שם" תוקן: "בטל בה זה הרבנות"; "והרבה עשו בבוץ" – העושים אינם נזכרים ולרגע נדמה שהעושים הם אנשי בוץ, ולא היא. בנוסח הביניים אמנם עדיין הנושא נעלם אבל גם הדר-משמעות מבטלת: "והרבה עשו לזכות בהגאון בבוץ" (כמו כן מסתמנת בו דר-משמעות אחרת אך היא מתבטלת מיד: "אנשי העיר, אנשי בוץ"). הנוסח האחרון כבר שומר על רציפות של פעולות בציון הפועלים: הוא פותח ב"קיימו וקיבלו עליהם אנשי הקהילה", ממשיך ב"שימצאו" וגומר ב"והיו מתקנאים באנשי בוץ [...] והיו משתדלים". השתדלו – מצד העניין הוא מוסב כנראה לאחר, אל "לזכות ברכה", אבל מצד התחביר הוא חסר השלמה. בנוסח האחרון כבר יש השלמה: "היו משתדלים [...] למשכו אליהם". גם בבִּרְת המילים שבנוסח הראשון מצא עגנון כמה ליקויים ותיקנם בנוסח הביניים או בנוסח המאוחר: קוֹדֵם הוא תואר יחסי המוסב אל מישוהו שבא אחריו, ואילו כאן להגאון הקודם אין עדיין מחליף שהוא יכול להיות "קודם" לו. התיבה זר היא חלק מן המובאה משחרית לשבת, אבל בהקשר שלפנינו היא בחזקת גרידה מיותרת. בנוסח האחרון כתב במקומו "רב אחר" וכו'. כמו כן נמחקו המילים המצאות וממש (פעמיים) שנשקפת בעדן היידיש, וסולקו תופעות של עירוב לשון, אי דיוק במסירת פסוקים ואנלוגיות: "אוו אותה למושב" (בלי הכינוי החוזר להם), "עצמו מלספר" (דקדוק לשון חז"ל בתוך פסוק), "לכהן עליהם" (על פי פועלי שליטה אחרים, כגון "מולך על"), "מחמת שבוצץ...". כמה מן השינויים מלמדים על שינוי בפואטיקה: את הלשון נופל על לשון הגלוי "רב פעלים ונודע ביהודה" (רמיזה לספרי הרבנים הנודעים) מחליף עגנון בצירוף הרבני השכיח "גאוני עולם" שחבוי בו לשון נופל על לשון המקרא, שכבר התמסד והשתגר. הוא מוציא את רוב השיבוצים, ובהם גם כאלה שחלו בהם המרות לקסיקליות: "רבתי ביהודים" (מן "רבתי בגוים"), "בטל זה הרבנות" (מן "בטל זה

57. תודתי לד"ר מרדכי מישור שהראה לי פירושים אלה. וראה גם א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים-ברלין 1908-1959, כרך ה, עמ' 2328, טור ב.

החכמה" או "בטל זיו הכהונה" שבמשנה), ומכניס צירופים שכבר היו למטבעות לשון: "לשכון כבוד", "מאז ומקדם", "קיימו וקיבלו" ועוד.⁵⁸

עד כאן נמנו שיקולים הנובעים מן היחידות המילוניות ומן ההקשרים המידיים שלהן. אבל לשיקולי הבררה אופק רחב יותר: השיבוץ היחיד בנוסח המאוחר "בימים ההם אין רב בעיר" שאל מספר שופטים, והוא שינוי מן הנוסח הראשון "ובעת ההיא ואין רב בעיר הזאת". שינוי זה משפיע על בררת המילים שבסביבת הקטע המובא. למשל, המשפט "וירא כי רד היום" (תרע"ב, עמ' 56) מתחלף בשיבוץ "הוא עם בוצץ והיום רד מאוד" (תרצ"א, עמ' קמז) שמן הפסוק "הם עם יבוס והיום רד מאוד" (יט, יא). דיוק זה חושף רמיזה לסיפור פילגש בגבעה (פרקים יט–כ בספר שופטים), ומנחה אותנו לקרוא גם את העשן שעלה באפו של מנשה חיים בהתקרבו אל העיר (שם, עמ' קמז) כנמשך מן הפסוק "משאת העשן מן העיר" (כ, לח) וגם את המילים "ויבוא עד ירכתי העיר שם ישכנו הנכרים" (שם) כשאלות מן הפסוקים "ירכתי הר אפרים" (יח, יט) ו"עיר נכרי" (יט, יב). כל התוספות האלה מצטרפות לנמצא מאז המהדורה הראשונה, כגון השיבוץ "ואין מאסף אותו הביתה" או העיר סדום הנזכרת כמה פעמים בקרבת מקום (שסיפורה נקשר כידוע קשר של דמיון והקבלה לסיפור פילגש בגבעה): "כסדום היינו, סדום ממש, אדם מישראל גווע בראש חוצות ואין מאסף אותו הביתה" (תרצ"א, עמ' קלח; תרע"ב, עמ' 49: "סדום! ממש סדום!" וכו'), ואפילו פילגשים נזכרות בסיפור בדרך משל ובדיחה (שם, עמ' קמ).

תמורות בעלות משקל גם בגלגולי הסיפור "גבעת החול"⁵⁹:

המקורות	גבעת החול, סיפורי אהבים, תרצ"א, עמ' קפה	תשרי, הפועל הצעיר, ה (תרע"ב), גיליון 1, עמ' 11, טור 2
מו"ק ח ע"ב: עושין כל צרכי המת, גוזזין לו שער... יומא כג ע"א (ועוד): געו כולן [כל העם / ישראל] בבכיה כ"ב צא ע"ב: אותו היום שנפטר אברהם אבינו מן העולם, עמדו כל גדולי אומות העולם בשורה ואמרו: אוי לו לאדם שאבד מנהיגו	אותו היום שגוזזין מחמת מחלת הטיפוס געו כל הנערות בבכיה. ואפילו בעלת דבבה צעקה בחלומה אוי גוזזים שערותיה של יעל.	ובאותו היום, שיצאה הגזירה מלפני הרופא לגזזין מחמת הטיפוס, בכו כל הנערות. ואף אויבתה בנפש התיפחה פעמים אין מספר מתוך חלום קשה: גוזזין שערותיה של יעל חיות!

58. עיבודים ותיקונים דוגמת אלה נפוצים גם בילקוטיו המכילים דברים בשם אומרם. יריעה רחבה בנושא זה פרס שטרן.

59. על נוסחי גבעת החול ראה הלוי-צוויק, תשמ"ט, עמ' 45–69.

שני שינויים מתבלטים בחילופי הנוסח: הקשר למקורות שהיה קלוש במהדורת תר"ף מתהדק ומתרחב במהדורת תרצ"א והחלק היחסי שלו בטקסט גדל. הפתוס הגלוי שבמהדורת תר"ף מתחלף בפתוס עצור במהדורת תרצ"א: "ובאותו היום, שיצאה הגזירה מלפני הרופא לגזון מחמת הטיפוס" < "באותו היום שגזון מחמת הטיפוס"; "ואף אויבתה בנפש התיפחה פעמים אין מספר מתוך חלום קשה" < "ואף בעלת דבבה צעקה בחלומה". הרמיזה למאורעות דרמטיים או טרגיים מן הספרות הקלאסית (ההפניות – בעמודה השמאלית) וקשירתם לפעולות היום-יום של הצעירים בנווה-צדק מנחה לקרוא את הקטע מ"גבעת החול" כאילו הוא פרודיה על הנוסח שב"תשרי", כלומר על עולמם של גיבורי הסיפור וכותבו הצעיר.

משתי ההשוואות ניכר הבדל בשימוש בלשון המקורות בין נוסח ראשון לאחרון: השליטה בלשון המקורות גדלה והיא משמשת יותר ויותר כלי שרת למעשה האמנות.

*

הרגישות לכוחן של רמיזות פועלת גם בכיוון הפוך – כנגד העודפות בהן:

- מים שאלתי < מים אני רוצה (תשרי / גבעת החול, תרע"ב-תר"ף; בנוסח תרצ"א: מים אני מבקשת⁶⁰).
- יוחנן עלה על יצועו, לא ינום ולא יישן < יוחנן עלה על יצועו ולא יישן (החופה השחורה / חופת דודים, תרע"ג-תרפ"ג).
- על כסאו לא ישב זר < שלא להושיב על כסאו רב אחר (והיה העקוב למישור, תרע"ג).

עגנון מחליף את המשפט "מים שאלתי" ב"מים אני רוצה" ומנתק קשר אפשרי בין יעל חיות ובין יעל אשת חבר הקיני; כך הוא מרחיק את נדודי השינה מן הפסוק "לא ינום ולא יישן" ואת כהונת הרב – מן הרמיזה לברכות ההפטרה, כי יש באלה הגבהת-יתר שסופה הנמכה ופיחת.

לפתחו של השימוש בפסוקים אורבת סכנת המליצה, וסגנונו של עגנון השואף לפשטות, לדיק ולקיצור מתקשה להכיל גרירות של פסוקים, והוא נמנע מהן במהדורות מאוחרות:

- ובעודה בכפם נתמעכה < עד שנתמעכה בכפם ממש (והיה העקוב למישור, תרע"ג).
- אפתח לו כפי מחט סדקית < אפתח לו (שם).
- עמד כעל גחלי רתמים < כאדם שעומד על גבי גחלים (אחות, תרע"א).

60. חילוף לשון מקרא בלשון חז"ל הוא כידוע חילוף נפוץ ביותר במהדורות עגנון. השווה גם למעלה: אויבתה בנפש < בעלת דבבה.

*

סדן ממליץ לסלק "בפשיטות" את "הדקלרציה המבודחת" של עגנון בטקס הענקת פרס ישראל (משל "החלב המהול", מעצמי אל עצמי, עמ' 44) ולקיים "בחנית תורתו עזבו ואותו שמרו" (סדן, תשל"ט, עמ' 67). ואכן, למרות דברים מפורשים שאמר עגנון בכמה הזדמנויות נגד מחיי הלשון ומחלֶּה, הוא מגשים היטב את החירות שהשיגו הם ונהנה הן מן התהודה של "לשון הספרים" הן מן הגמישות והחיוניות של "לשון החיים". עגנון חופשי לצייר בקולמוסו תמונה של "ווילונות ירקרקים כגלי נילוס מתנפנפים" (גבעת החול), בלי שתשתקף בה בהכרח הטלית המנפנפת שמספרות ההלכה (אהלות ח, ה); וגם כאשר הוא מוסיף: "כשהווילונות מתנפנפים ציציות של אור וציציות של צל משתבצות על פני הרצפה" (גבעת החול), הטלית הנרמזת נמצאת מתנפנפת בין קודש לחול.

קליינמן (לעיל) כרך את ה"טעם" עם ה"דקדוק", ואכן מלשונו של עגנון ניכר שחשב כי ספרות מופת יש לכתוב בלשון מופת, וכסופרי ההשכלה סבר שיצירת ההווה פתיחה לימוד לשון העבר. "בדורות האחרונים התפתחה לשונו של הספר העברי", כתב עגנון בשנת תרפ"ו לרגל יציאתו לאור של "אוצר לשון המשנה" (מפעלו של י"ח קוסובסקי), "גמגומי לשון התחילו פוסקים, לשון עלגים מקבלת תיקונה. וכבר אדם אומר רעיון נאה בצורה נאה. אבל מה הלשון חסרה? – דיוק!" (מעצמי אל עצמי, עמ' 384). עגנון התגעגע אל "משכילים ראשונים שיראתם קודמת להשכלתם, אלו בעלי תנ"ך ובעלי דקדוק" (סיפור פשוט, עמ' 49), וודאי ראה את עצמו ממשיכם. עד המאה העשרים לא נחשבה בעלת דקדוק אלא לשון המקרא לבדה, אבל בזמנו כבר פרח חקר לשון חז"ל. עגנון היה חבר בוועד הלשון ובאקדמיה ללשון העברית, ואף על פי שיחסו למוסדות אלו ולאנשי לשון בכלל היה דו-ערכי, הוא עקב אחר המחקר, היה בקי בתגליותיו (ואף נעזר בחוקרים כחנוך ילון ושרגא אברמסון⁶¹) והסתייע בו בבניית תשתית דקדוקית לכתביה אמנותית.

*

בדבריו שהובאו בפתח הרשימה הציג עגנון שני קטבים, אבל למעשה לשונו מפעילה מערכת משולשת שבדקדוקיה ניצבות שלוש לשונות: לשון ספרי היראים, לשון ספרות ההשכלה ולשון הספרות החדשה, והן כורחות שלוש בריתות לשלוש מטרות. ברית כורחות שתי לשונות העבר נגד הלשון החדשה ההולכת ומתנתקת מן המקורות הקלאסיים. ברית אחרת כורחות העברית של ספרי היראים והעברית

61. "היתה בו תמיד נטיה למחקר", כתב גרשום שלום, "לאמיתו של דבר, לא חש עגנון את עצמו מעולם כה נוח בחברתם של סופרים, כפי שהרגיש במחיצתם של מלומדים" (שלום, י"ב באדר ב', תש"ל).

המתחדשת בכתב ובדיבור נגד הטהרנות המקראית והמליצה המשכילית. ולבסוף, שני אגפיה של ספרות העת החדשה כורתיים ברית נגד אופייה הבלתי דקדוקי של לשון היראים.⁶² חלום הרציפות של עגנון אינו נעצר על ספה של העת החדשה אלא "מעגל דורות שלם הוא מצע ההדיינות היצירתית של המחבר" (סדן, תשל"ט, עמ' 66).

רשימת מאמרים וספרים

אבינרי, תרצ"ה = י' אבינרי, מילון חידושי ח. נ. ביאליק, תל-אביב תרצ"ה
אבינרי, תשכ"ה = י' אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ה
ביאליק = ח"נ ביאליק, דברים שבעל-פה, ב, תל-אביב תרצ"ה
בן-ציון = ש' בן-ציון, כתבים לבני הנעורים, ב, מוסקה-אודיסה תרפ"ד
בקון = י' בקון, ביאליק בין עברית לידיש, באר-שבע 1987
בר-אדון, תשל"ח = א' בר-אדון, ש"י עגנון ותחיית הלשון העברית, ירושלים תשל"ח

בר-אדון, תשנ"ד = א' בר-אדון, "כנגד המנגן" – כמקור לחקר לשון וחברה בתקופת העלייה השנייה, קובץ עגנון, בעריכת א' ירון ואחרים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 261-285

בר-יוסף = ח' בר-יוסף, מטפורות וסמלים ביצירתו של גנסין, תל-אביב 1987
גולדנברג = א' גולדנברג, "אופטימיסטן, אופטימיסטון – ולשונו של עגנון", לשוננו לעם ל (תשל"ט), עמ' 21-28

הלוי-צוויק, תשמ"ד = י' הלוי-צוויק, ראשיתה של ביקורת עגנון (תרס"ט-תרצ"ב), חיפה תשמ"ד

הלוי-צוויק, תשמ"ט = י' הלוי-צוויק, עגנון במעגלותיו, תל-אביב תשמ"ט
מירון = ד' מירון, "האודיסיאה העגנונית של באנד", מאזניים כז (תשכ"ח-תשכ"ט), עמ' 183-201

מירקין = ר' מירקין, "מעשה אבות סימן לבנים" – דוגמה לחיפוש במאגרים הממוחשבים של עגנון, מנדלי וספרות השו"ת, לשוננו לעם לו (תשמ"ו), עמ' 175-184

סדן, תש"י = ד' סדן, על ספרותנו, ירושלים תש"י
סדן, תשל"ט = ד' סדן, מסות ומאמרים על ש"י עגנון, תל-אביב תשל"ט
סיוון, תשכ"ח = ר' סיוון, על חידושי מלים, ירושלים תשכ"ח
סיוון, תשל"ל = ר' סיוון, "מחיי המלים", לשוננו לעם כא (תשל"ל), עמ' 245-249
סירקין = י' סירקין, "מומי ניב שפתים", שפתנו א (תרע"ז), עמ' 37-42

פישלר = ב' פישלר, "למה אין אמן בתרגיל?", לשוננו לעם מז (תשנ"ו), עמ' 72-68

פרוש = א' פרוש, "מבט אחר על 'חיי העברית' המתה": הבערות המכוונת בלשון העברית בחברה היהודית המזרח אירופית במאה הי"ט והשפעתה על הספרות העברית וקוראיה", אלפיים 13 (תשנ"ז), עמ' 65-106
קדרי, תשמ"א = מ"צ קדרי, "עיונים לשוניים ב'שירה'", ש"י עגנון רב סגנון, רמת-גן תשמ"א, עמ' 116-130

קדרי, תשמ"ט-תש"ן = מ"צ קדרי, "על ש"י עגנון כאיש הלשון", לשוננו לעם מ-מא (תשמ"ט-תש"ן), עמ' 242-246

קלוזנר = י' קלוזנר, "חוש הלשון של ביאליק", לשוננו ז (תרצ"ו), עמ' 3-10
קליינמן = מ. ק. [משה קליינמן], "ש"י עגנון בשנות העצה", העולם כו (תרצ"ח), עמ' 924

שלום = ג' שלום, "ש"י עגנון - אחרון הקלסיקאים העבריים", משא, ד' באדר ב', י"ב באדר ב', תש"ל

שמרוק = ח' שמרוק (מהדיר), חליפת איגרות בין ש"י אברמוביץ ובין ח"ג ביאליק וי"ח רבניצקי בשנים 1905-1908, ירושלים תשל"ו

שקד = ג' שקד, אמנות הסיפור של עגנון, א, תל-אביב תשל"ג
שטרן = ח' שטרן, עגנון כעורך לשון מקורותיו, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ו

עתיד לעבר ביצירתו של חיים באר

1. הקדמה

הסופר חיים באר מרבה להשתמש בכתיבתו בזמן "עתיד לעבר" כאשר הוא מספר על פעולות שאירעו בעבר ולאחר מכן הוא מבקש להציג דבר שאירע אחר כך. אמנם מבחינת הקורא גם האירוע השני התרחש בעבר, אך מבחינת רצף המעשים שהכותב מונה מדובר בהקדמה למה שטרם אירע. שימוש מעין זה מקובל בלשונות אחרות, בעיקר כאשר קיימת בהן צורה דקדוקית ייחודית להבחנה בין נקודות זמן שונות בעתיד. בשנים האחרונות רב השימוש בצורת יפעל להבעת זמן "עתיד לעבר" בעיקר בכתיבה העיתונאית בעברית,¹ אולי בגלל השפעת אותן לשונות. אולם נראה כי שילובו של מבנה ייחודי זה בכתיבתו של חיים באר נובע מן הרצון לדייק בעובדות, והדבר נעשה מתוך מודעות לשונית גבוהה ולא דווקא כחיקוי ללשונות זרות או כחיקוי לכתיבה העיתונאית, אף על פי שהוא עוסק גם בה.

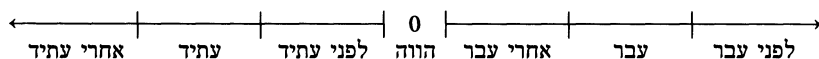
במאמר זה אציג את בעיית תיאור הזמנים הדקדוקיים והשימוש בהם להבעת הזמן שבמציאות. אדון תחילה בתיאור כללי של הזמנים ובהיבטים הפילוסופיים, הפסיכולוגיים והבלשניים שלהם. לאחר מכן אסקור מחקרים חשובים שעסקו בשימוש בצורת יפעל להבעת משמעות "עתיד לעבר" במקורות העבריים הקלאסיים ובעברית החדשה, ולבסוף אתאר את התופעה ביצירתו הספרותית של חיים באר בארבעה מספריו – "נוצות", "עת הזמיר", "גם אהבתם גם שנאתם" ו"חבלים". אנסה להסביר את הסיבה לשימוש הייחודי שהוא עושה בצורת יפעל להבעת "עתיד לעבר" לא רק על פי נימוקים לשוניים אובייקטיביים אלא גם על פי בדיקת ראייתו הסובייקטיבית של הסופר את נושא הזמן. לצורך זה אסקור הערות מטא-לשוניות של חיים באר עצמו המעידות על התייחסותו הייחודית לזמן ולצורותיו הדקדוקיות.

* מאמר זה הוא הרחבה של הרצאתי בקונגרס העולמי השלושה-עשר למדעי היהדות שהתקיים בירושלים בקיץ תשס"א.

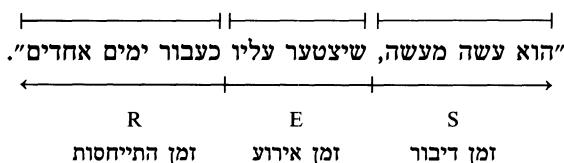
1. תופעה זו מופרת גם בשידורים ספונטניים של כתבים בטלוויזיה.

2. בעיית תיאור הזמנים

שאלת ביטוי הזמנים בלשונות השונות נחקרת זה שנים רבות בידי חוקרים מתחומים שונים: בלשנים, פילוסופים, פסיכולוגים וחוקרי ספרות. יספרסן תיאר לראשונה את שבעת הזמנים האפשריים על ציר הזמן, כלומר באופן ליניארי, וניסה לקשר בין הזמנים הדקדוקיים לבין הזמן במציאות,² כמתואר להלן:

לפי מודל זה, ההווה הוא נקודה אחת בלבד, ללא המשכיות, ואילו לעבר ולעתיד יש המשכיות, המשתנה ביחס לשאר הזמנים. ניטול, לדוגמה, את המשפט "הוא עשה מעשה, שיצטער עליו כעבור ימים אחדים". במשפט זה עשה הוא פועל בזמן עבר, ואילו יצטער מציין "עתיד לעבר", בדומה למה שיספרסן כינה "לפני עתיד". במודל שהוצג הצליח יספרסן להסביר את יחסיות הזמן, אולם החיסרון של תיאור זה הוא בראיית הזמנים בקו ישר אחד, כלומר ראיית ממד אחד בלבד. רייכנבך ניסה לשפר את המודל וקבע כי אין להסתפק בתיאור זמן הדיבור ($\text{speech time} = S$), אלא יש להתחשב גם בזמן האירוע ($\text{event time} = E$) ובזמן ההתייחסות ($\text{reference time} = R$).³ מודל "שלוש הנקודות" שהוא הציע מציג שלושה ממדי זמן שונים. לדוגמה, כך ניתן לתאר את הזמן "עתיד לעבר" במשפט שהזכרנו לעיל:

מרבית החוקרים בספרות הבלשנית הכללית מסכימים כי הזמנים הדקדוקיים (tenses) מביעים לא רק זמן במובן הפיזיקלי-אובייקטיבי, אלא גם מודוס ואספקט, ומשמעויות אלו מבוטאות בדרך כלל באמצעות מבנים מורפו-סינטקטיים ייחודיים. המודוס מציין את התייחסותו הסובייקטיבית של המוען כלפי דבריו, ולכן הבחירה בצורה הדקדוקית תלויה בהרגשתו של הדובר או של הכותב כלפי האירוע שהוא מתאר.⁴ קומרי מציין כי לצורת "עתיד לעבר" יש בדרך כלל גם משמעות מודאלית ובלשונות מסוימות קיימת צורה דקדוקית ייחודית, דוגמת would להבעת התנאי

2. ראה יספרסן, 1924, עמ' 255-257.

3. רייכנבך, 1975 [1947], עמ' 287-298.

4. לייקוף (1970) קובעת כי לכל שפה חוקים משלה להבעת הזמנים והמודוסים, וכי למוען ולנמען יש אפשרות לפרש את רגע האירוע מנקודת הראות שברצונם לראותו.

באנגלית.⁵ האספקט קובע את השלמתה או את אי־השלמתה של הפעולה. מבחינה זו ה"עתיד לעבר" מוגדר כעתיד מושלם, משום שהפעולה שהוא מציין, אף שכוונה לנקודה כלשהי בעתיד ביחס לפעולה אחרת, למעשה כבר הושלמה ברגע שהוזכרה. דאהל בדיק את הזמן הדקדוקי בשפות שונות בהתחשב בזמן הדיבור ובזמן ההתייחסות.⁶ הוא סבור כי קיימות קטגוריות דקדוקיות ובכלל זה צורות העתיד, שבהן הזמן הוא הממד העיקרי, ונלוות אליו משמעויות משנה. הוא קובע שלשונות רבות מבחינות בין נקודות ריחוק בזמן, אך הדבר בולט יותר בזמן עבר, ואילו בזמן עתיד קיימות הבחנות מעטות יחסית. ההסבר לתופעה הוא כי העתיד נוטה להיות מסומן יותר מן העבר.

3. השימוש בצורת יפעל במקורות העבריים

השימוש בצורת יפעל להבעת משמעות "עתיד לעבר" לא היה מקובל במקורות העבריים והוא חידוש של העברית בימינו. חוקרים אחדים עמדו על משמעות ה"זמנים" בלשון המקרא;⁷ אחרים בדקו את השימוש בהם בלשון חכמים,⁸ ואילו בנודיד השווה בין השימושים השונים בשתי התקופות הללו.⁹ נראה כי קיימת הסכמה בין החוקרים כי תפקידן של מערכות אלו בעברית הקלאסית היה לא רק להביע זמן וגוני זמנים, אלא גם לציין מודוס ואספקט. הדבר בולט בעיקר בצורת יפעל, המשמשת להבעת משמעויות שונות.¹⁰

רבין רואה את צורת יפעל כמביעה אספקט בלתי מושלם והוא מזכיר את השימוש בו לעתיד בעבר.¹¹ הוא מציין את ההיבט הסובייקטיבי של האספקט, כלומר יכולת הדובר לראות את אותו מעשה בדרכים שונות. קימרון עומד על השימוש ביפעל

5. ראה קומרי, 1985, עמ' 75.

6. דאהל, 1984, עמ' 107–109.

7. כגון ברגשטרסר, תשמ"ב; קימרון, תש"ם; רבין, תשמ"ד.

8. למשל שרביט, תש"ם; מישור, תשמ"ג.

9. בנודיד, תשל"א, עמ' 526–567.

10. מעניינים במיוחד דבריו של ברגשטרסר (תשמ"ב, עמ' 354) כי כאשר העתיד משועבר לצורה המביעה עבר, הוא עשוי לציין פעולות שזמן התרחשותן הוא בעתיד לעומת אותו העבר, כלומר זמן הבא אחרי זמן אחר. הוא מדגים זאת באמצעות המשפטים שלהלן: "ואלישע חלה את חליו אשר ימות בו" (מל"ב יג, יד); "ויבוא אל האדם לראות מה יקרא לו" (בר' ב, יט); "ויעבירו קול [...] וכל אשר לא יבוא [...] יחרם כל רכושו" (עז' י, ז–ח). על פי דוגמות אלה נראה לכאורה כי השימוש ביפעל לציין "עתיד לעבר" עשוי לנבוע מן המקרא. אמנם רק בדוגמה הראשונה מבין שלוש דוגמות אלו אנו רואים שימוש בצורת פֻעַל ואחריה צורת יפעל במשמעות "עתיד לעבר", אולם ברור כי גם הצורות המהופכות שבשני הפסוקים האחרים משמשות להבעת אותה משמעות.

11. רבין, תשמ"ד.

במקרא לציון "פעולה בעבר שעדיין לא התרחשה בעת התרחשות הפעולות המתוארות בסיפור".¹² כנודיד קובע שריבוי המשמעויות של יפעל במקרא עלול לטשטש את הבנת הכתוב, עד כי לא נדע אם מדובר בזמן עבר, בזמן עתיד, באספקט הרגלי ועוד. שרביט בדק את הזמנים בלשון המשנה, והוא קובע שבתקופה זו חדלו צורות יפעל מלשמש במערכת הזמנים ועברו למערכת המודאלית.¹³ במחקרו בלשון התנאים מישור מבחין בין זמן סובייקטיבי מנקודת המבט של הדובר, לבין הזמן האובייקטיבי של הפעולה.¹⁴ בהמשך נראה כי גם חוקרים שעסקו בתיאור השימוש בזמנים בימינו דגלו בגישה זו ושמדגש על הזמן הסובייקטיבי. מישור מעיד כי הדבר נכון בעיקר לצורת יפעל העשויה לשמש לציון הווה, עתיד או "עתיד לעבר". בדומה לכנודיד ולשרביט, הוא מדגיש את השימוש בזמן "עתיד לעבר" באמצעות הצירוף עתיד ל- הבא לאחר פועל בעבר.¹⁵

4. שימוש ייחודי ב"עתיד לעבר" בעברית החדשה

חוקרים אחדים עסקו בהיבטים השונים של זמן, של מודוס ושל אספקט בעברית החדשה,¹⁶ והם תיארו בין השאר את צורת ה"עתיד לעבר". רוזן קובע כי מערכת הזמנים בעברית החדשה דלה מכדי לאפשר הבעת רצף זמנים.¹⁷ קוטשר מזכיר את ההקבלה שבין צורת יפעל לצורה האנגלית would כפי שהיא משמשת בלשון העיתונות, לאו דווקא במשמעות "עתיד לעבר", אלא לציון פעולה הרגלית, והוא סבור כי מקור השימוש הזה אינו בלשון המקרא, אלא בהשפעת הלשון האנגלית.¹⁸ במחקר אחר הראיתי כי בלשונו של הסופר חנוך ברטוב צורת יפעל משמשת לציון הזמן היחסי "עתיד לעבר".¹⁹

12. קימרן, תש"ס, עמ' 7, §4. גם הוא מביא את הפסוק "ואלישע חלה את חליו אשר ימות בו" ומפרש זאת 'עתיד למות' וכן את הפסוק "כי שמעו כי שם יאכלו לחם" (בר' מג, כו), ואף אותו אפשר להקביל לצירוף המשנאי עתידים לאכול.

13. שרביט, תש"ס, עמ' 113-114.

14. ראה מישור, תשמ"ג, עמ' 16-17.

15. שם, עמ' 124-128. לדוגמה: "הראהו ארבע מלכיות שהן עתידין לשעבד את בניו" (מכילתא בחדוש ט).

16. למשל רוזן, 1977; מוצ'ניק, תשמ"ו; מוצ'ניק, תשמ"ט; צבעוני, תשנ"ב.

17. לדברי רוזן (1977, עמ' 197, הערה 183) הדבר היה מצריך קיום צורות ייחודיות לזמן יחסי, ולא זמן מוחלט. בשל מחסר זה נוצרים משפטים "בלתי דקדוקיים", והוא מדגיש זאת במשפט שבו צורת העתיד מקבילה לדעתו לצירוף האנגלי she would come: "יחסייתי אתמול כל היום, כי חשבתי שהיא תבוא את מול".

18. קוטשר, 1982, עמ' 258.

19. מוצ'ניק, תשמ"ו, עמ' 36-39; מוצ'ניק, תשמ"ט, עמ' 36. לדוגמה: "השמשה שבימנית נסדקה אף היא, אלא שנשארה קבועה במקומה ובקצת נייר-דבק יבטיחו לה חיים ארוכים" (ברטוב,

סופרים רבים משתמשים בגורם הזמן לשם יצירת מתח בהצגת האירועים. הם אינם מונים את האירועים על פי סדר זמני ההתרחשות, אלא שוברים את הרצף ויוצרים "קפיצות" מכוונות אל העבר ואל העתיד. ייתכן כי השימוש באמצעי זה אצל סופרים עבריים מושפע מספרות העולם ולא מן המקורות העבריים. בעברית בת ימינו הזמן "עתיד לעבר" בא לידי ביטוי פעמים רבות באמצעות צורת יפעל, ומן ההקשר מתברר לקורא כי אין מדובר בזמן עתיד רגיל. הסימן הבולט ביותר במבנה מן הסוג הזה הוא הבאת צירוף אדוורביאלי לציון זמן מאוחר יותר מזה שהוזכר קודם לכן. צבעוני מתעדת זאת במשפט מתוך ספרה של עדנה שבתאי²⁰ (1986):

1. "עליך", תגיד לו אחרי חודשים רבים בערב הפרידה שתערוך להם לבחוריה בביתה. (שבתאי, 1986, עמ' 88)²¹

השימוש בצורת יפעל לציון "עתיד לעבר" מתרחב והולך בשנים האחרונות. נדגים זאת כאן בקטע מתוך סיפור של סביון ליברכט, שבו יש מעברים ברורים בין העבר הרגיל (פָּעַל) ל"עתיד לעבר" (יפעל):

2. בלילה התעוררתי לפתע: ידעתי מי את. ירדתי ממיטתי בחשאי ונברתי בחושך. את ספרייך לא מצאתי. שבע-עשרה שנים אחרי כן, כשאעבור על חפציה של אמי לאחר מותה, אמצא אותם בין ספריה. ולפתע, ממרחק השנים, אדע אז מה שידעתי באופן אחר עוד לפני שקראתי את ספרייך. (ליברכט, 2001, עמ' 156)

מדוגמה זו אנו מבינים שהסיפור כולו התרחש בעבר, ואכן פעלים רבים נכתבו בצורת פָּעַל. לעומת זה, שלושה פעלים אחרים הובאו בצורת יפעל – אעבור, אמצא ואדע. מן ההקשר ברור כי גם פעולות אלו התרחשו זה מכבר, אך הדבר אירע

1973, עמ' 25). צורת העתיד כאן משמעה נקודה מאוחרת יותר ברצף הזמנים. מבנים מסוג זה, שתפקידם להביע זמן יחסי בצד מודוסים ואספקטים, מקובלים במשלבים השונים בעברית בת-זמננו ואין הם מפתיעים בחריגותם.

20. צבעוני, תשנ"ב, עמ' 79–80.

21. הפועל הראשון (תגיד) מצוי במשפט עיקרי, ואילו השני (תערוך) בפסקית משועבדת. לעומת זה, במשפטים שהוזכרו מן המקורות מדובר בפסקיות משועבדות בלבד. נראה שהשוני בין המבנה שחודש בימינו לבין המצוי במקורות הוא, שכיום משמש יפעל להבעת משמעות "עתיד לעבר" גם במשפט עצמאי. בדיקת המקור שהוזכר בדוגמה 1 לעיל העלתה כי בהמשך כתוב: "וברגע ה הוא עתיד יהיה גדי לנענע ראשו [...] ובתנועה פתאומית יפשיל את ראשו ויחייך חיוך ניצחון". ה"עתיד לעבר" מתבטא כאן תחילה בצירוף המשנאי עתיד ל- ולאחר מכן ביפעל. השימוש ביפעל להבעת משמעות זו נמצא גם במקומות אחרים בספר, כגון: "שנה אחר כך, בערב שיערך לזכרו של דוד [...] תעמוד מונה [...] תראה איך איה [...] ובשעה ההיא תצטרך לגייס את כל כוחותיה" (שם, עמ' 18).

שבע־עשרה שנים לאחר הזמן שהסיפור עומד בו בקטע זה, והסופרת בחרה ליצור את ההבחנה ביניהן בעזרת צורת יפעל המציינת כאן "עתיד לעבר".

5. השימוש ב"עתיד לעבר" אצל חיים באר

כפי שציינתי בתחילת הדברים, חיים באר מרבה להשתמש בזמן "עתיד לעבר", והוא מעיר מעין הערות הבהרה לקורא כדי שיוכל לקשר בין האירועים. ברומן הראשון שלו, בשנת תש"ס, הוא השתמש לשם כך בדרך כלל גם בצורה פְּעַל וגם במבנה עתיד לפעול. כך, לדוגמה, הוא כתב שם:

3. היא אחזה בחזקה בידי וזימזמה ללא הפוגה [...] אבל רק למעלה מעשרים שנה לאחר־מכן [...] ראיתי לראשונה להקת עגורים [...] (נוצות, עמ' 20)

4. ועל מרפסת בית־החולים לחולי־נפש [...] לשם עתיד היה גורלו לזמנו כעבור זמן לא רב – עמדו לרגע המשוגעים ממרוצתם [...] (נוצות, עמ' 144)²²

בניגוד למבנים מסוג זה הרווחים כאמור בספרו הראשון, באר מרבה להשתמש בהקשרים דומים בספריו הבאים בצורת יפעל להבעת משמעות "עתיד לעבר". לדוגמה:

5. רשמה אשתו [...] פרטים שגבירץ יוסיף אותם אחר־כך במשיחות מכחול ובצמר־גפן על־גבי התצלום [...] (עת הזמיר, עמ' 126)

6. עד כמה העמיקה להשפיע על עגנון [...] נוכל להיווכח כעבור יובל שנים כשתבוא סילבי קשת לשוחח עמו [...] והוא יחתום את שיחתו עמה ויאמר [...] (גם אהבתם גם שנאתם, עמ' 80)

7. מה מצאתי בו [...] תהה קולה [...] ורק כעבור שנים אחדות, כאשר נשב שבעה על אבא, תהיה אבא בשלה להשיב על השאלה הזאת. (חבלים, עמ' 148)

על פי קדרי, השימוש בצורת יפעל לציון זמן "עתיד לעבר" בא כתחליף לצירופים דוגמת אמור/עתיד/מיועד/התכוון/התעתד לפעול.²³ אפשרות אחרת שמעלה קדרי

22. במשפט 3 השתמש הסופר בצורת פְּעַל (ראיתי) לציון "עתיד לעבר" וברור שהאירוע כבר התרחש בשעת הזכרתו, אולם בכך נמנעת ההבחנה הצורנית בין זמן זה לזמן האירועים האחרים שבסיפור (אחזה וזמזמה). הצירוף "עתיד היה לפעול" במשפט 4 מדרגש את אי־השלמתו של האירוע בזמן ההתרחשות האחרת (עמדו).

23. מבנים מסוג זה, ובעיקר עתיד לפעול, משמשים לעתים בספריו של באר בצד המבנים הנידונים כאן. לדעת קדרי (תשמ"ד) שימוש זה עשוי לנבוע מלשון המקרא, כגון בפסוק "ואלישע חלה

היא כי צורת יפעל לציון "עתיד לעבר" מקורה בלשונות אירופה, ובהן האנגלית והצרפתית, כלומר זהו סוג של תרגום שאילה מורפו-סינטקטי. קדרי מייחס את התופעה למשלב העיתונות "בעל היומרה הספרותית", כלשונו. במקום אחר מעיר קדרי כי מצא שימוש ביפעל במשמעות "עתיד לעבר" גם אצל הסופר חיים באר, בספרו "עת הזמיר", וכי הדבר "עשוי לעורר בעיה", שכן הוא עשוי "להתקבל בציבור כהיתר, ואפילו כמופת הראוי לחיקוי".²⁴

בעקבות ממצאיו של קדרי החלטתי לבדוק את הדבר ביצירותיו השונות של חיים באר. אין כוונתי לרדן בתקינות התופעה, אלא לתאר את היקפה ולנסות להתחקות על הסיבה האפשרית להזדקקות הסופר למבנה מן הסוג הזה. חשוב להדגיש כאן כי לשונו של באר מושפעת במידה רבה מן המקורות העבריים, ובניגוד לסופרים צעירים בני זמנו, אין הוא מרבה להשתמש ביסודות מלשונות אירופה (פרט לאידיש). אפשר אפוא שמדובר בהתפתחות פנים-לשונית של העברית בת ימינו. ייתכן שחיים באר, ואולי גם סופרים אחרים, כפי שראינו, חשים צורך להתאים את לשונם למקובל בלשון התקשורת בימינו, בעיקר אם הדבר משמש את צורכיהם הספרותיים.

בעבודה הנוכחית נבדקו 200 העמודים הראשונים מתוך כל אחד מארבעת ספריו של חיים באר – "נוצות" (תש"ס), "עת הזמיר" (תשמ"ח), "גם אהבתם גם שנאתם" (תשנ"ב) ו"חבלים" (תשנ"ח). מכיוון שהשימוש הרחב ביפעל לציון "עתיד לעבר" הוא תופעה חדשה יחסית ההולכת ומתפתחת בלשונו, ומאחר שנורמות הכתיבה הולכות ומשתנות, ציפיתי שעם הזמן ילך ויתרחב השימוש שעושה חיים באר במבנה הזה ומספר ההיקריות יעלה ככל שזמנו של הספר מאוחר יותר. ואכן, הבדיקה העלתה כי בניגוד לספרו הראשון, "נוצות", שנמצאו בו שני משפטים בלבד ובהם ארבעה מופעים מסוג זה, נמצאו בספריו האחרים היקריות רבות של המבנה הזה.

לצד צורות יפעל במשמעות "עתיד לעבר" מובא בכל מקום צירוף אדוורביאל לצייון הזמן שבו התרחשו האירועים ביחס לזמן אחר בעבר, כגון "כעבור x שנים", "x שנים לאחר מכן". כשאין ציון מדויק של הזמן, מצוין הדבר בדרך כלל בעזרת הביטוי לימים. הנה ההיקריות מתוך הרומן הראשון של באר:

8. בחורף האחרון לחייה, בשבתה זקופה [...] רתוקה אל העננים הנישאים אל

עבר ההרים שבחיקם תמצא כעבור חודשים לא רבים מנוחה [...]
(נוצות, עמ' 59)

את חליו אשר ימות בו" (מל"ב יג, יד), שהובא לעיל על פי דברי ברגשטרסר (תשמ"ב, עמ' 354).

24. קדרי, תשנ"ג, עמ' 101–102.

9. בלכתי בבוקר לבית-הספר, מָגֵרֶשׁ [...] את צחנת הנוצות השרופות – צחנה שתאפוף כעבור שלוש שנים [...] ביום שטיטרף עלי דעתו ושני אחים יגרורוהו אל האמבולנס [...] חסם לפתע המצביא את דרכי [...] (נוצות, עמ' 115)

מעניין שבשני המקרים האלה באה צורת יפעל לאחר צירוף מקור ובינוני – בשבתה רתוקה, בלכתי מָגֵרֶשׁ – ולא לאחר צורת פֶּעַל. משום כך, אילו צוין ה"עתיד לעבר" בצורת פֶּעַל, לא הייתה נוצרת בעיה של שימוש בשתי צורות דקדוקיות זהות לשם הבעת זמנים שונים (פרט לפועל חָסַם במשפט 9), ובכל זאת בחר הסופר להשתמש בצורת יפעל דווקא.

בניגוד למיעוט ההיקריות בספר זה, בשלושת ספריו האחרים נמצאו, כאמור, מופעים רבים של צורת יפעל במשמעות "עתיד לעבר", ולהלן דוגמות נבחרות:

10. [...] ולפרנסה שמצא בחדר המדרגות הנפתח אל קרן הרחובות גאולה ויחזקאל, שלימים תכונה "כיכר השבת" ותהיה זירת המאבקים [...] (עת הזמיר, עמ' 104)

11. באוהל [...] היה סגן-אלוף צעיר [...] מכוסס עפרון וקורא לעצמו בקול את הדברים שיהיה עליו לשאת בעוד שעה קלה [...] (עת הזמיר, עמ' 107)

12. לעתיד, כשיספר לחזה כיצד נזהר [...] תגוד לו אשתו שרק אז תבין מדוע ביקש מגרייבר שתי חפיסות סיגריות ותאמר [...] (עת הזמיר, עמ' 115)

13. בערב האחרון לשהייתו בלבוב ערך א.מ. ליפשיץ – שלימים יכתוב מסתדיוקן ראשונה על עגנון – מסיבה קטנה ומשונה [...] (גם אהבתם גם שנאתם, עמ' 22)

14. עד כמה לא היתה דעתו נוחה מהתערבויותיו נוכל להיווכח שנים אחדות לאחר-מכן, כשיצא ביפו הספר הראשון [...] והוא יחזיר לציור את שמו [...] ורק צייטליץ ייותר מקופח... (גם אהבתם גם שנאתם, עמ' 55)

15. באותו הקיץ [...] עדיין שקלה חיה [...] דבר שאותו תעשה שנים לאחר מכן, כשנישואיה עם ברנר יעלו על שרטון. (גם אהבתם גם שנאתם, עמ' 167)

16. עצימת העין ואימוץ הקרקפת [...] הבליטו אף יותר [...], היא תאמר לי שבועות אחדים אחר-כך, כשתקיץ מניסיון ההתאבדות שלה ותבקש לבחון את פניה בראי. (חבלים, עמ' 85)

17. אמרה אמא בישרות דיבורה שלה, שאינה נושאת פנים לאיש – תכונה שרק כעבור שנים אלמד להוקיר אותה [...] (חבלים, עמ' 99)

18. החדר ההוא, שלימים, לאחר שיוסרו השקים, יהיה מוצף שמש [...] היה קודר וטחוב כמערות הקבורה [...] (חבלים, עמ' 163)

תוצאות הבדיקה מראות כי לעומת ארבעה מקרים בלבד ברומן הראשון של באר, "נוצות" (תש"ם), נמצאו בספרו השני, "עת הזמיר" (תשמ"ח), 18 מקרים, ואילו

בספרו האחרון, "חבלים" (תשנ"ח), נמצאו 31 מקרים. בניגוד לצפוי, ההיקריות הרבות ביותר, 51 במספר, נמצאות בספרו השלישי, "גם אהבתם גם שנאתם" (תשנ"ב), שאין הוא רומן אלא מעין מסה ספרותית.²⁵ מכאן אפשר להסיק כי הדבר תלוי במשלב או בסוגה, שכן מבנה זה רווח בכתיבתו העיונית (או העיונית למחצה) של חיים באר יותר מאשר בכתיבתו הריגושית.²⁶ "גם אהבתם גם שנאתם" הוא ספר בעל אופי עיוני בחלקו, אף שהוא כתוב כסיפור ביוגרפי המתעד את המפגש בין עגנון, ביאליק וברנר והמתאר את חייהם של בני דורם. ואולם מכיוון שזהו סיפורם של אנשים אחרים ולא סיפורו האישי של המחבר, בניגוד לספריו האחרים, ההבדל משמעותי מאוד.²⁷

6. חשיבות הזמן בכתיבתו של באר

אחת הסיבות להבעת הזמן בצורה ייחודית היא החשיבות האישית שמייחס הכותב לגורם הזמן. מן ההערות שבספריו של באר אפשר לחוש בחשיבות הזמן אצלו ובגישותו המיוחדת לעניין זה. חיים באר אינו רואה את הזמן כמהות אובייקטיבית אלא כמייצג חוויות אישיות הקשורות זו בזו. מסיבה זו אין הוא מתאר חוויות אלו כרצף של אירועים בקו זמן אחיד אלא שזור אותן במעגלים על פי תודעתו הייחודית. על המניעים האישי והמשפחתי לחיפוש אחר הזמן הוא מספר:

19. [...] נאנח אבא מלבו ואמר כי עוד אווכח לדעת שהזמן הוא דרקון גדול. דרקון שזנבו סרוח עדיין בביצות האינסופיות של העבר בעוד עיניו משוטטות בקץ הימים שבירכתי העתיד. [...] "אבל דע לך שסבי רדף אחריו בהרים", אמר אבא [...] וסיפר כי אביר־זקנו לא זו בלבד שלא ירא מפני הזמן, אלא אף סבור היה שאם יעלה בידו לכוון אל אותו הרף-עין שבו נגלל החושך ונפרש האור יצליח להכניעו בתפילתו, והזמן יעשה את רצונו. (נוצות, עמ' 131–132)

חיפוש אובססיבי זה אחר הזמן, שקיבל משמעות אישית אצל חיים באר המתאר זאת תיאור מטפורי-יצירי, עשוי להסביר את המודעות שהתפתחה אצלו בנוגע לדרך

25. חשוב לציין כי בספר זה לא הובאו בחשבון דברי הציטוט, שהם כמחצית מן הכתוב, אלא דברי הסופר בלבד. סביר להניח כי אילו הושווה טקסט הדומה בהיקפו לספרים האחרים, היה נמצא מספר היקריות גדול בהרבה.

26. לכתיבה העיונית או הייצוגית ולכתיבה הריגושית סוגלים סגנוניים שונים (ראה פרוכטמן, חש"ן, עמ' 17–20).

27. זאת ועוד, הספר הזה כתוב בסגנון הקרוב לסגנון המאמר (פובליציסטיקה), ושזורים בו קטעי רכילות רבים, האופייניים יותר לעיתונות מאשר לספרות, וכבר מצא קדרי (תשמ"ד) כי שימוש זה רווח בייחוד בלשון העיתונות. חיים באר עצמו עוסק בין השאר בכתיבה עיתונאית, ונראה כי הוא רגיש להבדלי הכתיבה בהתאם למשלב ולסוגה.

ביטוי הזמנים השונים כנאמנות מרבית למציאות המורכבת. הנה דוגמות נוספות לכך:

20. שנה אחרי שנה היו חוזרים הדברים ונשנים בדיוקנות כה רכה עד שכבר אז התעוררו בלבי ספקות אם אמנם זורם הזמן בקו ישר. (חבלים, עמ' 226)
21. ודווקא אזכור הטרגדיה המשפחתית [...] בלשון הווה, שיווה לאירועים שדיברה עליהם, אותה עמימות מטילה אימה, המערערת את גבולות הזמנים, שמאחורי גדרותיהם אנחנו מנסים לשווא לכלוא את העבר. (חבלים, עמ' 96)
22. [...] ובנחישות פתאומית של אדם שגמר אומר להציץ ויהי מה אל מאחורי הפרגוד שהעמיד מעמיד לפנינו, הדפה את הדלת [...] (חבלים, עמ' 141)
23. דבריו [...] הכליטו את היותו של הזמן בן-חלוף. העבר, על זמניו השונים שגלשו זה לתוך זה, ועל רצפיו המקוטעים שפרצו בחופזה מעלה ומטה, צלל בכת-אחת מגובש ומוגבר לתוך נקודה יציבה אחת. והיא, משהשליכה מעליה את משא העבר, כבר ראתה את העתיד שלה, והוא שלם ובהיר ועמוק, זורח מעל אופק חייה [...]. נקודת הסיום היתה אפוא לנקודת מוצא חדשה [...] (חבלים, עמ' 147)

חשוב לציין שהערות הקשורות במשמעות הזמן נמצאו לרוב בספרו האחרון של באר, "חבלים"²⁸ (תשנ"ח), שנכתב אמנם שמונה-עשרה שנים לאחר הרומן הראשון, "נוצות" (תש"ס), אך למעשה הוא מעין חזרה והמשך לסיפור שהתחיל לספר שם. זהו רומן אישי מאוד, החושף היבטים אינטימיים שלא נחשפו ביצירותיו הקודמות. נראה כי הכתיבה בעלת העומס הריגושי הרב הכליטה הבלטה יתרה את מעגלי החיים האישיים והמשפחתיים של הסופר. מן ההערות הפילוסופיות והמטא-לשוניות הקשורות בזמן אנו למדים על הלבטים של באר ועל המאמץ המיוחד שהשקיע למען הדיוק בציון זמן האירועים, כפי שהדבר מצטייר בתודעתו. אמנם ראינו כי יפעל במשמע "עתיד לעבר" משמש בספרות העברית בימינו, אולם נראה שמלבד אצל חיים באר כך הוא הדבר רק אצל כותבים צעירים ולא אצל סופרים בני דורו של באר, דוגמת יעקב שבתאי, א"ב יהושע ועמוס עוז.

7. סיכום

השימוש בצורת יפעל לציון "עתיד לעבר" גובר והולך לא רק בלשון העיתונות אלא גם בלשון הספרות, והדבר מורגש בייחוד בספריו של חיים באר. ייתכן שהסיבה לחדירת מבנה מורפו-סינטקטי זה לספריו היא היותו של באר גם עיתונאי, אם כי גם

28. מעניין שהוא בחר לקרוא לחלקו הראשון של "חבלים" בשם "היסוד הנקי של הזמן", וזהו גם תרגום שמו של הספר כולו לאנגלית: The Pure Element of Time, והדבר מדגיש את חשיבות הזמן אצל באר.

בעיתונות הוא מתרכז בעיקר בנושאי ספרות. הזדקקות הסופר למבנה זה במשמעות "עתיד לעבר" הוסברה כתוצאה של עיסוקו הרב בגורם הזמן בכתיבתו, בראייתו הסובייקטיבית את הזמן וברצונו לדייק בציון זמני ההתרחשויות ביחס לאירועים אחרים ולקשר ביניהם. בחירתו של באר בצורת יפעל מבליטה את יחסיות הזמנים, יוצרת הבחנה בין זמן הדיבור לזמן האירוע ומסייעת לקורא להבין את הקשר שבין הדברים, כפי שתיאר זאת רייכנבך.²⁹

השימוש בצורת יפעל לצד ביטוי אדוורביאלי לציון נקודת זמן רחוקה מנקודה קודמת, המוזכרת באמצעות צורת פֻעַל, מבליט מצד אחד את הריחוק בין האירועים ומן הצד האחר מסייע לקשר ביניהם. זוהי תנועה מעגלית המחברת בין הקצוות ויוצרת מבחינת הסופר מעין "סגירת מעגל", כפי שהוא עצמו כותב: "נקודת הסיום היתה אפוא לנקודת מוצא חדשה" (ראה דוגמה 23 לעיל). כדי להבהיר זאת לקורא משתמש חיים באר בציוני דרך לשוניים, ובהם צורת יפעל וביטויים אדוורביאליים של זמן. ייתכן שהדבר מעיד על רצונו להשתמש בלשון ערכנית, שכן התופעה הולכת ומתרחבת ככל שספריו מאוחרים יותר, ועם זאת ראינו שהדבר תלוי לא רק בזמן הופעת הספר אלא גם בסוגה שלו.

רשימת הקיצורים

בנדויד, תשל"א = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, ב, תל-אביב תשל"א
ברגשטרסר, תשמ"ב = ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, תרגם מ' בן-אשר,
ירושלים תשמ"ב, עמ' 313–325, 352–370

ברטוב, 1973 = חנוך ברטוב, שש כנפיים לאחד, תל-אביב 1973
גם אהבתם גם שנאתם = ח' באר, גם אהבתם גם שנאתם, תל-אביב תשנ"ב
Ö. Dahl, "Temporal Distance: Remoteness Distinctions in Tense-Aspect systems", *Explanations for Language Universals*, ed. B.

Butterworth, B. Comrie and Ö. Dahl, Berlin 1984, pp. 105–122

חבלים = ח' באר, חבלים, תל-אביב תשנ"ח
יספרסן, 1924 = O. Jespersen, *The Philosophy of Grammar*, New York = 1924, pp. 254–289

ליברכט, 2001 = ס' ליברכט, "צריך סוף לסיפור אהבה", אבות ובנות – אנתולוגיה,
בעריכת ש' מודן ומ' דבש, תל-אביב 2001, עמ' 157–181

לייקוף, 1970 = R. Lakoff, "Tense and its Relation to Participants", *Language* 46 (1970), pp. 838–849

- מוצ'ניק, תשמ"ו = מ' מוצ'ניק, הבעות זמן, מודוס ואספקט בעברית החדשה, עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ו
- מוצ'ניק, תשמ"ט = מ' מוצ'ניק, "הבעות זמן, מודוס ואספקט בעברית החדשה", בלשנות עברית 27 (תשמ"ט), עמ' 29-54
- מישור, תשמ"ג = מ' מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשמ"ג
- נוצות = ח' באר, נוצות, תל-אביב תש"ם
- עת הזמיר = ח' באר, עת הזמיר, תל-אביב תשמ"ח
- פרוכטמן, תש"ן = מ' פרוכטמן, לשונה של ספרות: עיוני סגנון ותחביר בספרות העברית, אבן-יהודה תש"ן
- צבעוני, תשנ"ב = ל' צבעוני, "דרכי ההבעה של פרפקטיות, איטרטיביות, התמשכות וזמן בעברית הישראלית הכתובה", לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 55-87
- קדרי, תשמ"ד = מ"צ קדרי, "פרט מורפוס-סינטקטי מלשון העיתונות של ימינו", בלשנות עברית חפ"שית 22 (תשמ"ד), עמ' 47-50
- קדרי, תשמ"ה = מ"צ קדרי, "חקר הסגנון של העברית המודרנית", הוראה אקדמית של העברית בת-זמננו, בעריכת ר' ניר, ירושלים תשמ"ה, עמ' 55-64
- קדרי, תשנ"ג = מ"צ קדרי, "הלעז בעברית", לשוננו לעם מד (תשנ"ג), עמ' 99-109
- קוטשר, E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, = 1982, Jerusalem 1982, pp. 257-258
- קומרי, B. Comrie, *Tense*, Cambridge 1985 = 1985
- קימרון, תש"ם = א' קימרון, לשימוש ה"זמנים" במקרא, ירושלים תש"ם
- רבין, תשמ"ד = ח' רבין, משמעויותיהן של הצורות הדקדוקיות בלשון המקרא ובלשון ימינו, ירושלים תשמ"ד, עמ' 19-24
- רוזן, H. B. Rosén, *Contemporary Hebrew*, The Hague 1977, pp. = 1977, 135-141, 179-188, 193-200
- רייכנבך, H. Reichenbach, *Elements of Symbolic Logic*, New York = 1975 [1947]
- שבתאי, 1986 = ע' שבתאי, והרי את, ירושלים 1986
- שרביט, תש"ם = ש' שרביט, "מערכת ה'זמנים' בלשון המשנה", מחקרים בעברית ובלשונות השמיות, בעריכת גב"ע צרפתי, פ' ארצי, י' גרינפילד ומ"צ קדרי, רמת-גן תש"ם, עמ' 110-126

ב י ק ו ר ו ת

משה צפור

קונקורדנצייה חדשה לפשיטתא

P. G. Borbone and K. D. Jenner (eds.), *The Old Testament in Syriac according to the Peshitta Version, Part V: Concordance, Vol. 1: The Pentateuch*, Leiden–New York–Köln: E. J. Brill, 1997

לתרגום הסורי למקרא, הפשיטתא, יש חשיבות רבה כעד־טקסט ובעיקר כפרשנות קדומה. יש לו גם חשיבות לחקר הלשונות השמיות והדיאלקטים הארמיים. אבל כדי ללמוד על שימושיה ועל הוראותיה של מילה כלשהי בתוך הקורפוס הגדול הזה, הפשיטתא, יש צורך לבחון את היקריותיה בהקשרים השונים. לשם כך נחוצה קונקורדנצייה אשר תביא בצורה מסודרת את כל הקטעים המקראיים שבהם מופיעה המילה הזאת. ואכן לפני כחמש־עשרה שנה החלה לראות אור קונקורדנצייה לפשיטתא.¹ קונקורדנצייה זו משתמשת בטקסט הסורי במהדורות הנדפסות של אורמיה 1852 ושל קודמתה, הפוליגלוטה של וולטון, לונדון 1653–1657. הערכים רשומים בהתאם למילונו של ברוקלמן² ולהם תרגום לטיני קצר. הערכים מתפלגים בהתאם לנטיית השונות של המילה, לקידומות ולסיומות למיניהן, ולכל קבוצה ניתנת הגדרתה הדקדוקית. וכך, לדוגמה, אפשר למצוא רשימה אחת של ההיקריות של המילה ארעא,³ לפי סדר ספרי התורה, רשימה חדשה של היקריות של וארעא ואחר כך של בארעא ושל ובארעא וכו'. השיטה הזאת מוכרת מן הקונקורדנצייה של מנדלקרן.⁴

חלוקה זו מועילה לאיתור מובאות אבל אינה טובה לבירור הסמנטיקה והשימוש של המילים. הרי משמעותה ושימושיה של מילה מסוימת בקורפוס כלשהו אינם משתנים בהתאם לנטייה או כאשר נוספת לה תחילית כלשהי. כמו כן אין לזמן, לגוף ולמספר של פועל השפעה על המשמעות של הפועל (אלא רק לבניינים, ולכל בניין צריך לקבוע ערך לעצמו). משום כך בניה הקונקורדנצייה הסורית-עברית של

1. W. Strothmann et al. (eds.), *Konkordanz zur Syrischen Bibel: Der Pentateuch*, 1–4, Wiesbaden 1986; *Die Propheten*, 4 Vols., Wiesbaden 1984; *Die Mautbe*, 6 Vols., Wiesbaden 1995

2. C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*², Halle 1928

3. לשם נוחות מובאות כאן המילים הסוריות בתעתיק עברי באות נרקים תם.

4. ש' מנדלקרן, היכל הקודש, קונקורדנציא עברית וארמית, לפסיא תרנ"ה.

ליידן (להלן: קס"ל),⁵ שהיא הנושא של הסקירה הזאת, על פי שיטה אחרת: המובאות מסודרות בזו אחר זו על פי סדר ספרי התנ"ך, ללא אבחנה בין הצורות הדקדוקיות השונות. בדרך קרובה לזו נוהגות הקונקורדנציה לתנ"ך של ליסובסקי⁶ והקונקורדנציה היוונית-עברית של האטש ורדפאת.⁷

מפעל הפשיטתא בליידן הוציא מהדורה מדעית של הפשיטתא⁸ על פי כ"י B.21 Inferiore מספריית אמברוסיאנוס במילאנו⁹ ועם חילופי נוסחאות. עתה הוא מוציא גם קונקורדנציה סורית-עברית לפשיטתא על פי מתכונת חדשה. עיקר חשיבותה של הקונקורדנציה הזאת בזה שהיא מציינת בטור נפרד לאחר כל מובאה את האקוויוולנט שבטקסט העברי (או הארמי) למילה הסורית הנידונה. השיטה קרובה לזו של הקונקורדנציה היוונית-עברית של האטש ורדפאת. בראשיתו של כל ערך מובאת רשימת המילים העבריות האקוויוולנטיות בתורה, כל אחת מהן מסומנת בקוד של אות לטינית, והקוד המתאים מופיע בטור ההגדרות של האקוויוולנטים ליד כל אחת מן המובאות מתוך הפשיטתא. כאשר המילה העברית היא פועל, הבניין מסומן בטור ההגדרות שאחרי המובאה באמצעות ספרה ערבית (1 = קל; 2 = נפעל וכן הלאה). אם בפסוק אין אקוויוולנט עברי למילה הסורית, נרשם הסימן -. המילים העבריות מנוקדות (פרט לפעלים, כמובן), אם כי לעתים הניקוד מוזר או משובש (דפּרַת, עמ' 478, וראה גם להלן); ליד כל אחד מן האקוויוולנטים העבריים שבראש הערך מופיע מספר ההיקריות בתורה, ובדרך זו אפשר לראות איזה מהם אופייני ואיזה מהם זיווגו עם המילה הסורית מקובל פחות או אפילו מקרי. כך רואה המשתמש שהשם פרזומא, שמוצאו מן *περίξωμα* (סינר מותניים), נמצא עשר פעמים כנגד מעיל, פעמיים כנגד מכנס ופעם אחת כנגד חגורה (בר' ג, ז), והשם פרזלא מופיע שתיים-עשרה פעמים כנגד ברזל, פעם כנגד חרב (שמ' כ, כה) ופעם כנגד גרזן (דב' כ, יט; במקרה האחרון ייתן המעיין דעתו לשאלה, אם בפשיטתא זהו תרגום בלבד או השתקפות של מצע עברי שונה, אבל לא בזה עיסוקנו כאן). בראש כל ערך מובא ביאור קצר של המילה הסורית בלטינית ובאנגלית ומספר היקריותיה

5. בשל היקפו העצום של הפרויקט יצא הכרך של התורה בנפרד, ואף הוא גדול ממדים. עד עתה הופיע רק כרך זה והדברים להלן אמורים עליו.
6. G. Lisowski, *Konkordanz zum Hebräisch Alten Testament*, Stuttgart 1956–1957. הוא מחלק את המובאות לקבוצות בהתאם לתפקיד התחבירי של המילה בתוך המשפט. את התועלת בזה הוא מסביר במבוא, עמ' XV–IX.
7. E. Hatch and H. A. Redpath, *A Concordance to the Septuagint*, Oxford 1896–1906; Second Edition: Grand Rapids 1998.
8. *The Old Testament in Syriac according to the Peshitta Version*, The Peshitta Institute, Leiden 1966ff.
9. A. M. Ceriani, *Translatio Syra Pescitto, Veteris Testamenti, ex Codice Ambrosiano*, Milano 1876–1883. סימונו במהדורה הוא 7a1 (ראה בהערה הבאה).

קטע מעמוד 330 מן הקונקורדנציה החדשה לפשיטתא הנסקרת בזה התצלום מתפרסם ברשותה האדיבה של ההוצאה (ראה בפתיחת המאמר)

בתורה, ובכמה מקומות יש וריאנט בכתבי היד הסוריים או בדפוסים אחרים. כמו כן מצוין לאיזה מחלקי הדיבר שייכת המילה, אם היא שם עצם או תואר, ומובא גם הפועל שממנו נגזרה. מכאן שבשמות כמו פחומא, פרזלא ופרוסתנא (=מזוזה) לא נרשם שורש. בתוך המובאות מסומנת המילה, שהיא הערך הנידון, בקו מתחתיה, ובדרך זו קל לאתר אותה, בייחוד כאשר נטייתה מורכבת וקשה לזיהוי. קס"ל מביאה גם את חילופי הנוסחאות אשר במהדורת ליידן של הפשיטתא. למשל, בערך פרזלא, במובאה האמורה מתור דברים כ. יט (שם בנוסח המסורה גרזו) ובמובאה של

דברים יט, ה (שם בנוסח המסורה ברזל), נוסף בתוך סוגריים מרובעים, שבכתבי היד 5b1, 6b1¹⁰ נמצאת המילה נרגא (בסורית ובארמית הוראתה 'גרזן'). מובן שאותו רישום יימצא גם בערך נרגא.

כאשר כנגד מילה עברית אחת יש בפשיטתא צמד מילים סוריות, מסומן מול המובאה גם חץ ליד אות הקוד של האקוויוולנט העברי, כדי לציין שהאקוויוולנט הסורי כולל מילה נוספת (או מילים נוספות). למשל, בערך יומא רשומה המילה מחרת כאקוויוולנט מס' b (ואקוויוולנט זה נמצא בפשיטתא לתורה אחת-עשרה פעמים), אבל במובאות הרלוונטיות, כגון שמות יח, יג, מסומן גם חץ, לומר לך שהאקוויוולנט הסורי למילה מחרת הוא הצירוף בתר יומא ולא יומא לבד; כיצא בו בויקרא ז, טז האקוויוולנט המלא הוא ליומא אחרנא. קיימים גם צירופים נוספים לצורך זה, כגון יומא דבתרה. כבר כאן עלינו להעיר שהשיטה הזאת אינה טובה. בערך יומא נרשם שהמילה מופיעה בתורה 509 פעמים, והפירוט הוא: 493 פעמים כנגד יום, אחת-עשרה פעמים כנגד מחרת, חמש פעמים ללא אקוויוולנט. זה מטעה במקצת, כיוון שכנגד מחרת עומדים צירופים סוריים שונים ולא המילה יומא לבדה. ראוי היה להכניס בתוך הרשימה שבתחילת הערך כל אחד ואחד מן הצירופים ולתת לכל אחד מהם קוד לעצמו. כדאי היה לרשום גם הפניה לערך יומנא.

שלא כקונקורדנצייה של שטרוממן מביאה קס"ל את כל המובאות של הערך הנידון בזו אחר זו לפי סדר ספרי התורה, ללא הבחנה בין הצורות השונות של הערך, ואפילו ללא הפרדה בין הבניינים הסוריים השונים, אבל כל אחד מן הבניינים מסומן באמצעות ספרות רומיות והוא רשום לצד כל מובאה. כך יכול המעיין לראות את שימושו של הערך בתוך קורפוס מסוים של תרגום הפשיטתא (למשל, בספר במדבר, בפרקי מלאכת המשכן, בשירת האזינו וכדומה) ולאילו מילים עבריות הוא מקביל אצלו.

בהמשך יש קונקורדנצייה של השמות הפרטיים ושל השמות הגאוגרפיים. כאן יש רק רשימות של מראי המקומות ללא המובאות מתוך הפשיטתא. חבל שלא נרשמו כאן האקוויוולנטים מתוך המקרא העברי, שכן יש הבדלים בין נוסח המסורה לנוסח הפשיטתא באשר לצורתם של שמות אחדים, מהם עניינים של הגייה (כגון איסריל, ליא [ישראל, לאה]), מהם המשקפים גרסה שונה, כגון אליצפן, אליעזר (גם כנגד אלצפן, אלעזר [בן אהרן] בנוסח המסורה). יש גם קונקורדנצייה של הקידומות הסוריות ד, כ, ל, ובה מופיעים לפי סדר ספרי התורה כל מקומותיהם של הקידומות הללו (בכל מובאה נמצאת המילה הסורית כולה, אך ללא המילים הסמוכות).

10. שיטת הסימון של כתבי היד במהדורת ליידין ובקונקורדנצייה: הספרה משמאל מציינת מאיז מאה כתב היד, האות הלטינית מסמנת אילו מחלקי התנ"ך כלולים בכתב היד (כך למשל a מסמנת: התנ"ך בשלמותו; b מסמנת: חמשת חומשי תורה), והספרה מימין מסמנת את המספר הסידורי בתוך קבוצה זו.

את הקונקורדנצייה חותמים מפתחות מכמה סוגים: מפתח אלף-ביתי לטיני-סורי (על פי המילים ששימשו להסבר לערכים הסוריים); מפתח אנגלי-סורי (כנ"ל); מפתח עברי-סורי, היינו רשימת האקוויולנטים העבריים והערכים הסוריים השונים של הקונקורדנצייה שבהם מובא כל אחד מהם. לבסוף מובאת רשימת המילים הסוריות אשר בכרך זה על פי שורשיהן (מילים כמו פזלא, פחומא, פרוסודא אינן מופיעות בה).

קס"ל דבקה בנוסח של הפשיטתא כפי שנדפס במהדורת ליידן גם כאשר סביר להניח שהנוסח הזה שגוי ונובע מטעות מעתיקים.¹¹ הנה כמה דוגמאות:

בכמה מקומות בספר ויקרא נמצא כנגד הפועל הסיר עבד (כגון ג, פסוקים ד, ט, י; ד, פסוקים ט, לה). זוהי כמובן טעות, והנכון הוא כמו במקומות אחרים בפשיטתא עבר (האותיות ד ו ר בסורית זהות והן נבדלות רק בנקודה הדיאקריטית).¹² הסיבה היא שבעניין זה המהדורה דבקה בטקסט של כ"י אמברוסיאנוס, ולא בצדק. בכמה מקומות יש חילוף בין כתבי היד בין השורשים עבד/עבר.¹³ בקס"ל נמצאות המובאות בהתאם לנדפס במהדורת ליידן; כאשר יש חילופי נוסח נרשמות בקונקורדנצייה שתי הצורות.

בויקרא טו, יז כנגד "וכל עור" נדפס במהדורה בהתאם לעקרונותיה, או משכבא, זאת אף על פי שללא ספק הנכון הוא כמופיע בכ"י 9a1 (יד ראשונה), או משכא (עור).¹⁴

בויקרא כא, ה, כנגד "לא יקרח [ק': יקרחו] קרחה בראשם" נמצא בפשיטתא ולא נקדחון קודחתא ברשיוון. כך בכל הנוסחאות. מסתבר שהייתה זו טעות מעתיקים, במקום נקדחון קורחתא. השווה ויקרא יג, פסוקים מ, מב, מג, שם בפשיטתא ונקרח, בקרחותה (פעמיים). גם בקטע המקביל בדברים יד, א, בכל הנוסחאות הסוריות: לא תעבדון קודחתא בית עיניכון על מיתא. וכך נרשם בקונקורדנצייה.¹⁵

11. לפי העקרונות שהותוו בכרך הראשון של הסדרה (ספר בראשית, 1977, עמ' X-VII) המהדורה סוטה מנוסחו של כ"י אמברוסיאנוס רק כאשר הוא אינו נתמך על ידי שני כתבי יד לפחות שקדמו למאה האחת-עשרה או כאשר יש שגיאות מוכחות. נראה שלא תמיד שמרו על העיקרון הזה.

12. ראה P. Weitzman, *The Syriac Version of the Old Testament*, Cambridge 1999 עמ' 295.

13. גם בתרגום הארמי כ"י נאופיטי מופיע בחלק מן המקומות הללו הפועל עבד, והמהדיר, דיאז מאצ'ו, טורח לתקן לשורש עב"ר; ראה A. Diez Macho (ed.), *Neophyti I: Targum Palestinense Ms de la Biblioteca Vaticana*, 1-4, Madrid-Barcelona 1968-1978 בפסוקים המתאימים.

14. מעל המילה משכא נוספה כתיקון האות ב. כפי הנראה נוצר השיבוש בהשפעת המילה משכב בפס' כג; ראה וייצמן (הערה 12 לעיל), עמ' 277. המהדיר (עמ' XVIII) טוען שהנוסח אשר בכ"י 9a1 (prima manus) הוא תיאום על פי נוסח המסורה. אף על פי כן ברור לחלוטין שהתרגום האותנטי היה משכא.

15. ושם תרמה לזה בעקיפין גם העובדה שבמכות התוכחה נזכרת הקדחת (וי' כו, טז; דב' כח,

בערך רבתא (עמ' 761) מצוטט ויקרא כד, ד על מנרתא רבתא (בנוסח המסורה: "על המנרה הטהרה"). אין ספק שזהו שיבוש מן דכיתא (או דכתא). גם האותיות כ רב בסורית דומות זו לזו. במקרה זה לא נשתמרו בפסוקנו עדויות להגהה המוצעת כאן, אבל כך נמצא כאן בארמיים וכך נמצא גם בפשיטתא בשמות לא, ח; לט, לז. בערך גירא (עמ' 191; מן גור, 'נאף') מופיעה המובאה מויקרא כ, י, אבל גם זו מדברים כג, ב, שם כנגד "לא יבוא פצוע דכא וכרות שפכה" נמצא בפשיטתא רק לא נעול גירא.¹⁶ אין ספק שחל כאן שיבוש: הרי חסר תרגום של חלק מן הפסוק, והשורשים כר"ת ופצ"ע היו בוודאי מוכרים למתרגם. נראה שגם כאן חל חילוף של ד/ר ולמעשה צריכה הייתה להיות כאן התיבה גידא. גיד בלשון חכמים הוא כינוי לאיבר הזכרות. במשנה יבמות ח, ב: "איזהו פצוע דכא? כל שנפצעו הביצים שלו [...] וכרות שפכה? כל שנכרת הגיד" (השווה גם תוספתא יבמות י, ה [מהד' מנדלקרן, עמ' 252] על ויקרא כב, כד). בתרגום הארמי כ"י נאופיטי נמצא כאן רק "דפסיק ודמסרס", ואילו בגיליון אשר משקף נוסח אחר של התרגום נוסף כאן אחרי דפסיק "גידה ודמחבל בהתייה". השיבוש בפשיטתא בפסוקנו נגרם, קרוב לוודאי, בשל המילים בר גורא בפסוק הקודם (=בן הניאוף) כתרגום של ממזר.

שלא כמו במהדורת ליידין, המציינת חילופי גרסאות רק כאשר יש תיעוד בכתבי יד סוריים עד המאה השתי-עשרה, הקונקורדנצייה רושמת (בסוגריים) גם נוסחאות המופיעות בפולגילוטא של וולטון, בדפוס אורמיה, מוסול ומהדורת לי כאשר אין תיעוד בכתבי היד ששימשו לאפֶּךְ במהדורת ליידין. הדבר הוא לברכה. למשל, בויקרא יא, מ נמצא בנוסח המסורה "והאכל מנבלתה יכבס בגדיו וטמא עד הערב". בנוסח של הפשיטתא שבמהדורת ליידין אין למשפט הזה ייצוג, אף לא באפרט, בהתאם לכללים. בדפוס מוסול ואורמיה מופיע כאן: ומן דנאכול מן פגרה נחלל מאנוה' ונהוא טמא עדמא לרמשא – בדיוק כלשון נוסח המסורה. המילים הסוריות המופיעות כאן רשומות בקונקורדנצייה (בסוגריים, בציון המקור כהוצאות הנדפסות של לי, מוסול ואורמיה). במקרה הזה יש רושם שהטקסט הזה אותנטי והמשפט נשמט בגלל קפיצת עין.¹⁷

(כב, ובשני המקומות מתרגם פשיטתא קלפיתא, כדרך שתרגם ספחת בויקרא יג, ב (ראה גם יג, לט); יד, נו, ואם כן אפשר היה לכאורה לראות קשר בין קד"ח ובין הנגעים.
16. Y. Maori, "The Relationship Between the Peshitta Pentateuch and the השווה Pentateuchal Targums", *Targum Studies*, ed. P. V. M. Flesher, 2: *Targum and Peshitta*, Atlanta 1998, עמ' 57–73 (ובעיקר בעמ' 68, הערה 50).
17. ההשעמה יכולה הייתה להתרחש ברובד הסורי בשל המילים החוזרות בפסוקים לט–מ, נהוא טמא עדמא לרמשא. אמנם ייתכן שהמתרגם כבר מצא טקסט עברי ובו חסר המשפט הזה בגלל המילים החוזרות "טמא/וטמא עד הערב", והקטע הזה הוא השלמה מאוחרת על פי הנוסח העברי. בכל אופן, חבל שאין לקטע הזה רישום בדרך כלשהי במהדורה עצמה.

ככלל, הקונקורדנצייה הזאת יעילה, נוחה לשימוש (או כפי שנהוג עתה לומר: "ידידותית למשתמש"), ואפשר להפיק ממנה תועלת רבה. עם זאת יש צורך להעיר על ליקויים אחדים, חלקם כלליים, הקשורים בשיטת העבודה, חלקם קלקולים שקרו במהלך העבודה. אמנה אותם לאו דווקא לפי סדר חשיבותם.¹⁸

המבקש לדעת את שימושיה ומשמעיה של מילה מסוימת בתוך אוצר המילים של הפשיטתא חייב לבדוק גם את היקרויותיה בספרי הנביאים והכתובים, בפרט אם מדובר במילים ובמונחים המופיעים רק מעט בתורה או בהקשרים המעוררים בעיה. ההיקף העצום של קונקורדנצייה מסוג זה מאלץ לפצל את הקונקורדנצייה לשלושה כרכים או יותר, אבל יעיל הרבה יותר לפצלה על פי אותיות האלף-בית (כגון מא' עד ט' וכן הלאה) והמובאות תהייה מן התנ"ך כולו.¹⁹ דבר זה יאפשר לבחון את השימוש של מילים ושל מונחים סוריים בתוך סוגות ספרותיות שונות (כגון שירה, פרוזה, חוק) ובתוך הקשרים שונים.

בראש כל עמוד מסומנים הערכים הכלולים בו רק באמצעות האות הראשונה של הערכים והדבר מקשה מאוד על ההתמצאות. למשל, הערך מן מתפרש על פני 28 (!) עמודים וכותרתם היא מ בלבד. כדי לזהות באיזה ערך הוא נמצא נאלץ הקורא לעיין בכמה מן המובאות באותו עמוד, וכך לעשות שוב ושוב בעמודים הסמוכים עד אשר ייתקל סוף-סוף בכותרת של ערך אחר. ינסה נא הקורא לאתר את הערך מנא או ממונא ויראה כמה זמן וכמה עמל נדרשים עד שיגיע אליהם. פשוט יותר היה לעשות כפי שעושים מילונים וקונקורדנציות זה זמן מה (ומה שכבר השכילה לעשות הקונקורדנצייה הסורית של שטרוממן): לרשום בראש כל עמוד שמאלי, ומשמאל, את שם הערך הראשון המופיע בו, ובראש כל עמוד ימני, ומימין, את שם הערך האחרון המופיע בו (העימוד בקס"ל מתחיל בצד השמאלי של הכרך).

המפתח העברי-סורי מונה את הַלְמוֹת הסוריות השונות האקוויולנטיות למילה העברית (ללא ציון העמודים בגוף הקונקורדנצייה; וראה מה שאמרנו לעיל). אין הוא מציין איזה אקוויולנט אופייני ואיזה רק מקרי. והרי כה פשוט היה לרשום ליד כל אקוויולנט סורי כמה פעמים הוא מופיע בכל אחד מחומשי התורה (ובעתיד: כמה בכל אחד מספרי התנ"ך).²⁰ בדרך זו היה המפתח משמש גם כעין

18. ההערות שלנו נובעות רק מתוך השימוש בספר ולכן הן יותר בגדר של הדגמות. לא ערכנו חיפוש מכון אחרי טעויות, ויש אפוא להניח שיש עוד אחרות.

19. מובן שדבר כזה היה מעכב את הוצאת הקונקורדנצייה בשנים רבות, עד אשר היה מתאסף כל החומר הרב מן המקרא כולו. יש לשער שזה היה השיקול שעמד לנגד עיני העורכים. ועוד, לפי דרך העבודה הנוכחית יכול הטיפול בכרכים הבאים להיעשות על ידי צוותים נפרדים, והכרכים יכולים לצאת לאור לאו דווקא לפי סדר חלקי התנ"ך.

20. דוגמה טובה לזה אפשר למצוא בתוספת שערך דוס-סאנטוס לקונקורדנצייה היוונית של האטש ורדפאת (הערה 7 לעיל): E. C. Dos Santos, *An Expanded Hebrew Index for the Hatch-Redpath Concordance to the Septuagint*, Jerusalem 1973. חבל שלא הכניסו

קונקורדנצייה עברית-סורית מקוצרת. רישומים כאלה עשויים לסייע בבירור שאלות, למשל: כיצד הבין המתרגם את המילה העברית (וזאת על פי האקוויולנט הסורי האופייני); מהי המשמעות של המילה הסורית באוצר המילים של המתרגם ומה השימוש שהוא עושה בה; האם יש מקום להשערה בדבר גרסה עברית שונה שעמדה לנגד עיני המתרגם; האם במקומות שונים זהו אותו מתרגם, ושאלות אחרות. כיצד, למשל, הבין המתרגם את המילה בצור ("ערים בצורות")? האם הבין זאת כ'מוקף' בחומה (ולזה מתאים האקוויולנט כרך) או כ'חזק' (ולזה מתאים התרגום עשינא, עשינא)? דבר זה ניתן אמנם לבדיקה ידנית בתוך הערכים הסוריים עצמם, על ידי עיון בכל המובאות; עבודה רבה, ללא ספק. עקרונית, תשובה על שאלה כזאת הייתה יכולה להינתן מיד לו היה רשום במפתח העברי-סורי מספר ההיקריות של כל אחד מדרכי התרגום, וכך בסקירה אחת היה אפשר לראות איזהו התרגום הדומיננטי.²¹

הנה דוגמאות נוספות לרישום הסתמי של האקוויולנטים הסוריים. כנגד המילה בן במפתח העברי יש ביתא, ברא, גנברא (כלומר 'גיבור'), זכרא, שבטא. האקוויולנט ברא טבעי וצפוי. המשתמש עשוי אולי לנחש שהמילה ביתא באה כנגד בן בצירוף בני ישראל. האקוויולנטים האחרים נראים חידתיים, ורק מתוך עיון וחיפוש בערכים הסוריים בגוף הקונקורדנצייה הוא ימצא שבספר במדבר ז, כד ואילך מתורגם הצירוף נשיא לבני זבולן וכדומה: ריש שבטא ד; הצירוף גנברי חילא בא כנגד בני חיל; זכרא כנגד בן יש רק בשמות א, טז, וכן בכתב יד סורי אחד גם בפסוק כב. ייתכן שבמקרים מיוחדים כאלה היה כדאי לרשום במפורש גם את מראה המקום במקרא, כגון (ברשימת האקוויולנטים הסוריים למילה בן במפתח העברי) "זכרא (שמ' א, טו)".

כיוצא בזה המילה עוף; נרשמו כנגדה עופא, פרחתא וגם כנפא, חיותא. המבקש לבדוק את השכיחות של התרגום חיותא צריך לפתוח את הקונקורדנצייה בערך הזה, אבל בערך חיותא לא ימצא כל רישום המתייחס למילה עוף. מי שבדרך מקרה יחפש גם בערך כנפא ימצא שכנגד המילה עוף בבראשית מ, יז נמצאת המילה כנפא ועוד מילה סורית נוספת (על כך מצביע סימן החץ). אחרי בדיקה – אולי השוואה של כל המשפט בפשיטתא עם המשפט העברי – ימצא הקורא שכנגד עוף עומד צמד המילים חיות כנפא, ורק אם יחזור ויבדוק את הערך חיותא, יגלה שהמובאה מבראשית מ, יז נמצאת, אלא שבטור האקוויולנטים אין מצוינת מקבילה עברית

את הסטטיסטיקה הזאת במפתח העברי-יווני במהדורה החדשה של שנת 1998 של הקונקורדנצייה היוונית.

21. אכן, במקרה המסוים הזה עדיין לא היינו מגיעים לתשובה חד-משמעית: התרגום הראשון נמצא בתורה פעמיים בלבד והשני ארבע פעמים ולא יתור, וכולן מופיעות במעורב בספרי במדבר ודברים (לא ניסיתי לבדוק בכוחות עצמי את דרכי התרגום למילה הזאת בספרי הנ"ך).

כלשהי. הפתרון: גם בשני הערכים הללו, בראשם וגם במפתח, צריך לרשום את צמד המילים חיות כנפא כאקוויוולנט של עוף, וכאשר יעיין הקורא בפרוטרוט במובאות אשר בערכים הללו יגלה שהצירוף חוזר ומופיע בויקרא יט, כו כחלק מתרגום מורחב ל"לא תנחשו": לא תנחשון בחיות כנפא.

הדבר מצביע על הבעיה המיוחדת המתעוררת כאשר כנגד מילה עברית אחת עומד צירוף של שתי מילים סוריות. דוגמה נוספת: במפתח בעמ' 948 יש מילים סוריות שונות כנגד גזל, וביניהן קטירא, דבר, שקל. לאמתו של דבר גזל מתורגם כמה פעמים באמצעות הצירוף דבר בקטירא או שקל בקטירא. הדבר נראה למי שמעיין במובאות אשר בערך קטירא, ושם מסומן קיומה של מילה נוספת מתוך הצירוף באמצעות חץ. בערך דבר (עמ' 200) נמצאת המובאה תדבר מבראשית לא, לא, כתרגום של תגזל (שם אין החלק האחר של הצירוף, בקטירא).²² לעומת זאת, לצד המובאה מדברים כת, פסוקים כט, לא (עמ' 201) חסר סימן החץ אשר יאמר לקורא שכנגד הפועל העברי בשני הפסוקים הללו יש בסורית הצירוף דבר בקטירא. בערך שקל מצוטט ויקרא ה, כג עם סימן הקוד לציון שהאקוויוולנט שם הוא גזל, ואין שום סימן לכך, שגם שם נמצא הצירוף שקל בקטירא.

שונה הדבר כאשר מילה סורית אחת עומדת כנגד צירוף עברי של שתי מילים או יותר. להפתעתנו, בערך "בָּקָר" במפתח העברי-סורי אין מופיעה כלל המילה עגלא, אבל היא מופיעה תחת המילה בן, וליתר דיוק: תחת הצירוף בן בקר; צירוף זה מופיע במפתח העברי-סורי כיחידה אחת, וכנגדו בסורית עגלא, וכך זה מופיע גם בגוף הקונקורדנצייה. רישום כזה עדיין מתקבל על הדעת. אבל באותו אופן עצמו נרשם במפתח העברי גם ערך בשם "גבות עיניו" (עמ' 948): גבינא. מה יעשה קורא מתוחכם פחות, אשר אינו יודע מראש שבסורית המושג מופיע כמילה אחת, והוא מנסה לחפש במפתח העברי את הערך "גב" או "גבה"? הוא לא ימצא ערך כזה. חמור מזה, גם בערך "עין" לא תימצא המילה גבינא. הצירוף היום הזה מתורגם יומנא, ובעמ' 349 יומנא הוא ערך בפני עצמו. מי שיחפש במפתח העברי בערך "יום" לא ימצא את המילה יומנא. זהו גם תרגום – אולי בלתי מדויק – של ביום מחר, בראשית ל, לג. הקורא לא ימצא זאת במפתח העברי בערך "מחר" (עמ' 958), ואף לא בערך "יום", אבל אם יחפש במפתח באות ב"ת, תחת הכותרת "ביום מחר", ימצא גם ימצא. במפתח העברי יש גם ערכים כמו "איש אשר על" (בפשיטתא: רבא, רביתא, עמ' 944). חיפשנו בגוף הקונקורדנצייה (עמ' 759–761) ולא מצאנו זכר לזה בערך רבא. לעומת זאת בערך רביתא, בראשו, מצאנו ברשימת האקוויוולנטים העבריים "איש אשר על בית" ו"אשר על בית", וכן מצאנו הסבר, שהמילה מורכבת מן רב + ביתא. כמו כן יש במפתח העברי הערכים "את כל אשר

22. באותו עמוד רשום לצד המובאה מבראשית ל, טו, כאקוויוולנט עברי סימן -, דהיינו: אין מילה עברית מתאימה. חזו טעות: דברתי בא כאן כנגד קחתך.

בהם" (עמ' 946, באות אל"ף), "היה לרצון" (באות ה"א). כיוצא באלה קיים הערך "כדי רשעתו", וכאקוויולנט שלו נרשם זדקא (=משפט, צדק, וכך רשומה המובאה, דברים כה, ב, בעמ' 271; למעשה מתורגמת הפסוקית "כדי רשעתו במספר" איך זדקא וסכולותה). האות רי"ש נשמטה מן המפתח (ראה להלן) ואין לדעת אם המילה סכולותא הייתה נרשמת כאקוויולנט של רשעה. עם זאת, בגוף הקונקורדנציה, בערך סכולותא (בעמ' 592) רשומה המובאה הזאת, דברים כה, ב, כראוי. זוהי כנראה התוצאה כאשר נותנים למחשב לחשוב במקומנו, וללא בקרה.

אין במפתח העברי הבחנה בין הבניינים. המבקש לראות איך נהוג בפשיטתא לתרגם את הצירוף-המטבע התהליך את/לפני האלהים, ימצא בערך "הלך" רשימה ארוכה מאוד וסתמית של אקוויולנטים סוריים ובסופו של דבר ילך (או יתהלך) לאיבוד. היה קל הרבה יותר אילו הייתה לכל בניין רשימת אקוויולנטים נפרדת. ראוי גם להקפיד על הפרדת הומונימים, כגון פָּבַד (עמ' 955), לערכים נפרדים. לאמתו של דבר אין במפתח ערך נפרד לִפְבֵּד במשמע של 'אבר בגוף' (liver), והוא חלק מן הצירוף יִתְּרֵת (על) הכבד (חצר כבדא). אגב, במפתח האנגלי אין המילה liver.

אין זה ברור מדוע רשום הערך "בשגם" במפתח באות ביי"ת. המילה איכא מופיעה בערך "בכל אשר", אך לא תחת הערך "כל אשר", שזהו הערך שאליו היה קורא סביר פונה. בערך "כל אשר" רשום רק האקוויולנט כמא, אבל זה מטעה, כי פעמים רבות כל אשר מתורגם לא כצירוף אלא כשתי מילים נפרדות, והקורא לא יוכל לעמוד על כך. בערך "כל איש" רשום האקוויולנט כלנש, אבל לא בערך "איש". אין במפתח שימוש בהפניות צולבות (cross-references) אשר היו עשויות לספק הרבה מידע.

במפתח העברי-סורי קרתה גם תקלה חמורה: הוא מסתיים באמצע האות צד"י במילה צמח. בדקנו ומצאנו שלא נשמטו גיליונות מתוך הספר. הערך "צמח" הוא בעמוד 967, ועמ' 968 הוא כבר ראשיתו של המפתח הבא. יש גם שגיאות חמורות.

שגיאות של אקוויולנטציה: רישום של מילה עברית לא נכונה מתוך הפסוק כאקוויולנט של המילה הסורית הנדונה. רישומים כאלה מטעים את הקורא. נזכיר כאן כמה מהם:

בעמ' 600–601 נרשמה התיבה וסרקת בויקרא יח, כה כאקוויולנט של ותטמא (הארץ), וכיוצא בזה בפסוק כח נרשם הצירוף ולא תסרקכון כאילו הוא עומד כנגד ותטמא (הארץ), בעוד הוא עומד כנגד ולא תקיא, כמוכח מתוך המשכי הפסוקים, שם בא הפועל סרק כנגד קיא. כנגד טמא בא בפסוקים אלה טמא. השורש סרק בא כמה פעמים כנגד ריק כפועל וכתואר.

כיוצא בזה, בעמ' 445 נרשם שהמילה מאנא בויקרא טז, ד מקבילה לבגד. הנכון הוא שהיא באה כנגד מכנסי (בד). בעמ' 611 רשום שהמילה מסאתא בויקרא יט,

לה היא האקוויוולנט של משפט, ולא היא: זהו האקוויוולנט של מדה, כמקובל. בעמ' 744 נאמר ששם העצם קלפיתא בויקרא יג, לט הוא אקוויוולנט של הפועל פרח. זה אינו נכון; בעמ' 581 נרשם נכונה שהאקוויוולנט של פרח הוא סגיא (שניהם במשמע של 'פשה, התפשט'). בעמ' 790, בערך שדר נרשם שבבמדבר לה, כה האקוויוולנט הוא נצל ("והצילו העדה"; עמ' 792), ואינו נכון: המתאים הוא שוב ("והשיבו אתו העדה").²³ בעמ' 794 נרשמה המילה שועבדנא כאקוויוולנט של מטת בויקרא כה, יג, אבל לאמתו של דבר זהו האקוויוולנט של עלכם. לעומת זאת, בעמ' 559 הרישום נכון.

ככלל, עניין האקוויוולנטציה בפשיטתא סבוך ומצריך למצוא דרך לרישום מהימן. כך, למשל, כנגד שלוש המילים "למאור להעלות נר" (ויקרא כד, ב) יש בפשיטתא רק שתי מילים: למנהרו שרגא (שם העצם שרגא עם סימא, בריכוז). במקומות אחדים מופיע הפועל נהר עם המילה שרגא כנגד הצירוף העלה + נר. לפי זה אין בפסוקנו ייצוג למילה למאור בתרגום הסורי. כך כנראה תפסה קס"ל (עמ' 550). עם זאת, פעמים אחדות מופיע הפועל נהר כנגד המילה מאור (תשע פעמים בתורה). גם הארמיים בפסוקנו תרגמו את הפועל להעלות כשם פעולה. אם כן אפשר שבפסוקנו בא למנהרו תמורת להעלות (ואולי תמורת שתי המילים למאור להעלות).²⁴ העניין בולט בייחוד במקרים של "יתרות" או "חסרות" בפשיטתא (ביחס לנוסח המסורה). אכן, לא תמיד אפשר לדעת אם ההבדל משקף במדויק את המצע העברי שבידי המתרגם או שמא השינוי נובע מדרך עבודתו של המתרגם. כאן האקוויוולנטציה יוצרת קשיים. דוגמה אשר יכולה להמחיש יפה את הבעיה היא רשימת העופות האסורים באכילה בויקרא יא ובדברים יד. רשימה זו בפשיטתא קצרה מזו שבנוסח המסורה, והעניין נידון הרבה במחקר.²⁵ יש מקום לדון איזו מילה עברית אינה מיוצגת ומה הן המילים הסוריות אשר באות כנגד כל אחת מן המילים העבריות. בכל זאת יש דברים ברורים, ואף על פי כן לא תמיד הרישום בקס"ל מדויק. המילה נעמא נרשמה בקס"ל כאקוויוולנט של שחף (וי' יא, טז; דב' יד, טו).

23. גם במקרה זה טוב היה לציין במפורש כמה פעמים נמצא כל אחד מן האקוויוולנטים העבריים. כך למשל שדר בא רק פעם אחת כנגד דבק – דברים כח, כא, "ידבק בך ה' את הדבר"; השווה פסוקים כ, מח.

24. על הקושי באקוויוולנטציה שבין הפשיטתא ובין נוסח המסורה ראה גם מאמרי, "טכניקה תרגומית מיוחדת במינה בפשיטתא", ספר היוכל למנחם כהן, עיוני מקרא ופרשנות ז (בדפוס); M. A. Zipor, "A Striking Translation Technique of the Peshitta", JSS 26 (1981) עמ' 11–20.

25. ראה בעיקר J. A. Emerton, "Unclean Birds and the Origins of the Peshitta", JSS 7 (1962), עמ' 201–204. וראה גם סיכום בספרי, תרגום הפשיטתא לספר ויקרא (בדפוס), על פרק יא.

למעשה זהו התרגום של בת היענה, כמוכח מן התרגומים הארמיים, ירושלמי שבת א, ד (ג ע"ד).

יש שהביאור הניתן למילה שגוי. כך למשל מופיע ערך פס, והתיעוד היחיד של פועל כזה הוא ויקרא יט, כט, שם כנגד "אל תחלל את בתך להזנותה" נאמר בפשיטתא: לא תפס לברתך דתזנא, ומבואר בעקבות פיין-סמית: להרשות, להתיר.²⁶ ולא ראו העורכים שאונקלוס גם הוא מתרגם כאן "לא תפסון", והפועל פסס משמש בתרגומים הארמיים כמה פעמים תמורת חלל, כגון ויקרא כ, ג; כא, ו. למפסו לבי, קהלת ב, כ (נה"מ: "ליאש את לבי"), אינו שייך לכאן.

השורש טו"ח מתורגם בוויקרא יד, פסוקים מב, מג, מח בשורש טרא. בקס"ל, עמ' 558, מובאת ההיקרות של פסוק מב תחת השורש נטר. זו כמובן טעות. פעמים המילה הסורית היא תרגום של גרסה עברית שונה. תחת הערך כשא מובאים שני מקראות: ויקרא א, ז, וערך, אבל גם ו, ה, ובער. בשני הפסוקים הנושא הוא הכהן או הכהנים והמושא הוא עצים. אבל זה אינו תרגום מקובל של בער, וסביר להניח שהוא משקף בוויקרא ו, ה גרסה אחרת, "וערך עליה הכהן עצים", מה שתואם יפה יותר את ההקשר. אכן, הדבר אינו יכול להשתקף בקונקורדנציה ישירות, כיוון שהיא רושמת את האקוויוולנט אשר במסורה. אפשר שמקרים מסוג זה היה ראוי לסמן בדרך מיוחדת.

יש גם שיבושים ממש. במפתח העברי, עמ' 954, כנגד ירח מובאות המילים ירחא, סהר, וכנגד ירח מובא סהרא. בגוף הקונקורדנציה, בערך ירחא (עמ' 361), רשומים בכותרת האקוויוולנטים העבריים חדש, ירח. אכן, המובאות עצמן (שמ' ב, ב, דב' כא, יג) נכונות. בערך סהרא (עמ' 585; אין ערך סהר לעצמו) נרשמו בכותרת האקוויוולנטים העבריים ירח, ירח. המובאה המסומנת בקוד של האקוויוולנט ירח היא דברים לג, יד, אך שים לב שהמילה ירחים בפסוק הזה מקבילה ל'שמש'. במפתח, בעמ' 952, נרשם ליד חרב שרבא (וכך הוא בפנים, עמ' 792), וצ"ל חרב (זהו גם תרגום של קדים). המילה חרפה מאחדת בתוכה הן את חורבא (עמ' 291, כגון וי' כו, לא) והן את יבשא (כגון שמ' יד, טז ואילך; ראה בפנים, עמ' 337), ואין ערך נפרד לחרפה.

טעויות נוספות בניקוד היוצרות לעתים בלבול: עד הנה (בסורי: עדכיל, עמ' 620; צ"ל: הנה); מאתים.

יש אשר הציטוט המקראי מקוטע ומוזר. כזהו לשון המובאה בערך כס (=הוכיח, עמ' 403) מתוך בראשית לא, לז: ואחיק ונכסון בית תרין (לשון הפסוק: "שים כה בין אחי ואחיק ויכוחו בין שנינו").

אכן, בכרך בעל אלף עמודים כמעט, כפולי טור, יש לצפות לטעויות. השימוש במחשב וההסתמכות עליו, ללא בדיקה ידנית יסודית (ומוטב: גם על ידי מי שעברית

היא שפתו הטבעית והוא גם מצוי בלשון חכמים ובתרגומים הארמיים!) עלולים להנציח שיבושים. יש לקוות שלקראת צאתם של הכרכים הבאים של הקונקורדנצייה יתחשבו העורכים בהערות העקרוניות שהובאו כאן, לתועלת המשתמשים. לפי שעה רצוי לצרף דף של תיקוני הטעויות אשר בכרך זה, ובמהדורה הבאה אולי יהיה אפשר להוסיף שיפורים ברוח הדברים שהועלו בסקירה זו.

מובן שאין בהערות הללו כדי להמעיט בערכו של הספר הזה ובתועלת העצומה שיש בו (למרות הטעויות, הניתנות רובן לתיקון). הקונקורדנצייה הזאת (אפילו לעומת קודמתה, זו של שטרוטמן) מצעידה צעד גדול קדימה את חקר הפשיטתא והשימוש בה וגם את חקר הלשון הסורית. יבורכו כל העושים במלאכה.

"שרשות הכסף", מילון השורשים של הלשון העברית ליוסף כספי

Cyril Aslanov, *Le Provençal des Juifs et l'Hébreu en Provence – Le dictionnaire Šaršot ha-Kesef de Joseph Caspi*, Paris–Louvain 2001, vii + 232 pp.

הספר שלפנינו דן במילון "שרשות הכסף" ליוסף בן אבא מרי אבן כספי, מלומד יהודי שחי בפרובאנס במאה הי"ד (1279–1340) וכתב ספרים רבים. ספרו של אסלנוב מיוחד בכך שהוא חוקר מילון זה בשני כיוונים: על ידי העיון שבגלוסות הפרובנסאליות שבו הוא מתחקה על הלשון הפרובנסאלית של היהודים בזמן המחבר, ועל ידי ניתוח הדברים הנאמרים בכל ערך של המילון הוא מברר את השקפת המחבר על אודות הלשון העברית.

אחרי המבוא (עמ' 1–12) מתחלק הספר לשני חלקים: חלק ראשון "הפרובנסאל של היהודים" (עמ' 13–90), וחלק שני "העברית בפרובאנס – יוסף כספי ומקומו בתולדות הלקסיקוגרפיה העברית" (עמ' 91–197); סוגר את הספר "סיכום" קצר (עמ' 199–200), ואחריו באים ביבליוגרפיה ומפתחות של המובאות מן המקרא ומחיבורי חז"ל, של המונחים הבלשניים, של שמות העצם הפרטיים ושל המילים שנידונו (פרובנסאליות, ארמיות, ערביות, עבריות ועוד).

החלק הראשון פותח ברשימת הגלוסות שב"שרשות הכסף", בתוספת גלוסות מספרים אחרים של כספי, בסך הכול כ-200 גלוסות, והן מסודרות בסדר אלף-ביתי כערכים מילוניים; כל ערך פותח בגלוסה על שלוש צורותיה: כמילה פרובנסאלית באותיות לטיניות, בכתב העברי של כספי ובתעתיק איות; אחר כך באים משמעות המילה בצרפתית מודרנית, המילה העברית המתבארת בגלוסה ומראה המקום. בהמשך בא הדיון, והוא מצטמצם לעתים בשורות ספורות ולפעמים משתרע על מחצית עמוד או יותר. בסיס העבודה הוא כתב היד Hebr. 1244 של הספרייה הלאומית של פריז.

בפרק השני נידונה שיטת המחבר בכתיבת הלשון הפרובנסאלית באותיות עבריות, כלומר מהי ההקבלה בין האותיות הלטיניות לעבריות. אשר ללשון הפרובנסאלית המשתקפת בגלוסות, כבר כתב אסלנוב במבוא (עמ' 4) שהיא הפרובנסאלית המדוברת העממית של התקופה, ואין בה גוון יהודי מיוחד פרט לכתיבתה באותיות

עבריות, ופה הוא אף מציין שיש בה תוספת של כמה ארכאיזמים מעניינים (עמ' 65 ואילך).

הפרק השלישי משווה את המילון של כספי לספר השורשים של רד"ק ומציע את ההשערה שכספי נשען על מסורת של תרגום המקרא לפרובנסאלית, בכתב או בעל פה.

אף החלק השני של הספר מתחלק לשלושה פרקים, והראשון מהם דן ביחס של כספי ללשונות השונות שהוא נזקק להן: עברית, ארמית, ערבית, לעז.

לדעת המחבר, כספי כמעט שאינו מבדיל בין ארמית לעברית והוא רואה בהן לשון אחת, עד שהוא טוען, למשל, שהפועל הארמי חוזה נדרף לפועל העברי ראה (עמ' 97). אסלנוב כותב: "רד"ק שומר על הקו המבדיל בין העברית לארמית, ואף מציין את הארמאיזמים שבעברית, ואילו כספי מרחיב את תחום העברית עד שהוא כולל בה את השורשים הארמיים הדומים לשורשים עבריים" (עמ' 98).

לעומת הארמית, הערבית נבדלת היטב מן העברית לדעת כספי, אף אם הוא טוען כי "הערבי הוא מסוג העבריי" (עמ' 99). ב"שרשות הכסף" יש גם כמה גלוסות ערביות. כספי מסתמך על הערבית כדי לפתור את הקושי האנתרופומורפי שבפסוק "נשבע ה' בנפשו" (יר', נא, יד) באמרו שכאן המילה נפש משמשת על דרך הערבית כדי להביע את הכיני החורר.

אסלנוב מקדיש דיון חשוב לשימוש במונח "לעז" בזמנים ובמקומות שונים (עמ' 108–114), שימוש הדומה במקצת לזה של המילה האיטלקית *volgare* ושל המילים המקבילות בשפות אירופיות אחרות. במונח לעז מתכוון כספי כמובן ללשון הפרובנסאלית, ובמיוחד ללשון המדוברת ולא ללשון הספרותית של הטרוֹפֶדוֹרִים. אשר לעברית – "לעיני כספי ברור שהעברית לא הייתה [בזמנו] לשון חיה, ומכלל דבריו נשמע שהוא מודה בכך כאשר הוא טוען שאין בידינו שום ידיעה של השימוש (החי) של העברית"; בדברי כספי עצמו: "אין כל שימוש העברי בידינו" או "אין הלשון בידינו" (עמ' 115). הלשון הטבעית של כספי היא הפרובנסאלית, כפי שמוכח מדבריו כאשר הוא אומר על צמח מסוים שהוא "נקרא פינול אצלנו"; לעתים הוא קורא לפרובנסאלית "לשוננו", כמו שלעתים קורא רש"י לצרפתית של אזור שמפאניה (שם). על כן כספי משתמש לעתים בלשון הפרובנסאלית כדי לבאר את העברית (כמו שעשה לפעמים רש"י בלעזים שלו), כגון כשהוא טוען שה-*dativus ethicus* שבביטוי "לֶךְ לֶךְ" (בר' יב, א) נדיר הוא בעברית אך רגיל בפרובנסאלית. הפרק השני של חלק זה של הספר דן במשמעויות, והשלישי דן בזיקה שבין דקדוק לפילוסופיה. כאן יש להבין יפה את העמדה של כספי בשתי נקודות מפתח. הראשונה היא המחלוקת העתיקה אם המילים נקבעו "לפי הטבע" או "בהסכמה"; בעניין זה כספי מקבל את הדעה השנייה, לגבי כל הלשונות בכלל ולגבי העברית בפרט – אלא שאינו מבטל ביטול שלם את הקשר שבין המילים למציאות, ועוד נשמע מדבריו שההסכמה שעליה מבוססת העברית קרובה למהות של הדברים יותר

מזו שעליה נשענות השפות האחרות, מחמת רוח הקודש ששרתה על הנביאים. הנקודה השנייה היא ההכרעה בדבר התלת-עיצוריות או הדו-עיצוריות של השורשים של העברית. אסלנוב מגדיר את העמדה של כספי כדו-משמעית, כי הוא מודה להלכה בתלת-עיצוריות אך נוטה לדו-עיצוריות (עמ' 138), או בניסוח שונה במקצת: הוא חלוק בין הכרזה על תלת-עיצוריות לבין שימוש פרגמטי בדו-עיצוריות. אסלנוב אף מדבר על "דו-עיצוריות סמויה" (*bilittéralisme latent*) של כספי. על ידי זה, בצירוף ההשקפה שעיצורים אחדים עשויים להתחלף ביניהם בתוך שורש אחד, יוסף כספי מצליח לצרף שורשים המשותפים בשתיים מאותיותיהם ולראות אותם כהתפתחויות של שורש אחד שמשמעותו היא יסוד למשמעויותיהם. כדוגמה לשיטה זו נותן לנו אסלנוב רשימה של כחמישים קבוצות כאלה (עמ' 140–142): שור, נשר, ישר, אשר; ברה, ברא, ברר, בור, באר; גדר, גוד, גדה; [...] יחל, חלא, חלא, חלל, חיל, חול, וכן הלאה. בניתוח היחס הסמנטי שבין השורש, שהוא לדעתו המוצא של השורשים של קבוצה אחת, לבין השורשים עצמם ולבין התפתחויותיהם הנוספות, כמו בניתוח של משמעויות שונות של שורש פוליסמי, כספי משתמש במונחים "סוג", "מין", "מינים אחרונים" (עמ' 156).

בפרק השלישי מחבר כספי לשון להיגיון – מה שלא עשו קודמיו, רד"ק ואבן ג'נאח.

לא סקרנו בזה אלא נקודות אחדות מתוך ספרו העשיר של אסלנוב. אשר ליתר – זיל גמור, ומובטח אתה שיערב לך הלימוד. הקריאה בספר מראה בקיאות רבה של אסלנוב בלשונות הנידונות, בבלשונות של היהודים, בבלשונות הכללית ואף בפילוסופיה, וכושר ניתוח מבריק; היא אף מביאה אותנו לקוות שביום מן הימים נזכה לראות מהדורה מודפסת של "שרשות הכסף".

ה ע ר ו ת   ו ת ג ו ב ו ת

יונה צבר

מה נשתנה: השוואת שני תרגומים להגדה של פסח בארמית חדשה יהודית של עמדיא וזאכו

תוספת

בלשונונו סד (תשס"ב), עמ' 73–91 הופיע מאמרי "מה נשתנה: השוואת שני תרגומים להגדה של פסח בארמית חדשה יהודית של עמדיא וזאכו". הטבלה להלן היא תמצית המכוונת להשלים את המאמר שם באופן מעמית. מרבית ההבדלים הם דיאלקטיים ומעטים קשורים בתרגום משמע שונה, כרשום בהערות שבסוגריים.

טבלה משווה של תרגומים נבחרים

עברית	הגדת עמדיא	הגדת זאכו
הָא [ה"ז] / הָא [ה"ע] לחמא עניא	אִיא לִי לְכְמִיד מְסִינוּסָא (מסכנות)	אוּהָא לְכֶמֶת פְּקִירְתוּסָא (עוני)
לשנה הבאה בארעא דישראל	שְאֵלָאן לְשִׁאָתָד אִסְיָא (אינשאללה לשנה הבאה)	שְׁתָּת אִתְיָא
יִפְסַח	מִפְסַח	מִפְאֶסַח
הלילה הזה	לִילִי אִדְיָא	לִילִי אוּהָא
אין אנחנו [ה"ז] / אנו [ה"ע] מְטַבְלִין	לִיס אַכְנָן גְּטַמְשָׁן	לֹא אַכְנִי גְטַבְלָן
שאר ירקות	מִבְּאִקִיד יִרְקִי (שאר ירקות)	שְׁכַלְת גְּלִילִי (מיני עשבים)
יציאת מצרים	פְּלִאֲטִיד מִצְרַיִם	מִפְקֶת מִצְרַיִם
ביד חזקה ובזרוע נטויה	בְּדִיד אִידְא קְוִיסָא בְּדִיד וְנָדָא וּבִאֶסְכָּא פְּרִיסְתָּא	בְּאִידָה קְוִיסָה וּבְנָדָה פְּרִיסְתָּא
משועבדים	מְשׁוּעֲבָדִי	מְשׁוּעֲבָדִי
הרי זה משובח	הֵלָאן אִדְיָא מְפּוֹצְנִילִי	הוּנָא אוּהָ מְפּוֹצְנָה
מעשה ברבי אליעזר	מַעֲשֵׂה	מַעֲשֵׂה
בני ברק	סְפִירְאֲסִיד אֲבִרְיָסַם (כריות משי)	בְּנֵי בִרְקָא
זמן קריאת שמע של שחרית	זְמַן קְרִיאַת שְׁמַע יְדִיד שְׁחִרִית	זְמַן קְרִיאַת שְׁמַע (šáma) [!] יְדִיד בְּזֵל בְּנוֹכִי

עברית	הגדת עמדיא	הגדת זאכו
ברוך המקום	אֱלֹהָא (אלוהים)	כְּלָקָה (חבורא)
אחר הפסח	מִצֵּה מִשְׁמֶרֶת/מִשְׁמֶרֶת	בְּחַר פִּסְחָא
כפר בעקר	אֱלֹהָא (אלוהים)	כְּלָקָה (חבורא)
תלמוד לומר	לִיפְדוּ לִימָאָרָא (תלמוד)	לופ לִאימָרָא (למד)
מעבר הנהר	מִן אֲרֻד נְהָרָא (עבירת חנהר)	מִן בְּחַר [!] כְּוֹרָא (אחר הנהר)
ברית בין הבתרים	קִטְאָאִי	וְצִלְלִי
ארמי אבד אבי	ארמניא דושמין (ארמני אויב)	ארמניא מוֹיֶעֶן כְּבִי (ארמני מאבד)
אנוס על פי הדבור	שְׂכִינָה	שְׂכִינָה [!]
להשתקע	לְנִצְוֹא מְלָכִינִי (להציב אחוזה)	פִּישׁ אֲפִנְגִי (יהיה איכר/חלוץ)
מרעה לצאן	גִּרְוֹאֵן לְאַרְבֵּי [!]	רְאִיָּה תֵא אֲרָבָא
במתי מעט	בְּד נֶאֱשִׁי כְנָנִי	כְּנָשִׁי צִרְצִיָּה
ויהי שם לגוי גדול	מִלְתָּא אֲוִרָא	מִלְתָּא רְבָתָא
היו ישראל מצוינים	מְגוּפְכִי (מזוינים)	מְנִישְׁנִי (מסומנים)
שדיך נכונו	כְּדִיוֶסֶף דְּבִיתִי	כְּוִיוֶסֶף עֲקִידִי
וְאֲרָאָךְ	וּכְזִיתִי	וּקִס כְּזוֹף
מתבוססת	מְגוּרְלָתָא	גוּלְתָא
בדמך חִי	בְּד דְּמָךְ כִּי	בְּדִמִּי דִּידְךָ כִּי
וַיִּרְעוּ	מוֹסְרִילוּ	מוֹכְרִילוּ
הבה נתחכמה	יִסְגֵּן מְרִיאִיךְ	אִיתְלוּכוֹן מְתַגְבְּרָנִי
את עמלנו ואת לחצנו	גוֹהֲרִינִי [...] אִיקוּ דִּינִי	שׁוּלִינִי [...] גִּזְבִּי דִּינִי
וַיִּאֲנָחוּ	וּמְתַנְכְּלוּ	מְחַוְצְרוּ
במורא גדול [...] ובמוראים גדולים	בְּד סַהֲרִי אֲרֻי [...] בְּד סַהֲרִי אֲרֻי	בְּסַהֲרִי רְבָתָא [...] בְּסַהֲרִי רֻוִי
דיינו	כְּמִלְוִילִינִי	גְּמִלְוִילִינִי
מצולה	טַמְכָּוָא	גִּרְת בְּחַר
מצודה	גֵּאלָא (תעלה)	שְׂבָכָא (רשת דייגים)
הים	יָמָא	בְּחַר
להודות להלל [...] ולקלס	לְשַׁכְּרָא וְלִמְהַלְלִי [...] לְמַתְגֻּנִי	אֶל שְׁכָרָה, אֶל מְהַלְוִילִי [...] אֶל מְתַנְצְוִרִי
ממזרח שמש עד מבואו	מִן זְרָאקִיד אֶן יוֹמָא וְהָאֵל גִּנְאִי	מִן שְׂרִפְת שְׁמֶשֶׁה הִיל גִּנְיָה
שפוך חמתך על הגוים	דִּי שְׁפוּף סַהֲמוּף אֲלִיד מְלָתִי	בוֹז גִּגְרָא דִּידוּף אֶל מְלָתִיסָא
ולך לבדך אנחנו מודים	אֲכִנִּי [!] גְּפִישֶׁף מוֹדָה	כְּשַׁכְּרָנִי
כפי ישרים תתורמם	מוֹרְמָא וִיתָן	אֶסֶת מְרוּמִי
לרומם, להדר ולנצח	לְאֹאֲדָא אֲבָדִי (לעשות נצחי)	לְמַגְלוּבִי (לנצח במלחמה)

תכתוב ותמלול

הערת המזכירות המדעית למאמרו של ש' יזרעאל, "מאגר העברית המדוברת בישראל (מעמ"ד): דוגמאות טקסטים", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 289–314

בגיליון הקודם של "לשוננו" התפרסמו "דוגמאות טקסטים" של מאגר העברית המדוברת בישראל, ולציון העברה של הדיבור (המוקלט) אל הכתב ננקט הפועל תַּמְלִיל ומגוון הצורות הגזורות ממנו (כגון "טקסט א וטקסט ב תומללו תמלול ראשוני פעמיים" [הערה 1]; "הערת המתמלל" [עמ' 231]). הפועל תַּמְלִיל גזור מן השם תמליל, אלא ששם זה אינו משמש דווקא במשמע טקסט כתוב. כך הם למשל תמליל של שיר, תמליל של פרסומת, שאינם בהכרח טקסטים כתובים.

בשנת תשנ"ה הציעה הוועדה למילים בשימוש כללי מונח אחר לציון ההעברה של טקסט מוקלט לכתב: תַּכְתּוּב. ההצעה הוגשה למליאת האקדמיה ביום כ"ג בטבת תשנ"ה, 26 בדצמבר 1994. בדיון במליאה נשמעו הצעות מהצעות שונות, בהן מילים מהלכות: העתקה, פיענוח, שקלוד, שקלוט, אכתוב, ואף תמלול (ראה זיכרונות האקדמיה מא–מג [תשנ"ד–תשנ"ו], עמ' 251–262).

על תכתוב העיר עוזי אורנן שיש בה משום יצירה של בניין חדש תַּפְעִיל, שהרי התי"ו הנוספת אינה תולדה של גזירת שורש משם (כגון תַּחְקֹר מן תַּחְקִיר, תַּגְבֵּר מן תַּגְבִּיר), ולכן יש לראותה חלק מן התבנית (על מעמדם של פעלים מסוג זה ראה הוויכוח על שפעל בלשוננו נח [תשנ"ד–תשנ"ה]: א' [רודריג] שורצולד וא' נרדים, "שפעל עברי", עמ' 145–152; ג' גולדנברג, "על שורשים, בנינים ו'שפעל'", עמ' 267–272).

לבסוף אישרה מליאת האקדמיה ברוב קולות את הפועל תַּכְתּוּב ואת שם הפעולה תַּכְתּוּב לעניין הגדון.

Summaries

Michael Ryzhik

The Hebrew Component of Judeo-Italian

Judeo-Italian, like all Jewish languages, contains many Hebrew words and expressions. In contrast to the Hebrew found in texts open to the emendations of grammarians, in many cases these words preserve their traditional form, and correspond to the forms found in medieval Italian manuscripts. The comparison of these medieval forms to the Hebrew component of the Judeo-Italian vernacular confirms the antiquity of its Hebrew component and sheds light on the development of Hebrew traditions in Italy. Thus, for example, the form **רַבִּי/רַבִּי**, the principal one found in the medieval manuscripts of *mahzorim* according to the Italian rite, has been preserved in modern Judeo-Italian as *robbi/rubbi*. Also, the word **חֻזְקָה** is documented in medieval manuscripts with a *dageš* in the **חֻזְקָה**, and this duplication persists in Judeo-Italian: *diritto di gazzaga* (in which form this word also entered non-Jewish dialects). The ancient form of the word **חֲבוּרָה** (company) is **חֲבוּרָה** and has survived in the Jewish dialects of Rome and Mantua as *chavora*. The word for knife in the Jewish dialect of Rome is *zekine*, which bears witness to the persistence of the form **סֶכִּין**, characteristic of the Italian tradition of Mishnaic Hebrew.

Rachel Mashiah

Syntactic Patterns of Utterances following הִנֵּה according to Principles of Biblical Accentuation

According to biblical accentuation the word **הִנֵּה** is usually connected to the beginning of the utterance it addresses, e.g., "**הִנֵּה** אֲנִי נֹצֵב עַל-עֵין הַמָּיִם" (Gen. 24:43), where the word **הִנֵּה** refers to the entire clause (ending with

the disjunctive *atnah*); yet, the accents dictate a reading where הנה is related only to the first part of the clause (ending with the disjunctive *tipha*). The short units determined by the accents contain no more than four words. This article deals with three- and four-word units beginning with הנה, and suggests that the accentuation of הנה depends on the length of the unit in which it appears and its syntactic structure: הנה is generally marked by a conjunctive in both three- and four-word units; however, there are two cases in three-word units where a disjunctive is preferred – (a) before a noun phrase, e.g., "והנה כפיר אריות" (Judg. 14:5), and (b) in a clause type which consists of verbal predicate + subject, such as "והנה נפל הקיר" (Ezek. 13:12). A hyphen (*maqfaf*) rather than a conjunctive is preferred before a word stressed on the first syllable, e.g., "הנה-חדש מחר" (1 Sam. 20:5).

Israel Ben-David

Some Remarks on Vocalization and Accentuation

This article treats a variety of issues related to the vocalization and accentuation of the biblical text. It explores the reasons for the gemination of מלמטה as opposed to מלמעלה, whose first *lamed* is lene. It compares the differing stress placed on the homophonic expressions ויאמרו לא and ויאמרו לו (Gen. 19:2 and 19:5). It discusses the differing stress on איכבה found in Song of Songs and in Esther 8:6, as well as the different accentuation for תבער כמו אש (Ps. 79:5 and 89:47). An explanation for the form מצבת אבן (Gen. 35:14) is proffered. Further, the correct vocalization of רחה in דחיתני רחה (Ps. 118:13) is set as *patah* as found in the Aleppo and Leningrad Codexes. Thus, it belongs to the *pi'el* stem. Another issue discussed is *o* in context forms as opposed to long *a* in pausal forms: נג (Num. 6:4). Finally with regard to the accentuation of the phrase ורבש/ודבש ורבש, which occurs twenty times with at least four different accentuations, it is determined that the masoretic accentuation fits the rules only on two occasions: in Num. 13:27 and 16:14.

Brakha Dalmatzky-Fischler

Charting Shifts in Agnon's Lexicon, 1909–1948

Agnon once stated: “Although I write in pious language (לשון יראים), I nonetheless admit that a bit of modernity graces my writings.” Comparison of Agnon's early stories with their later versions, as well as with his and other writers' stories, provides a tool to consider the varying extents to which “modernity” is reflected in Agnon's works over time as well as a means of unveiling the underlying considerations motivating changes in his language. My preliminary findings confirm that, as Agnon's language and unique style crystallized, he dispensed with the “modern” words and phrases utilized early in his literary career, while at the same time discarding many features of “pious language”. These shifts indicate Agnon's mastery of pious Hebrew works, but also of modern linguistic and grammatical research, showing how in some respects the latter sphere actually undermined his use of “pious language”.

Malka Muchnik

Future Perfect in Haim Beer's Writing

This article treats a special form used in modern Hebrew to express the future perfect: the future form יפעל after a time expression denoting that although the event took place in the past, it has not yet happened according to the sequence of events being related. Although not found in classical Hebrew, this morpho-syntactic form is widely used in Hebrew journalistic writing, and recently, in literature as well.

The examination of four different books by Haim Beer shows the gradual introduction of this special form to his writing. One possible explanation is the influence of journalistic writing or of parallel forms in European languages. It seems, however, that the real reason is Beer's particular attention to time expressions and his efforts at precision. This assumption is reinforced by many remarks on the importance of time found mainly in his last book חבלים, whose title was translated into English as *The Pure Element of Time*.

Moshe A. Zipor

A New Concordance for the Peshitta

P. G. Borbone and K. D. Jenner (eds.), *The Old Testament in Syriac according to the Peshitta Version*, Part V: *Concordance*, Vol. 1: *The Pentateuch*, Leiden–New York–Köln: E. J. Brill, 1997

The present concordance, succeeding volumes of which will treat the remaining biblical books, differs in concept from the earlier concordance of the Peshitta. By noting the Hebrew equivalents for each pentateuchal reference and the number of such correspondences, it facilitates isolation of the most typical equivalent. It also contains various indexes. Of these, the most useful is the Hebrew–Syriac one, which assists the determination of Syriac–Hebrew correspondences. Unfortunately, this index exhibits some shortcomings: most noteworthy is its failure to indicate the frequency with which a corresponding Syriac word appears in lieu of the Hebrew. Hence it is difficult to determine which of the Syriac equivalents used is characteristic and which is occasional; or namely, how the translator understood the Hebrew term. A case in point is the meaning of *בצורות* as an attribute of ‘cities’. Did the Syriac translator of the Peshitta understand it as ‘strong’, as found in some references, or as ‘encircled’ (perhaps by a fence) as translated in others? Another problem occurs when the counterpart of a word in one language contains two or more words in the other. As illustrated in this paper, this volume fails to provide a solution for this crucial issue. Furthermore, in some cases erroneous equivalents for the Syriac are provided.

The concordance, which follows the Leiden edition of the Peshitta, unfortunately reproduced a number of errors found in that edition. Also, at times the Latin and English explanations for Syriac terms are inexact; thus, a page of corrigenda would be most welcome. Albeit, the criticisms noted in this paper in no way detract from the immeasurable value of this useful and user-friendly project.

Gad B. Sarfatti

Joseph Caspi's *Šaršot ha-Kesef*

Cyril Aslanov, *Le Provençal des Juifs et l'Hébreu en Provence: Le dictionnaire Šaršot ha-Kesef de Joseph Caspi*, Collection de la Revue des Etudes Juives, vol. 21, Paris–Louvain: E. Peeters, 2001, vii + 232 pp.

This book examines the fourteenth-century Hebrew dictionary *Šaršot ha-Kesef*, written by the learned Provençal Jew Joseph Caspi. Some two hundred glosses found in the dictionary and in other of Caspi's works form the basis for the examination of Judeo-Provençal in part one of the book. Part two seeks to establish Caspi's place in Hebrew lexicography. It studies his approach to the various languages which he treated – Hebrew, Aramaic, Arabic, and *la'az* (i.e., Provençal) – and to linguistic questions in general. Apparently Caspi took an ambiguous position on two fundamental questions. First of all, although he accepted the view that words design things “by convention” and not “by nature”, he did not totally reject a link between words and objects, claiming that the convention upon which Hebrew is founded is closer to ontological truth than that of other languages. Secondly, although Caspi adhered to Ibn Ḥayyuj's triconsonantal root system in theory, practically speaking, he adopted biconsonantalism, linking roots with two shared consonants.

Aslanov's book amply demonstrates the author's scholarly and linguistic expertise. At the same time it whets our desire to see an edition of *Šaršot ha-Kesef* in print.

English summaries edited by Dena Ordan

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לשוננו

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים וחמישה, חוברת שנייה
אדר ב' התשס"ג

ירושלים התשס"ג

“לשוננו” יוצא לאור בסיוע הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
והקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

עריכה לשונית והתקנה לדפוס: נחמה ברוך

ISSN 0334-3626

© התשס”ג, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה: ליזה מוהר

סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס “גרפית” בע”מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת”ד 3449, ירושלים 91034
טל’ 02-6493555, פקס’ 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מוזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ם)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

לְשׁוֹנֵנוּ

כרך שישים וחמישה, חוברת ב, התשס"ג

תוכן העניינים

מאמרים

105	שג"ב: שורש עברי שאחד ממשמעיו הסתתר	משה פלורנטיין
117	כתובת קבר דר־לשונית משבא	יוסף נוה
	שם העצם בארמית של התלמוד הבבלי לפי מסורת	יוחנן בריאר
121	תימן	
143	"כיסוח" בטקס חלוקת פרסי ישראל תשמ"ו	נורית רייך
151	תהליכים סמנטיים בתחדישו של יונתן רטוש	מיכל אפרת

מן העבודה במילון ההיסטורי

177	לקדמות הנוסח "רופא חולי כל בשר"	מרדכי מישור
-----	---------------------------------	-------------

הערות ותגובות

181	על "שעבוד" בתחביר, ביטויי נשוא וחכמת הייחוד	גדעון גולדנברג
183	קשיים בסרטוט עקומת ההטעמה העברית	גבריאל בירנבאום
	תגובה לתגובה: להערותו של גבריאל בירנבאום	משה פלורנטיין
189	בחוברת זו	
191	אנגרוטינה	דניאל שפרבר

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

ד"ר משה פלורנטין, החוג ללשון העברית וללשונות השמיות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב
69978

פרופ' יוסף נוה, רח' חובבי ציון 6, ירושלים 92226
ד"ר יוחנן ברויאר, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים
91905

גב' נורית רייך, בית הספר למדעי היהדות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
ד"ר מיכל אפרת, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
ד"ר מרדכי מישור, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
פרופ' גדעון גולדנברג, החוג לבלשנות, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים
91905

ד"ר גבריאל בירנבאום, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן
52900

פרופ' דניאל שפרבר, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900

שג"ב: שורש עברי שאחד ממשמעיו הסתתר

לעתים עשויים משמעותו של שורש ופירושה של מילה לחמוק מן התודעה של המשתמשים בלשון ושל המעיינים בה לשם חקירתה. בשורות הבאות אנסה להראות כי זה היה גורלו של השורש הידוע שג"ב, שלו ושל נגזריו. מילוני העברית, ישנים וחדשים כאחד, אינם פוסחים אף על אחד מנגזריו המרובים של שג"ב. מן הפעלים מובאים הללו שזכרם בא כבר במקרא: שָׁגַב, נָשָׁגַב, שָׁגַב, שָׁגַב, הִשְׁגִּיב, ואין נפקד גם מקומם של הביניים שידעה העברית בזמנים מאוחרים יותר: הִשְׁגִּב, הִשְׁתַּגֵּב. אף השמות כך. המקרא יודע: שָׁגַב, מִשְׁגָּב, כימי הביניים נגזר שָׁגֹב, ובעברית החדשה נוספו שָׁגִיב, שְׁגִיבוּת. כל אלה עניינם היות 'גבוה ומורם', כפי שקבע בן-יהודה במילונו. קדם לו בקביעה חד-משמעות זו רד"ק, אשר כתב בספר השורשים שלו על מופעי השורש הזה במקרא: "כלם ענין הרוממות". אבל כידוע יש בנגזרי שג"ב יותר מכך. כך, למשל, את נִשְׁגָּב שבמשלי יח, י – "מִגְדֹּל עֹז שֵׁם ה' בּוֹ יִרָוץ צִדִּיק וְנִשְׁגָּב" – מפרשים בד"ב במילונם: (safely) set on high. וכן יִשְׁגָּבְךָ שבתהלים כ, ב – "יַעֲנֶה ה' בְּיוֹם צָרָה יִשְׁגָּבְךָ שֵׁם אֱלֹהֵי יַעֲקֹב" – set (securely) on high. עניין הביטחון, הכוח, המוקנה למורם כלפי מעלה והמושג הרחוק מכל אדם הוא אפוא המשמעות הנוספת שראו כאן בעלי המילון. וכבר אונקלוס ראה את ה'כוח' וה'חוזק' הטמונים בנשגב, וזה ניכר במה שהעמיד כנגד "שָׁגַבָּה מִמֶּנּוּ" שבדברים כ, לו "תקפת מנא". ומכאן דבריו של הקליר: "אתגונן ואשגב באל" (שבעות למועדים, ליל אותיות בנוף הפליא לי, הבדלה פסח, שורה 1). ובמאה האחת-עשרה לערך מפיט העברי הקדום ועד רס"ג שבמאמר זה נשאבו ממאגר הנתונים של

* כל המובאות מן הפיוט העברי הקדום ועד רס"ג שבמאמר זה נשאבו ממאגר הנתונים של האקדמיה ללשון העברית. ציון מראי המקומות כאן הוא על פי הנקוט שם. אני מודה מאוד לד"ר מרדכי מישור, ראש מדור העת העתיקה במפעל המילון ההיסטורי של הלשון העברית, אשר התיר לי גישה לקורפוס הגדול הזה שרבים וטובים טרחו על קריאתו, ניפוי וניתוחו. אף אני מודה לו על הערות שהעיר לי לגופי הדברים. תודתי גם לידידי ד"ר חיים א' כהן שקרא את הדברים והעיר לי הערות מועילות מאוד.

במאמר משמשים הקיצורים הבאים: בד"ב = F. Brown, S. R. Driver & C. A. Briggs, *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*², Oxford 1951; ערא"ש = 'ו בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א-ה, ירושלים תשי"ז-תשל"ז; עש"ב = עברית שומרונית בלולה; קאו"ל = A. E. Cowley, *The Samaritan Liturgy*, 1-2, Oxford 1909; ת"מ = 'ו בן-חיים, תיבת מרקה: והיא אסופת מדרשים שומרוניים, ירושלים תשמ"ח.

להשתגבה" (ארוכה מארץ מדה, בששה בחודש נתנו לישראל, סילוק, שורה 101). תפיסה כזאת עולה מאוחר יותר גם מפירוש רש"י למשלי יח, י: "ונשגב – והוא מתחזק". ואין תמה שמצאה לה מקום בפרשנות מאוחרת יותר, כגון מצודת דוד על תהלים כ, ב: "ישגבך – יחזק אותך שם אלהי יעקב".¹

כך למעשה כמעט בכל נגזרי שג"ב. בוודאי כך בשם העצם מְשָׁגֵב. בד"ב כדרכם אינם מרפים ממשמעות הגובה, אלא שאף הם ראו בביטחון עיקר כאן, ולפיכך כתבו: *secure height*. ובן-יהודה קבע במפורש: "ובהשאלה, במשמ' מחסה, הוא מְשָׁגֵב של פלוני, פלוני חוסה בו". לפנינו אפוא עוד משמעות של שג"ב – 'מחסה וכיסוי' – שאמנם אינה רחוקה מעניין הביטחון, שהכול מסכימים עליו.

משמעות הכיסוי וההסתרה הטבועה בִּמְשָׁגֵב – לא הכירוה בעלי המילונים בנגזרים האחרים של שג"ב, אף כי בכמה וכמה מקראות היא מתבקשת.

בפיצוח משמעותו הנוספת, המדויקת, של שג"ב עשויה לסייע לנו סיוע רב העברית השומרונית המאוחרת, משום ששורש זה מזדמן בה לא מעט, ומהיקריותו שם ניכרת משמעותו בצורה ברורה לגמרי. העברית השומרונית המאוחרת היא הלשון הבלולה שיסודה עברית ומרובים בה מאוד היסודות הארמיים וגם השפעת הערבית ניכרת בה הרבה.² כרוניקות, כתובות, משלים ואיגרות נכתבו בלשון הזאת מסוף המאה השלוש-עשרה, ועיקר עדויותיה עולה ממאות פיוטים ותפילות שחיברו בני העדה מאז ועד היום. עברית זו חדרה הרבה ליצירות ארמיות שומרוניות שהועתקו בזמן שהיא, עש"ב, הייתה לשון הכתיבה הרגילה של השומרונים. הרבה אפשר ללמוד משפעת גילוייה על פנים אחרות של העברית, ולמזלנו נשכר ממנה כאמור גם השורש שג"ב.

את רוב הופעות שג"ב השומרוני מצאתי במילוניו החדש של אברהם טל לארמית השומרונים.³ עכשיו, משנתפרסם המילון הגדול הזה, כדאי להעיר כי בזכותו הופקעו מחזקתם של מעטים כל פרטי המילים החבריות בין שיטתיהם של כתבי יד נידחים,

1. וכן במצודת ציון לישעיהו יב, ד הוא אומר במפורש: "נשגב – חזק", ועוד שם, לג, ה: "נשגב – ענין חזק".

2. חטיבת לשון זו נתכנתה לראשונה "שומרונית", במירכאות, בידי זאב בן-חיים. למרות המירכאות לא נתקבעה כראוי ההבחנה בין כינויה זה של הלשון לבין שם התואר "שומרונית" שנעשה כינוי לעברית השומרונית הקדומה יותר, זו שפניה ניכרים מבעד לקריאה שקוראים בני העדה את תורתם. בתרגום האנגלי החדש לספר עזרא, ה, כינה אותה בן-חיים Late Samaritan Hebrew. טל מעדיף במילוניו החדש (ראה להלן) את הכינוי עש"ח, עברית שומרונית חדשה, ובאנגלית: Neo Samaritan Hebrew – NSH. לפי ש"חדש" ו"מאוחר" ואף "מחודש" אינם משמיעים דברים מדויקים באשר לזמן שימושה (בני העדה מוסיפים לכתוב בה גם היום), ולפי ש"חדש" עשוי אף לעורר מחשבה שמא מדובר בלשון שנתגבשה אך בימינו אלה, מעדיף אני לכנותה עש"ב, עברית שומרונית בלולה, כינוי החוצה את גבולות הזמן ומוסב אל אופייה המעורב המיוחד אותה ייחוד בולט למדי.

3. A. Tal, *A Dictionary of Samaritan Aramaic*, Leiden 2000.

ועתה הכול נתון ומבורר בו, והריהו הפקר לכל העולם. כך גם שג"ב, ולהלן אני מביא כמה מן הדברים המובאים שם. במדרש תיבת מרקה מסופר על עמידת משה לפני פרעה, ובתוך כך נאמר שם כי פרעה מאיים שאם יראה שוב את משה יצווה להרגו. ולא ניצל משה אלא משום ש"נחת עננה בפרי ושגב בינין", ופירוש הדברים לפי תרגום המהדיר, הראשון שהעמיד על שג"ב שעניינו 'כיסוי' בכתובי השומרונים: "ירד הענן מהר וחצץ ביניהם" (ת"מ, 38א [ההפניה מכוונת למספר העמוד בכתב היד, כפי שהוא מצוין במהדורת בן-חיים]). על הפועל שגב שתרגם "חצץ" העיר המהדיר: "מילולית: כיסה, שם מסווה". הרי לנו פועל מן שג"ב⁴ שנתרוקן לגמרי ממשמעות ה'רוממות' שהייתה בו, וכל עניינו הוא 'הסתר וכיסוי'. ודומה לו באותו חיבור הסיפור על הסתלקות משה במרומי הר נבו: "נחת עננה ושגבה מן מצפית כל קהל ישראל" (ת"מ, 269א), כלומר: "ירד הענן והסתירו (את משה) ממראה כל קהל ישראל". אותו סיפור בא בחיבור במקום אחר, וזה מזמן לנו בניין אחר מאותו שורש: "כד השגב משה מן עיני קהלה", ותרגומו: "וכאשר נתכסה משה מעיני הקהל" (ת"מ, כתב יד ק, עמ' 83ב; במהדורה: עמ' 321). משמעות השגב עולה מן ההקשר, אף מוכחת מגרסת כתב יד אחר (ש): 'אתכסה'. השגב אפוא הוא הסביל-החזור ה/אתפעל⁵ שהתיי"ו שלו הידמתה, כרגיל בלשונות השומרונים ובקרבנות להן. תי"ו זו עשויה לעמוד על תלה, וכך הדבר בצורת הפועל מתשגב⁶ המתועדת בכתב יד A של התרגום השומרוני לתורה: "ואזל מתשגב" הוא התרגום העומד כנגד "וילך שפי" הנקרה בכמדבר כג, ג. ותרגום זה בא מתוך שהשומרוני הבין "שפי כמו שפוף", וחיזוק לכך מתוך התרגום הירושלמי המעמיד "ואזיל גחין כחויא" (והלך גוחן כנחש), ונמצאנו למדים שוב, שתרגום המעורר תמיהות על בעליו, עשוי שיהיה לו מצע פרשני שצמח עליו תרגום אחר בארץ-ישראל.⁷ ונוספת על כך גרסת מכמן

4. אין מסורת קריאה מהימנה לחיבת מרקה שתודיע במפורש מהן תנועותיהן של האותיות הכתובות, אולם ראה הערה 14 להלן.
5. ה"א ואל"ף מתחלפות הרבה בכתביו של בניין התי"ו בארמית ובעברית של השומרונים.
6. כתיב התי"ו בפועל הזה פותח פתח לניתוחים שונים. אפשר שהוא באמת מתשגב, כלומר פועל שהתי"ו שלו אינה משתכלת למרות העיצור השורק, כדרך כתיבים לא מעטים המזדמנים במקורות שומרוניים ואחרים (כזכות דעה זו ראה מ' פלורנטיין, "השומרונית": תיאור דקדוקה ואפיונה המילוני, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ט, עמ' 215 ואילך). ויש הרואים כאן תי"ו שנידמתה בדיבור ונשארה עומדת רק בכתב (ראה שם). ואין להוציא מכלל אפשרות את הצורה מתשגב, כלומר אתפעל, ואין כל אלה מעלים או מורידים דבר הקשור במשמעה של המילה.
7. כנגד "למה גנבת את אלהי" שבבראשית לא, ל, מעמיד התרגום הארמי-השומרוני "למה גנבת את אצטולבי", כדי להרחיק מן הלב את המחשבה שמא רחל מצאה לה עניין בתרפים העשויים לעבודה זרה. אותו מניע עומד ככל הנראה מאחורי דברי אבן עזרא לעניין תרפים שבפסוק יט: "יש אומרים שהוא כלי נחושת העשוי לדעת חלקי השעות" (את הדבר הזה, ועוד כגון זה, הביא א' טל, התרגום השומרוני לתורה, ג, תל-אביב תשמ"ג, עמ' נז-נח).

(נסתר) הבאה כאן בכתב יד אחר של התרגום השומרוני.⁸ ועם כל אלה עולה בקנה אחד תרגומם הערבי "מתחפא" שבכתב היד התלת-לשוני C של החומש השומרוני, והובאו כולם – שפי, מכמן, מתחפי ב"מליץ", הוא המילון התלת-לשוני שהתקינו השומרונים בימי הביניים למילי תורתם.⁹ פועל מן הבניין הזה, אתשגבו, נמצא גם בפיוט פרי עטו של שלמה בן טוביה (המאה התשע-עשרה): "אתשגבו בארבעה שגבותי" (התכסו [בני ישראל במעמד הר סיני] בארבעה מסווים [ראה הסבר להלן], קאולי, עמ' 354).

עדויות התרגום השומרוני, ובתוכן אלה שכונסו ב"מליץ", כוללות עוד גילוי של שג"ב, והוא המופיע בדברים ב, לו: "לא היתה קריה אשר שגבה [הגיית השומרונים: šāḡāba] מִמֶּנּוּ". אמנם גרסאות התרגום הארמי השומרוני עניינן הצלה ומפלט: פלטת, אשתופת, שלפת (לשון חילוף), ואין בהן אחת העשויה להתפרש במובהק 'כיסוי והסתרה'. אבל התרגום הערבי של השומרונים מעמיד כאן אחתגבת, אשר פירושו 'נסתרה'. ליד הפעלים האלה מופיעים בפיוטים השומרוניים השמות שגב ושגבה. גם משמעותם הברורה של אלה היא מעניין הכיסוי וההסוואה.

שגב בעש"ב הוא שם עצם מוחשי ופירושו 'כיסוי', 'מסך'. דרך כלל הוא משמש כתיאור לארבעת המסווים – אש, חושך, ענן וערפל – שכיסו את הר סיני במעמד מתן תורה, ומשה הנביא יכול לקרעם. כך במדרש תיבת מרקה: "אהן כמשה דקרע שגביה", ותרגם בן-חיים: "אִיָּה כמשה אשר קרע את המסווים" (ת"מ, 242). ואותם הדברים בפיוט של אלעזר בן פינחס (המאה הארבע-עשרה): "אלהי משה דלשגבים קרע" (קאולי, עמ' 318). כן אומר בפירוש אברהם הקבצי (המאה השש-עשרה): "ויעל משה אל ראש ההר וקרע השגבים" (קאולי, עמ' 349). בפיוט מאוחר יותר של אברהם אלעיה (המאה השמונה-עשרה): "וארבעת שגביה [šāḡābayyā] עליון מבקעות", כלומר: וארבעת המסווים נבקעים מעליהם (מעל ישראל; עזאנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 342). שימוש מאלף בשם העצם שגב עושה אברהם הקבצי בפיוט אחר מפרי עטו: "וקרע שגב [šāḡāb] לבן תמצא רבך". הוא קורא אל הקהל כדי לעוררו לעבודת האל (שם, עמ' 335), לאמור "קרע את מסך לבך [ואז] תמצא את אלוהיך". והרי "קרע שגב לבך" נוצר כתבניתו של הפסוק "וּמַלְתָּם אֶת עֶרְלָת לְבַבְכֶּם" (דברים י, טז). פנייה בנוסח זה אל הקהל חביבה מאוד על הפייטנים השומרונים: "ומול ערלת לבבינו" (פייטן עלום שם, קאולי, עמ' 11, 35); "ערלת

8. כל אלה וכן גרסאות המליץ שלהלן מבססים מאוד את ההשערה שהשומרוני התכוון לומר שבלעם ביקש להסתתר. ועם זאת כדאי לתת את הדעת שראשונים (אבן עזרא, ריב"ג בספר השורשים) ואחרונים (כגון בד"ב) פירשו שפי מעניין הגובה וקישרו אותו עם שפיים והר נשפה (אני מודה לידידי ד"ר חיים א' כהן שהסב את תשומת לבי לכך). וכיוון ששג"ב יוצא להביע גם את ה"גובה", אולי לא רחוק להניח שבהשתמשו בפועל משתגב הצליח השומרוני להכיל במילה אחת שתי פרשנויות שהיו מתהלכות באותה עת בארץ-ישראל.

9. פרסמו זאב בן-חיים, עזאנ"ש, ב, עמ' 598.

הלב נמילו"¹⁰ (יצחק בן שלמה מן המאה התשע-עשרה, שם, עמ' 120); "נכרת מן ערלת לבבה" (פינחס בן יצחק מן המאה התשע-עשרה, שם, עמ' 121). ובארמית שלהם: "גזר לבי ואמליתי מחידד תתובה" (מול [ערלת] לבי ועשני מחדש תשובה, בפיוט של אב גלוגה מן המאה האחת-עשרה, עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 288), ועוד רבים. ונמצא כידוע כבר בדברי ירמיהו (ד, ד): "המלו לה' וְהִסְרוּ עֲרֻלוֹת לְבָבָם". יפים לכאן דברי מהר"ל: "וידוע כי הערלה נקראת על שם כיסוי ואטימה, וכל דבר נכסה ונבדל נקרא ערלה, וזהו בכל מקום שנאמר ערלת לב שאינו נכנס הדבר בלבו ונבדל ממנו" (ספר תפארת ישראל, עמ' ס). הוא כיסוי, הוא ערלה, הוא שגב. שגבה, שם עצם ממין נקבה, נמצא אף הוא, בפיוט של עבדאל (המאה הארבע-עשרה), ופירושו 'מסך': "ולא תשים עונותי שגבה ביני ובין סליחתך", וכוונת הפייטן: "אל נא תניח לעונותי לחצוץ ביני ובין סליחתך" (קאולי, עמ' 214). עד כאן עדויות ברורות לשג"ב שהוא 'כיסה' בעברית השומרנית הכוללת ובטקסטים ארמיים שנתחברו בזמן גיבושה של אותה עברית,¹¹ כלומר המאות השלוש-עשרה-הארבע-עשרה ואילך. ברם העדות השומרנית הקדומה ביותר הניתנת לתיארוך ודאי היא העדות העולה מתפילה שחיבר החכם השומרוני אב חסדה הצורי בן המאה האחת-עשרה.¹² עדות זו חשובה גם משום שבכתב היד בא גם תרגום ערבי של היצירה, אף כי נראה שלא יצא מתחת ידי המחבר ואין כאן מקום להאריך בזה. שלוש הופעות יש שם לפעלים ששורשם שג"ב, והן – על כתיבן ותרגומיהן – מוסיפות עוד על ידיעותינו. הראשונה: "השומיר אתי מתולדות יומי (אלחאפט' לי מן תולדות איאמי), ומהרות לילותי ישגיבני [נוסח קאולי: ישגבני] (ומן נתאג ליאליי יחגבני)". כאן הפייטן מבקש להודות לאל המסתיר אותו, משמש

10. הגזירה התניינית של נמ"ל מן מו"ל נעשתה כבר ברובד הקדום ביותר של עברית השומרונים, כלומר בקריאת תורתם (ראה הקונקורדנציה שהתקין בן-חיים בעואנ"ש, ד, עמ' 181, שורש נמ"ל).

11. לפי ששג"ב אינו מתועד למעשה בארמית בכלל, ולפי שאינו מזדמן כלל ברכבים הקדומים של ארמית השומרונים, נראה כי הופעתו בטקסטים ארמיים שומרניים מאוחרים היא בגדר אותם שקיעים מרובים של עש"ב שנשתקעו באותן היצירות שהועתקו מן המאה השלוש-עשרה-הארבע-עשרה ואילך.

12. אב חסדה זה היה רב מעש ורב לשון; מתחת ידו הוציא תרגום בערבית לתורה וספר הלכה, כתאב אלטבאח', הכתוב גם הוא ערבית. הוא כתב פיוטים בלשון הארמית, וכן חיבר תפילה הכתובה עברית שסגנונה יחיד במינו. התפילה כתובה עברית שהועשרה הרבה באמצעות שאלות מספרות היהודים: ספרי הנביאים והכתובים וסידור התפילות היהודי. קטע מן התפילה התפרסם באוצר הפיוטים הגדול של קאולי (עמ' 79), ונוסח שלם שלה, המלמד כי למעשה לפנינו מקבץ תפילות לכל אחד מימי השבוע, נתון בכתב יד שטרס פורסם ותצלומו נמסר לי באדיבותו של ידידי השומרוני ישראל בן גמלאל צדקה. דברים על אופי לשונה של התפילה הזאת אמרתי בכנס השלושים וחמישה של ICANAS – International Congress of Asian and North African Studies, שנערך בבודפשט ביולי 1997. הנוסח השלם, מלווה בתרגום ובהערות, עתיד להתפרסם בקרוב.

לו מחסה, מתוצאות (מתולדות) הלילה. השנייה: "ולשגבהו מאיבך ושנאיך" (ולאחגאבה ען אעדאיך ובאע'צ'יך; בקטע שאינו מצוי בקאולי). השלישית: "ואין מסתיר מראותו (ולא סאתר ען ריתתה), ואין משגיב משורו (ולא חאגב ען אדראכה), ואין מגן מחציו (ולא תרס מן סהאמה)". בשלוש השורות האחרונות, שהשנייה שבהן היא פרפרזה של הראשונה, מבקש הפייטן לומר שאין אדם היכול להסתיר דבר מראיתו של האל.¹³ ההקבלה של משגיב למסתיר בתוך הקשרם של הדברים האלה חושפת בבירור את משמעות שג"ב. כתיב הפעלים ישגיבני ומשגיב מלמד כי הבניין האקטיבי של שג"ב בעברית של פייטננו הוא הפעיל.¹⁴ ותרגומם באמצעות חֲבֵב מראה שאמנם 'הסתור וכיסוי' לפנינו. וזו המשמעות גם במבע "ולשגבהו מאיבך ושנאיך" אשר לכאורה עשוי להתפרש: "ולרוממו מאיבך ושנאיך". ולא כן. צדק אפוא טל שהביא במילונו "מרי שגבני מן הזידינים" (מתוך פיוט של עבדאל; קאולי, עמ' 215), ותרגמו: "אדוני, הסתירני מן הרשעים".

ראינו אפוא עד כמה ברורה היא משמעות נגזרי שג"ב בעברית השומרנית המאוחרת, שכולם זזה המשמעות והריהי 'כיסוי והסתור'. אם נאמץ את הדעה המקובלת שמשמעותו היסודית של שג"ב היא 'רוממות', הרי לנו מעתק משמעות טבעי מן הדבר הגבוה אל הדבר המכסה.¹⁵

ועתה יש לנו לשוב אל גילויי שג"ב במקרא וכן בעברית שלאחריו. אמנם רבות מהופעות שג"ב ניתנות להתפרש כמשמעותו היסודית של השורש, כלומר 'הרים', גם אם על דרך ההשאלה. כאלה הם למשל פועלי שג"ב שבניינים פֻּעַל כגון: "יִשְׁוּעַתְךָ אֱלֹהִים תִּשְׁגְּבֵנִי" (תה' סט, ל). באלה אין הכרח להציע את המשמעות הברורה המתועדת בעברית השומרונים, אף כי אין היא נמנעת, כמובן. משמעות מובהקת של 'רוממות' נמצאת הרבה אצל הפייטנים הראשונים ואצל חכמי ימי הביניים. כך, למשל, מפיט יוסף בן אביתור, בן המאה האחת-עשרה לערך: "ברוך אשר נשא ונשגב על רום שמי ערך" (פיוטי פתיחה, ברוך אשר קדמון נקרא, שורה 21). ואף כך: "למען נסתר שלשה במעי הדג במצולה [...] למען סגובים אשר חלצת ותושיע" (הושענות, שורה 27), ופייטן עלום שם מפיט בדומה לו: "למען סגובים שלשה השלכו לכבשן יחד" (למען אבי הכירך, פיוטים עלומי שם מחבר). הסגובים הרי הם רעי דניאל אנשי המעלה חנניה, מישאל ועזריה. ונמצא לנו כאן סגוב שם תואר לבני אדם, במקביל לנשגב מתוארי האל.

13. תן דעתך שהעריבת אדראכ מלמדת כי המתרגם תפס כאן "שור" לא כראייה סתם אלא כהבנה ותפיסה.

14. צורות עבר כגון שגב (ראה לעיל מה שהובא מת"מ) בוודאי אינן הפעיל. טל במילונו ניתחן כבנין קל. מן המקבילות בהפעיל ומן משמעות הפועל אפשר גם להניח שהן גזורות מפֻּעַל.

15. כשם שמצאנו, למשל, את سَقَف משמש בערבית במשמעים: 'שמים', 'גג' וכן 'היות גבוה' (ראה J. G. Hava, *Arabic-English Dictionary*, עמ' 326). אפשר שהוא מקביל אל שק"ף העברי שענינו 'ראה' ואף זה מתקשר אל גובה. ואולם לא ההשערה בדבר המשמעות העיקרית של השורש היא עיקר כאן, אלא העובדה שבשורש אחד מקופלות כמה משמעויות.

כנגד אלה מעוררי שאלה הם הפסוקים שלשג"ב יש בהם משלים, כגון "הַצִּילֵנִי מֵאִי־בִי אֱלֹהֵי מִתְקַוְמִי תִשְׁבְּנִי" (תה' נט, ב). אך בדוחק אפשר לקבוע שתשגבני כאן הוא 'תרוממני' או 'תגבירני'. ובוודאי אי אפשר לפרש מעניין ה'רוממות' כפשוטה את מופעי שג"ב שיש אחריהם מילת היחס מפני.¹⁶ כך בפירוש רד"ק לשמואל א כג, כה: "ועלה לסלע הזה שהיה במדבר להשתגב בו מפני שאל". אין "להשתגב מפני שאל" אלא "להסתתר מפני שאל", ורק ההסכמה הכללית כי פועלי שג"ב מתפרשים רק מעניין ה'רוממות' או ה'כוח' הביאה מילונאים גדולים ככך-יהודה לפרש את השתגב כאן: "שגב עצמו, התרומם".

לצד השתגב משמש בלשונו של רד"ק גם נשגב שימוש שעניינו 'הסתתר' במובהק. אף כאן המשלימים המפורשים מדברים בעד משמעות ההסתתר. הנה כמה כתובים משל רד"ק: שמואל ב כב, ב: "סלעי ומצודתי – שהייתי נשגב בו מאויבי"; מלכים ב טז, יח: "ולא היו נכנסין בו אלא דרך בית ה' להשגב בו מפני מלך אשור"; ישעיהו כב, כא: "דרך בני העיר לעלות לגגות ולמגדלים בעת שיבאו להם האויבים ויכנסו בעיר בחזקה יעלו לגגתם להשגב בהם, או להלחם בהם אל נפשיהם אם יוכלו";¹⁷ הושע ח, יד: "ויבן היכלות – להשגב בהם מפני האויב"; חבקוק ב, ד: "ובחן"¹⁸ להשגב שם מפני האויב [...]. אבל הצדיק לא יצטרך להשגב במבצר כי באמונתו יחיה". וכן דברי מצודת דוד על עמוס ד, ג: "והשלכתנה ההרמונה – תהיינה רדופות ונשלכות אל הארמון להשגב שמה". אמנם בדברים אלה על הכתוב בעמוס אין מילת יחס שתקבע במסמרות את משמעות הפועל, אך הקשרם של הדברים מלמד כי בוודאי לא הושלכו הנשים אל ההרמון כדי ל"התרומם" שם ולא כדי ל"התבצר", אלא כדי שתהיינה נסתרות שמה.

את עניין ההסתתר מותר אפוא לראות גם בלשונות של רד"ק שאין בהם מילת יחס המפורשת מפני ושהקשרם פותח פתח לגוון אחר של נשגב: שמואל ב כ, יד: "ובסוף נכנס באבל שהיא עיר ומבצר וחשב להשגב בה". מלכים ב ג, כו: "נסו מפניהם וחשבו להשגב בעיר הזאת". ירמיהו ד, כט: "ויצאו מהערים להשגב במקומות הגבוהים". אבל גם רד"ק לא התעלם מן ה'חוזק' העשוי להיות נתון בשג"ב, וזה עולה מפירושו לישעיהו כב, כה: "ומבצר משגב – סמוך על סמוך, וכן מספר מפקד העם, והדומים להם". על כן להשגב בלשונו, שאין אחריו מילת יחס והקשרו פתוח, עשוי להתפרש 'להתבצר'.

16. על מעמדה של מילת היחס בקביעת המשמעות ראה להלן.

17. תן דעתך: "להשגב בהם" או "להלחם בהם". אם כן, הפירוש אינו יכול להיות להתבצר או להילחם, ששני הדברים האלה אחד הם, אלא: או להסתתר או להילחם.

18. פֶּחֶן – כמו חוֹמָה, כמו דִּיק, כמו שור – גזור משורש שמקופלים בו משמע ראייה מזה, משמע חומת מגן (גבוהה) מזה. והזכירני ד"ר מרדכי מישור גם את מִגְדָּל, שאפשר שהוא גזור מן דג"ל ('ראה').

שימוש מובהק של נשגב שפירושו הוודאי 'הסתתר' משתקף בנוסח דבריו של בן דורו, רמב"ן איש קטלוניה. בפירושו לבראשית לג, יז כתב: "ויבן לו בית – שכנה לו בית גדול ובו מגדל עז להשגב בו מפני עשו". ומעל לכל ספק הם דבריו לשמות כג, כח שעולה מהם הקבלה בין נשגב מזה לנסתר מזה: "והזכיר הכתוב החוי והכנעני והחתי – דרך קצרה, והכוונה בכל הנזכרים למעלה. והנכון בעיני כי שלשה אלה לא יצאו רובם במלחמה ולא נפלו הם בחרב והיו נשגבים במבצרים, ושלח בהם רק את המות הזה [...] והוא מה שאמר במשנה תורה (דב' ז, כ) וגם את הצרעה ישלח ה' אלהיך בם עד אבוד הנשארים והנסתרים מפניך". ה"נשגבים במבצרים" הם אפוא "הנסתרים מפניך".

ועוד אנו מוצאים אצל רמב"ן ואחרים נשגב הבא בצמד עם סוד והעלם. למשל בפירוש לויקרא יח, כה: "תדע סוד נשגב ונעלם". וכן רבינו בחיי על בראשית לו, לט: "הדברים עמוקים נשגבים ונעלמים עומדים ברומו של עולם". והרי כבר בגוף המקרא הקבלה גמורה בן שג"ב להסתר, וזה בתהלים קלט, ו: "פליאה דעת ממני נשגבה לא אוכל לה".¹⁹

ומשמעות ההסתר עולה גם מדברי ראב"ע למשלי כט, כה: "ישוגב – השם ישגבהו מפני המחיר". אבל כמו רד"ק, שניכרת בדבריו הבחנה בין פירושו לשג"ב, שהוא מעניין ה'רוממות', לבין שימושו שלו בכתיבתו, שהוא מעניין ההסתר, כן ראב"ע. בפירושו לתהלים נט, ב: "תשגבני – אתה משגבי כי הייתי במקום שפל"; וכן שם סב, ג: "וטעם לא אמוט אל תהום רבה הפך משגבני".

שלושה מן הגדולים שבפרשני המקרא של ימי הביניים – רד"ק, רמב"ן וראב"ע – עושים אפוא שימוש בנשגב שהוא 'נסתר', גם אם איש מהם לא רואה במקרא עצמו משמעות זו.

בשימוש זה קדם להם רס"ג, שבתפילה המכונה "הבקשה הראשונה" הוא מפייט כך: "אל מסתתר מעיני כל חי ונשגב ונפלא מראות כל יצורים" (סידור רס"ג, עמ' מח). וכן הוא מפייט ב"בקשה השנייה": "אחד מיוחד בכל שמותיך ונשגב בכל דרכיך ונפלא בכל מעשיך ונעלם מעיני כל חי ועין לא תשורר" (שם, עמ' סד²⁰). הנותן דעתו אל המופע הראשון של שג"ב בעברית השומרונים שיצא מתחת ידי אב

19. פלא עניינו 'הסת' ו'העלם'. בארמית השומרונים, למשל: "חכום כסיאתה דרו מן לא פלי" (= יודע הנסתרות, שרו ממך לא נסתר; עראנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 292, וראה הערת המהדיר למקום); "אה מן דפלא מן מצפית כל עמיו" (=הי, מי שהוא חברי מראית כל רואה; שם, עמ' 103).

20. שני נוסחי תרגום לערבית של התפילה הזאת בצירוף המקור העברי פרסם ד' בן-חיים במאמרו "בקשה לרב סעדיה גאון – תפילה שומרנית", בתוך *Jāhiliyya and Islamic Studies in Honour of M. J. Kister Septuagenarian*, Jerusalem Studies in Arabic and Islam, 9, Jerusalem 1987, עמ' 1–38. הוא הראה שאחד מן הנוסחים שומרני, ואף ציין שם, בהערות 9–18 לתרגום השומרני של התפילה, כי "ואלמחתג'ב (כך בתרגום הערבי שומרני שם) מכון לנשגב".

חסדה ("ואין מסתיר מראותו, ואין משגיב משורו"), יראה עד כמה תלויים דבריו של הפייטן השומרוני בדבריו של הגאון,²¹ ובכך לא אמרתי שמשמעות שג"ב בעברית השומרונים היא עצמה באה לה מן היהודים באמצעות רס"ג. אשר לרס"ג, אפשר כי ראה בגוף המקרא עצמו פועל מן שג"ב שעניינו 'הסתר'. בתרגומו הערבי למקרא העמיד כנגד שגבו שבאיוב ה, יא ("לשום שפלים למרום וקדרים שגבו ישע") את חג'ב, כלומר: 'הסתיר', כמו המתרגמים השומרונים.²²

ולא רס"ג היה הראשון. מאות שנים לפני מגלה העברית את משמעות ההסתר, וזה כבר בספרות ההיכלות: "מלך, רם ונשא נשגב ונפלא ידיד וישיש ישר ונאמן יקר ונכבד חזק ואמץ צדיק ואמת קדוש וטהור" (היכלות רבתי, פ כה, הל א), והזוגות שמרכיביהם נרדפים מלמדים על משמעותם.²³ וברור יותר הוא הציור הזה: "[...] כיון שהגיע משה למקום אבן ספיר יצאת אש סגובה [...] וסג]בה עליו על משה", ופירושו: יצאה אש נסתרת וכיסתה את משה.²⁴

בינתיים, באמצע המאה התשיעית לערך, מפייט שלמה בן סולימן דברים שתמונתם כתמונה העולה מדברי הפייטנים השומרונים וממדרש תיבת מרקה המתארים את משה הנסתר במרומי הר סיני. למזלנו יש בידינו שלוש גרסאות מדברי הפייטן: "חש ועל [עלה] להר סיני סתור [קרא: סְתוּר] בסתרי ענני". כנגד סתור יש גרסה סותר (קרא: סְתַר), וגרסה אחרת הריהי סוגב. הרי לנו שג"ב שמשמעות ה'הסתר והכיסוי' שלה מוחשית לגמרי.

בין תקופת הפיוט העברי הקדמון לעברית השומרונית המאוחרת של ימי הביניים ולעברית של פרשני המקרא היהודים באותה תקופה מתוח אפוא קו ברור של שיתוף ומשמעותו הנסתרת של נשגב תלויה עליו. ומתחת לכל אלה רובצת הספרות הגדולה של חז"ל שאינה מכירה כלל בשג"ב.²⁵

21. לאב חסדה השומרוני מיוחס אחד הנוסחים של התרגום הערבי-שומרוני לתורה שמרובות בו השפעות מן ה'תפסיר' של רס"ג (ראה ח' שאחדה, התרגום הערבי לנסוח התורה של השומרונים, א, ירושלים תש"ן, עמ' טו). וראה ההערה הקודמת.

22. וכן, כפי שציין לפניי תלמידי טל קיטנפלדן, בעוד מקומות: כנגד נְשָׁאָבָה שבתהלים קלט, ו – "ואנחג'בת": כנגד "ישועתך אלהים חשגבני" שבתהלים סט, ל – "אללהם אחג'בני בגות'ך", וכן העמידני על דברי אלפסי ב'כתאב ג'אמע אלאלפאט": "אשר שגבה ממנו אלתי אנחג'בת. ומת'לה בחומה נשגבה. משגבי. ונשגב י"י. כלה יתקצ'י חג'בה" (מהדורת שז"ל סקוס, ב, פילדלפיה 1945, עמ' 306). שורש חג'ב הערבי עומד כנגד שג"ב גם בכתב יד רואין של ספר השורשים של ריב"ג (ציין זאת נ' אלוני, האגרון לרב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ט, עמ' 352-353).

23. למשמעותו של פלא ראה הערה 19.

24. P. Schäfer, *Geniza-Fragmente zur Hekhalot-Literatur*, Tübingen 1984, עמ' 175. ההשלמות בתוך הסוגריים הן של המהדיר.

25. ישגבני שבבבלי תמורה טז ע"א קשה ומסופק, וראה הערת טור-סיני במילון בן-יהודה, ערך "שגב", עמ' 7522.

בירור משמעותו הנסתרת של שג"כ אינו שם קץ לקשייו של המילונאי המבקש עתה לסדר במילון את משמעויותיו של השורש הזה. התוהה על הלבטים ברישומה של משמעות שלכאורה ברורה כל כך, ייתן את דעתו למושג "משמעות נספחת" שטבע בשעתו חוקר התחביר והסמנטיקה אליעזר רובינשטיין ז"ל. הוא נזקק למושג הזה בתוך ליבונו של סוגיה רבת עניין המפגישה את התחביר עם המילון, וראוי להביא כאן את עיקרי דבריו.²⁶ רובינשטיין הבחין בין "משמעות בסיסית" של פועל ל"משמעות נספחת" שלו. לשם הדגמה עימת את הפעלים בנה והרים זה עם זה. בפסוק "וּבְנִיתִי לוֹ בַּיִת נֶאֱמָן" (שם"א ב, לה) אמנם יש משלים – לו – לפועל בנה, ומשלים זה מוסיף לפועל בהקשרו זה את הרכיב הסמנטי "גרימת בעלות", אבל המשמעות של הפועל בנה גם במשפט זה אינה משתנה, והדבר הזה ניכר, למשל, בתרגומים האנגליים למקרא המעמידים כנגד בנה גם במקום הזה את הפועל build. "גרימת הבעלות" כאן אינה אפוא יותר מ"משמעות נספחת", ובתור שכזו אין היא ראויה לבוא במילון העברי כחלק ממשמעויותיו של הפועל בנה. כנגד זה שונה מעמדו של הפועל הרים בפסוק: "וַיִּהְיֶה מֶכֶס לְה' מֵאֵת אֲנָשֵׁי הַמִּלְחָמָה" (במ' לא, כח). כאן מצביע השינוי במבנהו התחבירי של הפועל הרים על שינוי מהותי במשמעותו: מן המשמעות הרגילה 'העלה' (ובלשון המחבר: 'גרם תנועה כלפי מעלה'), הבא לידי ביטוי במקרים מוחשים כגון "וַיִּהְיֶה אֵת הַדָּשָׁן" (וי' ו, ג), חל מעתק סמנטי לעבר קבוצת פועלי הנתינה. התרגום האנגלי ל"וַיִּהְיֶה מֶכֶס לְה' מֵאֵת אֲנָשֵׁי הַמִּלְחָמָה" אינו אפוא elevate, אלא contribute או offer. מבחינה סינכרונית נתרוקן אפוא הפועל הרים במשמעותו החדשה מן הרכיב הסמנטי 'רוממות' שהיה בו לכתחילה. ואין צריך לומר שעל המילונאי לרשום את המשמעות החדשה הזאת במילון העברי.

אבל לא תמיד יוכל המעיין להכריע בקלות מהי "משמעות נספחת" ומהי משמעות עצמאית, שכאמור יש לה מקום במילון. הנה עוד פסוק, למשל, שהביא רובינשטיין עצמו במאמר הנזכר: "וַאֲקָרַע אֶת הַמַּמְלָכָה מִבֵּית דָּוִד" (מל"א יד, ח). הוא רשם את הפועל קרע במופעו זה בין הפעלים ש"גרימת הבעלות" שבהם היא משמעות נספחת (בלבד). כלומר, גם בפסוק זה הוא רואה את קרע במשמעותו הרגילה, כמוכן בשימוש מטפורי, "בין אם נראה כאן פאראפראזה של קרע ולקח ובין אם נראה כאן פאראפראזה של לקח על-ידי קריעה".²⁷ השקפה זו על קרע אמנם עולה מסידור השורש הזה במילונו של בן-יהודה, שאינו מוצא בקרע יותר ממשמעות אחת,

26. הדברים נידונו במאמרו "משמעות בסיסית, משמעות ספציפית ומשמעות נספחת", הספרות 24 (תשל"ז), עמ' 63–69. הם שבו ונתפרסמו בתוך: א' רובינשטיין, תחביר ומשמעות – עיונים בלשון המקרא ובעברית החדשה, בעריכת א' בורוכובסקי ופ' טרומר, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 25–13.

27. שם, עמ' 21.

וממילא לא נמצא בו הפסוק הזה מעמיד משמעות לעצמה, אלא הסתפק בהבאתו ובציון "בהשאלה" לפניו. ואולם לא מעט מעיינים בלשון יראו כאן את המשמעות הנספחת לכאורה 'לקח' ספוגה היטב במשמעות הפועל והופכת למשמעות קבועה של ממש, העומדת ליד משמעותו הראשונית. כזו היא מכל מקום השקפתם של בד"ב הרואים להפריד, במשמעות מס' 2 בערך "קרע", את המשמעות הזאת מן המשמעות הרגילה של קרע. כך נהג גם אבן-שושן שהגדיר את המשמעות הזאת (השנייה במניין משמעויות "קרע" במילונו) כך: "עקר, לקח בחזקה, הוציא מידי". "קרע מעל" עומד אפוא בין פעלים שהכול מסכימים עליהם שמשמעותם הנוספת "נספחת" בלבד, כגון "בניתי לו בית",²⁸ לבין פעלים שהכול מסכימים עליהם שחלה תזוזה של ממש במשמעותם, כגון "והרמת מכס לה".

לעיון מעין זה ראויות גם הופעותיו של שג"ב בעברית. הקורא העברי חש מיד כי חלה תזוזה של ממש במשמעותם של פעלי שג"ב המצריכים את מילת היחס מפני, והריהי מהותית יותר, בעלת ערך מילוני, מן המשמעות הנספחת שב"בניתי לי בית" ושב"קרע מעל". שיעורו של "השתגב מפני שאול" (וכמוהו "להשגב מפני עשו") אינו כשיעורו של "בנה לו בית", שהרי בשני משמעות הבנייה, משמעותו הראשונית של הפועל, נשארה עיקר. ואילו "השתגב מפני" הריהו כ"הרים (תרומה, מכס) לפלוני", שמשניהם התגובה משמעות ה'רוממות' שהיה בהם לכתחילה. הפעלת מנגנון ההמרה הטבעי הנטוע בדובר – אותו מנגנון שכידוע הוכח כוחו בקביעת מעמדם של רכיבי לשון אחרים – היא המעמידה כנגד "השתגב מפני שאול" מבעים מעין "הסתתר מפני שאול", ובה בעת מונעת מן התודעה מבעים מעין *התרומם מפני שאול". הרי לנו כאן משמעות של ממש שהלשון הכריזה עליה באמצעות מילת היחס המסוימת מפני. משמעות זו אינה בגדר "משמעות נספחת" הנטפלת לעיקר משמעות המילה, שאינה משתנה, אלא היא משמעות עצמאית הכופה על המילים הבאות אתה ארגון תחבירי מוגדר מאוד.

עלה אפוא מעיוננו כי יש לרשום במילון את המשמעות 'הסתתר' הנתונה בתוך נשגב והשתגב בעברית של הפייטנים הקדומים ובעברית של ימי הביניים, הן עברית של יהודים הן עברית של שומרונים. אבל המבקש לרשום את משמעויות השורש הזה לפי סדר זמני הופעתן בתולדותיה של העברית עדיין יסתפק אם כבר בלשון המקרא היה עניינו של שג"ב 'הסתר'. כתוב מקראי כגון "מִמֶּתְקִימִי תִשְׁבְּגִנִּי" עשוי ללמד כי לא יש מאין הופיעה בימי הביניים משמעותו הנסתרת של שג"ב.

28. משמעות נספחת שאין לה מקום במילון ימצא הקורא גם בפעלים שבמשפטים אלה: "ציירת לך פרח"; "קניתי לך ספר"; "שחית לך את הקפה"; "כתבתי לך סיפור"; "הלחנתי לך שיר". המשלים לך בכל אלה לא שינה את המשמעות של הפעלים צייר, קנה, שתה, כתב, הלחין (אני מודה לתלמידיי אורי מור ומיכל הורביץ שהמציאו לי משפטים אלה).

כתובת קבר דו־לשונית משבא

על יהודים בעת העתיקה שישבו בשבא ובחמיר ידוע שנים רבות.¹ כתובות דרום-ערביות המזכירות את ישראל ואלוהיו ידועות מאז סוף המאה התשע-עשרה.² ב-1969 וב-1970 נתגלו בתימן שתי כתובות בתי כנסת עתיקות: האחת, כתובת דו־לשונית, שבאית-עברית, מסוף המאה הרביעית, נמצאה בבית אלאשואל, כ-15 ק"מ מט'פאר בירת חמיר. האחרת, מבית אלחאצ'ר, לא הרחק מצנעא, היא הקטע העתיק הגדול ביותר של רשימת כ"ד המשמרות.³ בראשית המאה השישית שלט בחמיר מלך יהודי בשם יוסף ד'ר נואס, והיו לו קשרים הדוקים עם יהודי טבריה.⁴ לפני כשנתיים פרסמתי מצבת קבר של "יוסה בר אופי דגו [שנפטרו] בטפר מדינתה בארעהון דחמיראי ונפק לארעה דישראל". המצבה נמצאה בצוער וזמנה 470 לספירה.⁵

לאחרונה הובאה לידיעתי כתובת דו־לשונית חדשה: ציון קבורתה של לאה בת יהודה, חרות בלוח של בהט (אלבסטר). ארבע שורות נחרתו בכתב סופרים יהודי מהודר ושלוש שורות גולפו בקפידה רבה בכתב הדרום-ערבי. על פי הכתב, הן היהודי הן הדרום-ערבי, אפשר לייחס את הכתובת למאה הרביעית.⁶ וזו לשון הכתובת בארמית ובעברית:

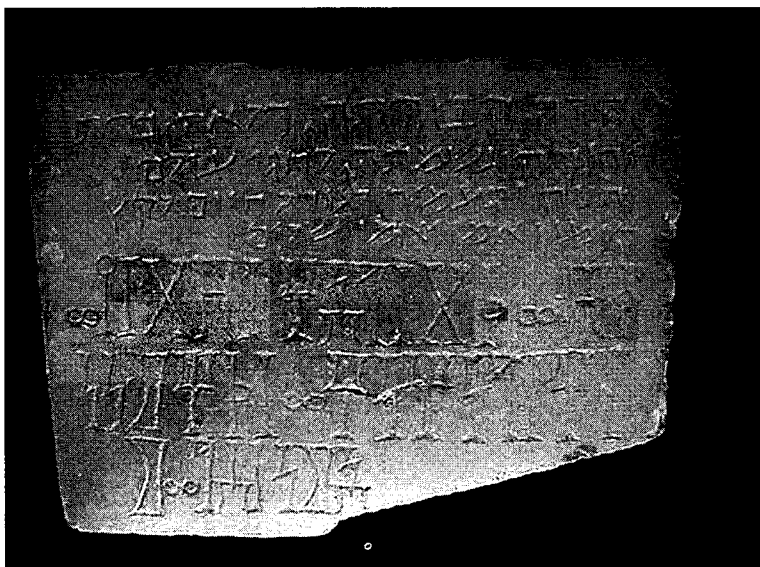
הדה קבורתה דלאה ברת
יהודה נשמתה לחיי עולם

1. ח"ו הירשברג, "היהודים בארצות האסלאם", פרקים בתולדות הערבים והאסלאם, בעריכת ח' לצרוס-יפה, תל-אביב תשל"ג, עמ' 263-265; י' פרידמן, "התקופה הטרנס-אסלאמית", שם, עמ' 13-14.
2. G. Garbini, "Frammenti גם ראה *Corpus Inscriptionum Semiticarum*, IV, no. 543 epigrafici sabeï, II", *Annali Istituto Orientale di Napoli* 33 (1973) עמ' 590, מס' 7.
3. ראה י' נוה, על פסיפס ואבן: הכתובות הארמיות והעבריות מבתי-הכנסת העתיקים, ירושלים תשל"ח, עמ' 140-143, מס' 105-106; י' נוה (עורך), מיקראה על כתובות יהודיות, ליקוטי תרביץ, ב, ירושלים תשמ"א, עמ' 253-287.
4. ראה ח"ו הירשברג, "מר זוטרא ראש הסנהדרין בטבריה", ארץ כנרת, ירושלים תשי"א, עמ' 81-82; ספר הישוב, בעריכת ש' קליין, א, ירושלים תשצ"ד, עמ' 64-65.
5. י' נוה, "שבע מצבות חדשות מצוער", תרביץ סט (תש"ס), עמ' 624-627, מצבה כד.
6. תודתי נתונה לד"ר עדה ירדני על שניתחה את הכתב היהודי.

ותנוח ותעמוד לגורל חיים לקץ
הימין אמן ואמן שלום

וזה נוסח הטקסט השבאי:

קבורת | לאה | בת | יו
דה | לנחנהו | רחמן
אמן | שלום

הכתובת פותחת בנוסח ארמי "הדה קבורתה דלאה ברת יהודה". גוף הכתובת כתוב בשפה המדוברת, ארמית, ובהמשך לשון התפילה היא עברית. תופעה זו ידועה היטב מכתובות בתי הכנסת ומכתובות הקבר של התקופה. הנוסח העברי מסתמך על דניאל יב, ב: "ורבים מישני אדמת עפר יקיצו אלה לחיי עולם ואלה לחרפות לדראון עולם", ועל פסוק יג: "ותנוח ותעמוד לגורלך לקץ הימין".⁷

האמונה בתחיית המתים מרומזת כבר בכתובת על ארון מתים מבית שערים

7. על הנוסח "נשמתו/נשמתה לחיי עולם", המופיע בכתובות קבר עתיקות בווינוסה, בטורטוסה שבספרד ובמצרים התיכונה, ראה ח' ביינארט, "שתי כתובות 'שלום על ישראל' מספרד", ארץ ישראל ח (תשכ"ז), עמ' 301-303.

"עמדית[ן] עם הצדיקים"⁸. היא מצויה במצבות מצוער, בעיקר במשפט "יתעורר לקול משמיע שלום"⁹ (ראה יש' נב, ז ונחום ב, א, "מבשר משמיע שלום"). במצבה מבעלבך כתוב: "הוא יבנה אתו [את בית המקדש] ויקיץ ישניה עמו"¹⁰ ובאחת המצבות העבריות מווינוסה כתוב: "ויקיצתו ביקיצת ישיני [עפר וז] כרונו לברכה עם צדיקים וטו[בים]"¹¹. שתי המצבות מן המאה התשיעית.

שתי הכתובות הדו־לשוניות – זו מבית אלאשואל וזו הרואה אור לראשונה במאמר זה – הן מן המאה הרביעית. גויטיין מסיק מתוארי האל בכתובת הדו־לשונית מבית אלאשואל, "שהאידיאות על המוות והעולם הבא היו בראש התודעה הדתית"¹². לפני שנדרן בנוסח השבאי של הכתובת החדשה, נציג את תרגום הכתובת השבאית מבית אלאשואל:¹³

1. יהודה יכף¹⁴ בנה, יסד והשלים את ביתו "יכרב"¹⁵ ממסדו ועד טפחיו
  2. בכוחו ובחסדו של אדונו, שברא נפשו, אדון החיים והמוות, אדון
  3. השמים והארץ, שברא הכול, ובעזרת עמו ישראל, ובייפוי כוח מאת אדונו
  4. ד'רא-אמר אימאן, מלך שבא וד'רידן וחצ'רמות וימנת, ובייפוי כוח מאת [...]
  5. [...] ובני שבטו. ושלא יהיו פגעים למעונו ולמכון המלך, למקדש [...]
- במרכז הכתובת, במונוגרמה האמצעית, חרות בעברית:

כתב יהודה
זכור לטוב
אמן שלום
אמן

נחזור נא אל הנוסח השבאי של הכתובת הדו־לשונית החדשה. רחמן הוא תוארו

8. ראה נ' אביגד, בית שערים, ג, ירושלים תשל"ב, עמ' 177–178.
9. ראה נוח (הערה 5 לעיל), מצבות כ, כב, כג.
10. ראה A. F. Naccach, "A Ninth Century Judeo-Aramaic Epitaph from Ba'albak", *Orientalia* 58 (1989) עמ' 243–245, וכן י' נוח, "מצבות מצוער", תרביץ סה (תשנ"ה), עמ' 493.
11. מ"ד קאסוטו, "הכתובות העבריות של המאה התשיעית בוינוסה", קדם ב (תש"ח), עמ' 107, מס' 5, שורות 8–9.
12. ש"ד גויטיין, "כתובת דו־לשונית חמירית-עברית", תרביץ מא (תשל"ב), עמ' 155 (=ליקוטי תרביץ, ב [הערה 3 לעיל], עמ' 257).
13. התרגום מבוסס על גויטיין (הערה 12 לעיל) ועל מילר; ראה R. Degen and W. W. Müller, "Eine hebräisch-sabäische Bilinguis aus Bait al-Ašwal", *Neue Ephemeris für semitischen Epigraphik*, 2, Wiesbaden 1974 עמ' 117–123.
14. יכף הוא שם משפחה שבאי של יהודה.
15. יכרב ובשורה 5 מכרבן (=המקדש) מהשורש השבאי "כרב" = 'הקריב', 'הקדיש'.

של האל בכתובות שבאיות של יהודים ונוצרים.¹⁶ הנו"ן הנוספת לאחר רחמן מציינת יידוע.¹⁷

בניגוד לכתובת מבית אלאשואל, בכתובת החדשה אין השבאית לשון תקנית. יש בה צורות עבריות: קבורת, בת (במקום בנת), סלום, שאינן ידועות משבאית.¹⁸ במילה לנחנהו הלמ"ד התחילית והנו"ן הסופית (שלפני הכינוי הו) עשויות לציין איור (יוסיב).¹⁹ זהו בדרך כלל כינוי חבור של הנסתר, אך הוא עשוי לשמש גם את הנסתרת.²⁰ האיור מבוטא בשבאית על ידי ל- לפני צורת מקור או אימפרפקט. אם האיור מבוטא באימפרפקט, בדרך כלל באה נו"ן בסוף. הצורה לנחנהו, וללא הכינוי החבור, לנחן, קשה. אם נוסיף י נקבל צורת איור עם אימפרפקט ואז גם הנו"ן במקומה: "ל' > י-נחנהו רחמן" = 'לו (הלוואי ש) יניח אותה הרחמן'. ראה בכתובת מווינוסה, מס' 6, שורות 6-8: "המקום יניח נפשו עם הצדיקים בגן עדן".²¹ אפשרות אחרת, סבירה פחות: לן = 'כאשר', 'אחרי ש-', 'מפני ש-';²² חנ' מלשון חנ"ן, היינו 'אחרי שחנן אותה הרחמן'. השווה לכתובת וינוסה, מס' 9, שורה 3 ואילך: "בקשו עליו רחמים מלפני יוצרו כדי שתתרחמו לפני יוצרכם". אולם יש להדגיש ששני השורשים, הן נו"ח הן חנ"ן, אינם רגילים בכתובות השבאיות.²³ נראה שהכותב השתמש בשורש העברי נו"ח בנטייה דרום-ערבית ואגב כך שיבש את המילה.

כאמור, המילים קבורת, בת, סלום וגם לנחנהו מעידות שהכותב לא שלט בלשון השבאית, אך היה סופר אומן שהצטיין גם בחריטת אותיות שבאיות.

16. ראה הגלוסר אצל K. Conti Rossini, *Chrestomatia Arabica Meridionalis*, *Epigraphica*, Roma 1931 עמ' 240a.
17. ראה A. F. L. Beeston, *A Descriptive Grammar of Epigraphic South Arabian*, London 1962, עמ' 31.
18. ראה הגלוסר של קונטי רוסיני (הערה 15 לעיל) והמילון של ביאלה: J. C. Biella, *Dictionary of Old South Arabic Sabaean Dialect*, Harvard Semitic Studies, 25, Chico, 1982.
19. ביסטון (הערה 17 לעיל), עמ' 26.
20. שם, עמ' 44.
21. קאסוטו (הערה 11 לעיל), עמ' 108.
22. קונטי רוסיני (הערה 16 לעיל), עמ' 173; ביאלה (הערה 18 לעיל), עמ' 261-260.
23. במילונים הנזכרים אינם מצויים השורשים האלה. פרופ' גרעון גולדנברג הפנה את תשומת לבי לצורה מן השורש נו"ח, המופיעה כנראה בהקשר של קבורה. ראה A. F. L. Beeston et al., *Sabaic Dictionary (English-French-Arabic)*, Louvain-la-Neuve-Beirut 1982 עמ' 101.

שם העצם בארמית של התלמוד הבבלי לפי מסורת תימן

הקדמה

הבעיה המרכזית בחקר הרבדים העתיקים של העברית ושל הארמית היא, שאין בכתיב אלא מקצת מן הדרוש לתיאור הלשון – העיצורים ולעיתים גם מעט תנועות. המכפל ורוב התנועות אינם נתונים בכתיב, ולשם התיאור הלשוני יש לשחזרם. גם הארמית הבבלית אינה יוצאת מכלל זה, וכבר התחבטו ראשי המדברים איך לשחזר את בניין הלשון הארמית הבבלית.¹ המקורות המנוקדים בארמית בבליית מעטים הם, ובהם רק כתבי יד ספורים מספרות הגאונים שיש בהם ניקוד חלקי ומעט מילים מנוקדות הפזורות בכתבי יד ובקטעי גניזה.

מקור איתן להגיית הארמית הבבלית נמצא במסורת החיה של בני תימן, שקריאתם מדוקדקת הן בעברית הן בארמית ונשתמרו בה קווים עתיקים רבים. בזכות ניתוקם של התימנים מעדות אחרות נשתמרה מסורתם בלא תערובת של מסורות אחרות, ומיוחדים הם גם בהקפדה על מסורת הגייה המונחלת מדור לדור במסורות ובחומרה יתרה. דיוקם של בני תימן ניכר לא רק במסורת החיה בפיהם אלא אף בכתבי היד של התלמוד שנשתמרו בתימן, שגם נוסחם נבדק ונמצא מעולה, בין במסורת הלשון בין בנוסח הסוגיות.²

בימים אלו הופיע ספר חדש המתאר את השם בארמית הבבלית לפי מסורת תימן, שנכתב בידי שני מחברים, פרופ' שלמה מורג ז"ל ויידל לחיים ארוכים ד"ר יחיאל קארה.³ אף על פי שספרות ענפה נכתבה על הארמית הבבלית, נתקפח תחום השם וכמעט שלא נמצאו לו גואלים, ומלבד התיאורים שבספרי הדקדוק לא הוקדש לו מחקר מקיף. ספר זה גודר אפוא פרצה של ממש בחקר הארמית הבבלית בתאורו את השם לפי המסורת הטובה והנאמנה של בני תימן.

1. ראה למשל י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבליית, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים ותל-אביב תשכ"א, עמ' 17.
2. לעניין הנוסח ראה את סיכומו של מ' סבתו, כתב-יד תימני למסכת סנהדרין (בבלי) ומקומו במסורת הנוסח, ירושלים תשנ"ח, עמ' 1 הערה 6.
3. ש' מורג וי' קארה, ארמית בבליית במסורת תימן: שם העצם, עדה ולשון, כד, הוצאת המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל והוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים תשס"ב, כג+409 עמודים.

בחלקו הראשון של המאמר אתאר את הספר, את חשיבותו לקידום המחקר ואת שיטתו, ואוסיף הערות ביקורת על פרטים ועל כללים. בחלק השני יובא עיון קצר בתחום מתחומי השם בארמית הבבלית לפי מסורת תימן. עיון זה בא להדגים קווים אחדים באופייה של מסורת תימן בתחום השם, שעם הופעת הספר נפתחה הדרך לחקירתו.

הספר וחשיבותו

שני המחברים הם מגדולי המומחים בתחום. פרופ' שלמה מורג ז"ל היה אחד המייסדים של חקר מסורות הלשון של עדות ישראל, ובעיקר נודע כחוקר המובהק של מסורת תימן. ידוע ספרו החשוב על העברית שבפי יהודי תימן,⁴ ובתחום שאנו עוסקים בו כאן, הארמית הבבלית, תיאר את מערכת הפועל לפי מסורת קריאת התלמוד בתימן.⁵ תלמידו, ד"ר יחיאל קארה, תיאר את מערכת הפועל של הארמית הבבלית על פי כתבי היד התימניים של התלמוד.⁶ שני המלומדים הללו העמידו אפוא את מערכת הפועל של הארמית הבבלית לפי מסורת תימן על שני ענפיה – כתבי היד התימניים מזה, המסורת החיה של קריאת התלמוד בתימן מזה.

הספר המשותף של שני החוקרים המונח לפנינו הוא המשך של מפעלם, והפעם בתחום השם. בספר הזה נאספו, נערכו וסווגו למשקליהם כל השמות המשמשים בארמית הבבלית מכל התלמוד הבבלי לפי מסורת תימן המשוקעת בניקוד התלמוד שניקד הרב יוסף עמר בעבודתו הגדולה.⁷ לדאבון הלב, לא זכה פרופ' שלמה מורג לראות את פרי מעשיו ונפטר לבית עולמו בעיצומה של העבודה. זכה התלמיד, ד"ר יחיאל קארה, להשלים את המלאכה ולברך על המוגמר.

אף שמתחילה עלה במחשבה לכלול כמה מקורות תימניים, נצטמצם הספר לתיאור המילים המופיעות רק בניקודו של הרב עמר לתלמוד. כיוון שכנראה נאסף חומר נוסף, נראה שספר זה מכיל רק את ביכורי המחקר הזה, ובעקבותיו ודאי יבואו ספרים נוספים או כוללים יותר.⁸ עוד צמצום שהוחלט עליו הוא שלא לעבד את החומר לכלל דקדוק של ממש; אין כאן משקל היסטורי, השוואות לניבים אחרים וללשונות אחרות, התניות פונולוגיות ומורפולוגיות המסדירות את יחס המשקלים זה לזה וכיוצא באלו, והחומר רק מוצג כנתינתו בניקודו של עמר כשהוא ממזין למשקליו. אך כל הנזקק לבירור פרט בדקדוק הארמית הבבלית וכל מי שנתנסה

4. מורג, העברית.

5. מורג, ארמית.

6. 'קארה, כתבי-היד התימניים של התלמוד הבבלי: מחקרים בלשונם הארמית, עדה ולשון, י, ירושלים תשמ"ד.

7. ראה עמר.

8. ראה הקדמה, עמ' ז.

באיסוף פרט או כלל בתחום השם לפי מסורת תימן, יודע מה חשובה היא אף הצגה ראשונית זו של הדברים.

ראשית, המבקש לדעת איך נהגית מילה לפי מסורת תימן אינו צריך עוד לטרוח, לחפש בקונקורדנציה ואחר להפך בכרכיו של עמר ולתור אחר כל היקרויות המילה. כל מילה מסודרת כאן במקומה, ולפי המפתח המפורט, שאין צורך לחשיכותו, ניקודה של המילה מזומן מיד. ואם נוקדה המילה בכמה דרכים ברחבי התלמוד, הרי כאן ניתנו כל הדרכים בספר אחד, ובעזרת המפתח קל להתחקות על דרכי הניקוד. שנית, המבקש למצוא את כל המילים השייכות למשקל מסוים, לא הייתה לו עד כה למעשה כל דרך, שהרי גם אם ילך לו אצל דקדוקו של לויאס, ייטול את המילים השייכות לאותו משקל ויבקש לבדוק אצל עמר – כלל אין מובטח לו שהמילים השייכות למשקל זה לפי אותו דקדוק הן המילים השייכות למשקל זה לפי מסורת תימן. קרוב לוודאי שחלק מן הרשימה שייך למשקלים אחרים, ומילים מרשימות אחרות שייכות למשקל זה. רק לפי ספר זה יכול אדם לסקור את כל המילים השייכות למשקל מסוים לפי מסורת זו.

שלישית, לא הסתפקו המחברים בניקודו של עמר והוסיפו עליו מידע חשוב שאין אדם עשוי לעמוד עליו מתוך הניקוד. לדוגמה: כידוע, כללי הדגש הקל במסורת תימן אינם כמקובל במסורת הטברנית של המקרא.⁹ לפיכך הרואה שעמר מנקד פָּבָא או מָתָא עלול לטעות ולסבור שהדגש דגש חזק הוא, לפי הכללים הרגילים. בספר זה צוין תמיד כשהדגש קל הוא, והרי זו תוספת מידע שרק הבקי במסורת תימן עשוי לדעת.¹⁰ כיוצא בדבר, לעתים קרובות עמר משמיט את הדגש החזק בווי"ו וביו"ד, ולכן חסד עשו המחברים עם הקורא כשציינו שבמילה תוּוּנִי (233), למשל, או מְנוּלָתָא (298) לא ציין עמר את הדגש, ומכאן אתה למד שהווי"ו במילים אלו דגושה במסורת תימן בדגש חזק.¹¹ בכך ממלא הספר תפקיד לא רק של ריכוז ומיון אלא אף של תוספת מידע שאינו מזומן במקום אחר.¹² עם זאת, כיוון שהספר לפי

9. ראה למשל ש' מורג, "על רקעה של מסורת הארמית הבבלית של עדת תימן ובירור שתי סוגיות במסורת זאת", מחקרי עדות וגניזה, מוגשים לפרופ' שלמה דב גויטיין בהגיעו לגבורות על ידי תלמידיו וחבריו, בעריכת ש' מורג ואחרים, ירושלים תשמ"א, עמ' 137–160.

10. אך לעתים הערה זו מיותרת, כגון בַּחלָפָא (82) ובַּמְתָּלָא (213), שהרי במקרים אלו הדגש בהכרח קל הוא. לצד אחר ב"חָדְתָא חָדְתִּי" (42) לא הוערה הערה כזו, אף על פי שנראה שהדגש קל לפי כלילת הערך במשקל קָטָלָא.

11. המספר הבא לאחר דוגמה מציין את מספר העמוד בספר.

12. תוספת מידע כזו היה ראוי להוסיף בעוד כמה מקומות, למשל: "תוּלָאנָא – תולעת שני, צבע השני – נראה שהאל"ף עיצורית כע"ן במקבילתה 'תוּלָענָא'" (272); "נָאָתָא – נמק – נראה שהאל"ף עיצורית כע"ן במקבילתה 'נָעָתָא', והדגש בתי"ו הוא דגש קל" (89). הערות אלו חשובות מאוד, אך מדוע במקרים אלו אי אפשר לברר מה ההגייה לאשורה ולמה כיוון עמר, כדרך שנעשה בפרשת הדגש הקל? אגב, כאן מתגלה חסרונה של שיטת הניקוד ה"תימנית" שנקט עמר, שלפיה אין מנקדים שווא נח. בהקדמה להדורות כתב עמר על השווא הנח

הצהרתו נועד לארגן את מסורתו של עמר, אפשר שהיה רצוי לציין במקרים אלו מניין נשאל הידע הנוסף: כלום מדובר כאן בידיעה שבעל פה מפי עמר, או שהיא לקוחה מסרטי ההקלטה שבמרכז לחקר מסורות קהילות ישראל, ושלא אף מקריאתו של עמר עצמו – והרי זו באמת השלמה למסורתו של עמר; או אולי מדובר בידיעה אישית של המחברים, והרי כאן מסורת אחרת שאולי אינה מדייקת כוונתו של עמר?¹³ קרוב לוודאי שחששות אלו אין להם בסיס, ומן הסתם כיוונו המחברים תמיד לדעת עמר. אלא שבפרטים אלו נדמה שלתוך ספר שמטרתו לתאר מסורת מסוימת הובאו ידיעות ממקור ראשון, ומלאכת החוקר ומלאכת המסרן נתמזגו כאן ליצירה אחת, דבר שאינו מקובל במחקר מטעמים מובנים.

הספר ערוך לפי משקלים ובכל משקל באות כל המילים השייכות אליו. כל ערך מכיל שלושה מרכיבים: המילה ומראה מקום אחד; תרגומה לעברית; חלופות, והן לעתים קריאה אחרת של המילה המשייכת אותה למשקל אחר (שעל כן היא מופיעה גם במקום אחר המתאים לקריאה האחרת), ולעתים אף צורה שונה של המילה באותו משמע או במשמע קרוב. לדוגמה: "זִזְאָ (ברכות נו ע"א) – זִזְ (מטבע). חלופות: זִזְאָ (פסחים עד ע"ב)" (18). זו דוגמה לקריאה אחרת, אך רוב ה"חלופות" נוגעות לצורה אחרת העולה מן הכתיב, כגון "מִמְשָׁא (שבת סב ע"ב) – ממש. חלופות: מִמְשָׁא (בבא קמא כב ע"א); מִשְׁשָׁא (ברכות נט ע"א)" (43).¹⁴ לעתים באות עוד הערות שראו המחברים להוסיף, כגון "פִּרְגָּא – מס גולגולת – הגימ"ל בדגש קל; פרסית" (43). לעתים קרובות כלולות בערכים צורות החורגות מן הנטייה הרגילה, כגון "שִׁלְמָא; נפרד שִׁלְם – שלום" (51); "יומָא – יום – צורות ריבוי נוספות: "יומין", "יומִיא" (23). וזה פשר התוספות הללו: כידוע, בארמית הבבלית בדרך כלל משמשת הצורה המיועדת הקלאסית גם כשאינה מכוונת ליידוע, ולכן הצורה הסטנדרטית היא שִׁלְמָא, וכשמזדמנת צורה כגון שִׁלְם הוער עליה; בארמית הבבלית סיומת הריבוי הרגילה היא יִי, כגון יוֹמִי, וכשמזדמנות צורות הריבוי הקלאסיות יוֹמִין ויוֹמִיא הוער עליהן.

שיטת הספר ודברי ביקורת

התרגום לעברית וההערות שנוספו לערכים שהוזכרו זה עתה אינם עיקר בספר זה, ודומה שלא הייתה כוונה להעמיק בהם ולהעמידם על בסיס מוצק. לפיכך גם טעויות נוכל למצוא בהם. כך למשל בתחום התרגום: "שִׁפָּא (סוטה ז ע"ב) – ארון, ארגז –

ש"למעשה אין לו שום תפקיד פרט להטרדה בלבד", אך במקרים שלפנינו חוסר השימוש בשווא הנח הוא המעורר את הספק בקריאת האל"ף.

13. על הגיוון ועל העושר בקרב מה שמכונה "מסורת תימן" ראה למשל י' קארה, "אחידות ושוני במסורות הקריאה של בני תימן בארמית הבבלית", מסורות ב (תשמ"ו), עמ' 79–102.

14. מובאות אלו הובאו בשלמותן. מן המובאות שאביא להלן אשמיט את מראה המקום למען הקיצור, אף על פי שהן באות בין מירכאות.

ההקשר: 'עַל אֵיבְרִיהּ לְשָׁפָא'. רש"י: 'חזרו אבריו למקום שניתקו משם' (לפי הנאמר שם בראש העמוד, הכוונה ל'ארון') (3). תרגום זה מוטעה. במקום המובא מסופר ש"היו עצמותיו של יהודה מגולגלין בארון", היינו, כפירוש רש"י שם, "איבריו מתפרקין ומתגלגלין בארונו", ומכאן שהאברים ניתקו ממקום גידולם אך לא יצאו מן הארון. לפיכך כשחזרו האברים למקומם לא חזרו לארון אלא אל המקום שניתקו ממנו, כפי שתרגם יסטרוב (עמ' 1613) socket. שָׁפָא אפוא אינו 'ארון'.

ההערות הנוספות אינן שיטתיות. על דִּיצָא הוער 'מקורו ב'דעיצא' – התערערת העי"ן" (9), אך לא הוער שפִּישָׁא (9) מקורו בערעור האל"ף, ששִׁישָׁא (21) ומִסְתָּא (193) מקורם בערעור החי"ת, ושטוּנָא (19) מקורו בערעור העי"ן. במילים שָׁרָצָא (97), *מִשְׁמַרְתָּא (289) ופְּסוּלָתָא (70) הוער שהן שאולות מן העברית, אך לא הוער כך במילים מוֹהֲלָא (162), *שְׁבוּיָא (71), שְׁלוּחָא (71), תְּהוּמָא (73). גם במילים הִזְקָא, הִפְיָא וכו' (241) לא הוער שמקורן עברי, אך כנגד זה הוער בכל אחת מהן "הפתח בה"א תמורת סגול בהגייה הבבלית". הערה זו אינה מופיעה במילה "מֶשֶׁה – מֶשֶׁה – לשון שבועה בשמו של משה רבנו" (340), שאולי תתמיה יותר את מי שאינו יודע, או במילה יִפְשָׁתָא (284), שניקודה עלול ליצור רושם שיש הבדל בין יִפְשָׁתָא הארמית-בבלית ליִפְשָׁתָא שבניבים אחרים. הערה כזו מקומה בפרקי המבוא, בתיאור שיטת הניקוד וההגייה התימניים.

אך הערות אלו אינן עיקרו של ספר זה. אף אין זה ספר דקדוק, ואין לבקש בו יותר ממה שהוא מתכוון להציג. על כן אין להלין על המחברים על שלא נכללו בספר זה תיאורים היסטוריים, השוואה לדיאלקטים אחרים או ניתוח היחס בין המשקלים. מטרת הספר היא להציג את השם מנוקד לפי מסורת תימן וממוין למשקליו. ואכן, הניקוד כאן מדויק ומבורר, ובכך השיג הספר את מטרתו הראשונה באופן הטוב ביותר. אך אשר למטרה השנייה, המיון למשקלים, כאן דומה שיש מקום להרהר הן בשיטה הן ביישומה.¹⁵

שיטת הספר היא "סינכרונית" למהדרין ואין בו התייחסות למשקלים היסטוריים. המשקלים מוצגים כפי שהם, וכשמשקל היסטורי אחד נתפצל לכמה צורות, או כשכמה משקלים נתלכדו למשקל אחד, אין לכך כל רמז. למשל, המשקלים קְטָלָא (73), קוּטָא (22) וקִיטָא (13) מוצגים בנפרד, אף על פי שהיסטורית יש כאן משקל אחד שנתפצל מחמת גלגולים פונטיים (qatl). לצד אחר, דִּהְבָּא (79), פְּסָפָא (86) וחִבְרָא (82) כלולים כאן במשקל אחד אף שהם נובעים משלושה משקלים שונים (בעברית: זָהָב, פָּסֶף וחִבְר). אמנם יחסי המשקלים חשובים לא רק לעניין ההיסטורי; למשל, התפוצה המשלימה שבין קְטָלָא לקוּטָא ולקִיטָא היא עניין לא רק לחקר

15. כנגד כל הדברים האמורים להלן, למען ההגינות ומשום כבוד המת, עליי לציין כי השלבים הסופיים והמכריעים של עיצוב הספר נעשו אחרי מותו של פרופ' מורג ז"ל, ואפשר שאילו היה שותף לשלבים אלו היו מתקבלות הכרעות אחרות.

תולדות הלשון אלא אף ליחסים הפנימיים השוררים בתקופה נתונה. אלא שאפשר לומר שעניינים אלו מקומם בספר דקדוק, ואילו מטרתו של ספר זה אינה אלא למיין את המילים למשקליהן, שהרי מוצאן ההיסטורי של המילים אינו נוגע לצורתן: **דְּהַבָּא**, **פְּסָפָא** ו**חֲבֵרָא** זהות בארמית הבבלית. אך גם אם ננקוט גישה זו, לעתים המיון ה"סינכרוני" נראה מוגזם: למשל **מִיעוּטָא**, **עִירוּבָא**, **פִּירוּקָא**, **פִּירוּשָׁא**, **תִּירוּצָא** וכיוצא באלו באות במשקל קִיטוּלָא (141–142) עם **גִּיזוּזָא** ו**דִּיקוּלָא**, ואילו משקלן המקורי – קִיטוּלָא – בא רק במסגרת השמות על דרך **אִינְקוּרָא**, ובו **אִיסוּרָא**, **בִּיטוּלָא**, **בִּישוּלָא** וכיוצא באלה (255). סיווג זה מעלים את הקשר שבין **אִיסוּרָא** ל**מִיעוּטָא**, היינו, שמשקל קִיטוּלָא צורתו קִיטוּלָא כשהעיצור האמצעי של השורש גרוני, וגם מטשטש את קיומו העצמאי של קִיטוּלָא במילים כגון **גִּיזוּזָא** ו**דִּיקוּלָא**; והלוא "תשלום דגש" הוא תופעה ידועה למדי, ואף כאן מדובר ביחסי תפוצה פנימיים המסדירים את יחס המשקלים זה לזה. אך גם במקרה זה אפשר להצדיק את השיטה, שהרי בסופו של דבר מבחינה צורנית טהורה הסיווג נכון. אלא שבמקרים מסוימים נראה ששיטה זו משבשת את כל מטרתו של הספר. לדוגמה, המשקל הראשון המוצג בספר הוא קֶטָא (1–3), ובו **פְּרָא**, **דְּמָא** וכיוצא באלו, וגם **קְרָא**. מוצאה של **קְרָא** מורכב מעט. שלא כמו **דְּמָא**, שמשקלה קֶט בצירוף היידוע, הרי **קְרָא**, ששורשה **קִר**, שייכת למעשה לקֶטֶל (קֶטִי) וזו דרך התהוותה: **קְרִי** (כמו **תְּנָאִי**) < **קְרִיָא** (תוספת "היידוע" הארמי-בבלי) < **קְרָאָה** (מעבר של יו"ד אל אל"ף בין תנועות, כמו **תְּנָאָה**) < **קְרָא** (התקצרות של **קְרָאָה** אל **קָא**, ראה להלן).¹⁶ מוצאן השונה של **דְּמָא** ו**קְרָא** נוגע לא רק לדרך התהוותן אלא אף לדרך נטייתן: למשל, ריבוי **דְּמָא** הוא **דְּמִי**, ואילו ריבוי **קְרָא** הוא **קְרָאִי** (צורת ריבוי זו לא נזכרה בערך זה). נמצא שההתלכדות בין המשקלים חלה רק בצורה אחת מצורות השם, אותה צורה שבמקרה – רק מטעמי נוחות – גם נבחרה להצגת הערכים. אך נטייתן השונה פירושה שגם במבט סינכרוני טהור הן שייכות למשקלים שונים, וכלילתן במשקל אחד ללא הצורות הנטריות מעוותת את התמונה. הרי זה כמי שיכלול במשקל אחד את **דְּבֵר** ואת **פְּרָשׁ** ולא יזכיר שנטיית **דְּבֵר** היא **דְּבֵרִי** ואילו נטיית **פְּרָשׁ** היא **פְּרָשִׁי**. המתעניין במשקלי השם בארמית הבבלית שוב לא יוכל אפוא להסתפק בספר זה, ויאלץ לשוב אל כרכיו של עמר ולאסוף מהם את החומר כדי להרכיב את התמונה לאשורה. עוד דוגמה: במשקל קֶטָלָא (קֶטָא) בא השם **אַבָּא** (98) לצד **יֶמָא** (100), **סֶמָא**, **עֶמָא** (101). כלום אין חשיבות בעובדה

16. ניקדתי כאן בקמץ בהיסוס, שכן הבחירה בין פתח לקמץ בפרשה זו מסובכת משתי בחינות: ראשית, במשקל קֶטִי/קֶטִי רבו חילופי מסורות וחילוקי דעות אם יש לנקד בקמץ או בפתח; ראה למשל אלדר, עמ' 85–86 והספרות המציגת שם. שנית, במסורת תימן חל מעבר של קמץ לפתח בהברה פתוחה שלפני הברה פתוחה סופית וגם בהברות אחרות; ראה למשל מורג, ארמית, עמ' 95–102. לפיכך יש להתייחס לשתי התנועות כאן בשווה. התיימנים הוגים **תְּנָאִי** בעברית ו**תְּנָאָה** בארמית לעומת **קְרָאָה**, אף על פי שמילים אלו שייכות למשקל אחד (ראה למשל לויאס, דקדוק, עמ' 78). מכל מקום, העיקרון המוסבר כאן אינו מוטל בספק.

שבִּאָפָּא הדגש תנייני ואילו בשאר השמות הדגש מקורי? והרי דבר זה ניכר בנטייה, שהרי דגש זה, מכל צורותיו של שם זה, אינו מופיע אלא בצורה אָפָּא בלבד; לא הזכר, למשל, שנטיית אָפָּא היא אָבוּה, שמלבד שהיא נטייה חריגה היא אף שומרת על הריפוי המקורי של הבי"ת. באותו משקל בא גם השם מִיָּא (100), כאילו היא צורת יחיד כמו יָמָא. והלוא מִיָּא היא צורת ריבוי, כגון "דשכיחי מיָּא" (עירובין כא ע"א), ודבר זה לא נזכר כלל; וכי יכלול אדם ברשימה אחת בעברית מִיָּם עם תִּישָׁ? הקורא התמים עלול לסבור שִׁמָּא היא צורת יחיד ושיש לה צורת ריבוי כלשאר השמות שלצדה. שוב ייאלץ לחזור אצל התלמוד ולברר את משקלו האמתי של שם זה, ואם כן לא רק שאין כאן דקדוק אלא אף הכנה לרקדוק אין כאן. גם חוסר אחידות יש כאן: לעומת מִיָּא, הרי במשקל קָטָא ניתן "#שָׁמָא שְׁמָא – שְׁמִים – צורת ריבוי קבועה" (2); אותה גזירה אפשר היה לעשות אף בִּמָּא, היינו, לגזור צורת יחיד #מָא (הקיימת כך בערבית) ולציין שהצורה מִיָּא היא צורת ריבוי קבועה, ובכך לכוון לאמת יותר.¹⁷ קצת דומה לעניין זה הוא "סָאָה – מידה" (2) הבאה לצד שְׁמָא, "עִילָא – סיבה, עילה" (135) הבאה לצד לִיָּא ויָּבָא (232) הבאה לצד מְגָלָא, בלא להבחין בין צורת הנקבה הבלתי מיודעת שבסָאָה, עִילָא ויָּבָא ובין צורת הזכר המיודעת שבשאר השמות. אלא שבשמות אלו ההוכחה לכך היא מלשונות אחרות ולא מן הארמית הבבלית גופה, וחוקר הארמית הבבלית עשוי לשעה להתעלם ממוצאם, ואילו בשמות שנוכרו לעיל מתעוותת תמונת הארמית הבבלית עצמה. לסיכומו של עניין זה, לדעתי כשאין נוקטים גישה של דקדוק ממש ואין נותנים את פרי המחקר, יש להגיש את החומר הגולמי לעריכת המחקר: להביא כל מילה בנטייתה (ולפחות דוגמה מאפיינת לנטייה), כדי שהמבקש לברר את משקל השם בארמית יוכל להסתפק בספר זה לעצמו. ואולי עדיף היה אף להגיש את רשימת השמות לפי סדר האלף-בית בלא מיון למשקלים כל עוד מיון זה אינו נעשה מתוך שיקול דעת מרובה וניתוח של ממש.

התופעה שנוכרה כאן, מעבר לָאָה < לָא, ניכרת בערכים רבים, ולעתים הצורה הארוכה – המקורית! – קרויה בשם "יידוע כפול", כגון במשקל קוּטְלָא "נוכָא [...] – נכרי, זָר – יידוע כפול: 'נוכָאָה'. ריבוי: 'נוכָאָי'" (153).¹⁸ המונח "יידוע כפול" יוצר רושם כאילו הצורה המקורית היא נוכָא וממנה נשתלשלה נוכָאָה. הקורא עשוי לתמוה, למשל, למה צורת הריבוי אינה נוכָי אלא נוכָאָי, כלום נוסף כאן צורן הריבוי לאחר היידוע, כשם שבנוכָאָה נוסף יידוע על יידוע? לאמתו של דבר אירע כאן תהליך הפוך: הצורה נוכָאָה היא הצורה המקורית שנתקצרה לנוכָא עקב התופעה הנזכרת כאן. שמות מסוג זה, כגון אִמוּרָא (244), בְּתָרָא (78), יִחִידָא (57)

17. הסימן # מסמן שחזור של "צורת יחיד מלאכותית לצורך שיוך הערך לאחד הדגמים" (מבוא, עמ' כ).

18. אבל קָרָא וקָרָאָה שנוכרו לעיל הוצגו כשני ערכים בשני משקלים נפרדים (2, 45).

ועוד, מקורם בצורן הייחוס שנתקצר (י' בארמית קלאסית, יָאָה בארמית בבליית – ההופך לעתים ל־א). לעתים משמשת בהם גם הצורה המקורית, כגון פְּתָרָא ויְחִידָא, ובגלל סברת ה"יידוע הכפול" נפקד מקומם מ"שמות על דרך שמות הייחוס" (322–327). למיטב הבנתי, תופעה של "יידוע כפול" אינה קיימת כלל.

שיטת ה"חלופות" שנוכרה לעיל תועלתה מרובה, אך לעתים שכרה יוצא בהפסד, שכן היא גורמת לגיבוב ערכים הגזורים ממשקלים מדומים. לדוגמה: כידוע, התפוצה בין הריבויים הקרויים "זכרי" ו"נקבי" בעברית ובארמית פועלת באופן סדיר רק בבינוני, בתארים ובחלק קטן של השמות, אך ברוב השמות אין התניה סדירה וריבוי "זכרי" עשוי לשמש שם נקי ולהפך. לפיכך יפה הוצגו ערכים כגון "שְׁעָרְתָּא – שעורה – [...] ריבוי: שְׁעָרִי" (171); "תְּמָרְתָּא – תמר, תמרה – ריבוי: תְּמָרִי" (171); "מְלָתָא – דבר, דיבור – ריבוי: מְלִילִי" (196). אך פעמים רבות כלל זה כאילו אינו מוכר. למשל, מלבד הערך חֻבְתָּא (38) יש גם ערך *חֻבָּא חֻבִּי (23), המוצג כחלופה לחֻבְתָּא וכערך לעצמו. נמצא שאף על פי שיש בתלמוד צורת יחיד לשם זה, חֻבְתָּא, שוחרזה מן חֻבִּי עוד צורת יחיד *חֻבָּא, וכך נראה כאילו יש בארמית בבליית שני ערכים: *חֻבָּא-חֻבִּי, חֻבְתָּא-חֻבְתָּא (*חֻבְתָּא לא הוכחה כיוון שאין נהוג כאן לשחזר צורות ריבוי). אלא שמן הנתונים עולה בכירור שאין כאן אלא ערך אחד והוא חֻבְתָּא-חֻבִּי, צורת ריבוי "זכרית" לשם נקבי, בדיוק כמו מְלָתָא-מְלִילִי. כך נוסף כאן ערך משוחזר שאינו קיים. תופעה זו נפוצה מאוד כאשר הריבוי הוא "נקבי", כגון אֲרַעָא לצד *אַרְעָתָא אֲרַעָתָא (76, 182), עֵינָא לצד *עֵינְתָא עֵינְתָא (15, 35), קוּשְׂיָא לצד *קוּשְׂיָתָא קוּשְׂיָתָא (157, 199), אֲטַמָּא לצד *אַטְמָתָא אֲטַמָּתָא (75, 181). בכל המקרים הללו נוספו ערכים חדשים הגזורים מצורת הריבוי, ערכים חסרי בסיס שלא מובן לי למה הומצאו. המערכת היא אֲרַעָא-אַרְעָתָא, עֵינָא-עֵינְתָא, קוּשְׂיָא-קוּשְׂיָתָא, אֲטַמָּא-אַטְמָתָא, וכך הוצגו הדברים גם במילונים המצויים. מן אֲרַעָא-אַרְעָתָא אין לשחזר *אַרְעָתָא, כשם שאין להוסיף על הערך העברי אֲרַץ-אַרְצוֹת גם צורת יחיד *אַרְצָה; מן אֲטַמָּא-אַטְמָתָא אין לשחזר *אַטְמָתָא, כשם שאין להוסיף על הערך העברי עֵצִים-עֲצָמוֹת צורת יחיד *עֲצָמָה.

כאמור, יש ערכים המתבססים על עיקרון זה, אך בדרך כלל לא נעשה בו שימוש וכך נוספו ערכים מיותרים רבים. לעתים עיקרון זה ממומש דווקא כאשר אין בו ביטחון, כגון בערך "קְלֻמָּתָא קְלָמִי – כינה – לשחזור צורת היחיד, השווה תרגום אונקלוס: 'קְלֻמָּתָא'" (185), שבו שוחרזה המערכת קְלֻמָּתָא-קְלָמִי לפי הוכחה שמחוץ לגדר הארמית הבבליית. בערכים שהוכאו לעיל, לעומת זאת, לא שוחרזה מערכת כזאת על אף הנתונים הפנימיים של הארמית הבבליית. כמובן, אני מסכים להוכחה כזאת ולפיה הייתי מצפה, למשל, שגם בערך "תְּפִילָא תְּפִילִי – תפילין" (211) תשוחרר צורת היחיד *תְּפִילָתָא בהקבלה לערך העברי תְּפִלָּה-תְּפִלִּין.

גם שתי צורות ריבוי המשמשות זו לצד זו אינן מצדיקות לגזור מהן שתי צורות יחיד. ואכן בערך "שְׂמָא – שם – צורת ריבוי נוספת: 'שְׂמָתָא'" (2) שתי צורות

הריבוי המשמשות בתלמוד – הסטנדרטית שְׁמִי (שלא נזכרה כיוון שהיא הסטנדרטית) והמיוחדת שְׁמֵהָתָא – נתייחסו שתיהן לצורת יחיד אחת, כראוי, ולא נגזרה מְשֻׁמֵּהָתָא צורת יחיד חדשה. לא כן במקרים אחרים: *רִיפְתָא – כיכר לחם – ריבוי: *רִיפְתָא; *רִפְתָּא; *רִיפְתִּי; [...] חלופות: *רִיפְתָּא רִיפִי (39); הערך *רִיפְתָּא רִיפִי מובא בעמ' 12); הרי כאן ערך אחד – רִיפְתָּא – ולו כמה צורות ריבוי, ואין הצדקה להוסיף עוד ערך כחלופה ולגזור *רִיפְתָּא. בייחוד תמוה ערך זה: *לִילְתָא – לילה – ריבוי: *לִילְתָּא [...] חלופות: *לִילְתָּא לִילְתָּא (167); הערך *לִילְתָּא לִילְתָּא מובא בעמ' 35); משום מה הצורה לִילְתָּא, הקיימת, יוחסה לריבוי לִילְתָּא דווקא, ואילו מצורת הריבוי החלופית לִילְתָּא נגזרה *לִילְתָּא שאין לה אחיזה במציאות. ברור שצורת היחיד היא רק לִילְתָּא, אלא שיש לה כמה צורות ריבוי.

בעיה אחרת בסיווג המילים מצאתי ביחס שבין צורות מידועות לצורות שאינן מידועות. כידוע, בארמית הבבלית בדרך כלל השם מסתיים בסיומת a, שבארמית הקלאסית ציינה שם מידוע אך בארמית בבלי נדבקת לכל שם. דבר זה הביא בעלי מילונים להציג בראש הערך את הצורה המידועת וכך נהוג גם בספר שלפנינו, כגון בְּרָא, דְּמָא, דְּרָא וכו' (1). נהוג זה סביר והגיוני, אלא שיש להתמודד עם הבעיה שגם בתלמוד לא תמיד השמות באים בצורתם המידועת. השיטה הנקוטה בספר זה היא לפתוח בצורה המידועת ולהציג בתוך הערך גם את הצורה שאינה מידועת, כאשר היא מזדמנת, כגון "טָבָא; נפרד טָב" (7), הלקוחה מן המשפט "אטו עד השתא לא טב לביה בחמרא" (מגילה יב ע"ב). לפי שיטה זו נוצרת בעיה כששם מופיע בתלמוד, במקרה, רק בצורה שאינה מידועת. לדוגמה, השם אָנְטֵל מופיע רק כך, ואילו השם אָנְבַּג מופיע גם כך וגם בצורה אָנְבַּגָּא. קרוב לוודאי שלפנינו משקל אחד, ושני השמות הללו ראויים אפוא להופיע ברשימה אחת. לצורך כך שתי אפשרויות פתוחות לפנינו: או להציג את כל השמות בצורתם הבלתי מידועת, היינו "אָנְטֵל; אָנְבַּג מידוע אָנְבַּגָּא", או להפך – להציג את כל השמות בצורתם המידועת, ולשחזר לשם כך שם מידוע כשבמקרה אינו מופיע, היינו *אָנְטֵלָא נפרד אָנְטֵל; אָנְבַּגָּא נפרד אָנְבַּג" (כדרך ששוחזר כאן היחיד לפי הריבוי). מכל מקום, החשוב הוא לשמור על שמות ממשקל אחד ברשימה אחת. בספר זה הוחלט לנקוט דרך אחרת: שמות המופיעים רק בצורתם הבלתי מידועת מופיעים תמיד ברשימה לעצמה. לכן הופרדו אָנְטֵל ואָנְבַּג זה מזה: אָנְטֵל מופיע ברשימה אחת (223) הכוללת רק שמות המופיעים בצורתם הבלתי מידועת, ואילו אָנְבַּג ברשימה אחרת (213), ובה כל השמות המופיעים בצורתם המידועת, אף על פי שהם מופיעים גם בצורתם הבלתי מידועת. לעניות דעתי נעשה כאן עוול למיזן השמות, שכן שמות השייכים למשקל אחד הופרדו זה מזה רק מחמת מקרה – שזה מופיע גם בצורתו המידועת וזה רק בצורתו הבלתי מידועת – מקרה שאין לו כל משמעות בלשנית.¹⁹

19. על אף הסתייגותי מן השיטה אפשר למצוא לה הצדקה פורתא, והיא שהצורה המידועת אינה

החלטה כזו מועדת לגרום חוסר עקיבות, הנגרם מפיצול רשימות של שמות השייכים לאמתו של דבר לרשימה אחת. ואכן, בפרשה זו שוררת ערבוביָא ממש. כך ברשימת השמות הנזכרת כאן, "השמות על דרך 'אַבְזָקָא'" (213–223), מופיע לפתע "מְדַנְחָא מְדַנַח – מזרח" (217) – כאן נגזרה צורה מיוחדת מצורה בלתי מיועדת, אף על פי שלפי השיטה היה מְדַנַח צריך להופיע ברשימת "השמות על דרך 'אַנְטִיל'" (223–225), שהרי הוא מופיע רק בצורתו הבלתי מיועדת. חמור מכך, באמצע "שאר השמות התלת-עיצוריים בסופית 'תָא'", לצד אוֹרִייתָא, אִיסוּתָא ודומיהם, מופיע "אִינְתוּ – אישה" (202); כיצד השם אִינְתוּ הוא בסופית 'תָא'? אין זאת אלא שנגזרה כאן צורה מיועדת *אִינְתוּתָא (כדרך שנגזרה הצורה *מְדַנְחָא), אלא שכאן הצורה המיועדת אף לא הובאה והשם נותר בודד בסביבתו.²⁰ ולעתים קרובות שם אחד מופיע בשתי רשימות, באחת על פי השיטה הרגילה ובאחת לפי שיטה אחרת: ברשימת "השמות על דרך 'אוֹלְפָנָא'" מופיע "שולטָנָא; נפרד שְלִטָן – ממשלה" (269), ואילו ברשימת "שאר השמות בני ארבעה עיצורים" מופיע "שְלִטָן; מיוע שולטָנָא – ממשלה" (278); ברשימת אחת מופיע "תְרַבִּיצָא; נפרד תְרַבִּץ – גינה, חצר" (240), וברשימה אחרת מופיע "תְרַבִּץ; מיוע תְרַבִּיצָא – גינה, חצר" (278); במסגרת משקל קָטל מופיע "עֶמֶר; מיוע עֶמְרָא – צמר" (40), ואילו במסגרת משקל קָטלָא מופיע "עֶמְרָא; נפרד עֶמֶר – צמר" (92). ולעתים רשימה שלמה ערוכה לפי שיטה אחרת: ברשימת "השמות על דרך 'אַסְפִיר'" מופיע "חֲבִיב; מיוע חֲבִיבָא", "חֲבִים; מיוע חֲבִימָא", "חֲצִיף; מיוע חֲצִיפָא" (234) וכו' – כאן הוצגו השמות לפי הצורה הבלתי מיועדת,²¹ אך כל השמות הללו מופיעים שוב לפי השיטה הרגילה שני עמודים לאחר מכן, במסגרת "השמות על דרך 'אַדְרִיבָא': "חֲבִיבָא; נפרד חֲבִיב"; "חֲבִימָא; נפרד חֲבִים"; "חֲצִיפָא; נפרד חֲצִיף" (236–237), וכך כל השמות שברשימה. אלו כמובן תקלות, אך הן כמעט בלתי נמנעות לפי השיטה הנהוגה כאן. אילו הייתה ננקטת השיטה שהוצעה לעיל, היו שמות אלו כלולים ברשימה אחת, כראוי להם, ותקלות אלו היו נחסכות.

כאמור, שמות מיועדים מוצגים יחד עם שמות בלתי מיועדים, אבל שיטה זו משום מה אינה נוהגת בשמות נקביים. לדוגמה, אוֹרִיָא ואוֹרִייתָא מוצגות כחלופות ומובאות במסגרת משקלים שונים (163, 202), וכן בִּיעָא וּבִיעֵתָא (14, 35), חֲדוּא וּחְדוּתָא (82, 183), מִילָא וּמִילָתָא (15, 35), והלוא היחס ביניהן הוא יחס של צורה מיועדת לצורה בלתי מיועדת, בדיוק כמו טָב וטָבָא.

ידועה דרך ודאי, שהרי מאַנטל תאורטית אפשר לשחזר אַנטלָא, אַנטלָא וגם אַנטלָא. לפיכך עיקר ביקורתי בסעיף זה מכון כלפי האמור בסעיף הבא, חוסר העקיבות ביישום השיטה המוצהרת.

20. אגב, דומני שעדיף לתרגם "אישות" ולא "אישה"; ראה M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, 1, Tel Aviv–New York 1980 עמ' 155–158.

21. וכך גם חִינִי; מיוע חִינְיָא (275); "סופִמִק; מיוע סופִמָקָא" (276).

עד כאן הובאו הערות כוללות. אוסיף עוד מקצת הערות נקודתיות.

1. לעתים זומנו לערך אחד צורות הראויות להשתייך למשקלים שונים, כגון "פִּחְשָׁא – רוֹזן – בצירוף סמיכות: פִּחְשׁ גּוּפְנָא" (85) – פִּחְשׁ יכול להשתייך לִפְחָשָׁא או לִפְחָשָׁא, אך אינו יכול להיות במשקל אחד עם פִּחְשָׁא. ובדומה: "עִיסְקָא; נִפְרַד עֶסְק" (123); "פִּלְגִּינָא; נִפְרַד פִּלְגִּי; נִ' פִּלְגִּינָא, פִּלְגִּינָא, פִּלְגִּינָא" (209); "יִרְקָא; נִ' יִרְקָא" (213); "עֶכְבְּרָא; נִ' עֶכְבְּרָא" (221); "*אִינְשָׁא אִינְשִׁי; נִפְרַד אִינְשִׁי" (252). הצגה כזו מתאימה למילון ולא לספר הערוך לפי משקלים, והיא סותרת סתירה גמורה את השיטה הכללית הנהוגה בספר. במקרים אלו דווקא ראוי היה להפעיל את שיטת ה"חלופות".

2. לעתים מובאים שמות שלא במקומם: אֲרִיתָא (172) צריך להיות ברשימת השמות הדגושים שבהמשך; אֲשְׁתָא (76) מובא במשקל קְטָלָא, וצריך להיות במשקל קְטָתָא (29); טִיּוּטָא (254) צריך להיות בשמות הדגושים (255); סִיפּוּקָא מובא בסוף משקל קִיטוּלָא, "השמות הדגושים" (139), אך לפי שיטת הספר היה צריך להופיע במסגרת "השמות על דרך 'אינקוּרָא'", השמות הדגושים (255–259), כמו אִיסוּרָא; קִנְבָא (95) מובא במשקל קְטָלָא. יש רשימה של שמות ייחוס (318–322) ויש רשימה של שמות על דרך שמות הייחוס (322–327), אך *מִמְזָרָא (300), *חֻשְׁבָּנָא (308), סְקָא ורְמָא (233) מובאים במשקלים אחרים והם צריכים להיות ברשימת השמות שעל דרך שמות הייחוס; לעומתם מִצְרָא (324) מובא ברשימת השמות שעל דרך שמות הייחוס והוא צריך להופיע ברשימת שמות הייחוס עצמם.

3. בעמ' יח במבוא נאמר שצורות בינוני פעול המשמשות כשם תואר אינן כלולות בחיבור זה. אף על פי כן כלולים כאן אֲגִירָא (52), חֲמִימָא (56), חֲשִׁיבָא (56), חֲתִימָא (56), פִּחְשָׁא (57) ועוד הרבה. כמו כן, לפי עיקרון זה לא ברור למה נכלל כאן משקל קְטָלָא (103–104), שהרי צורתו צורת בינוני פועל, כגון דִּרְשָׁא, חֲנֻטָא, סְהָדָא, סְנָא, סְפָדָא, סְפָדָא ועוד.

4. "רְכָא – מֶלֶךְ, שְׁלִיט – יוֹנִית: Rex" (16): צריך לומר לטינית.

5. "רוּחָא; מִיּוֹד עֵרוּחַ" (20) – צריך לומר נִפְרַד.

6. "*גִּזְרִיתָא גִּזְרִיתָהּ" (178) – גִּזְרִיתָא מופיעה בתלמוד כמה וכמה פעמים ואין צורך לשחזרה.

7. אֲתַפְלִיא (229) – צריך להיות דגש ביו"ד (כמו בעמ' 101). יצוין שמצאתי מעט מאוד טעויות דפוס כגון זו.

8. הכינויים החבורים (343–344): "כֹּחַן" – אֲרַעְכוּן; "כֹּחַ" – פּוּלְכוּ; "יִיכוּ" – דַּעְתִּיכוּ, ואילו "נסתרים: "הֹן" – גִּמְהוּן; "הֹ" – פּוּלְהוּ; "נְהֹ" – רִישְׁתִּינְהוּ.

(א) מדוע בנוכחים הובא "יִיכוּ" – דַּעְתִּיכוּ, ואילו בנסתרים לא הובא "יִיכוּ" – דַּעְתִּיכוּ? זה דווקא הכינוי הנפוץ. צורה זו של הכינוי הובאה רק ככינוי המצטרף לשמות המסתיימים בתנועה, כגון קִרְעִייהוּ, פִּגְמִייהוּ, ואין זה נכון, שכן כינוי זה מצטרף גם לשמות המסתיימים בעיצור. (ב) רִישְׁתִּינְהוּ הובאה כדוגמה לכינוי

לנסתרים, אך לאמתו של דבר היא דוגמה לכינוי לנסתרות, שלא הובאה לו דוגמה כלל.

9. בכינויים החבורים, בשמות המסתיימים בתנועה לנסתר ניתן "וְהָיָה" – סִתְרָנוּהִי" (344), כאילו זה הכינוי היחיד של שם המסתיים בתנועה בארמית הבבלית. לאמתו של דבר, צורה זו של הכינוי נדירה מאוד, שכן בדרך כלל יִהְיֶה מצטרף גם לשם המסתיים בתנועה (כמו לשם המסתיים בעיצור), כרגיל למשל בשם בריבוי, כגון "כדאמר להו רבי יהושע לְבָנִיָּה, יומא קמא לא תלושו לי בחלבא" (פסחים לו ע"א).
10. הערה על המפתח: בגוף הספר הערכים מסודרים בהתעלמות מאם הקריאה, כראוי, כגון מִיֶּצְרָא – מִשְׁחָא – מִישְׁרָא (118–119). אבל דווקא המפתח, שבו עיקרון זה חשוב אף יותר, מסודר במדוקדק לפי הכתיב בהתחשב גם באם הקריאה. לדוגמה, השם פִּיסְחָא מופיע בתלמוד בכתיב זה 13 פעמים, ואילו הכתיב פִּסְחָא נקרה 18 פעמים. בספר נבחר להצגה הכתיב המלא, פִּיסְחָא (124), אף על פי שהוא במיעוט. בכך אין כל רע. אבל כיוון שבספר מופיע הכתיב המלא, הרי שם זה מופיע במפתח רק כך, בסדר זה: פִּיסְחָא – פִּיסְחָא – פִּיסְחָא (393), ומי שיבקש את השם פִּסְחָא – בין פִּסְחָא לִפְסָא – לשווא יבקשנו. נמצא שהמעיין במפתח צריך לדעת שהשם עלול להופיע בתלמוד גם לפי הכתיב המלא, ולצורך זה עליו לדעת מראש ששם זה הגוי בחיריק בהברה הראשונה. המבקש להשוות את הצורה הסורית רַחְשָׂא 'רַחְשָׂא' אל מקבילתה הארמית הבבלית לא ימצאנה אלא אם כן ידע שבתלמוד הבבלי היא פותחת בחיריק וכתיבה רַחְשָׂא, שכן אם יחפש רחשא לא ימצא. מובן שכן הם הדברים כל אימת שהמשקלים שונים, אלא שבמשקלים קרובים כגון אלו רק שיטת הכתיב מעכבת. לדעתי ראוי היה לסדר אף את המפתח בהתעלמות מאמות הקריאה וכך להתקרב ככל האפשר להצגת השורש; וכמובן, הטוב ביותר היה לסדרו לפי השורש.

עיון במסורת תימן – מסורת עצמאית לעומת השפעת הכתיב התלמודי

מקווה אני שדברי הביקורת שכתבתי כאן לא יטשטשו את חשיבותו הרבה של הספר. הוצאה חדשה של הספר, גם אם לא תהיה בה כוונה להפכו לדקדוק של ממש, זקוקה לארגון ולעריכה, אך ודאי שגם בצורתו הנוכחית ספר זה הוא מקור חשוב ביותר לחקר הארמית הבבלית, ואין ספק שלא יזוז מיד חוקרי הארמית, בין המתעניינים בארמית הבבלית לעצמה בין חוקרי הארמית לניביה.

הרבה ניתן ללמוד מן הספר ועוד הרבה מחקרים ייכתבו על פיו. במבט ראשון מסקרן מאוד טיבה של מסורת תימן כפי שהוא נשקף מן הספר. מסורת זו, אף על פי שהוקדשו לה מחקרים לא מעטים, ניתן לה עתה לראשונה כלי של ממש לבחון את דרכיה בתחום השם של הארמית הבבלית. שאלה מרכזית הטעונה דיון היא מה מידת השפעתו של הכתיב התלמודי על המסורת שבעל פה. שאלה זו חשובה מאוד כיוון

שבה תלויה מידת עצמאותה, וממילא מהימנותה, של מסורת. כידוע, פעמים הרבה הקורא התימני הוגה את המילה לפי מסורתו גם כשהיא סותרת את הכתיב שלפניו; כך, למשל, "נגדא – משכוכית" (58).²² אף על פי כן, אין בכוח המסורת לשמר תמונתה של כל מילה, ולפיכך הקריאה מושפעת גם מן הכתיב של דפוסי התלמוד. כך יוסברו, למשל, הזוגות **דִּי־סָא/דִּי־סָא** (14), **עֵינָא/עֵינִין** (15), **קִיטָא/קִיטָא** (16). נראה שלא המסורת שימרה כאן שתי צורות אלא הכתיב הוא שהשפיע: כשהיו"ד כפולה אין הקורא יכול לקרוא את האות הראשונה בצירי.

כדי לתת רושם ראשוני על מסורת תימן בתחום השם בארמית בבליית ועל תועלתו הגדולה של ספר זה למחקרה, בחרתי פרשה הקרובה לעניין זה ואקדיש לה מחקר זוטא. בעמודים 143–159 מובא משקל קטלא. משכה את תשומת לבי העובדה ששבעה שמות הרשומים במשקל זה כתיבם חסר, ללא וי"ו, ואף על פי כן ניקדם עמר בקיבוץ ושייכם למשקל זה, והם **בַּצְלָא**, **גַּבְרָא**, **גַּלְמָא**, **חַפְנָא**, **חַרְפָּא**, **טַרְחָא**, **קַדְלָא**. כיוון שבתלמוד הקיבוץ מסומן תמיד בווי"ו, הרי שיש כאן פער בין הכתיב התלמודי ובין מסורת הקריאה התימנית. פער זה מעניין משתי בחינות: מצד אחד מתגלה כאן תוקפה של מסורת תימן, הכופה את קריאתה על הכתיב שלפניה ואינה מושפעת ממנו. במילים אלו משתקפת אפוא מסורת של ממש, שהרי קריאת שמות אלו אינה תלויה בכתיב אלא להפך, היא קיימת לעצמה אף בניגוד לכתיב. מצד אחר הכתיב התלמודי משקף קריאה שונה ומעיד ששמות אלו שייכים למשקל אחר. לפיכך יש לבחון שמא הקריאה התימנית של שמות אלו אינה נכונה, היינו, אינה מכוונת לצורתן המקורית של מילים אלו בארמית הבבליית.

לפי בדיקתי נראה שמילים אלו נחלקות לשלוש קבוצות: בקבוצה הראשונה נמצאות המילים שמסורת תימן כיוונה בהן לצורה הארמית הבבליית, והן **בַּצְלָא**, **גַּלְמָא** ו**חַפְנָא**. הקבוצה השנייה כוללת מילים שמסורת תימן משקפת בהן מסורת של ממש ויש לקריאה על מה שתסמוך, אלא שאין זו הקריאה המקורית של הארמית הבבליית, כלומר יש כאן הרכבה ממסורת אחרת על הטקסט התלמודי, והן **גַּבְרָא** ו**טַרְחָא**. בקבוצה השלישית באות מילים שקריאתן תלויה על בלימה ושלא מצאתי להן כל סמך, והן **חַרְפָּא** ו**קַדְלָא**.

קבוצה א – ניקודו של עמר מכוון לצורה המקורית בארמית הבבליית

• **"בַּצְלָא בַּצְלִי – בצל"** (146). יסטרוב, לוי: **בּוּצְלָא**, **בַּצְלָא**. דלמן: **בּוּצְלָא**, **בַּצְלָא**. בן-דוד (עמ' 40): **בַּצְלָא**.²³ ירושלמי: **בּוּצְלִי** (שביעית לד ע"א). סורית: **בַּצְלָא**.

22. ראה על כך בפירוט אצל ש' מורג, "כתיב וקרי בספרות שלאחר המקרא במסורותיהן של עדות", בואי תימן, בעריכת י' רצהבי, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 26–45.

23. לשם הבנת הנתונים המובאים כאן יש לציין שהמילונים מבוססים על כל ספרות חז"ל ואילו בן-דוד מתאר רק את הבבלי. למשל, במקרה זה ההבדל בין דלמן לבן-דוד נובע מכך שדלמן כולל במילונו גם מקורות אחרים, ולפיכך הביא את **בּוּצְלָא** לפי התרגום ואת **בַּצְלָא** לפי

תרגום אונקלוס (1x): **ובוצלי** (במ' יא, ה).²⁴ בתלמוד המילה מופיעה רק פעם אחת ובדפוס הכתיב חסר: "נהמא דשערי אקושא ובצלי" (קידושין סב ע"א), אבל בכתיב היד הכתיב מלא: **ובוצלי** (דז, ויא, ח). לפי הכתיב החסר שבדפוס התלמוד, ובהתחשב בצורה העברית **בצל**²⁵ והערבית **بَصَل**, אפשר היה לקבוע את הערך **בצל**, כפי שקבעו דלמן ובן-דוד ודאי בגלל הכתיב.²⁶ אך הכתיב בכתיב היד, **ובוצלי**, יחד עם הצורה שבירושלמי ושבתרגום אונקלוס, מורים קרוב לוודאי שהערך הנכון הוא **אכן בוצלא**. נראה שקריאה זו באה לעמר ממסורת התרגום שבפיו, ובזכות זאת כיוון כאן לנוסח כתבי היד (שמן הסתם לא היה ידוע לו).

• ***גלמא גלמי** – כלי שלא נשלמה עשייתו" (146). יסטרוב, לוי: **גולמא**. דלמן: **גולמא**. במקרא (1x): **גלמי** (תה' קלט, טז). במשנה לפי כ"ק: **וגלמי** (עדות ג, ט; כלים יב, ו); **גלמי** (כלים יב, ח); בכ"י פרמה ב גם **גולמי**.²⁷ מסורת תימן בעברית: בכ"י ירושלים מילים מקראיות במשקל זה מנוקדות בדרך כלל בקמץ קטן, אך שם זה, אף על פי שהוא מקראי, מנוקד בקיבוץ: **גולמי**.²⁸ אין בתרגום. בתלמוד בארמית פעמיים; בדפוס פעם אחת הכתיב מלא: "תרגמא אביי אליבא דרבא, בגולמי עסקינן" (שבת כג ע"א), ופעם אחת, בהפניה אל המקום הקודם, הכתיב חסר: "הא תרגמא אביי אליבא דרבא, בגלמי" (שבת נב ע"ב),²⁹ אך בשני כתבי יד בשני המקרים בגולמי (ד, וח).³⁰ לאור הצורה העברית ולפי עדות הדפוס באחת ההיקריות וכתבי היד בשתייהן, אפשר לקבוע ללא היסוס שהערך הוא **גולמא**. קריאה זו של עמר ודאי נעזרה בצורה העברית.

• ***חפנא חפנאי** – חופן" (150). יסטרוב: **חפנא**, **חופנא**. לוי: **חופנא**, **חפני** (?). דלמן: **חופנא**. בן-דוד (עמ' 35): **חופנא**. תרגום אונקלוס: **חופנוהי** (וי' טז, יב). ויקרא רבה: "ארבע חופנין" (י, טז).³¹ בעברית: **חפניו** (וי' טז, יב). בסורית: **חופנא**. בערבית: **حَفَنَة**. בתלמוד המילה מופיעה בארמית רק פעמיים במקום אחד והכתיב בה חסר: "אנא משאי מלא חפני מיא, ויהבו לי מלא חפני טיבותא" (שבת סב ע"ב), אבל בשלושה כתבי יד חופנאי (ד, וח, ח).³² כאן מוכחת תנועת u מקורית מן

התלמוד, ואילו בן-דוד מכון רק לתיאור התלמוד, לפיכך הביא רק את **בצל**, שהיא הצורה הנוגת בתלמוד לפי הכתיב שבדפוסים.

24. תרגום אונקלוס נבדק לפי הוצאת שפרבר ולפי התאג'.
25. לסיכום העדיות לצורת **בצל** (כנגד **בצל**) ראה ברויאר, העברית, עמ' 277.
26. הכתיב החסר עשוי להיות מכון גם לחיריק, בהתאמה לצורה הסורית. יסטרוב ולוי הציעו **בצל**, וזאת כנראה כדי לפרנס את הכתיב החסר תוך שמירה על תנועת u מקורית.
27. ראה פלמן, עמ' 151.
28. ראה פלמן, עמ' 155.
29. יסטרוב, כעמר, מנקד במובאה זו **בגלמי**.
30. בכ"י ח בפעם הראשונה בגולמי, בפעם השנייה בגלמי.
31. ראה מדרש ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות, א, ירושלים תשט"ז, עמ' רטז.
32. עמר אינו מנקד את המילים "מלא חפני", ובגיליון מנקד "מלי חפנאי".

העברית, מן התרגום ומן הסורית ומתאשרת בכתבי היד.³³ לאור כל זאת אין ספק שהערך הוא אכן חופנא.³⁴ מסתבר שאף כאן הייתה קריאה זו ידועה לעמר מן התרגום, ואף כאן קלע לנוסח כתבי היד.³⁵

קבוצה ב – ניקודו של עמר משקף צורה ארמית נכונה כשלעצמה אך זרה לארמית הבבלית

• "גְּבָרָא; נפרד גְּבֵר – איש" (146). בכל המילונים גְּבָרָא לצד גּוּבְרָא. בן־דוד (עמ' 16): גְּבָרָא. בארמית הארץ ישראלית רגילה תנועת u: כך במקרא נוסח טבריה, כגון גְּבָרִין (דנ' ג, ח); במשנה: לְגוּבְרִין (כתובות ד, יא, כ"ק); בירושלמי ובבראשית רבה נפוצה גּוּבְרָא, כגון "חמש עבירן ההוא גּוּבְרָא עבד בכל יום" (ירושלמי תענית סד ע"ב); "דהוה ההוא גּוּבְרָא חכם קרתה" (בראשית רבה יז, עמ' 154);³⁶ בשרידי התרגום מן הגניזה קיבוץ או חולם (אך גם פתח).³⁷ לעומת זאת במקרא נוסח בבל גְּבָרִין,³⁸ וכך בסורית גְּבָרָא. המילה נפוצה מאוד בתלמוד, ולמעט כמה היקרויות מיוחדות הכתיב בה חסר תמיד.³⁹ גם בכתבי היד של התלמוד, ובכללם כתבי היד

33. אילו בכתבי היד הייתה מופיעה הצורה החסרה אפשר היה להציע ערך חֶפְנָא, כבערבית.

34. יסורוב הציע גם ניקוד חֶפְנָא, כדי לשמור על תנועת u מקורית ויחד עם זאת לכלכל את הכתיב החסר (ובדומה לו). דלמן ובן־דוד במקרה זה הציעו, כראוי, חופנא בלבד. וראה עוד להלן, הערה 35.

35. לעניין אופייה של מסורת תימן יש להעיר שמתגלה כאן הבדל חשוב בין העברית לארמית במסורת תימן: לעומת הקיבוץ המופיע בארמית, בעברית המילה הגויה בקמץ (קטן); כך בכ"י ירושלים: בְּחֶפְנִין (תמיד ו, ג; פרה ה, ה; ידיים א, ב), וכך לפי צ' קיסר, ניקודה של מסכת יומא (=כיפורים) עפ"י מסורת תימן, רחובות תשמ"ו: חֶפְנִין (יומא ד, ד; ה, א). הסיבה להבדל היא שתנועת u קצרה מקורית הפכה במסורת תימן לקמץ בהשפעת הניקוד הטברני של המקרא, ולכן קמץ זה מופיע רק במילים מקראיות, ואילו מילים לא־מקראיות הגויות בקיבוץ; ראה פלמן, עמ' 155 וכן בריאר, העברית, עמ' 148–155. השפעה זו חלה רק במילים עבריות ולא במילים ארמיות, ולכן מילים ארמיות נוהגות כמילים לא־מקראיות, בקיבוץ. לפי זה אפשר שבכל המילים הנידונות כאן אין למעשה סתירה בין נוסח הדפוס למסורת תימן, שכן אפשר לפרש שהכתיב החסר שבדפוסים מכוון לקמץ קטן, כנהוג ב"טיפוס המערבי" של לשון המשנה; ראה מ' בראשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרכ"ז נג (תשמ"ד), עמ' 201–199. גם לפי זה מסורת תימן מגלה עצמאות, שכן לפיה יש כאן קיבוץ דווקא.

36. אך גם בהם נפוץ יותר גברא. נתונים לדוגמה: בירושלמי: גברא 58x, גוברא 8x; בבראשית רבה: גברא 22x, גוברא 1x (המספרים מכוונים לצורה גברא/גוברא בלבד, ללא תוספות מילות יחס ונטיות).

37. ראה פסכרג, עמ' 141.

38. ראה באור ולאנדר, עמ' 41.

39. בדפוס התלמוד כ־850 היקרויות של כתיב חסר, ואילו כתיב מלא מופיע רק חמש פעמים: "מאי זרע אנשים, אמר רב, גברא בגוברין" (ברכות לא ע"ב); "תוליד בנתא ולא ימותו גובריהו וליהדרו לותין" (מועד קטן ט ע"ב); "אמר רב יהודה, הני נשי דגנבו גנבי שריין לגובריהו" (כתובות נא ע"ב); "שמעינהו דקאמרן, עדי גוברין ונהרדעי גוברין" (גטין מה ע"א); "ואף שאלה זו שאל טורנוסרפוס הרשע את רבי עקיבא. אמר לו, ומה יום מיומים. אמר

התימניים, הכתיב בווי' נדיר מאוד, כגון "קאזיל אבא למקטל גוברא" (יומא פז ע"א, אע); בדרך כלל גם בכתבי היד התימניים הכתיב חסר, כגון "גברא רבא" (פסחים מח ע"א, א).⁴⁰ לפי נתונים אלו נראה שיש כאן הבדל בין הארמית המזרחית למערבית: בארמית המערבית נפוצה תנועת u, כבמקרא נוסח טבריה, ואילו בארמית המזרחית שולטת תנועת a, כבנוסח בבל של המקרא וכבסורית, ולכך מכון הכתיב החסר הקבוע בתלמוד.⁴¹ הצורה המקורית של הארמית הבבילית היא אפוא גִּבְרָא. יתרה מזו, נראה שמתחילה גם בתימן רגילה הייתה גִּבְרָא, ורק מאוחר ובהדרגה נתפשטה גִּבְרָא בהשפעת נוסח טבריה של המקרא.⁴² אפשר לעקוב אחר שלביו של מעבר הדרגתי זה בתימן באופן ברור: השלב הראשון מוכח מן הכתיב החסר השולט בכתבי היד התימניים של התלמוד, המעיד על גִּבְרָא. השלב השני ניכר בכתבי היד התימניים שהונחו ביסוד מהדורת שפרבר של התרגום, שיש בהם חילוף בין הצורות, כגון גִּבְרָא (בר' ד, א) כנגד גִּבְרָא (בר' לב, ו). בשלב השלישי נתקבעה בתימן הצורה גִּבְרָא, ולכן בנוסח התאג' של התרגום, המשקף את קריאת ימינו, הקיבוץ שולט.⁴³ בשלב זה נתפשטה גִּבְרָא גם בקריאת התלמוד. במקרה זה השתלטה אפוא בתימן צורה ארץ ישראלית בהשפעת נוסח טבריה של המקרא וחדרה גם אל התלמוד, וכך

לו, ומה גבר מגוברין" (סנהדרין סה ע"ב; השווה: "טנוסרופוס הרשע שאל את ר' עקיבה, אמר ליה, מה יום מימים, אמר ליה, מה גבר בגוברין" [בראשית רבה יא, עמ' 92–93] – מכאן מוכח מקורו הארץ ישראלי של הסיפור, ואולי שמרה גם לשונו על סממנים כאלה). כמעט ככולם אלו הקשרים לשוניים מיוחדים (כגון פתרון חלומות) ויש בהם סימנים ארץ ישראליים (כגון סיומת יין בגוברין ותחילית יי לגוף שלישי בימותו). בעוד שני מקרים המובאה קשורה למשנת כתובות ד, יא: "רב תני, עד דתלקח לגוברין" (כתובות נג ע"ב); "דתנן, לא כתב לה, בנן נוקבן דיהוין ליכי מינאי יהוין יתכן בכיתי ויתזנן מנכסאי עד דתלקח לגוברין, חייב" (בבא בתרא קלא ע"א).

40. אביא לדוגמה שני כתבי יד תימניים: גברא/גברי מופיעה בכ"י א לפסחים 22 פעמים ובכ"י ב למגילה 20 פעמים. בשני כתבי היד אין כלל גוברא/גוברי.

41. מסתבר שהצורה המקורית בפתח, והקיבוץ נובע מהשפעת העיצור השפתי שלאחריו; ראה למשל באואר ולאנדר, עמ' 41; פסברג, עמ' 69. כך מוכח מן הצורה האכדית gabru. אבל לדיון כאן אין לכך חשיבות.

42. על השפעת נוסח טבריה על מסורת תימן ראה למשל מורג, העברית, עמ' טז–כד.

43. במהדורת התאג' שהשתמשתי בה נהוג קיבוץ, ומתוך 230 היקרויות מצאתי רק מקום אחד בפתח (בראשית כד, כא). לעומת זאת במהדורת שפרבר מצאתי 122 היקרויות בקיבוץ כנגד 101 היקרויות בפתח, כלומר הצורה בפתח משמשת כ-45% מן ההיקרויות (ההפרש בסכום הכולל של ההופעות נובע מחילופי נוסח בין מהדורות התרגום). להדגמה אביא את עשר ההיקרויות הראשונות של הצורה בפתח ממהדורת שפרבר; בכולן, כאמור, בתאג' בקיבוץ (כל הדוגמות מספר בראשית): גִּבְרָא (ד, פסוקים א, כג; כד, כב); גִּבְרָא (יט, ט); גִּבְרָא (כו, יא); גִּבְרין (יג, ח); גִּבְרִי (לו, כח); גִּבְרָא (כד, נד); גִּבְרָא (יט, ח); גִּבְרוּהִי (כד, נט). לחילוף החופשי שבמהדורות שפרבר ראה לדוגמה: "ועל בתר גִּבְרָא בר ישראל לקותא ובזע ית תרויהון ית גִּבְרָא בר ישראל" (כמ' כה, ח).

אבדה הצורה הבבלית המקורית. הנוהג להתעלם מן הכתיב – שבמקרים אחרים מסייע לשמר צורות מקוריות – סייע כאן לחדירת צורה זוה לתלמוד.

• **"*טַרְחָא טַרְחִיה – טַרַח"** (151). דלמן: **טַרְחָא, טַרְחָא**. יסטרוב ולוי: **טַרְחָא** לצד **טוּרְחָא, טַרְחָא**.⁴⁴ תרגום אונקלוס (1x): **טוּרְחִיכוֹן** (דב' א, יב). עברית: **לְטַרַח** (יש' א, יד); **טַרְחָכֶם** (דב' א, יב). המילה נפוצה בתלמוד ולפי הדפוס תמיד **טרחא/טירחא**, אבל בכתיב היד מעט **טורחא**: **טורחא** (פסחים לו ע"א, א, ב); **לטורחא** (גטין סג ע"ב, ומ); **טורחיהו** (בבא מציעא לג ע"ב, סק).⁴⁵ גם עמר מנקד בשאר המקומות בתלמוד בחייריק לא רק את הכתיב **טירחא** אלא אף את הכתיב החסר, כגון **"טַרְחָא יתירא"** (ביצה כא ע"ב), וכך הוא נוהג גם בצורות הנטיות; בכתיב מלא, כגון **טִירְחִיה** (בבא מציעא צט ע"ב), וכן בכתיב חסר: **טַרְחִיה** (בבא מציעא סח ע"ב, 4x); **טַרְחִייהו** (בבא מציעא כא ע"א, 9x). המקום היחיד כנראה שהוא מנקד בקיבוץ הוא המקום שעליו נוסד ערך זה: **"איכא טַרְחִיה"** (בבא מציעא מ ע"ב), ואף בו הוא מביא גרסה חלופית בגיליון: **טַרְחָא**. לפי הכתיב הקבוע בתלמוד – עתים ביו"ד עתים בכתיב חסר, אך לעולם לא בוו"ו – נראה שהצורה התלמודית היא **טַרְחָא**, וזו הצורה אף לפי מסורת עמר, אלא שפעם אחת נשתרבה לניקודו **טוּרְחָא**, ללא ספק בהשפעת התרגום.⁴⁶ עם זאת, במקרה זה **טורחא** נקריט מעט גם בכתיב היד, ואפשר שאינה זוה לגמרי ללשון התלמוד.

קבוצה ג – ניקודו של עמר משקף צורה שאין לה תימוכין

• **"חַרְפָּא – מוקדם"** (150). לוי: **חַרְפָּא, רבים – חַרְפִּי, רבות – חַרְפְּתָא**. דלמן: **חַרְפָּא (חַרְפָּא), רבים – חַרְפִּי**. יסטרוב: **חַרְפָּא או חַרְפָּא, רבים – חַרְפִּי, רבות – חַרְפְּתָא**.⁴⁷ אין בתרגום. בדפוס התלמוד 11 פעמים הכתיב חסר, כגון **"אבוה דשמואל מזבין להו לפירי בתרעא חרפא כתרעא חרפא"** (בבא בתרא צ ע"ב); **"הא בחרפי הא**

44. מעניין ששניהם מביאים בערך **"טוּרְחָא, טַרְחָא"** דווקא את הצורה מבבא מציעא מ ע"ב **טרחיה** (יסטרוב מנקדה **טַרְחִיה**, לוי אינו מנקד, אך כך עולה מכלילתה בערך זה), בדיוק כמו עמר כאן (אבל עקב הכתיב נאלץ יסטרוב לנקד קמץ קטן). עקרונית יכלו לקרוא כך את כל הצורות בכתיב חסר, ואף על פי כן שייכו אותן לחייריק, כפי שנראה מערך **"טַרְחָא"**. לא מובן למה דווקא מובאה זו נחשבת בין הצורות בקיבוץ.

45. אלו כל המקומות שמצאתי בכתיב היד. כנגד זה מופיע גם בכתב יד תימני **טירחא** (מועד קטן ד ע"א, ב), וכך נפרך מאוד בכתיב יד רבים.

46. גם כאן ניכר אופי מסורת תימן: לפי כללי מסורת תימן בעברית הצורה הנטויה הייתה אמורה להיות בקמץ קטן, לפי המקרא נוסח **טבריה**, אבל בארמית משמש קיבוץ לפי נוסח בבל (השווה הערה 35 לעיל). אלא שאי אפשר לבדוק במילה זו את מסורת תימן בעברית, שכן המילה אינה מופיעה במשנה, ובתלמוד לא נודמנה בעברית הצורה הנטויה.

47. **חַרְפְּתָא** המובאת אצל לוי ואצל יסטרוב לקוחה מנוסח הערוך, כנגד **חַרְפִּיתָא** שבדפוס (יסטרוב: **חַרְפִּיתָא**). אגב יוער שניכר כאן ההפרש שבין המילונים, שכן לוי ודלמן עקיבים, כל אחד לשיטתו, ואילו יסטרוב סותר את עצמו: ביחיד הציע את ניקודו של לוי לצד ניקודו של דלמן, ברבים רק את ניקודו של דלמן, ואילו ברבות רק את ניקודו של לוי.

באפליי" (תענית ג ע"ב). כתיב מלא נקרה בדפוסים פעמיים, רק בצורת הריבוי, אבל לפי כתבי היד חסר: "איכא בינייהו חורפי ואפליי" (עבודה זרה עה ע"א; כ"י ח, נ, סז: חרפי); "לקבל חורפי ואפלי וקייטי" (בכורות נו ע"ב; כ"י וט, ח, לב, פי: חרפי).⁴⁸ בכתבי היד מצאתי רק פעם אחת כתיב מלא ביחיד (לצד כתיב חסר במשפט אחד): "דאפלא דקא משוי לה חרפא, הכא נמי אפלא וקמשוי ליה חורפא" (מועד קטן ו ע"ב, ולד), ובריווי כלל לא. הכתיב המלא פעמיים בדפוס מעיד על קיבוץ, אבל לפי רוב ההיקריות ולפי עדות כתבי היד גם בשתי ההיקריות אלו, נראה שהצורה בקיבוץ אינה נכונה. לפי זה הקיבוץ הנהוג במסורת תימן תמוה. ואולי נוצר מתוך בלבול עם השם חורפא 'חדות, חריפות' (150), המופיע בתלמוד 13 פעמים? • "קדלא קדלי – עורף" (155). לוי, דלמן, יסטרוב: קדלא. תרגום אונקלוס: קדל (11x), כגון קדל (שמ' כג, כז); קדלך (דב' לא, כז). בסורית קדלא. בירושלמי הכתיב תמיד חסר. גם בספרות המאוחרת מצאתי כמעט רק כתיב חסר.⁴⁹ לפי הדפוסים המילה יחידאית בתלמוד: "שהאכילה קדלי דחזירי" (מגילה יג ע"א). בכתבי היד לא מצאתי רמז לקיבוץ. לפי כל הנתונים הקריאה הצפויה היא קדלי.⁵⁰ הקריאה קדלי

48. עמר מנקד מילה זו בשלוש צורות. חרפא: "שדה גריד מאי טעמא, דאפלא משוי לה חרפא, הכא נמי אפלא משוי לה חרפא" (מועד קטן ו ע"ב); "איכא בינייהו חרפי ואפליי" (נידה סה ע"ב), ופעמיים בכתוב מלא: "איכא בינייהו חורפי ואפליי" (עבודה זרה עה ע"א); "אמר רבה בר שילא, לקבל חורפי ואפלי וקייטי" (בכורות נו ע"ב). חרפא: "הא בחרפי הא באפליי" (תענית ג ע"ב); "הא דקבלה מיניה בחרפי הא דקבלה מיניה באפליי" (בבא מציעא קו ע"ב). חרפא: "כי חזי אינש דמצלח זרעא אפלא, ליקדים ולזרע חרפא" (ראש השנה טז ע"א). בשלושה מקומות יש חילופים בגיליון בין שלוש הצורות הללו: "ההוא בחרפייטא דאתין מאדר" (ראש השנה ח ע"א) – בגיליון: בחרפתא; "אבוה דשמואל מזבין להו לפירי בתרעא חרפא כתרעא חרפא, שמואל בריה משהי לפירי ומזבין להו בתרעא אפלא כתרעא חרפא" (כ"ב צ ע"ב) – בגיליון: חרפא; "הא בחרפי הא באפליי" (חגיגה כה ע"א) – בגיליון: בחרפי. הניקוד חרפא כנראה מכיוון לאותו משקל כמו חרפא, בקמץ קטן במקום קיבוץ (אך קמץ קטן זה תמוה לאור האמור בהערה 35 לעיל), ואילו חרפא שייך למשקל אחר. בספר הובאה משום מה רק הצורה הנקבית *חרפתא (204), ולא הובאה *חרפא לפי חרפי.

49. כתיב מלא וי"ו מצאתי רק בשלושה מקומות אלו: "יחזום ית רישיה לקבל קודליה ולא יפריש רישיה מן קדליה" (תרגום "יונתן", ויקרא ה, ח; הנוסח לפי ד' רידר, תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה, ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' 150; הצורה השנייה כמובאה זו חסרה, וכך גם בשאר המקומות שמצאתי בתרגום זה: קדלכון [דב' לא, כז; רידר, עמ' 301]; וקדלכון [דב' י, טז; רידר, עמ' 270]; "שהקב"ה התיר להם לאכול מה שימצאו משל שבעה עממים, ואפילו קודלי דחזירי" (מדרש אגדה, הוצאת ש' בוכר, וינה תרנ"ד, דברים ז, טז, עמ' רצג); "קום, דאנא מאיך קודלי ואת דריס עלאי וסליק" (ילקוט שמעוני, אסתר תתנח; במקבילות קדלי; ראה פסיקתא דרב כהנא ח, ד [מהדורת ד' מנדלבוים², א, ניריורק תשמ"ז, עמ' 145] ופסיקתא רבתי יח [מהדורת מ' איש שלום, וינה תר"ם, צג ע"ב]).

50. הצורה היא קדל, קדלים, קדליי. בכל המילונים שבדקתי, ובהתאם לכך כל מי שהביא את הביטוי ניקדו "קדלי דחזירי"; ראה אבן-שושן, ו, עמ' 2287; ש' בהט ומ' מישור, מילון ההווה,

תמוהה ולא מצאתי לה מקור. אפשר להניח שזו טעות במסורת תימן או בקריאת עמר, אבל טעות זו מוזרה לאור מסורת התרגום השגורה בפי התימנים, שבה קָדַל.⁵¹ ואפשר שיש להיזקק כאן לבעיית נוסח הביטוי, שכן המילה קדלי מתחלפת בביטוי זה במילים כתלי וקתלי. הביטוי מופיע בשני מקומות בתלמוד: "שהאכילה קד לי דחזירי" (מגילה יג ע"א, וכך בכתבי יד ב, גמ, נ, אבל לפי כ"י ל ולפי רש"י כתלי, ולפי כ"י ח כותלי); "ובתים מלאים כל טוב, ואמר ר' ירמיה בר אבא אמר רב, כתלי דחזירי" (חולין יז ע"א, וכך לפי כ"י וכא, ולפי כ"י וכב, ח כותלי, אבל לפי עמר בגיליון קדלי, ובדומה רמב"ן על התורה במדבר לא, כג קדלי, ובתוספות בכורות י ע"א ("כותלי" [קדלי]). לצד העדויות לצורות כתלי/כותלי בשתי ההיקריות יש עדות גם לצורה קתלי: "קתלי דחזירי [...]". פ"א של גאון חתיכות של בשר שמן [...] ונקרא קתל ובטיית כותל. ויש ששוני הא דמגילה קדלי דחזירי ומפרשין עורף של חזרת" (ערוך, ערך "קתל").⁵² עקב התמיהה הגדולה על הקריאה, שמא יש להציע שהיא נובעת מן הנוסחאות החלופיות כתלי (הנקראת לפי מסורת תימן כְּתָלִי⁵³) או קותלי.⁵⁴

סיום

בסקירה קצרה זו נתכוונתי לתת רושם ראשוני על בחינה אחת במשקלי השם לפי מסורת תימן. ניכר כאן איך כוחה של מסורת תימן עשוי להתגבר על הכתיב ולכוון אל הצורה המקורית שנשמרה בכתבי היד. עם זאת, לעתים נתפשטה במסורת תימן צורה שאינה מקורית בארמית הבבלית דווקא משום חירותו של המסרן לקרוא שלא

- ירושלים תשנ"ה, עמ' 587; כנעני, טו, עמ' 5137; ב' קרופניק, מלון שמושי לתלמוד למדרש ולתרגום, ב, לונדון 1927, עמ' 281. מבין המילונים מצאתי שניים המנקדים אחרת: אצל א' בן יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, יב, ירושלים 1951, עמ' 5750, מנוקד קָדַל, ולא ברור לי על פי מה; ע"צ מלמד מנקד במילון קָדַל, ראה הערה 51 להלן.
51. סתירה זהה מצאתי בניקודו של ע"צ מלמד. במילון לתרגומים ניקד קָדַלָא, קָדַלִיָא וכו' (מלון ארמי עברי לתרגומים ולארמית שבמקרא, ירושלים תשל"ה, עמ' 321), ואילו במילון לתלמוד ניקד את הביטוי שלפנינו "קָדַלִי דחזירי" (ותרגמו "עֶרְף חזירים"; מלון ארמי עברי לתלמוד בבלי, ירושלים תשנ"ב, עמ' 369). בשני המקרים, במסורת תימן לפי עמר ובניקודו של מלמד, נראה כאילו צורה אחת נוהגת בתרגומים וצורה אחרת בתלמוד.
52. ח"י קאהוט, ספר ערוך השלם, ז, רינה תרנ"א, עמ' 228. על פי זה הביאו המילונים גם קָתַל, קָתַלִי חזיר, קוּתְלִי/קָתַלִי דחזירי; ראה אבן-שושן, ו, עמ' 2434; כנעני, טו, עמ' 5361.
53. ראה ספר זה, עמ' 152.
54. יש לי ראיות ברורות שבעברית בת ימינו שולט בעיקר קותלי חזיר, ואילו קדלי מצומצם כמעט רק לספרות הרבנית. עניין זה חורג ממאמר זה ולא אאריך בו. אך אפשר שתפוצת קותלי בביטוי זה בימינו היא שהשפיעה על הניקוד כאן וכן על ניקודו של מלמד הנזכר לעיל, הערה 51.

ככתוב, וכך נתערכה מסורת במסורת. ולעתים יש צורות שמקורן אינו נהיר, ועד שיימצא להן מקור נאמן יש לחשוד שמא מקורן בשיבוש. עם פרסומו של ספר זה זכה עולם המחקר במקור חשוב מאין כמוהו לחקר השם בארמית הבבלית ולחקר מסורת תימן. עלינו לקוות שיימצאו דורשים לתחום חשוב זה, שחוקריו מעטים, ושהמלאכה שהוחל בה בספר זה תושלם גם בעדויות אחרות. מתימן וממסורות אחרות.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבן-שושן = א' אבן-שושן, המלון החדש, א-ז, ירושלים תשכ"ו-תש"ל
 אלדר = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, ב: ענייני תצורה, עדה ולשון, ה, ירושלים תשל"ט
 באואר ולאנדר = H. Bauer and P. Leander, *Grammatik des Biblisch-Aramäischen*, Halle 1927 [Reprint: Hildesheim 1969]
 בן-דוד = י' בן-דוד, משקלי השמות בארמית שבבבלי, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט
 בראשית רבה = בראשית רבא, מהדורת טהעאדאר ואלבעק, ברלין תרס"ג-תרצ"ב
 ברויאר, העברית = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב
 דלמן = G. H. Dalman, *Aramäisch-Neuhebräisches Handwörterbuch*, Frankfurt am Main 1901
 יסטרוב = M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and Midrashic Literature*, New York 1903
 כ"י ירושלים = סדרי המשנה נזיקין קדשים טהרות, כ"י ירושלים בניקוד לפי מסורת תימן, מהדורה פאקסימילית עם מבוא מאת ש' מורג, ירושלים תש"ל
 כ"י פרמה ב = משנה סדר טהרות פארמה דה-רוסי 497, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשל"א
 כ"י קאופמן, A50
 כנעני = י' כנעני, אוצר הלשון העברית, א-יח, ירושלים, תל-אביב, רמת-גן וגבעתיים תש"ך-תשמ"ט
 לוי = J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, Leipzig 1876-1889
 לויאס, דקדוק = ק' לויאס, דקדוק ארמית בבליית, ניו יורק תר"ץ
 מורג, ארמית = ש' מורג, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ח
 מורג, העברית = ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג

עמר = י' עמר, תלמוד בבלי: מנוקד על פי מסורת יהודי תימן, ירושלים תש"ם
 פלמן = ק' פלמן, חילופי צורה במסורות לשון, עדה ולשון, ח, ירושלים תשמ"ב
 S. E. Fassberg, *A Grammar of the Palestinian Targum Fragments from the Cairo Genizah*, Harvard Semitic Studies, 38, Atlanta Ga.

1990

א. שפרבר, *The Bible in Aramaic*, 1, Leiden 1959 = שפרבר
 תאג' = י' חסיד, ספר כתר התורה, ירושלים תש"ל

כתבי יד של התלמוד

ולד = וטיקן 134	א = אנלאו 271
ומ = וטיקן 140	אע = אנלאו 270
ח = מינכן 95	ב = קולומביה X893 T141
ל = לונדון 400	גמ = מינכן 140
לב = לונדון 402	ד = אוקספורד 366
נ = גטינגן 3	דז = אוקספורד 367
ני = ניו יורק 44830	וח = וטיקן 108
סז = פריס 1337	ויא = וטיקן 111
סק = אסקוריאל G-I-3	ויט = וטיקן 119
פי = פירנצה II-I-7	וכא = וטיקן 121
	וכב = וטיקן 122

"כיסוח" בטקס חלוקת פרסי ישראל תשמ"ו

נוספות למאמרו של נ' נצר, "כס"ח – שורש רב-שימושים בעברית המדוברת",
לשונונו ס (תשנ"ז), עמ' 53–65

בעיון זה מבקשת אני לשוב אל מאמרו של ניסן נצר ולמלא מעט אחר דבריו, הן מצד הקדמת זמן של הדוגמאות הן מצד מקום תפוצתן.

1. השורש פס"ח בעברית התקנית

1.1 תשמ"ו–1986: לשון הכיסוח

כותב נצר: "שמות הפעולה כיסוח, התכסחות – משמעם כמשמע פועליהם: [...] ים הכיסוחים [...]'" (עמ' 59). תיעוד המובאה הזאת מסוף שנת 1992, והמשמע 'אלימות מילולית'. ואולם כיסוח בתחום האלימות המילולית נתחדש כבר בשנת תשמ"ו–1986.

1.1.1 במוצאי יום העצמאות תשמ"ו (1986) חולק בפעם הראשונה פרס ישראל בתחום המסאות העיתונאית. בפרס זכו שניים: ישעיהו אברך ז"ל ושלוש רוזנפלד יכל"א. אברך הודה בשם עמיתו, כלות הפרס וחתניו. הוא דיבר על "עקרונות וציוויים שהם תנאי-בל-יעבור לעצם הזכות לשלוף עט במאבקי ציבור", ובהם "דברים בוטים – ככל שמחייב אופי המאבק על דעתך – אבל: לשון נקייה לא לשון סטאָרילית, עוקפת ומהלכת סחור-סחור. אבל לא לשון הפיסוח שהיתה, לדאבון-הלב, מסימני ההיכר המעוותים של הרבה מפרחי-העיתונאות בימינו. שלא תהא עזות-הפנים אֶחות לאמת, וגסות-הרוח – תְּאוּמָה".¹

* מודה אני מעומק לבי למו"ר הפרופ' אהרן דותן, על שקרא את גרסת דבריי הראשונים לפני "קציר האומר", העיר את הערותי הבונות והשיא לי את עצותי הטובות. והתודה השנית לעמיתי הד"ר חיים א' כהן, על שקרא את גרסת הדברים המקוצרת מאוד ובהשגותי האיר את עיניי.

1. ראה הדברים בדפוס: י' אברך, "עם כ"ב האותיות", דבר, משא לספרות, אמנות ועיון, ז' באיר תשמ"ו (16.5.1986), עמ' 1. יום קודם נדפס בעיתון "דבר" נוסח מעובד של דברי אברך ("בטקס חלוקת פרסי ישראל", עמ' 1): "אברך גם יצא בדבריו נגד 'לשון הכיסוח הנותנת באחרונה סימנים בשולי הכתיבה העיתונאית'".

1.1.2 שבועיים ימים לאחר שנשא אברך את דבריו, כתב העיתונאי יעקב רבי ז"ל במדורו השבועי לענייני לשון "על קצה הלשון":

בדברי תודתו בשם מקבלי פרס ישראל אמר ישעיהו אברך משהו בגנותה של לשון כיסוח, שקצת עיתונאים נזקקים לה לעיתים – ואפשר היה להבין שהוא מתכוון למה שהחברה אומרים "פֶסַח"², "לרדת עליו פֶסַח", וכדו'. ובאמת מדוע לא להעדיף את המלה העברית כיסוח על הערביזם³ "פֶסַח". הרי יש לנו בעברית הפועל לכסח והשם כיסוח במשמעות קרובה ל"פֶסַח": "קיצוץ, כריתה, כריתת קוצים או עשבים בסכין, במגל או במכונה" (הגדרת מילון אבן-שושן); המובאה מלשון-חכמים היא "מניין לניכוש ולעידור ולכיסוח" (מועד קטן ג ע"א).⁴

הדברים הללו של ישעיהו אברך ושל יעקב רבי נעלמו מעיני נצר שעה שבא לכתוב על השורש פס"ח בעברית התקנית (עמ' 56).

2. סימני השתרשות

כותב נצר: "מרב-גוניותו – הסמנטית והמורפולוגית – של כס"ח עולה בעליל שנאחו אחיזה של ממש בעברית המדוברת ואף בלשון העיתונות והפרסומת" (עמ' 60). ועוד: "ראיה להשתלבותו של כס"ח בעיתונות ולהתמסדותו היא היעדר המרכאות המלוות בדרך כלל דיבור עממי תת-תקני המושאל ביוזעין ללשון העיתונות" (עמ' 64). על הראיות הללו אפשר להוסיף עדות המשיחה לפי תומה, והיא הפיכתו של פֶסַח לראשי תיבות וכבר בתקופה הקודמת לזמן דוגמאותיו של נצר.

2.1 1982

הסופרת גלילה רון-פדר-עמית פרסמה, למן שנת 1982 ועד 1996, בשלל סדרות ספריה, גם את הסדרה "כסח – כוח סיירות חוקר". וכך כתבה, למשל, בספר הראשון בסדרה, "המפתח מח'רַבַּת סַעַדִים", ירושלים 1982: "[...] בין התמונות, על לוח עץ שהוצמד אל משקוף החלון, היה כתוב בפחם: כסח – כוח סיירות חוקר" (עמ' 14); "מישהו אחר אמר שלמלה 'כסח' יש משמעות נסתרת וחייבים לפענח אותה. [...]

2. במקור, כאן ולהלן, אין דגש בכ"ף.

3. השווה דבריו של העיתונאי אורי אבנרי: "הרבה מלים ערביות השתרשו בעגה העברית. למשל: [...] 'כאסח' (בערבית: מכח) [...] ("וואלה איזה בלגאן!", העולם הזה, גיליון 2653, כ"א בתמוז תשמ"ח [6.7.1988], עמ' 11).

4. "מסאות ופובליציסטיקה – כיסוח", חותם, מוסף על המשמר, מס' 22 [803], כ"א באייר תשמ"ו (30.5.1986), עמ' 18.

'חבורת כסח'! צחק יועד. 'כוח סיירות חוקר!' אמר יובל' (עמ' 22). ושם, בכל כותרי העמודים, ובניקוד: "פֶסַח 1 | המפתח מִחֶרֶת סְעִידִים".

2.2 תשמ"ו-1986

ידיעה של העיתונאית שלומית טויב ב"ידיעות אחרונות":⁵

כאס"ח בקיבוץ נגד הכתות

כ־600 קיבוצניקים בגילאי 16-30 מעורבים כיום בכתות ואגודות דתיות, וביניהם כ־200 בני קיבוץ שחזרו בתשובה, לפי אומדנם של אנשי מדור כאס"ח (כתות, אלכוהול, סמים, חזרה בתשובה) הפועל בתק"ס. [...] פרנסיס יואלי, עובדת מדור כאס"ח אומרת שלה ולעמיתיה אין התנגדות מיוחדת לחזרה בתשובה כשלעצמה, אלא "לפעילות המתלווה אליה שיש בה סממנים של מיסיונריות נוסח הכתות הדתיות".

3. תיעוד מוקדם לשנת תשמ"ב⁶

3.1 אלימות פיזית

3.1.1 תשל"ה-1974: פֶסַח

כותב נצר: "באחד מהמערכונים הוותיקים של 'הגשש החיזור' נתכנה טיפוס שנהג באלומות במגרש הספורט 'אדון' פֶסַח ולא בכדי!" (עמ' 56, הערה 11). ויש להזכיר: במערכון הזה שהצגת הבכורה שלו נערכה כבר בתחילת תשל"ה (21.10.1974), משמש פעמים אחדות גם הפועל פֶסַח עצמו, כגון "איך אפשר לא לצעוק כשאקרויז [...] פֶסַח" את אזולאי והמחלוא הזה לא שורק?" ; "הוא לא פֶסַח, הוא דחף, הוא לא פֶסַח".⁹

3.1.2 תש"ם-1979: לכסח אותו

לדברי נצר (עמ' 56), מילת פֶסַח "תועדה בעברית בפעם הראשונה" בחיבורם המשותף של דן בן-אמוץ ונתיבה בן-יהודה, מלון אחול-מניוקי לעברית מדוברת, ב, תל-אביב 1982 (להלן: באב"י). הרי תיעוד מילוני מוקדם מן התיעוד הזה: כשנתיים לפני הופעת באב"י פרסם הכתב לענייני פלילים, ראובן שפירא, בעיתון "דבר" (י' בכסלו תש"ם [30.11.1979], עמ' 17) את הרשימה "יש לי דיבור אתך –

5. י"ג באדר ב' תשמ"ו (24.3.1986), עמ' 4.

6. ראה להלן, 3.1.2§.

7. במערכון התואר הוא מר ולא אדון, כגון "למה, למשל, אתה לא מודה מר פֶסַח?".

8. את המערכון כתב יוסי בנאי על פי "אופסייד" לאפרים קישון (מערכונים, תל-אביב תשי"ט, עמ' 147-153), אך במערכונו של קישון (שם, עמ' 150) לא פֶסַח אלא "עשה 'פאול' עצום".

9. "אופסייד סטורי", תקליטור מס' 9 באוסף "שלישיית הגשש החיזור", הד ארצי, 1992.

לעולם התחתון שפה משלו", והיא "מילון מעודכן ככל האפשר של מושגים, כינויים וביטויים הרווחים בעולם התחתון, ששפתו מתפתחת ומשתנה כל העת".¹⁰ החומר על הסבריו נערך בעזרת אנשי היחידה המרכזית במשטרת ישראל – מחוז תל-אביב, וכן מצאתי בו:

מי שנחשד בשיתוף פעולה עם המשטרה או בהלשנות על חבריו מכוונה בעגה המקצועית "מניאק", "שטינקר", "שתול". אחד כזה עשוי לח[ט]וף "צ'פחות" (מכות חזקות) מהחברה העלולים "לרדת עליו" או "לכסח" אותו (לכלות בו את זעמם במכות רצח).

3.2 אלימות מילולית

3.2.1 תשמ"א-1981: ישיבות כאסח

שנה לפני צאת המילון באב"י לאור כבר נקט השבועון "אנשים" לשון כאסח במשמעות 'אלימות מילולית', ויש לתמוה על מחברי המילון על שהגדירו והדגימו את פסח רק מצד האלימות הפיזית. וכך נכתב בשבועון: "ישיבות הבוקר היומיות של מחלקת-החדשות בטלוויזיה הפכו 'ישיבות כאסח' – זה הכינוי שהודבק להן באחרונה בקרב עובדי הטלוויזיה. הן גדושות מתח ועצבנות"¹¹ ("אנשים", גיליון מס' 1, כ"ב באלול תשמ"א [21.9.1981], עמ' 46). וכן שם, בכיתוב לתצלום: "מיכה לימור – 'ישיבות כאסח'".

4. מקומות תפוצה אחרים

כתב נצר ב"סוף דבר" שלו: "העדויות שבידיי מלמדות שהשורש נאחז גם בלשון העיתונות והפרסומת, בעיקר במדורים הקלילים: רכילות, אפנה, ספורט וכיו"ב, אך הוא משתלב והולך גם בכתיבה ה'רצינית', בגוף הכתבות ובכתורותיהן" (עמ' 63).¹² ואני מבקשת להביא דוגמאות שמקומות תפוצתן אחרים ואף זמנן מוקדם הרבה מזמן דוגמאותי.

10. אחרי שמונה-עשרה שנה פרסם ראובן שפירא עם נתן רועי את לקסיקון שוטרים וגנבים (תל-אביב 1997), ואולם אין בו הערך "לכסח אותו" או ערך כלשהו מנגזרי פס"ח. רק בהגדרת הערך "פתח לו את הראש" נמצא: "א. פוצץ לו את המוח במכות רצח, כיסח אותו בראש" (עמ' 199[ב]).

11. דוגמתו של נצר היא משנת 1995 (ראה אצלו עמ' 57). והנה, עולם כמנהגו נוהג, וגם בחלוף תשע-עשרה שנים עדיין: "כסאח ברוממה: אלישע שפיגלמן נגד שלומי אלדר" (שער השבועון רייטינג – עיתון הטלוויזיה והבידור של ישראל, גיליון מס' 46, כ"ח בניסן תש"ס [3.5.2000]).

12. וראה כבר בשנת תשמ"ה-1984: "הרוק הכבד של הביקורת ליווה בצלילי 'כאסח' כל מלוויה לירית, כל נעימה אינטימית וכל אמירה שירית חברתית" (י' גנוסר, "בלי רוק כבד", עתון 77, גיליון 58, מרחשוון תשמ"ה [נובמבר 1984], עמ' 51); ומשנת תשמ"ח-1987: "מה כל

4.1 בתי שיר

4.1.1 תשמ"ג-1982: כיסוחו

המשורר רמי דיצני פרסם בעיצומה של מלחמת לבנון את השירים הללו:

א. ברחבי בופוריה, טנקים דוהרים, / ובשצף-קצף הם יורים, הם יורים, [...] /
מפקדות כיסוחו, רחובות גילחנו,¹³ / אֶלֶף-אלף מַרְצָחִים מַעֲכָנוּ, מַעֲכָנוּ,
[...].¹⁴

ב. שֶׁכֶּפֶ"צִינוּ עַל כְּתִפֵּינוּ דְּבָדְבָנִים בְּקִסְדוֹתֵינוּ / הֶהָרָה עָלֵינוּ בְּבָקָע יִרְדְּנוּ, /
מִפְקָדוֹת פֶּסַחֲנוּ רְחוּבוֹת גִּלְחָנוּ [...] .¹⁵

4.2 סרטי קולנוע

סביר להניח שעל ידי כלי תרבות עממי זה, הקולנוע, נפוצו כאסח ותולדותיו בקרב הדוברים ונשתגרו על פיהם. אציין כאן לשני סרטי קולנוע ששמותיהם נוגעים לענייננו.

4.2.1 תשמ"ד-1984: כאסח

"כאסח" הוא סיפור עלייתו ונפילתו של זמר מתחיל, העולה אל פסגת זמרי הקאסטות. הזמר נשחק בין עולם "האנשים היפים", שבו הוא מוצא עצמו מתחבק לפתע, לבין אנשי העולם התחתון, שיש להם נגיעה בזמר המזרחי.¹⁶

4.2.2 תשמ"ה-1984: מכסחי השדים

מביא נצר במאמרו מלשון הפרסומת (אפריל 1991): "נוק מכסח כינים ואוהב

הכסא הזה (כמעט על-כורחי אני משתמשת סוף-סוף במלה הזאת, שמזמן ביקשה להתפרץ אל הדף) הממלא אצלנו את רשימות הביקורת בעיתונים?" (א' המרמן, "הרהורים בגנות מלאכה הרעים של הביקורת", הארץ, תרבות וספרות, ו' בכסלו תשמ"ח [27.11.1987], עמ' 6). בגריין למאמרה של המרמן נדפס: "מה כל הכאסח הזה הממלא אצלנו את רשימות הביקורת בעיתונים [...] - הכאסח - האל"ף אחרי הכ"ף. כהבדל הזה, במקומה של האל"ף, כן ההבדל בין הכתיב כסאח בדברי יוסף לפיד, שהביאם נצר בפתח מאמרו (עמ' 54), לבין כותרת דברי לפיד: "כאסח!" ויש להוסיפה אצל נצר, הערה 1, וכן להוסיף שם בציון מראה המקום: עמ' 26.

13. על כס"ח המקביל לגל"ח ראה נצר, עמ' 60, הערה 35.

14. "כבר יש שיר", כל העיר, י"ד בתשרי תשמ"ג (1.10.1982), עמ' 8 (= "שיר למלחמה-בלי-שירים", מִשְׁיָרִי מְדוּר נְכוּת רִיחַ, [חמ"ד] תשמ"ד, עמ' 55).

15. בית השיר הזה נדפס בתורת מוטו ל"סרטור מלחמה", דבר, משא לספרות, אמנות ועיון, א' בטבת תשמ"ג (17.12.1982), עמ' 21 (= מִשְׁיָרִי מְדוּר נְכוּת רִיחַ [הערה 14 לעיל], עמ' 62). תודתי למשורר רמי דיצני על שהואיל להודיעני את מקום פרסומם הראשון של "שיר למלחמה בלי-שירים" ושל "סרטור מלחמה".

16. י' בראון, "כאסח" עם חיים גיל, דבר, א' בתמוז תשמ"ד (1.7.1984), עמ' 12. את התסריט כתב העיתונאי אהרן בכר ז"ל; ראה מ' שניצר, הקולנוע הישראלי, ישראל 1994, עמ' 259.

ילדים" (עמ' 57), ומוסיף: "לשון הרחוב משתלבת הרבה בפרסומת לשם 'התקרבות' אל הצרכן [...]" (שם, הערה 17). ויש להעיר: דוגמה זו לקוחה מחלק המידע לצרכן שבמודעת פרסומת. בחלקה העיקרי של המודעה נדפס בהבלטה מרובה: "מכסחי הכינים באים". מבע שהוא משחק מילים העשוי על פי שמותיהם של שני סרטי קולנוע: "מכסחי השדים" (הוקרן בארץ למן מרחשוון תשמ"ה [נובמבר 1984]), ו"הרוסים באים, הרוסים באים" (הוקרן בארץ בשנת 1967). "נוק מכסח כינים" שהביא נצר, לידתו אפוא בשם הסרט "מכסחי השדים".

4.2.3 מודעת פרסומת לסרט ראתה אור בעיתון "מעריב", בא' בכסלו תשמ"ה (25.11.1984), עמ' 18:

"גוסטבאסטרס – מכסחי השדים"¹⁷ / הלהיט הלוהט של השנה! הם מגיעים להציל את העולם! [...] בסרט הקופה מס' 1 "מכסחי השדים".¹⁸

4.3 נאום בכיכר

4.3.1 תשמ"ט–1989: לכסח ערבים

הסופר עמוס עוז קרא מכיכר מלכי ישראל בעצרת של "שלום עכשיו": "נזכור: את הכדורים והרובים והמקלעים קיבלה הכת הזאת מידי מדינת ישראל. מידינו. מפני שמדינת ישראל לא הבינה כי מטרתם הסופית אינה לכסח ערבים, כי אם לחסל את מדינת ישראל ולהקים במקומה את מלכות יהודה המשיחית והמטורפת".¹⁹

4.4 בדיחה לטף

גם אל עולם השחוק והבידוח לגיל הרך חדר לו הפֶּסֶח.

4.4.1 תשנ"ג–1993: לְפֶסֶח

המספר שלמה אבס מביא בספרו "בדיחון הפילים השלם – בדיחות, חידות, אמרות, מעשיות ועובדות על הפילים", תל-אביב תשנ"ג (אין ספירת עמודים) את הבדיחה הזאת: "נבחרת הפילים שיחקה נגד נבחרת העכברים בכדורגל באלפיות

17. את השם העברי, "מכסחי השדים", קבעו המפציצים, א"ד מטלון ושות' בע"מ וצוות משרד יחסי הציבור שלהם, ולא היה זה מעשה תרגום של יחיד. הגיית מכסחי שבשם הסרט, מיום לידתו, היא בריגוש הכ"ף. למן תמוז תשמ"ט (יולי 1989) הוקרן בארץ "מכסחי השדים 2".

18. ומאותם ימים משחק מילים העשוי על פי שם הסרט הזה: "[כותרת: מכסחי הפלגיאט [כותרת-משנה: האם הלהיט 'מכסחי השדים' הוא פלגיאט או לא [...]]" (ע' ניר, על המשמר, ב' בכסלו תשמ"ה [26.11.1984], עמ' 10).

19. "בשם החיים והשלום", ידיעות אחרונות, המוסף לשבת, ה' בסיוון תשמ"ט (8.6.1989), עמ'

12. המאמר שב והתפרסם בידיעות אחרונות, 24 שעות, י"ב באדר תשנ"ח (10.3.1998), עמ' 4. וראה עתה בספרו של עוז: "ישם היה עומד וחובט אותם חבטות אנושות כדי לכסח את המיקרובים ושאר המזיקים" (סיפור על אהבה וחושך, ירושלים 2002, עמ' 138).

היער. עד המחצית הובילו הפילים בתוצאה 29:0. כשירדו הקבוצות להפסקה אמר מאמן העכברים לעכברים: "אין בררה, חבר'ה, מעכשיו תתחילו לִפְסֹחַ!"²⁰

5. שונות

5.1 על הקשרים המשוערים שבין השורש פסח הערבי ולבין כס"ח ונגזריו בעברית (נצר, עמ' 55–56) העמיד אברהם שטאל, מילון דו-לשוני אטימולוגי לערבית מדוברת ולעברית², תל-אביב תשנ"ה, א, עמ' 218[א], הערך "פִּסְחִיח".

5.2 לדבריו של נצר ש"כס"ח מביע לוויית רגש של עֶצְמָה" (עמ' 61) יש להעיר שכבר כתבה כזאת רחל אוסטרובסקי, "המראות והלשון: העגה כבבואה לאתוס הישראלי", חלקת לשון 21 (תשנ"ו), עמ' 59.

20. במקור הטקסט מנוקד כולו, וכך בדיגוש הכ"ף במילת לִפְסֹחַ. לאחר הופעת ספרו זה של אבס הביא ממנו יהודה אטלס במדורו "יִלְד גְּדוֹל – על ילדים, ספרים ואנשים", צרור בדיחות פילים, ובצרור גם הבדיחה שלעיל (בשינויים קלים ביותר). ראה "פילים עם זקן", ידיעות אחרונות, 7 ימים, י"ב בכסלו תשנ"ד (26.11.1993), עמ' 64. כאן המקום להעיר שאף בכתיבתו שלו, במדורו הנזכר, השתמש אטלס בשורש כס"ח, כגון "זה עובד גם בצאצאיהם החוקיים של הספרים המצויירים, סרטי הנפשה (טובים), עתירי-כיסוחים" ("בידור לכל המשפחה", ידיעות אחרונות, 7 ימים, י"ט באב תשנ"ג [6.8.1993], עמ' 87).

תהליכים סמנטיים בתחדישו של יונתן רטוש

1. מבוא

יונתן רטוש עסק לפרנסתו בתרגום, ובעבודתו קיבל על עצמו משימה שחשבה לשליחות: הבאת המושגים לקורא דובר העברית בעברית. רטוש סבר שאם מלכתחילה יפגוש תלמיד תיכון את המילה נַגַע במקום רלוונטי, תקל עליו המילה השקופה והברורה לרכוש את המושג החדש.

רטוש לא הסתפק במושגים שנקרו לו בתרגומו והיה מציע תחדישים עבור מושגים שנתקל בהם באקראי. בדרך זו העמיד למעלה משלושת אלפים תחדישים למונחים וזאת בנוסף לחידושים שבשירתו (ברזל; שמיר, עמ' 20–21¹).

הוספה של לקסמה, היינו תחדישי מילוני, יכולה להיעשות על ידי הוספה של מושג – דנוטציה – ובצדו מסמן שהוא רצף הגיים (במקרה של מחסר סמנטי; ראה דגוט), או על ידי הוספה של מסמן בלבד, או על ידי שינוי יחסים (בלקסיקון) בין דנוטציה קיימת למסמן קיים. גם את ההחייאות לסוגיהן יש לראות כתחדישים: החייאה היא הוספה ללקסיקון קיים לקסמה שהייתה בלקסיקון קודם אך לא בזה הסמך לו לפניו (אפרת, תשס"ג).

שני פנים למילה: פן התוכן – המושג, ופן הצורה – המסמן, שהוא רצף הגיים (ובכתב הוא מובע באותיות). ביצירת מילה חדשה ייתכנו תהליכים בתחום הצורה ועניינם מורפולוגיה, וייתכנו תהליכים בתחום התוכן ועניינם הסמנטיקה (אולמן, 1973).

רטוש ניצל גם אמצעים מורפולוגיים. הוא הרבה לחדש בתצורת שורש+משקל, כגון בתחדישו מִמְקֵד, וכן חיזק משקלים (למשל, משקל קָטַל להבעת מצב: תְּשִׁישׁ – 'סנילי', נַגַע – 'רלוונטי' וכדומה) ואף חידש צורנים (למשל הצורן נָה ל"גרפיה": אֲרָצָה – 'גאוגרפיה', מְחוּלָה – 'כוראוגרפיה', חִיָּה – 'ביוגרפיה'²; ראה אפרת, בדפוס(ב)).

- * מחקר זה (811/95) נחנך על ידי הקרן הלאומית למדע בניהול האקדמיה הלאומית למדעים.
1. בהפניות הביבליוגרפיות נהגנו לציין את שם המחבר להפניות לחומר עיוני ואילו הפניות לתרגומו של רטוש ציינו לפי המילה הראשונה שבכותר הספר המתורגם.
  2. אני מודה לד"ר חיים א' כהן שהסב את תשומת לבי לתחדישי אֲדַמְתָּה (גאוגרפיה) משל הדרשן שלמה יעקב לוי (רוסיה, תרע"ג) הבא בכלל תחדישו של לוי שנסקרו במאמרה של סמדר

במאמר זה נתרכז בתהליכים הסמנטיים. רטוש יצא מן המושג, איתר את הסממה המהותית ולפיה בחר את אופן הסימון. דרך זו הביאתו לעניות דעתי לתחדישים המותירים רושם של המצאה המפתיעה בפשטותה, וכמעט ניתן לומר: מתבקשת. מבחינה עיונית מתבטאת דרך זו בחידוש קשר בין מסמנים קיימים לבין סממה מהותית, והנה שתי דוגמות:

• **בְּקֻבּוּק עָבֹר** 'אונומטופיה' – שם הפעולה בְּקֻבּוּק מופיע למן ימי הביניים (ערוך, רד"ק) במשמעות 'חיקוי קול שעושים המים', gurgle באנגלית ו-رَبْقَبَق בערבית. זוהי הדוגמה הטיפוסית לכל המבקש להסביר ולהדגים אונומטופיה (ראה וינסטוק, עמ' 54). והנה לקח רטוש "בְּקֻבּוּק" זה ובמעתק מטונימי העמידו כשם כללי למושג "אונומטופיה" (התחדיש מהעיצובן).

• **עֵיִל עָבֹר** 'מניפולציה' – השורש עי"ל³ משמש רק בעברית החדשה והוראתו 'הכנסה'. מקורו בפועל הארמי עֵיִל באמרה "דמעילין פילא בקופא דמחטא" (בבא מציעא לח, עב). העברת פיל בקוף המחט דורשת מאמץ ואמצעים בלתי שגרתיים. רטוש, שהדנוטציה לנגד עיניו, מְבֻדֵּל (עושה בידול) בין פעולת הכנסה שאינה מסומנת לבין עֵיִל שהוא 'מניפולציה'. כדרך חיסור סמנטי, המסמן עֵיִל ממשיך לאזכר את הרעיון הטמון באמרה, כלומר את המניפולציה, וכן עֵיִל מאזכר 'מניפולטור' וכדומה (מתבקשות, ידיעות אחרונות, 26.7.1968; תורת, עמ' 59).⁴

בְּקֻבּוּק ועֵיִל הובאו כדוגמות לתהליכים סמנטיים שונים (מטונימיה וחיסור לשם בידול). ואולם מבחינת תצורתן שתיהן מצויות כלקסמות (בהוראות שונות מאלה שמציע רטוש) ותצורתן המורפולוגית סלולה ופשוטה: אכלוס משבצת בטבלת שורש-משקל (אורנן, תשל"ו; אורנן, תשמ"ג; אורנן, תשס"ג; אפרת, תשמ"ה).

נתרכז תחילה בשימוש במסמן קיים (מילה, צורן או ניב) שבעקבות תהליך סמנטי משתנה קישורו עם מושג, דנוטציה. לפחות בשלב הראשון יוצר תהליך זה רב-משמעות. נדון גם בתהליכים סמנטיים בתחום הצורנים, בעיקר בתחום השורשים. נביא גם דוגמות שהמסמן בהן לא היה קיים לפני כן, ותחדישו זה של רטוש נוצר גם על ידי חידוש מסמן בתהליכים מורפולוגיים. שלא כבתחדיש שכולו יצירה

ברק שראה אור זה לא מכבר, ראה ברק, עמ' 94, 101. תחדישו זה של לוין הוא יחיד בכלל תחדישי בצורה זו, וספק אם התכוון לצורן. מכל מקום, מרשימות רטוש שבעיצובן ניכר שהוא הגיע לחידוש הצורן זה בדרך עצמאית, ויש כאן אפוא שניים שנתבאו בסגנון אחד.

3. סימון השורש השמי בסימן השורש המתמטי $\sqrt{\quad}$ (ויסודו באות r: radical, root) משמשי ככל פרסומי על אודות השורש העברי. הוא מהווה סימן חד-משמעי לשורש כנבדל מראשי תיבות, משמות אותיות ומציון עברי למניין השנים (והשתמשו בו כבר מילואי BDB). סימון השורש כאן בגרשיים נעשה אפוא לפי מנהג האכסניה.

4. ברור שְׁעִיִּל שבפריקלס, עמ' 193: "תוקידידס שנפגע הוא עצמו בחלי, מתאר אותו בדייקנות מחמירה של דין וחשבון רפואי, מקפיד להמנע מעיולים רשולים בנוגע לגורמים ומקורות [...]" המוסבר שם כ"ספקולציה" בטעות יסודו, וראה בתמליל פריקלס עצמו, עמ' 217: "עיול – מניפולציה (לעייל פיל בקוף המחט)".

מורפולוגית (דוגמת מחוללה שהוזכר לעיל), הדוגמות הנדונות כאן הצריכו תחילה תהליך סמנטי במשמעות של צורן, למשל מעתק במשמעות השורש (ראה להלן לְשִׁינָה, יְכִיסָה, זִנְבָת, שְׂרָבָטָה, נַחְשֹׁנָה, הֶכְיָה, אוֹאָה, עֲמוּי, פִּיזְמָה וּשְׁלַחַת. על משמעויות שורש ראה אפרת, 1988).

אולמן (1972; אולמן, 1959, עמ' 80) תיאר את התהליכים הסמנטיים בשני מישורים: מישור הסימון ומישור הקשרים. מישור הסימון מתחלק בין המושג, הדנוטציה, לבין המסמן שהוא רצף פונטי (או תחליפו הגרפי). מישור הקשרים מתחלק בין קשרים הנובעים מדמיון ובין קשרים הנובעים מסמיכות, כמתואר בטבלה הבאה (וראה צרפתי, תשמ"ה, עמ' 125):

סימון	קשר	דמיון	סמיכות
מושג – דנוטציה	מטפורה	מטונימיה	
מסמן (רצף פונטי)	אטימולוגיה עממית	חיסור	

2. שימושו של רטוש במטפורה

בשירתו הרבה רטוש להשתמש בדימויים ובמטפורות. השיר "על חטא", למשל, כולו משפטי השוואה. בשיר זה עושה רטוש השוואה תחבירית גלויה. כל המרכיבים גלויים: הדומה (tenor) (את, הוא), הכלי (vehicle) (הצל, הנחל, הליל, הלב, העין, הגוף), בחינת ההשוואה (ground) וכ"ף הדמיון (וראה אורנן, תשכ"ב). כוחו של שיר זה בחזרה הריתמית-תמטית על מרכיבים אלה תוך שינוי ריתמי מעצים של בחינת ההשוואה (למשל, "את מתוקה כליל / את אפלה כליל").

הבלשנות והסמנטיקה אינן מתעניינות במטפורה החיה הנוצרת לשעתה במסגרת היתר השירה (אפרת, תשנ"ו). לעומתן המטפורות המתות הן חלק מן המילון, ובהן עוסקת הסמנטיקה. להלן מעתקים מטפוריים בתחדישו של רטוש:

• שוֹפְרָז – גביע גלידה'. המילה לקוחה מן הארמית שלאחר המקרא, שוֹפְרָזָא, והוראתה 'קרן לשתייה' (ראה יסטרוב; אלקלעי). המסומן המקורי אינו קיים בימינו והמילה אינה מצויה בלקסיקון. רטוש החיה מסמן זה בתתו לו צורה עברית, שוֹפְרָז, ותוכן: 'גביע הגלידה'. זהו מעתק מטפורי מתוך דמיון צורה ודמיון תפקיד (התחדיש מהעיצובן).

• פְּרוּב – 'ספינקס'. למילה משמעויות שונות, ולענייננו כאן 'מלאך' המקראי (בר' ג, כד), 'פסל בעל כנפיים' (שמ' כה, כ). רטוש חידש פְּרוּב להוראת 'ספינקס' במטפורה לפי דמיון בצורה ודמיון בתפקיד. למעשה המושג "ספינקס" מכון לשני מסומנים: הספינקס שבמיתולוגיה היוונית וזה דומה לכרוב שבבראשית, והספינקס המצרי כשימוש פְּרוּב בספר שמות.

- תָּמַס – 'דמורליזציה'. תָּמַס יחידאית במקרא (תה' נח, נט). יש המסבירים מילה זו בהוראת 'מצב הדבר הנמס'. רטוש יוצר מעתק מטפורי מהוראה מוחשית-פיזית להוראה מופשטת-רגשית (התחדיש מהעזובן). הצעה אחרת שלו ל'דמורליזציה' היא מִרְפָּח (ראה ילד, עמ' 148).⁵
- שָׁלִי – 'אופוריה'. מילה יחידאית במקרא ומפורשת כ'שלוה', 'שקט' ו'אשליה'. בלשון חכמים: 'משגה', 'טעות'. רטוש מנצלה ל'אופוריה' בשימושה היום-יומי: מצב רוח טוב, בעיקר לאחר מצב רוח טוב פחות. אין רטוש מכוון למושג הפסיכולוגי של ימים קבעה עבורו האקדמיה – זחיות. המטפורה שעושה כאן רטוש היא ממשמעויות פרשנות המקרא, היינו דמיון בהרגשה (התחדיש מהעזובן).
- נָגִיד – 'מאגיסטר'. במקרא פירושה 'מושל' ו'פקיד'. בימי הביניים היה זה כינוי לראש הגולה. רטוש מייחד אותה ל'חבר עירייה' (ציויליזציה, עמ' 55). זוהי מטפורה של תכונת סמכות שלטונית המוגבלת לתחום שיפוט מסוים והמותאמת אל סדר השלטון בציויליזציה האירופית.
- מִפְּץ – climex. במקרא פירושה 'שבירה והריסה'. בלשון חכמים פירושה גם 'מחצלת ארוגה', ובלשון התחייה 'רובה' (אורנן, תשנ"ו). רטוש יוצא מהוראת לשון המקרא ובמעתק מטפורי ממוחשי למופשט מייחד מִפְּץ ל-climex, מתנפץ באחת לאחר שיא (התחדיש מהעזובן).
- מְכִילָתָה – 'אנציקלופדיה'. בלשון חכמים זהו שם כולל לספרי מדרש ההלכה לספר שמות. הסממות הדומות הן 'ספר', 'יסוד-מקיף'. במשמעות המקורית יש גם סממה של 'קדושה'. מחיקת סממת ה'קדושה' – היינו הרחבת המשמעות – היא מקרה פרטי של מעתק המטפורה. סמנטיקאים עבריים (ראה למשל קדרי; צרפתי, תשמ"ה, עמ' 161–162) מעמידים מעתק זה כמעתק מיוחד, הנמצא מחוץ לריבוע המעתקים ומכנים אותו מעתק ה"חילון". לעניות דעתי מעתק זה כלול בתופעת המטפורה ואין הצדקה להעמידו כמעתק בפני עצמו.
- התחדיש מְכִילָתָה נמצא בעזובן בכתב היד לתרגום "דברי ימי הציויליזציה האירופית" (ציויליזציה, עמ' 86–91).
- לְשִׁינָה, שורש לש"ן – bleeding במונחי הדפוס, 'השתלחות הדפוס אל השוליים' (עולם, עמ' 116). באנגלית נוצרה המטפורה מתוך דמיון לדם הניגר. בעברית הדימוי הוא שליחת לשונות, לשונות אש. מדימויים אלה העתיק רטוש את ההוראה לשורש לש"ן.

5. יש להבהיר כי מקרים המוצגים כאן, כאילו נתן רטוש משמעויות שונות עבור אותם תחדישים (מסמנים: למשל, עֶשֶׂת, עֵייל, מָטָה), או כאילו הציע רטוש כמה תחדישים עבור אותם המושגים (כמו למשל, 'דמורליזציה', 'קריירה'), אין להביאם כהפרה של חד-חד-ערכיות שרטוט דגל בה (ראה "בידול" להלן), אלא הם נובעים מכך שהחומר המובא כאן נלקח מרשימות ומדפוסים שהוכנו על ידי רטוש בעתים שונות ובהקשרים שונים הנפרשים על פני חמישים שנות עמל. רטוש התכוון לקבץ את הצעותיו ולערוך, אבל הוא לא זכה לכך.

• **זַנְבָּת** – 'הרגשת האדם לאחר שפגה שכרותו'. המטפורה כאן היא ברמת השורש זנ"ב. בימינו בא המונח בהוראת 'נגרר' ו'נסרך' במונחם הפיזי-מוחשי. מתוך דמיון בתכונות של 'מה שבא אחרי', 'נסרך', מייחד רטוש למונח מובן מופשט-תחושתי: הרגשת אדם לאחר שפגה שכרותו, hang-over באנגלית, וחֲמָרְמָרְתַּךְ כחידוש האקדמיה (זיכרונות, ישיבה רי"ג, כ"ב טבת תשנ"ד). חידוש האקדמיה בא שלושים שנה כמעט לאחר פרסום זַנְבָּת: (מתבקשות, אתגר, 9.1.1967; עברון).

• **פְּרָסְתָנּוּת** – 'פיליסטיניזם': תכונת מי שרואים אותו כחסר תרבות ועידון. בלשון חכמים וכן גם בלשון התחייה (אורנן, תשנ"ו ומילוני העברית החדשה) פְּרָסְתָנּוּת הוא 'בעל בטן גדולה'. באנגלית נעשתה מטונימיה מן השם פלישתי philistinism. רטוש בונה מדימוי הבטן הגדולה מעתק מטפורי – פְּרָסְתָנּוּת.

רטוש טבע תחדיש זה בכתב היד לעריכת המינוח של הספר "עולם האומנות" (מאת פול רייס). בנוסח המקורי (האנגלי, עמ' 16) מופיע philistinism ואילו בנוסח העברי שבדפוס (עולם, עמ' 27) צרות אופק. הרבה מהצעותיו שבכתב היד (בעיזבון) אינן מופיעות בנוסח שבדפוס. ברוב המקרים האלה נמחקו התחדישים על ידי המו"לים שלא ראו בעין יפה את ריבוי התחדישים (לתופעה זו ראה אפרת, תשנ"ט; אפרת בדפוס(א) וגם פורת, עמ' 270, 280).

• שורש עש"ת לעניין מונוליתיות.⁶ עֶשֶׂת בלשון המקרא היא 'גוש', 'מטיל', והשורש עש"ת משמש להוראת 'מחושל'. רטוש משתמש בעֶשֶׂת ל'מונולית', בעֶשֶׂתוֹת ל'מונוליתיות' ובעֶשֶׂתוֹנּוּת ל'מונוליתיות', היינו 'מה שעשוי מקשה אחת', בעיקר כשאין הוא מוחשי, כמו למשל "השקפה מונוליתיסטית". התרגום המילולי-אטימולוגי של מונולית הוא "אבן אחת". יכול היה רטוש להשתמש במרכיבים האטימולוגיים אך הוא בחר בשורש עש"ת ובדרך המטפורה; ממוחשי למופשט טבע את הוראת 'אחדות' ו'חישול'.

כך ברשימות בכתב ידו שבעיזבון. בספר "תורת הספרות" (תורת, עמ' 167) עושה רטוש מעתק דומה: עֶשֶׂתוֹת – integrity.⁷ זוהי מטפורה שמקורה בדמיון של אותה תכונה סמנטית: היא ה'שלמות', 'מקשה אחת', בעוד שהמעתק של מונולותי נעשה כבר במקור הלועזי. במעתק של עֶשֶׂתוֹת ל-integrity נעשה כל ההליך המטפורי על ידי רטוש.

הקרנת מטפורה היא היווצרות עוד מטפורות עבור אותו כלי ודמיון בעקבות מטפורה מסוימת (צרפתי, תשמ"ה, עמ' 131–132). נביא להלן דוגמות אחדות.

• **שׁוֹמֶרֶת רָגֶל** – 'דואנה', 'אומנת' (duenna; ראה תורת, עמ' 238) היא דוגמה

6. את השורש עש"ת (בשין שמאלית) מייחד רטוש עבור 'טכניקה' (ראה רטוש, תשכ"ז, עמ' 9).

7. וראה פְּרָסְתָנּוּת (28) לעניין ההבדל שבין הרשימות שבכתב היד למה שהופיע בדפוס. עוד נעיר כי צורות כמו מְשַׁרְרָה ומְשַׁרְרָה (ראה להלן שְׁרָבָטָה) שתיהן באות באותו דפוס להורות על 'הגמוניה'. גם בכך יש להעיד על שלב הצעות ועריכת עורכים. וראה גם הערה 5 לעיל.

להקרנת מטפורה על דרך שומר־ראש, שומר־יבם. במכתב פרטי לאחיו, פרופסור צבי רין (5.11.1974), מופיע המונח שְׁמִירַת עֵץ במובן ביקורת הכתיבה ובעיקר ביקורת לשון הכתיבה (לגנאי).

• שוֹלֵף־עֵץ – 'פרילנס', היא דוגמה להקרנת מטפורה לפי "שולף־חרב" (שופ' כ, כה; מהעזובן).

• משפכי הפצצות היא דוגמה להקרנת מטפורה לפי "משפכי הנהר" (לשון ימי הביניים; ראה מלחה"ע, 15, עמ' 45).

3. שימוש של רטוש במטונימיה

מטפורה נובעת מדמיון והדמיון הוא הרי סובייקטיבי (יום, א, חלק ג), לכן מקומה של המטפורה ניכר בעיקר בשירתו של רטוש ולא בתחדישו. לעומת זאת המטונימיה, שינוי המשמעות עקב סמיכות מושגים, נובעת מיחסים עובדתיים בעולם, סמיכות יחסים שאינם תלויי דמיון, היינו, אובייקטיביים (קומם, עמ' 334, מביא מדברי פרמינגר על ההבדל הזה).⁸ רב־המשמעות הנוצרת כתוצאה מתהליך המטפורה עשויה להביא לידי טעות (ספן, עמ' 4, 14). דוגמה לכך:

עברתי הרים עד שהגעתי למסקנה הזאת

לעומת זאת, המטונימיה עיקרה סמיכות ולכן הטעות שעלולה להיווצר תהיה רק בחלות. כאשר כתוצאה מהמעצק (הן של מטפורה הן של מטונימיה) משתייכות הדנוציות לשדות סמנטיים שונים, תסולק בנקל סכנת העמימות; כך למשל המטונימיות חלום מתוך או אתמול, סוף סוף, הגשתי את ביאליק⁹ (ראה גם אולמן, 1972, עמ' 218).

רטוש העלה גם הצעות תחדיש ל"מטפורה" ול"מטונימיה". ההצעות יסב למטפורה ויצג למטונימיה מבטאות גם הן את דברי אולמן: המטונימיה מציגה מסמלת בעוד אשר המטפורה מסיבה. בתרגום הספר "תורת הספרות" השתמש

8. הגדרת המטונימיה שמביא קומם בשם קווינטיליאן: "תחליף שם עבור שם אחר" יש לה ערך היסטורי, אך ככלי עבודה היום היא חוטאת בהיעדר בלבדיות שהרי היא מתאימה לכל אחד מן המעצקים הסמנטיים וכוללת גם את הקטגוריה של כינוי (כגון זֶה, הוּא, אֵלֶּה, כָּאן ועוד).

9. קביעה זו שוללת את ההנחה כאילו הפוליסמיה מתרחשת בגבולות אותו שדה סמנטי ואילו ההומונימיות יוצאת מן השדה הסמנטי המקורי לשדות סמנטיים אחרים. שדות סמנטיים הם איגודים דינמיים של מושגים המשותפים בסממה אחת או יותר ומעצקים סמנטיים הם שינוי בסממות. ממילא מתברר כי אין שום בסיס לשימוש בגבולות שדה להבחנה שבין פוליסמיה להומונימיות.

רטוש בתמורה ובהשאלה בהתאמה. הוא הכיר היטב את קישוטי השיר הן מעיסוקו היוצר בשירה הן מתרגומו. בעיזבונו נמצא דף (1101 בסימוני) ובו רשומים קישוטי השיר שמצא בספר "מליצת ישורון" מאת שלמה לויזון (וינה 1816), ולצדם הצעות מונחים חליפיים משלו. ואולם רטוש לא נהג להסביר את תחרישיו וגם בעיזבונו מצויים הסברים לתחרישים מעטים בלבד. הסברי התחרישים כאן, ובכלל זה הסברי המעצבים, לא משל רטוש הם.

כעולה מהטבלה שלעיל, המטונימיה נוצרת כתוצאה של סמיכות בין מסומנים. חוקרים שונים, ובראשם אולמן, הציעו סיווגים מסוימים של הסמיכויות האפשריות בין המושגים והמשמשים כבסיס למטונימיה. גם כאן אין רטוש הולך בדרך הסלולה: הוא אינו משתמש במטונימיה של מרחב (דוגמת יד עבור 'כל הגפה העליונה' hand או עבור 'כף היד' palm; צרפתי, תשמ"ה, עמ' 139). אין הוא מנצל גם יחסי חלק-שלם ומין-סוג. רטוש משתמש במטונימיה עבור יחסים שבמישורים שונים ובכך נמנעת סכנת רב-משמעות. בעיקר מנצל רטוש את שינוי המישור שבין פעולה, תכונה-אמצעי ושם פרטי שהם מופשטים, לבין תוצריהם שהם מוחשיים (ראה גם ספן, עמ' 43-44, וכן קומס). להלן נבדוק מטונימיות של יחסים, ובתחילה יחסי סימון ובהם שלושה סוגים.

3.1 יחסי סימון

3.1.1 סמל במקום המסומל¹⁰

• הֶלֶה – 'כריזמה'. במקרא משמש השורש ה"ל להוראת 'אור', 'נִגְה'. מתוך אטימולוגיה עממית ל-halo הלועזית (שהיא עצמה מטפורה) נוספה בימי הביניים גם הוראת 'עטרת אור שמסביב לשמש או לירח' (קוטשר, עמ' 70). 'הילת הקדושים' אינה מצוינת במילונים העבריים. בעברית החדשה הֶלֶה היא 'תהילה', 'זוהר'. ברור כי הֶלֶה ותִּהְלֶה באות מאותו שורש (ה"ל) ואין כאן גיוון מורפולוגי גרידא אלא מעתק מטפורי: כשם שסביב השמש והירח יש זוהר פיזי כך סביב הקדושים יש זוהר מטפורי. רטוש משתמש בהֶלֶה בדרך המטונימיה בהוראת האיכות הרוחנית הפנימית – 'כריזמה' (התחריש מהעיזבון). זוהי מטונימיה היות שעניינה סמיכות מסומנים: היא יוצאת מן הסימן.

• שורש יכ"ס לעניין אוזורפציה. שם העצם כֶּסֶס, פָּסָא שימש למן לשון המקרא, בדרך המטונימיה, לציון השלטון, למשל "רק הכסא אגדל ממך" (בר' מא, מ). רטוש יוצר שורש מכס (סחיטת עיצורים והוספת יו"ד בראש) לציון 'תפיסת שלטון'. התחריש יִכְסֶה מופיע ב"פרשת בן-גוריון" (ראה גבל).

במכתב פרטי לאחיו, פרופסור צבי רין (27.6.1974, מן העיזבון), כותב רטוש: "אוזורפטור – כלשון חומס-כס השתמשתי גם אני [...] הייתי אומר בעברית כֶּסֶס,

10. ראה צרפתי, תשמ"ה, עמ' 135; ספן, עמ' 81-83; קומס, עמ' 342-344.

יְכִסָּה, יִכָּס, מלשון כס כמובן.¹¹ בדפוס שכספיר, עמ' 11: "חומס-כסאו", עמ' 30: "אוזורפציה" (ראה הערה 7 לעיל).

• שורש לש"ם לעניין שקיפות למחצה, translucent. הַלָּשֶׁם היא אבן האופל (שָׁרָף). בתרגום "חכמת האימפרטור" (ראה חכמת) כותב רטוש: "מבעד ליריעת האוהל שנתלשמה [...]". תכונת הדמיון שבין האבן למושג translucency היא השקיפות-למחצה. משורש זה גם השמות נִלְשָׁמוֹת, לְשָׁמָת, שם הפעולה הַלְשָׁמָה והתארים לְשׁוֹם, נִלְשָׁם (וראה גם עולם, עמ' 28; תורת, עמ' 201, 221).

• שְׂרִבְטָה, שְׂרִבְטוֹת – 'הגמוניה'. המילה שְׂרִבְטִי, 'שבט מושלים', גיזרונה כנראה שבט+ר. בדרך המעתק של סמל השליטה, השרבט, יצר רטוש צורות אלה ל'הגמוניה'. כך בכתב יד מלח"ה²², אבל בדפוס מופיעות הצורות מְשָׁרָר (עמ' 35) מְשָׁרָה (עמ' 7). הופעתם של תחדישים שונים בדפוס מורים על עבודת עורכים או על הצעות חלופיות משל רטוש (ראה הערה 7 לעיל).

3.1.2 מילות מבנה שהופכות למילות תוכן המסמלות את תוכן המבנה

הבלשנות מבחינה בין מילות תוכן לבין מילות מבנה. המעתק המטונימי המובא כאן הוא מעבר של משמעות מסימון המבנה לסימון תוכן המבנה. רטוש מרבה להשתמש במעתק זה, היינו במילות מבנה, לא כסמני המבנה אלא כערכים שמשמעם הקונספטואלי, היינו הדנוטציה שלהם, הוא תוכן המבנה שאותו הן ציינו.

• אוֹאָה – 'דילמה'. המבנה "או... או..." בא לציין התלבטות בין אפשרויות (ראה אור; שורצולד). ודאי שקישור "או... או..." עם 'דילמה' אינו בא כתוצאה של דמיון בין המסומנים (שהרי ל"או... או..." אין מסומן) אלא הקישור נעשה משום סמיכות במציאות הלשונית: מילות המבנה הן אמצעי לסימון הדילמה. רטוש הפך את "או... או..." לשם, למילת תוכן, ומעניק למסמן מבנה עברי אוֹאָה (כמו חוֹכָה, תוֹרָה, וכדומה; רטוש, תשכ"ז, עמ' 11; רטוש, תשכ"ח. בדפוס הספר "תורת הספרות", עמ' 283 מופיעה 'דילמה', וראה הערה 7 לעיל).

• פְּבִיכּוֹל – 'פסידו'. הצורה משמשת למן לשון חכמים כמילת מבנה – תואר הפועל: כ+ב+יכול, ומעיר בן-יהודה: "שמשו בו הרבה באגדות בדברים שאינם כבוד כלפי מעלה [...]".¹² רטוש הופך אותה למילת תוכן לציון מושג ה"כאילו". אין מדובר כאן בדמיון בין המסומנים שהרי פְּבִיכּוֹל היא מילת מבנה המורה שמה שמאופיין על ידיה אינו אלא מדומה, חיקרי. המעתק הוא מן מילת המבנה אל מה שהיא מציינת, זוהי מטונימיה (ראה למשל תורת, עמ' 218: "רפואית-כביכול").

• הֶכְיָה – 'סופרלטיב'. גם זו מטונימיה תוך מתן צורה עברית. על הֶכְיָי נכתבו תלי

11. כוונת רטוש למאמרו "שינוי המשטור" (רטוש, תשל"ד) שם השתמש בלעז: "משטר [...] אוזורפטורי".

12. ראה בן-יהודה, ערך "יכל", וכן המשך הערתו לעניין הגיית הצורה, וראה גם יסטרוב בערכו.

תלים של מילים (לסקירה ראה בן-אשר, §2.13). בעברית החדשה משמשת הָכִי להבעת הסופרלטיב 'ביותר' (ראה למשל גלינרט, עמ' 213).

רטוש משתמש כבסיס בצורה הָכִי כפי שהיא נוהגת, היינו כצורת לוואי מקדים: הָכִי טוב, הָכִי שווה והופך אותה למילת תוכן שהוראתה ערך ההפלגה, היינו 'סופרלטיב', וממנה הָכִיָּה (כמשקל הָכִיָּה, הָכִיָּה; התחדיש מהעיצובן).

• שורש כִּי"ם לעניין 'מודרנה'. למן המקרא (בר' כה, לג) ועד עתה משמש פִּיּוּם כתואר הפועל להוראת ההווה: 'עכשיר'. גם מודרני גִּזְרוּנוּ מ־modo בלטינית שהוראתו 'עכשיר', 'לאחרונה'. רטוש משתמש בתואר הפועל פִּיּוּם ובדרך המטונימיה מעניק לו את משמעות 'מה שהוא כיום', 'לאחרונה', היינו, 'מודרנה'. רטוש מעניק משמעות זו לשורש שסחט מִפִּיּוּם ומשתמש בו לתחדישים רבים: פִּיּוּם ל'מודרני', פִּיּוּמָה ל'מודרנה', פִּיּוּמִי לעילא עבור 'סופר מודרני' (שכספיר, עמ' 34).

• עֲמִי – 'קוניונקטיב'. במילת היחס עִם שתפקידה להורות על חיבור, קוניונקציה, עושה רטוש מעתק מטונימי להפכה לשם שהוראתו 'קוניונקטיב' (ראה הפועל). סחיטה ומילוי שנעשו בה (עם+; אורנן, תשמ"ג, עמ' 26–28) עשויים היו להתרחש רק אחרי שמילת המבנה מקבלת בדרך המטונימיה את תוכן המבנה.

3.1.3 שם פרטי במקום תכונה או התנהגות

השם הפרטי תפקידו הצבעה (ראה למשל אולמן, 1972, עמ' 73), לכן ממילא מעתק שנקודת המוצא שלו שם פרטי אינו הרחבת משמעות. התהליכים הסמנטיים שבמעבר משם פרטי לשם כללי אינם מהשם הפרטי עצמו אלא ממה שהוא מסמל. מעתק המטונימיה מעניק למסמל של השם הפרטי את תוכן התכונה או ההתנהגות המובהקת המיוחסת לבעל השם.

• יָכִין – 'סוליד'. יָכִין הוא שמו של העמוד הימני בבית המקדש (מל"א ז, כא). ומקובל השימוש בו כבמטפורה של עמודי תווך. אפשר להסביר את שימוש של רטוש בְּיָכִין ל'סוליד' כמטונימיה מן השם הפרטי לציון אותה תכונה שכבר מצוּינת באטימולוגיה של השם וזיקתו לשורש כו"ן (ראה מלחה"ע, עמ' 21; מתבקשות, הארץ, 29.8.1975, "יָצֵק"; ראה גם הערה 5 לעיל).

• יוֹאֵב – 'פטריוט'. תחדיש זה נוצר מן השם הפרטי יוֹאֵב שר צבאו של דוד. בדרך המטונימיה יצר רטוש שם כללי, וגם גזר ממנו גזירות כִּיּוֹאֵבִי עבור 'פטריוטי'. ניתן להבין את בחירת יואב כדמות של פטריוט מדברי רטוש [1949(ב)] האומר "יואב בן-צרויה היה נציגו הראשי של המשטר הממלכתי החדש, ויש ואכף את דעתו על דוד עצמו [...]". בחירת יוֹאֵב להוראת 'פטריוט' מחוזקת גם מתרגום השאילה אב patrio (התחדישים מהעיצובן).

• נַחְשׁוֹנָה – 'אוונגרד'. אוונגרד משמעותה 'חיל חלוץ'. שמו של נחשון בן-עמינדב – שקפץ ראשון לים על פי המסופר בסוטה לז ע"א – היווה בסיס למעתק מטונימי קודם. לפי בן-יהודה זהו 'כנוי לכל מי שמוצא עז בלבו להשליך נפשו

במקום סכנה, להיות הראשון בדבר קשה". אין להתעלם מדמיון השם נַחֲשׁוֹן לשם העצם נחשול, 'סופה בים'. רטוש שילב את האטימולוגיה של אוונגרד עם מעתק מטונימי עצמאי ועשה שינוי מורפולוגי מנַחֲשׁוֹן לנַחֲשׁוֹנָה (התחדיש מהעיצובון).

• גוגות – 'ברבריום'. במקרא גוג הוא שמו של מלך מגוג, עם אכזרי. מלשון חכמים מוכר הצירוף 'גוג ומגוג'. במעתק המטונימיה הפך רטוש שם פרטי זה לשם כללי להבעת המושג 'ברבריום' תוך שהוא מוסיף צורן 'ות' לשם הפשטה (התחדיש מהעיצובון).

3.2 יחסים לוגיים

סוג אחר של מטונימיה הוא הסוג הלוגי ובו אפשר לכלול יחסי סוג-מין ויחסי פעולה-תוצאה (קומם, עמ' 344). כאמור, אין רטוש מנצל את המטונימיה למעתקי סוג-מין.

3.2.1 סיבה-תוצאה

מצאתי רק דוגמה אחת למעתק סיבה-תוצאה:

• יִרְקוֹן – 'סטגנציה'. התיבה יִרְקוֹן משמשת להוראת 'הצבע הירוק' ומכאן שם מחלת העלים: Chlorosis. אצל רטוש יִרְקוֹן בא בהוראת 'סטגנציה', מושג מתחום הכלכלה: שפל בפעילות הכלכלית, היעדר צמיחה. המטונימיה היא שירותק (=עובש) היא תוצאה של צמיחה במים עומדים. מדובר כאן בירותק (כמו העובש) שהיא תוצאה של היעדר כוחות הצמיחה. רטוש הציע תחליפים נוספים לסטגנציה והם עֲמֻדוֹן (מטפורה) ועֲבֻשָּׁה (מטונימיה; התחדישים מהעיצובון. ראה גם הערה 5 לעיל).

3.2.2 פעולה ותוצאתה

רוב דוגמות המטונימיות של יחסים לוגיים שייכות ליחסי פעולה ותוצאתה. מצד הלשון שם פעולה הוא מסמן המציין תהליך שמועתק לציון שמו של תוצר תהליך זה, כגון ציור כשם פעולה וציור כתוצר פעולה זו (ראה למשל אורנן, 1964, עמ' 8; ספן, עמ' a78).

• שוֹמָה – 'תזה'. שוֹמָה היא צורת פעול של שורש ש"ם (ראה למשל מילון בן-יהודה, ערך "שים"), כלומר מה ששמים, מה שמניחים.

רטוש משתמש בשוֹמָה ל'תזה' (מלחה"ע, עמ' 64, הפועל). בפילוסופיה האידאליסטית של הגל נתפס העולם מתוך התבוננות דיאלקטית משולשת: תחילתה בתזה, לאחריה הנחת הנגד – אנטי-תזה – ולבסוף השילוב: סינתזה. רטוש בחר בשוֹמָה ל'תזה' ויצר את מוֹלָה מלשון "מול" ל'אנטי-תזה' ועשה איקוניות מטפורית בצרפו יחד את שוֹמָה ומוֹלָה לשימולה עבור 'סינתזה'.

• נִקְדָּשׁ – 'טאבר'. קְדוּשׁ בלשון חכמים פירושו 'נועד ל-'. רטוש מעתיק מלשון הפועל נִקְדָּשׁ אל תוצר מה שנקדש – מה שנתפס כקדוש – ובדרך של צמצום מיוחד למושג משמעות של 'טאבר'. מבחינת המטונימיה, שימוש זה קרוב אל שימוש

השורש בצורות קָדַשׁ וקִדְּשָׁה שבמקרא. רטוש משתמש בְּקִדְּשׁ ('טאבו') בהוראה חילונית, ובכך מרחיב את המשמעות: "אין נקדש (טאבו) בתחום המדיני והדתי" (שכספיר, עמ' 44). מעתק מטפורי זה של חילון מצוי כבר במקור הצרפתי של הספר (ראה לעיל על מְכִילָתָה).

• נְדִידָה – 'פיקרסקה'. רטוש טובע עבור 'פיקרסקה', ספרות נודדים (vagabond), את נְדִידָה, לא כפעולה אלא כשם עבור מה שהוא תוצר הפעולה. אלה יחסים מובהקים של שני מושגים עצמאיים המתחברים יחד על ידי מטונימיה משום סמיכותם במציאות.

3.3 יחסים פונקציונליים

את היחסים הנוצרים כתוצאה מיחסי אמצעי-מטרה, מכשיר-תוצר וממציא-המצאה כינינו כאן יחסים פונקציונליים.

3.3.1 אמצעי-מטרה

• מְמַשֵּׁחַ – 'פרסקו'. שלונסקי חידש מְמַשֵּׁחַ בהוראת 'מריחה' (כנעני, תשמ"ט), שגם היא מטונימיה משם הפעולה משח אל התוצר מריחה. רטוש עשה מטונימיה נוספת – לא מבחינת עצם פעולת המריחה אלא מבחינת המטרה = התוצר: ציור שייחודו במשיחה שהיא האמצעי להפקתו. המונח המקובל תְּמַשִּׁיחַ מתועד כבר אצל ייבין ('יבין, עמ' 2, 4) ומצוי כך גם בתרגום רטוש ל"ציוליציה" (ציוליציה, עמ' 41). בתרגום רטוש את שכספיר הוא מציע טוֹחָה (שכספיר, עמ' 65, 77; וראה הערה 5 לעיל).

3.3.2 מכשיר ותוצר

• הַתְּרָסָה – 'אוסטרקזם'. הכוונה להגליה של בעלי השמות לפי החרסים ונושאי השמות העולים בגורל (פריקלס, עמ' 127). עיקר התהליך הלשוני אינו סחיטה של שורש מְחָרֵס אלא מעתק מטונימי מן המכשיר, החרס, ככלי ההגרלה אל תוצאת ההגרלה.

3.3.3 יוצר והמצאתו

זוהי מטונימיה ידועה ביותר והדוגמות המוכרות הן למשל, סנדוויץ, אמפר ואפילו ביאליק.

• קפקא – בביטוי "העניינים קופקאו" רטוש סוחט את השם קפקא, ואולם אין כאן תכונה של בעל השם (פרנץ קפקא) אלא מעתק משום התייחסות להמצאתו: דמויות ספריו ועלילותיהם הרוויות תיאורי סיוטים מעוררי אימה (וראה גם קומס, עמ' 336–337; התחדיש מן העיזבון).

3.4 יחסים פיזיים על פי סמל

המקרים שנסקרו עד עתה באו מן התחום המופשט. להלן נסקור מושגים שהם בתחום הפיזי-חומרי. אין מדובר במעתיקים מטפוריים מן המופשט למוחשי וההפך,

אלא במעתיקים מטונימיים הפועלים על מסמנים עבור מסומנים חומריים, ההופכים כעת לציין מושג שאינו פיזי והוא קשור אליהם במציאות מתוך שהוא מהווה סמל – אפיון בולט שלהם.

3.4.1 חומר כסמל

• המזגים – הלחות

מחבר המונוגרפיה "שכספיר והתיאטרון האליזבתי" מכנה את המזגים השונים בשמות (שכספיר, עמ' 32; צרפתי, תשמ"ה, עמ' 123). בכתב היד לתרגום הציג רטוש חלופות עבריות עבור השמות הלועזיים. גם כאן, כבמקומות אחרים, מתגלה ההבדל שבין כתב היד של רטוש לבין לשון התרגום ומונחיה כפי שהופיעו בדפוס. נציג זאת בטבלה:

הליחה	מרה	כילוס (כיח)	דם	מרה שחורה (מצי) ¹³
שמות המזגים ¹⁴	כולרי	פלגמטי	סנגוויני	מלנכולי
יסוד	אש	מים	אוויר	אדמה
כוכב לכת	מאדים	נגה	צדק	שבתאי
בדפוס (שכספיר, עמ' 31)	בעל המרה		בעל הדם סנגוויני (שכספיר, עמ' 84)	בעל המרה השחורה
בכתב היד	מוֹמֶר	פוֹכֶח	דוֹדֶם	שֶׁשְׁחוֹר

שמות המזגים כפי שהציעם רטוש בכתב היד: מוֹמֶר (ממרה), פוֹכֶח (מכיח), דוֹדֶם (מדם) ושֶׁשְׁחוֹר (ממרה שחורה) נוצרים בדרך מורפולוגית אחת (ראה אפרת, בדפוס (ב)). אך קודם לתהליך מורפולוגי של הכפלת עיצור הבסיס בשל היותו מלכתחילה דרעיצורי, ניכר כאן הליך סמנטי מקדים והוא מעתק מטונימי מן החומר, הליחה, אל מה שהיא מסמנת – המזג.

3.4.2 מקום כסמל

הקבוצה הבאה מדגימה מעתק מטונימי ממסמן המציין מושג שיש בו סממה של לוקליות לציין מושג מופשט המתקשר למקום זה. אין אלה יחסי מכיל ומוכל

13. את סדרת תכניות הרדיו "אנתולוגיה שירית קצרה" פתח רטוש בדברים על אלימלך שיבוני, סופרו של מלך אוגרית, שרטוש כינהו "המחבר העברי הראשון אשר נשתמר לנו שמו". רטוש הסביר שהיות ששיבוני קדם בזמנו לזמנם של הטקסטים המוקדמים שבמקרא, יש בשירתו צורות ומילים נושנות. למשל, הוא משתמש במילה מעי בהוראת 'הדם השחור'.

14. נעיר כי מתגלה הבדל לעניין המזגים הסנגוויני והכולרי בין תרגום זה ומקורות נוספים לבין דברי שטיינר (ראה שטיינר), אך אין זה מתחום עיוננו כאן.

המוכרים, כגון שתיתי שלושה בקבוקים, שהרי כאן מדובר על מעתק למושג מופשט (ולא על תכולה שגם היא מוחשית) הקשור במציאות עם המקום המסוים.

• **מְכָמֶס** – 'לטנטיות'. מְכָמֶס מופיעה במקרא כשם מקום (מכמש). למן ימי הביניים הוראתה 'מחבוא'. רטוש יוצא על ידי מטונימיה מן המקום הפיזי, המחבוא, אל המופשט: מה שאינו נראה הוא חבוי, לטנטי. נעיר כי אפשר היה, לכאורה, להביא צורה זו כשם פעולה ותוצרה, ואולם אין בנמצא מְכָמֶס כשם פעולה. ואולם גם לו היו סימוכין לכך היינו דוחים הסבר זה משום שהוא מזיק תהליך שהוא הפוך לתהליך שם הפעולה: לא מן המופשט אל המוחשי אלא מן המוחשי אל המופשט. ניתן להסביר את התהליך בדרך אחרת, כמטונימיה מן המקום אל התכולה ולאחריה מטפורה מתכולה פיזית לתכולה מופשטת, אך הסבר זה נראה דחוק ואין סימוכין עבורו (לבד מזאת, לא מצאנו בתחדישי רטוש שום מקרה של מטונימיה מן המכיל אל המוכל הפיזי; התחדיש מְכָמֶס מן העיזבון).

• **שָׁוֶק, תָּחַת** – 'שונד' ו'קייטש' (בהתאמה) יוסברו כיוצאים מתהליך סמנטי שרק לאחריו בא התהליך המורפולוגי. התהליך הסמנטי הוא מטונימיה. בראשון התהליך הוא משוּק כמקום קניות פתוח וזול אל שוּק כמסמך משהו זול, פשוט, לא מובחר, כגון "לשון שוק" ("שונד": פסולת, תפלות; פורנוגרפיה [גרמנית]). בשני התהליך הוא מציון מקום תָּחַת, שהוא למטה פיזית, אל מה שהוא נחות. מבחינה מורפורה סמנטית נבחר כאן משקל קָטֵל, כנראה, לפי פְּחַת (התחדישים מן העיזבון).

• **שורש אצפ"ן לעניין 'אוריינטציה'**. לפי ויס (ויס, עמ' 54) הציע בן-אבי את הצורות הַתְּמֻזָּחַת, מְזוּרָחַת ל'אוריינטציה' (וראה גם עקביה, עמ' 28). המקור הלועזי של אוריינטציה (צרפתית) ורטוש עשו כל אחד מטונימיה עצמאית. ב"מלים מתבקשות" (מתבקשות, הארץ 6.1.1967) מסביר רטוש: "אוריינטציה נגזרה מלשון אוריאנט: מזרח, העבר שבו זורחת השמש. בעמך בפניך מזרחה יכלת לקבוע [...] היכן אתה עומד ואנה פניך – זוהי אוריאנטציה. באלפי השנים האחרונות למדנו לכוון את דרכנו לפי הצפון: כוכב הצפון, הציר המגנטי – המורה בערך על הצפון מכאן המצפן".¹⁵

הבסיס לאוריינטציה היה המקום, מזרח, שהפך בדרך המטונימיה להוראת כיוון. לפי הבסיס צפון, עושה רטוש מטונימיה זהה ויוצר אֶצְפֹּן עבור 'אוריינטציה', אֶצְפֹּן והתאֶצְפְּנוּת עבור הפועל ושאֶצְפֹּן עבור 'רה-אוריינטציה'. במעתיקים המטונימיים

15. ב"דבר החיילים האפורים", ביקורתו של רטוש על ביקורת ש' מרדכי על שיר בשם זה משל ע' הלל, אומר רטוש על הסבר מרדכי את התיבה צפון: "על 'הצפון' אין צורך להוסיף גבהי משלים. לא מרחקים ולא אור ירח. אילו נאמר הגליל, לא היה זה מספיק, הצפון אינו כנוי לחבל ארץ גאוגרפי בלבד. זוהי אחת מרוחות השמיים, הרוח רבת המסתורין מכל הארבע לפי אגדות כל העמים. גם לפי פסוקי המקרא גם לפי פסוקי המסורת. בעצם המלה, בעצם הפועל וכל הנגזר משורש זה יש משהו כמוס, נסתר מסתורי" (רטוש, 1949(א)).

האלה המושג הנוצר הוא מופשט והכוונה לכל מציאת כיוון, כגון ב"תורת הספרות" שם מדובר על "פיגורה (צלמה) המאצפנת בנשחת בכיוון הלא נכון" (תורת, עמ' 218).

• שורש רת"ף לעניין 'פיליטון'. השורש משמש כפועל בבניין פיעל (ופועל) והוראתו 'אחסן במרתף'. צורת מרתף הארמית גם כן שייכת לכאן. רטוש טבע רתפה עבור 'פיליטון', רתף ורתפאי עבור 'פיליטוניסט' (התחדשים מן העיזבון). זוהי מטונימיה: מקום הפיליטון – מרתף העיתון – מקבל את משמעות התוכן המופשט המצוי בו. ויס מביא את הצעת בן-אבי ירפתון ל'פיליטון' ומסביר "על שום שפליטונים נדפסו בירכתי העמוד בעיתון" (ויס, עמ' 55, הערה 61).

נסכם את פרשת המטפורה והמטונימיה שכל עניינן טיב המסומנים (ראה טבלה בעמ' 153 לעיל). גדולתו של ריבוע המעתיקים שמציע אולמן שהוא ממצה ובלבדי: ניתן להעמיד את כל התופעות הסמנטיות של שינויים סמנטיים בתוך שפה אחת (בלא שאילת משמעות ובלא תרגום שאילה) על ארבעה יחסים אלה. מטעם זה נראה לי כי אין הצדקה לקיום נפרד של מעתיקים דוגמת הרחבה וספציפיות (ראה למשל ספן, עמ' 50–69; צרפתי, תשמ"ה, עמ' 156–172), חילון וסינקדוכה (צרפתי, תשמ"ה, עמ' 137–141, 161–162). בשאלות נכבדות אלה לא נדון כאן, ונסתפק באמירה כי אנו חולקים על קביעת ספן שבראיה סינכרונית אין משמעות לכיוון המעתיק מספציפי לכללי או ההפך (ספן, עמ' 50–51). תפיסת אולמן שלעיל מובילה למסקנה כי צמצום משמעות הנו הוספה של סממות (הסממות הקיימות $x +$ סממה/ות נוספ/ות y) לצורך ספציפיקציה. זהו אפוא תהליך מטונימי: יחסי פרט וכלל, חלק ושלם. כך למשל, מעתיק גלולה לגלולה למניעת היריון (ספן, עמ' 57) הוא תהליך של הוספת סממות היעד: מניעה והיריון, וכל הוספה של סממה ממילא יוצרת צמצום משמעות (כל המוסיף – אוסר) וזו הרי מטונימיה. לעומת זאת, הרחבת משמעות כרוכה בויתור על סממות, כלומר היחס הוא דמיון בסממות המשותפות ($x-y$) ושוני באלה שנעלמו לאחר הוויתור (כל הגורע – מתיר). כך למשל, המעבר המטפורי מתפס כאחיזה פיזית לתפס כאחיזה פיזית וקוגניטיבית מופשטת הרחב את משמעות תפס לכל התרחשות. דברינו שלעיל מכוונים להרחבה או לצמצום מובהקים ($x+y$ או $x-y$), ואולם יש, כמובן, מעתיקים מטפוריים ומטונימיים רבים שאינם בגדר הרחבה או צמצום משמעות.

4. אטימולוגיה עממית בתחדישי רטוש

אטימולוגיה עממית היא הגורם למעתיק לפי דמיון בין מסמנים. שלושה תנאים מזמנים מעתיק תמים ובלתי מלומד זה בין מסמן א למסמן ב: (1) מסמן ב אטום ואינו מוכר (יחידאי, לועזי, וכד'); (2) מסמן א ומסמן ב דומים בהגייה ובסדר

ההגיים; (3) ניתן למצוא דמיון סמנטי כלשהו בין מסומן א למסומן ב (צרפתי, תשל"ה; צרפתי, תשמ"ה, עמ' 144-145).

לכאורה צפוי היה שמעתק זה יופעל על ידי הדובר התם, שאינו מצוי ברזי האטימולוגיה, ואף על פי כן כמה מתחדישו של רטוש נמנים עם מעתק זה.

• טָוּחַ – range. את המילה טווח חידש רטוש (ראה למשל ניב, עמ' 215) בערכו את הספר "האקדח" מאת דוד רוזאל ואברהם שטרן (1936).¹⁶ רטוש העיר כי מתוך טעות יצר את טווח לפי "כמטחוי קשת". הוא לא הזכיר בדבריו את "שני טווחים בקשת" שבבראשית רבה נג, יג, ולא שהיחס בין מטחוי משורש טח"ו לבין שורש טו"ח עשוי להתפרש כיחס בין גזרות (ע"ו–ל"/ל"ו), כגון דִּיג–דָּגָה. רטוש מוסיף להשתמש בצורה מטחוי במעין הקרנת מטפורה גם אחר כך, בתרגומו לספר "כעלה נידף" (עמ' 152): "מטחוי קול", ב"היה היה בעתיד" (עמ' 88): "מטחוי רדיו" וב"טורקמדה" (עמ' 33): "מטחוי אבן" (אפרת, תשס"א, עמ' 49).

אבן-שושן (תשי"ב) מפרש טָוּחַ בהוראת 'המרחק שכדור פגז או חץ מגיעים אליו בכח ירייה', ומציין מראה מקום מבראשית רבה. ואולם עד תחדיש רטוש היה טָוּחַ רק ה'ירייה עצמה' (כך במילונייהם של יסטרוב, של בן-יהודה, של קרופניק ושל גור וכלל איננו בגרובסקי וילין). ייחוס מושג ה-range למקור שבבראשית רבה הוא אנכרוניזם, או סְרוּת־עֵת בלשונו של רטוש (ראה למשל תורת, עמ' 42).

• בָּקָשִׁישׁ – 'בקשיש', 'טיפ'. באחת ממחברותיו (עמ' 248 בסימון העיזבון) כותב רטוש:

בָּקָשִׁישׁ – טִיפִּי קִיָּיִם וְיוֹחֵת מֵאֵל עֲלֵימָא
הִיטְרִיג – מִשְׁכַּח מְקוֹמָא טַל בְּשֵׁלֵל נִקְוָצ
אֵינִי מֵרֵת – בְּצִנֵּק יִדְּאִי מֵיבָּ* (שְׂרֵיזֵרֵמֶס)
בְּלִבְמִיָּה וְיִטְיִפִּי (קִיָּז) מִלִּבְמֵיָּה – (טַל מִלִּבְמֵיָּה)
טִיפִּי מִמֵּחַ אֵינִי בְּבִיבִית – מִיִּמְמֵה בְּשֵׁלֵל מְקוֹמִי,
בְּזִמְנִי, בְּמִלְכִּיָּה, מֵהָ אֵינִי מִבְּסִימֵה דְּמִיָּה מֵהָ
מֵהָ אֵלֵן יִקְטֹלֵה מֵשִׁוֵּשׁ יִקְרֵה, וְאֵינִי יִמְלֵךְ אֵלֵן בְּכִיָּה

16. הספר "האקדח" שנכתב על ידי דוד רוזאל ואברהם שטרן הופק על ידי מחתרת האצ"ל בשנת 1936. כיוון שיצא במחתרת הושווה שם המחברים ונרשם "ד. ראש" (ראשי תיבות שמם). מקום ההוצאה הושווה אף הוא ונרשם "דנציג". שמו של רטוש כלל לא נרמז, אך ראה ניב, עמ' 215.

הבאנו פְּקָשִׁישׁ כאן בגלל ההסבר האטימולוגי העממי שמעניק לה רטוש ביודעין. הסברו הוא: "אינטרפרטאציה אטימולוגית חדשה של המלה, אגב שכחת האטימולוגיה ההיסטורית ויצירת זיקה חדשה בתודעת הדוברים" (צרפתי, תשמ"ה, עמ' 142).

• פְּתָר – 'סוף התפתחות', denouncement. בשכספיר (עמ' 26): "[...] הפתר (denouncement) היחידי היאה ליצירה מסוגה זו הוא המוות". זוהי צורה עצמאית משורש פת"ר במשקל השמות הסגוליים כמצוי למן ימי הביניים (ראה בן־יהודה). רטוש עצמו משתמש בה במשמעות 'פתרון' (ראה למשל בשירו "לחייך": "חלמתי החלום / וגם ניחר הפתר"), אולם ב"מלים מתבקשות" (ידיעות אחרונות, 26.7.1968) מוסבר: "סוף התפתחות" (וראה הערה 5 לעיל). בציויליזציה (עמ' 112): "[...] אנשים [...] אשר מעשיהם נבעו מתוך אמונת־האומן כי ההסטוריה מתנהלת לאין השב לקראת פתר גורלי [...]". זוהי אטימולוגיה עממית על יסוד פְּתָר, שהוא כינוי לוולד הבכור. אטימולוגיה עממית בין טי"ת לתי"ו רווחת מאוד בעברית החדשה, כמו למשל תפל/טפל. לצמד פטר ופתר נוסף אולי עוד ממד והוא האיקוניות המטפורית שלפיה פתר בתי"ו, האות האחרונה באלף־בית (מאל"ף עד תי"ו) היא המציינת את סוף ההתפתחות. ואולי פטר נקשר גם בדרך האטימולוגיה העממית ואולי גם במטונימיה עם מַפְטִיר בהוראת 'סיום'.

• גְּרִיפָּה – 'פרפרזה'. בארמית ובלשון חכמים גְּרִפָּה = 'נוסח', ומימי הביניים השורש גר"ס עניינו גם 'למד', 'ניסח'. רטוש השתמש בגְּרִיפָּה במשמע 'פרפרזה': אמירת דברים בלשונך. יש כאן גם אטימולוגיה עממית לשורש גר"ס המקראי שהוראתו 'טחן' ("גרס שניו", איכה ג, יז) כאילו פרפרזה היא טחינת הדברים, לעיסתם והבאתם בצורה קלה (מורחבת) בפני המאזין. נעיר ש"בתורת הספרות" (עמ' 198) מציע רטוש גְּרִיפָּה (וראה הערה 5 לעיל).

• מִרְכּוּלָאוֹת – 'מרקנטליזם'. מרכל כמו אמרכל הוא 'פקיד'. מרכולת משמעה 'מסחר' ו'סחורה'. מרקנטליזם הוא משטר שבו כסף ומסחר הם יסוד עושרה של המדינה. אין להתעלם, כמובן, מן הדמיון שבין מרכולתאות לבין 'מרקנטליזם'. עיון מעמיק מורה כי לבד מן הדמיון הצלילי ודמיון המושג, אף ששתי המילים אינן קשורות אטימולוגית, חל בכל אחת מהן תהליך אטימולוגי דומה ומקביל:

לא רטוש הוא שיצר את מרכולת עבור 'מסחר', ואולם בחירת בסיס זה דווקא ובצורה זו דווקא עבור 'מרקנטליזם' נעשתה מתוך ניסיון לקשור שתי מילים בלתי תלויות אלה (התחדיש מהעזבון).

5. אטימולוגיה עממית וחסור וזיקתם למושגים

חיסור גם הוא מעתק שמקובל לראותו כמתרחש בתחום המסמנים ומיוחס באופן טיפוסי לסמיכות בין מסמנים (אולמן, 1972, עמ' 222–223; צרפתי, תשמ"ה, עמ' 146–151; טבלה עמ' 153 לעיל; וראה לעיל את עיל).

המטפורה והמטונימיה מתרחשות אך ורק בתחום המסומן, המושג, ואין לאופיו של המסמן או לצורתו שום השפעה על התרחשותם. לא כן הוא בתחום המעתיקים הסמנטיים שמקורם במסמנים. האטימולוגיה העממית היא תהליך סמנטי בתחום המסמנים, אך אין להימנע גם מהתחשבות בטיב המושגים, שהם המסומנים. ראינו זאת בדרישה השלישית להתרחשות האטימולוגיה העממית. השאלה סבוכה יותר כלפי החיסור. אומר צרפתי (תשמ"ה, עמ' 146): "מלה משנה את משמעותה בהשפעת מלה אחרת כאשר שתי מלים באות בסמיכות זו לזו לעתים קרובות". המדובר בסמיכות מסמנים בלבד ובשינוי סמנטי כתוצאה מכך (ובצורה דומה לפי אולמן, 1972, עמ' 222). ואולם יש לשאול האם העובדה ששתי מלים – שני מסמנים – באות בהקשר הלשון סמוכות זו לזו לעתים קרובות אינה נובעת מלכתחילה מזיקה בהקשר העולם בין מסומנים אלה? דומה שזיקה במציאות בין מסומנים נוגעת גם לתופעת השכנות, קולוקציה, שבמשמעות נלווית מעבר לדנוטציה. אומר צרפתי על שכנות (צרפתי, תשמ"ה, עמ' 51): "מלים עשויות להתקשר זו בזו, כך שבסביבה של מלה מסוימת צפוי מראש שתבוא מלה מסוימת אחרת, וזאת לא מטעמי משמעות" (למשל "נעילת ישיבה" ולא "סגירת ישיבה"). אך גם שכנות הנוגעת לסמיכות ולמעשה אפילו קביעות בין מסמנים ראשיתה בקשר הקיים במציאות בין מושגים (כגון מושג הסיום ומושג הישיבה). לאור זאת נציג את החלוקה המרובעת באופן שונה מעט ונראה בטבלה כי תהליכי מטפורה ומטונימיה מתרחשים כולם בתחום המושגים בלא כל נגיעה לטיב המסמנים, ואילו האטימולוגיה העממית והחיסור יונקים גם מטיבם של המושגים. האטימולוגיה העממית כמו המטפורה יונקת מדמיון, והחיסור כמו המטונימיה יונק מן הסמיכות. הקו המרוסק שנוסף בטבלה בא להורות כי אין מעבר ("קו לבן") מן המטפורה והמטונימיה אל המסמנים, אבל יש מעבר (קו מרוסק) מן האטימולוגיה העממית אל דמיון המושגים ומן החיסור אל סמיכות המושגים.

קשר / סימון	דמיון	סמיכות
מושג – דנוטציה	מטפורה	מטונימיה
מסמן (רצף פונטי)	אטימולוגיה עממית	חיסור

6. שימוש של רטוש בחיסור

• **נְכוּחָה** – 'פרוזה'. רטוש יוצא מן הביטוי "דבר נכוחה". מלכתחילה היה הביטוי "לדבר לנוכח", למול, ומכך קיבל הצירוף את משמעות "דבר דברי אמת" (מצוי גם "לראות נכוחה"). רטוש עושה חיסור מן הביטוי להוראת 'פשוטם של דברים' – 'ישר לעניין' בלא קישוטים, היינו 'פרוזה', ונכחי ל'פרוזאי' (התחדישים מהעזבון).

• **אֶפְסִיעוּד** – 'אגוצנטרי'. מן הצירוף "אני ואפסי עוד" חיסר רטוש את המסמן אני והעבירו סמנטית אל ההצטרפות (המורפולוגית) אפסיעוד. וכן אפסיעודות ל'אגוצנטריות' (התחדישים מהעזבון).

• **מָאד** – conviction. חיסור מתוך הצירוף בכל מאודו למושג "הכרה פנימית", conviction (טורקמדה, עמ' 87). והרי זו גם הכוונה בפסוק "בכל לבבך [...] ובכל מאדך" (דב' ו, ה) היינו, באמונת אומן בשכנוע פנימי.

• **שורש תל"ם** – 'קונפורמיזם'. לפי כנעני (תשמ"ט), שלונסקי חידש צורות פועל כתלם, התלים ותואר תלמי. כולם הוראתם תלם, 'חריצי חריש'. רטוש מיחד את השורש תל"ם ל'קונפורמיזם' וגזור ממנו: תלמאי, תולים ונתלם אחר ל'קונפורמיסט', תלמוניות ל'קונפורמיזם', התלם עבור 'היעשות קונפורמיסט', 'נהג קונפורמיסט' ותלמוני עבור התואר 'קונפורמיסטי'¹⁷ למעשה, הביטוי "הולך בתלם" כבר מביע בדרך המטפורה 'מי שאינו סוטה ימינה ושמאלה', 'ההולך לפי המקובל'. כנעני (תש"ך, ערך "תלם" בכרך משנת תשמ"ט) מביא צורות תלמוני ותלמוניות אך בלא מראי מקום ואומר כלפיהן שמשמען "הולך בתלם".¹⁸ רטוש עשה חיסור מ"הולך בתלם". תלם, ולמעשה אצל רטוש השורש תל"ם, קיבל משמעות של הביטוי כולו, היינו 'ההולך לפי המקובל', ושימש את רטוש כהבעה עברית של מושג הקונפורמיזם. כפי שהוסבר לעיל, לדעתנו, עם החיסור באה המטונימיה וכאן המטונימיה היא מן המקום אל תכונה מובהקת של ההולך בו. אף שהצירוף הולך ב- רגיל ביותר אנו מוכרחים לראות כאן חיסור, היות שמשמעות 'ההליכה ללא סטייה' אין אפשרות שהיא נעשתה במישורין מתלם אלא מהביטוי כולו.

• **קְרִירָנוּת** – 'קריירה'. במסכת אבות (ד, ה) נאמר על דברי התורה: "ואל תעשם עטרה להתגדל בהם ולא קרדום לחפור בהם". מאז שימש הביטוי "קרדום לחפור בו" ניב שהוראתו 'הפיכת דבר מה לאמצעי להצלחה (עסקית, ציבורית, וכד')'. רטוש עושה חיסור מן הביטוי כולו ומעביר אל קרדום את הוראת 'הפיכת דבר מה לאמצעי ההצלחה' תוך סמיכות מושגית (מטונימיה) בין אמצעי ההצלחה לבין ההצלחה, היא הקריירה.

17. ראה למשל מתבקשות, הארץ, 29.8.1975; שכספיר, עמ' 67, 65; תורת, עמ' 104; רטוש 1973. ראה גם שמיר, עמ' 17.

18. במאמרי "כנעני נגד כנעני" (אפרת, 2001) הארכתי לגבי אמינות כנעני בכלל ופניותיו בעניין חידושי רטוש בפרט. לאור אלה, אין, למיטב הבנתי, במובאות אלה לשלול את אבהותו של רטוש על תחדישים אלה.

לצד תחדיש זה למונח קריירה שמקורו בחיסור, נמצאו בעיזבוננו של רטוש עוד הצעות ל'קריירה' ול'קרייריזם' (וראה הערה 5 לעיל): בדרך המטפורה – טַפְסָנוּת, דְּרָגָנוּת, סָלָל, מְסָלָל, יִסְלֹל (גבל; מתבקשות, ידיעות אחרונות, 26.7.1968), מַעְפָּל, ובדרך המטונימיה – מְרַפְקָנוּת.

6.1 שילוב מעתקים

מקרה מיוחד המזיק שני מעתקים יסודיים הוא מטפורה מביטוי ואחריה חיסור. • מְטָה – 'אמפליטודה'. הצורה מְטָה (בצורת הרבות) 'יחידאית במקרא: "מְטוֹת כנפיו" (יש' ח, ח) ומתפרשת בהוראת 'תפרושת הכנפיים'. מתוך הדמיון החיצוני שבין תפרושת הכנפיים הנעות לבין תנודת המוטטלת בתנועה הייצרת אמפליטודה, עשה רטוש חיסור מְטָה להוראת 'אמפליטודה' (מתבקשות, הארץ, 24.3.1967; תורת, עמ' 179).¹⁹ ברור שהמטפורה "מטת כנפיים" היא של התמונה המטפורית כולה. גם להלכה אין כל תשואה בחיסור שאחריו מטפורה, שהרי במקרה כזה יכולה הייתה המטפורה להיעשות מלכתחילה. רק חיסור שלאחר מטפורה (של הצירוף כולו) יכול היה לתת את ההוראה המטפורית של כלל הצירוף.

• שְׁלַחַת – 'בורסה'. שם זה יצר רטוש בתצורת שורש-משקל. ואולם לעניות דעתי אין להסבירו אלא לפי תהליך סמנטי הקודם לתהליך המורפולוגי של מטפורה של צירוף וחיסורה. השם בורסה מקורו בצרפתית bourse והוראתו 'ארנק', 'קופה', והוא מקום מסחר בניירות ערך. נראה לי כי מקור התחדיש שְׁלַחַת בקהלת: "שלח לחמך על פני המים כי ברב הימים תמצאנו" (קה' יא, א). רטוש ראה, כנראה, באמירה כולה דוגמה למושג הבורסה ובדרך של חיסור קיבל שְׁלַחַת זה את משמעות הביטוי כולו ורק אז נעשתה ההתאמה המורפולוגית (התחדיש מהעיצובן).

עוד נעיר שאף שגם את קרדמונות הסברנו כנובע מחיסור שעשה רטוש בביטוי, לא נדונה תצורה זו כאן אלא בחיסור בלבד משום שהמטפורה לא נעשתה שם על ידי רטוש אלא הייתה מצויה כבר מלכתחילה במסכת אבות.

7. הבידול

הלשון כמנגנון קוגניטיבי וככלי תקשורת מתנהלת גם היא לפי חוקים כלכליים של יחס מיטבי בין אחסון לשליפה, בין השקעה לתשואה וכד'. היחס הסמיוטי המיטבי הוא יחס חד-חד-ערכי בין מסמן למסומן (וראה אפרת, תשנ"ו ומראי מקום רבים שם).

19. נראה שֶׁמְטָה המופיעה ב"ליד הארץ" (יליד, עמ' 60) ופירושה "צורות פחם דקים המחליקים במוטה של מתכת" עבור "משטח אלכסוני להורדה ממקום גבוה" (כך לדברי רטוש), כלומר 'רמפה', אינה קשורה לכאן ונוצרה על ידי רטוש באופן עצמאי בתצורת שורש-משקל (וראה הערה 5 לעיל).

7.1 בידול רב-משמעות

המעצקים הסמנטיים, בלקחם תמיד מסמן קיים (מילה, צורן), מביאים בהכרח לידי הפרה של יחס חד-חד-ערכי זה, שהרי כתוצאה מהמעצק מתקשר המסמן הן למושג שמלכתחילה והן למושג שנקשר בעקבות המעצק (ראה למשל ספן, עמ' 20-10).

לשם תיקון וחזרה למצב חד-חד-ערכי מתרחש בידול. הבידול האפשרי הנחרץ ביותר הוא סילוק קשר אחד (סילוק מסומן). הדבר אופייני למקרי החייאה שבהם נגדע רצף השימוש משום שהמסומן כבר אינו קיים במציאות או במערך המושגי. דוגמה לכך מתחדישי רטוש היא שוּפְּרָז. ואולם רבים המקרים ששני המושגים נדרשים במערך הסינכרוני וקיימים בו. אז לא ניתן לפעול בתחום המסומן והבידול נעשה על ידי שינוי המסמן באופן שהמסמן המקורי מתייחד למסומן אחד (מבין רב-המשמעות) והמסמן ששונה מתייחד למסומן האחר. שינוי בתחום המסמן הוא שינוי מורפולוגי, ואולם הוא מובא כאן משום שגורמיו ותוצאותיו סמנטיים: קטיעת הקישור בין המסמן המקורי לאחד מן המושגים שנקשרו בו. רטוש החשיב ביותר את הבידול המושגי. לדעתו מושגים שהם שונים (ואפילו הם קרובים) צריכים להתכנות על ידי מסמנים שונים. ייצוג שני מושגים על ידי אותה מסמן מטשטש את ההבחנה ביניהם. אומר רטוש:

אין אנו מסתפקים למשל באמירת "מושב" במקום "כסא" "כס" וכן הלאה, וב"משכב" ל"מטה" וכן הלאה, ואין צריך לומר ב"רהיט" סתם לגבי כל אלה, בלא הבחן [...] אבל, – כך בדיוק אנו נוהגים, כך בדיוק אנו חושבים, כשאנו אומרים למשל ניתוח לנתח (רטוש, תשכ"ז, עמ' 34; וראה גם הערה 5 לעיל).

רטוש מציע לבודל אפוא בין המושגים: נְתוּחַ ל'כירורגיה' וּמְפָרֵד ל'אנליזה' (ראה רטוש, תשכ"ז, עמ' 35 על מינוח תורת הספרות), בְּפָה ל'צמצום בדמות חי' וּבְנִפְה ל-mannequin (מתבקשות, הארץ 6.1.67), הַתְּפִתְחוּת ל-development והַתְּפִתְחוּת ל'אבולוציה' (מתבקשות, הארץ, 4.11.66; מלחע2, עמ' 41, ועוד).

• סוג וסוגה. רטוש נוקט בידול מושגים להבחנה בין סוג לבין סוגה (ז'אנר). בשנת 1967 יצא לאור התרגום העברי של "תורת הספרות" מאת וורן וולק. רטוש עסק במינוח העברי של הספר ובעריכת תרגומה של מתרגמת הספר דינה עליאש (ראה רטוש, תשכ"ח). תרגום זה זכה לביקורות רבות. עיקר קצפם של המבקרים יצא על שלוש מאות המונחים שטבע רטוש בתרגום (ראה למשל גרודנסקי, קנו, בנדויד). בין מונחים אלה היה גם סוגה ל'ז'אנר'. מאז המשיך רטוש והשתמש בסוגה (ראה למשל תורת, עמ' 21, 245; שכספיר, עמ' 8, 25 ועוד). בחזור הוועדה למונחי תורת הספרות של האקדמיה ללשון העברית (חוזר ומ/07 מ-12 במאוס 1975, בחתימת שושנה בהט) מופיע סוג ל'ז'אנר' (מונח 95, עמ' 5), אבל ב-10 במאוס 1993 קובעת

מליאת האקדמיה סוגה עבור 'ז'אנר' (זיכרונות לח-מ, 'שיבה ר"ט, עמ' 286). שם נאמר כי "המילה סוגה מקובלת ביותר והכול, לא רק אנשי תורת הספרות, משתמשים בה". על עמדה שונה רמז מי שהיה אז עובד האקדמיה ולימים חבר בה, אבא בנדריר, הנותן סימן שאלה לצד סוגה בביקורתו על לשון התרגום של רטוש (בנדריר, עמ' 374). ב"מילון מונחי הספרות" שהוציא יוסף אבן (תשל"ח) אין נזכר המונח 'ז'אנר'. הספר פותח בפרק שכותרתו "הסיפורת ובני סוגה". ודאי שאין זה המונח סוגה. אבן מזכיר את הנוסח האנגלי של "תורת הספרות" (אבן, עמ' 13) אבל מתעלם בהכוונותיו ובמונחיו מן התרגום העברי שהופיע עשר שנים לפני מילונו זה. תמוהה התעלמותו של אבן והתעלמות הוועדה למונחי הספרות של האקדמיה ומליאתה מקיום סוגה עבור 'ז'אנר' כבר שם.

היות שנקודת המוצא של רטוש היא המושגים ולא המסמנים (בין שהם עבריים בין שהם לועזיים), הוא מבדיל לא רק מושגים שיש עבורם שני מסמנים שונים בלעז. עוד נדגיש שהמעתיקים לא נעשו על ידי רטוש, וכפי שנראה בהמשך הם נתקיימו כבר בלעז.

• דרמה – המונח הלועזי דרמה (דרמטיזציה, דרמטי) משמש לשני מושגים שונים: האחד 'מחזה' והאחר 'עלילה' (דרמה ביוונית פירושה 'פעולה', 'עלילה'). בתרגומו של רטוש (באותם ספרים עצמם) מצויים ארבעה מסמנים שונים: תְּמַחֲזוּ (שכספיר, עמ' 87), תְּאָדֵר (תורת, עמ' 82, 83), במתי (שכספיר, עמ' 46; תורת, עמ' 112), דרמתי (תורת, עמ' 235; שכספיר, עמ' 107).

תְּמַחֲזוּ (ויס, עמ' 224) מתייחד על ידי רטוש למושג ה'מחזה' ואילו תְּאָדֵר (תחדיש של רטוש) למושג ה'עלילה'. במתי ודרמתי נראים כשרידים של עירוב מונחים, שרידים המכוונים כאן – לפי העניין – אל מושג ה'עלילה' דווקא, אך אפשר שלא הושמו שם על ידי רטוש אלא נכפו על הנוסח המודפס על ידי המו"ל. השערה זו מחזקת גם מעצם הופעתן של החלופות השונות באותו ספר עצמו.

• פופולרי – רטוש מבחין בין פופולרי בהוראת 'עממי' – פשוט, זול (כמו למשל, "מדע פופולרי") – לבין פופולרי בהוראת 'מפורסם' (למשל "מנצח פופולרי"). את המושג הראשון מבטא רטוש בשורש המ"ן (סחיטה מן המון, וממנו מְהֵמֵן, לְהֵמֵן; התחדישים מהעיצוב) ואת המושג השני בשורש תפ"ץ: תְּפִיץ – פופולרי במקום שאין זה עממי (שכספיר, עמ' 19; תורת, עמ' 37) וכן מְתַפִּיץ ל'פופולריזטור' (תורת, עמ' 21).

7.2 בידול נרדפות

מחויבותו של רטוש למושג ולא למסמן בתחום השגרה (בנבדל, כמובן, מלשון השירה) הביאה את רטוש לבידול נוסף, הוא חזרה ליחס חד-חד-ערכי בין מסמן למושג על ידי סילוק נרדפויות (ראה הערה 5 לעיל). בידול רב-משמעות, שהוא תופעה של ריבוי מושגים, מצריך אמצעים מורפולוגיים, היינו שינוי מסמן, ואילו

כידול נרדפות, שהוא תופעה של ריבוי מסמנים, מצריך אמצעים סמנטיים, היינו שינוי מסומן. הטבלה להלן מציגה היפוך זה:

תופעה	ריבוי (קיים)	פתרון על ידי כידול
רב-משמעות	מושגים	מורפולוגי-צורני
נרדפות	מסמנים	סמנטי

• **עֵד/סֶהָד** – השורש סה"ד מן הארמית משמש למן לשון חכמים להוראת 'עד', ובמקרא, בארמית ובעברית, צורתו שֶהָד (בר', לא, מז; איוב טז, יט). שורש זה מקביל אטימולוגית אל הערבית: شَهِد. המילה היוונית מרטייר (martyr) וגזירותיה משמעה 'קדוש מעונה', אך מלכתחילה היה משמעה 'עֵד'. בערבית חל אותו תהליך מטונימי מ'עד' ל'מת על קידוש השם' (استشهد, شهيد). במרטייר הלועזית ובשהיד הערבית היה מעתק מטונימי מן 'עד' אל 'קדוש מעונה'. בעברית משמשות עֵד וּשְׁהָד כנרדפות דנוטטיבית עבור המושג 'מי שִנְכַח'. את מושג ה'מרטייר' מבטאת המילה הלועזית מרטייר כמו גם הצירוף 'קדוש מעונה', אך שניהם אינם זמינים לגזירות מורפולוגיות. רטוש, שהוא חסיד המילה האחת בסממה אחת וחסיד חד-ערכיות, מייחד את עד (הבלתי מסומן סגנונית) למושג 'מי שִנְכַח' ואת סֶהָד ונגזרותיו למושג ה'מרטייר' (התחדישים מהעיצובן).

• **דְּחָלוּל/דְּחָלִיל** – דְּחָלוּל היא הצורה הארמית ודְּחָלִיל היא הצורה העברית (זוהי דוגמה לגורם שכיח לנרדפות שהיא יניקה ממקורות שונים – כאן ארמית ועברית). רטוש מבודל: דְּחָלִיל (המסמן הבלתי מסומן) ממשיך ונקשר במושג זה ואילו את דְּחָלוּל הוא מייחד ל'מריונטה': בובה המופעלת בחוטים (שכספיר, עמ' 50, 81, 98).

• **דְּיִיל/מְלָצָרוֹת** – המילה דְּיִיל הוחייתה על ידי בן-יהודה ל'מלצר'. במילוני העברית החדשה דְּיִיל הוא 'מקצוע המלצרות'. רטוש מבודל בין מְלָצָרוֹת לְדְיִיל ומייחד את דְּיִיל עבור שירותי ההסעדה בכללם: 'קייטרינג' (התחדיש מהעיצובן).

8. סיכום

ריבוי התחדישים של רטוש מצדיק כשלעצמו עיון מורפולוגי וסמנטי בתחדישים אלה ובדרך יצירתם. גישתו של רטוש, שעיקרה יציאה מן המושג אל התחדיש, מעוררת עניין מיוחד בהתמקדות בתהליכים הסמנטיים בתחדישיו.

הראינו כיצד גישה סמיוטית זו של רטוש מובילה אותו להעדפה של מטונימיה על מטפורה ולהעדפה של מטונימיות מסוימות על אחרות. אגב העיון בתחדישיו של רטוש, נדרשנו גם להתייחס לטיבם של המעתיקים ובעיקר להבחנות אלה:

1. מעתיקים סמנטיים עשויים להתרחש בכל קישור של תוכן וצורה (ראה הטבלה

- באפרת, תשנ"ו, עמ' 258), היינו בכל צורן (דוגמת שורש או משקל), לקסמה או צירוף כבול של לקסמות.
2. המטפורה והמטונימיה יונקות מטיבם של המסומנים בלבד, אך מצאנו שגם האטימולוגיה העממית והחיסור אף שייחודם בתכונות המסמן שלהן – טיבו של המסומן משתתף אף הוא ומשפיע על התרחשות המעתק הסמנטי ותוצאותיו.
3. מעתקים סמנטיים שמקורם בשמות פרטיים או במילים פרוצדורליות – בהיעדר דנוטציה – לא ייתכן בהם דמיון משמעות (מטפורה) והדרך היחידה האפשרית להסבירן היא המטונימיה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבן = י' אבן, מלון מונחי הספרות, ירושלים תשל"ח
- אבן-שושן, תשי"ב = א' אבן-שושן, מלון חדש, ירושלים תשי"ב
- אולמן, 1959 = S. Ullman, *The Principles of Semantics*, Oxford 1959
- אולמן, 1972 = S. Ullman, *Semantics*, Oxford 1972
- אולמן, 1973 = S. Ullman, "How the Vocabulary Grows", *Modern Languages* 54 (1973) 1, pp. 1–8
- אורנן, תשכ"ב – ע' אורנן, "שיטת ניתוח של דימויים ביצירות ספרותיות", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 40–47
- אורנן, 1964 = ע' אורנן, הצירופים השמניים בלשון-הספרות העברית החדשה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים 1964
- אורנן, תשל"ו = ע' אורנן, "על יצירת שורשים חדשים", לשוננו לעם כז (תשל"ו), עמ' 254–267
- אורנן, תשמ"ג = ע' אורנן, "תצורת המלה העברית כיצד", מחקרי לשון, בעריכת מ' בראשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 13–42
- אורנן, תשנ"ו = ע' אורנן, מילון המילים האובדות, ירושלים תשנ"ו
- אורנן, תשס"ג = ע' אורנן, המילה האחרונה, חיפה תשס"ג
- אזר = מ' אזר, "על ו, או ו/או", לשוננו לעם לד (תשמ"ג), עמ' 112–122
- אלקלעי = ר' אלקלעי, מילון עברי-אנגלי שלם, ירושלים תשכ"ה
- אפרת, תשמ"ה = מ' אפרת, טבלת שורש-משקל: דרך המלך של תצורת המלה העברית, ירושלים תשמ"ה (נוסח מודפס של עבודת דוקטור)
- אפרת, 1988 = M. Ephratt, "Semantic Properties of the Root-Pattern Array", *Computers and Translation* 3 (1988) 3–4, pp. 215–236
- אפרת, תשנ"ו = מ' אפרת, "היתר השירה והיתר הגרסה – עיון מורפולוגי בהיתר השירה מודגם בחידושי הלשון של אברהם שלונסקי", מחקרים בלשון העברית

- ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 257-276
- אפרת, תשנ"ט = מ' אפרת, "של מי את מילה? – בלשונות שהיא בלשות", בטאון אוניברסיטת חיפה, סתיו תשנ"ט, עמ' 20-23
- אפרת, תשס"א = מ' אפרת, "תחדישי יונתן רטוש ומינוח צבאי", העברית ואחיותיה א (תשס"א), עמ' 45-54
- אפרת, 2001 = מ' אפרת, "כנעני נגד כנעני", ספר בן-ציון פישלר, בעריכת א' (רודריג) שורצולד ור' ניר, אבן יהודה 2001, עמ' 163-178
- אפרת, בדפוס (א) = מ' אפרת, "קני מידה למחברות", דברי הקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות, חטיבה ד (בדפוס)
- אפרת, בדפוס (ב) = מ' אפרת, "אין עברית האסורה עלי", מחקרים בלשון (בדפוס)
- אפרת, תשס"ג = מ' אפרת, "ישן כפני חדש – על שאלת המלים המוחיות והדגמתן בתחדישי רטוש", שירת רטוש ולשונו, בעריכת מ' אפרת, מוסף א לעברית ואחיותיה, חיפה תשס"ג, עמ' 98-133
- בן-אשר = מ' בן-אשר, התגבשות הדקדוק הנורמטיבי בעברית החדשה, תל-אביב תשכ"ט
- בנדויד = א' בנדויד, "עברית שנשבתה בין הגויים", מאוניים כו (תשכ"ח), עמ' 373-383
- בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ברלין 1908 – ירושלים 1959
- ברזל = ה' ברזל, "שירתו של יונתן רטוש: עבריות ואוניברסליזם", ידיעות אחרונות 31.1.75, עמ' 11
- ברק = ס' ברק, "לתיאור תחיית העברית בתפוצות – חידושי מילים של הדרשן ש"י לוי", לשוננו לעם נג (תשס"ב), עמ' 94-104
- גבל = ח' גבל, "פרשת בן-גוריון: אגדה ושברה", אלף, דצמבר 1968, עמ' 6-7 (התפרסם שוב ברטוש, 1976, עמ' 131-140; "חנן גבל" הוא אחד משמות העט שבהם השתמש רטוש)
- גור = י' גור, מלון עברי, תל-אביב 1946
- גלינרט = L. Glinert, *The Grammar of Modern Hebrew*, Cambridge 1989
- גרודנסקי = ש' גרודנסקי, "ספר-שימוש כמעט לא שימושי", דבר, 15 בספטמבר 1967
- גרזובסקי וילין = י' גרזובסקי וד' ילין, המלון העברי, יפו תרע"ט
- דגוט = מ' דגוט, "מחסרים סמנטיים וגבולות התרגומות", עיונים בבלשונות ובסמיוטיקה, בעריכת ל' דייויס, א' וינברג וא' סולומניק, חיפה תשמ"א, עמ' 71-82

- האקדה = ד' ראש, האקדה, דנציג 1936
- היה = ק"פ קרוסן, היה היה בעתיד, תרגם א' שלח, ירושלים תשי"ב
- הפועל = י' רטוש, "על מערך הפועל הקדם-מקראי במסגרת השפות השמיות העתיקות" (כתב יד בעיזבון; נערך והוקלד בידי ש' שלח)
- ויס = ר' ויס, בשוט לשון, ירושלים 1982
- וינסטוק = L. I. Weinstock, "sound and meaning in Biblical Hebrew", *Journal of Semitic Studies* 28 (1983) 1, pp. 49–65
- זיכרונות = זיכרונות האקדמיה ללשון העברית, ירושלים
- חכמת = ק' פרי, "חכמת האימפרטור", תרגם א' היילפרין, מאוניים מו (תרצ"ג) קצו, עמ' 6–7
- טורקמדה = ה' פאסט, טורקמדה, תרגם י' רטוש, תל-אביב תשכ"ז
- יום = ד' יום, מסכת טבע האדם, ירושלים תשי"ד
- ייבין = ש' ייבין, תולדות הכתב העברי, ירושלים תרצ"ט
- יליד = ר' רייט, יליד הארץ, תרגם י' לוז, תל-אביב 1944
- יסטורב = M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York 1950
- כעלה = מ' סטינברג, כעלה נדף, תרגם י' לוז, תל-אביב 1946
- כנעני, תש"ך = י' כנעני, אוצר הלשון העברית, גבעתיים תש"ך–תשמ"ט
- כנעני, תשמ"ט = י' כנעני, מלון חדושי שלונסקי, תל-אביב תשמ"ט
- מלח"ע = פ' רנובן, מלחמת העולם הראשונה (1914–1918), תרגם י' רטוש, תל-אביב 1969
- מלח"ע 2 = ר' סרה, מלחמת העולם השנייה (1939–1945), תרגם י' רטוש, תל-אביב 1969
- מתבקשות = י' רטוש, "מלים מתבקשות", הארץ, 6 בינואר 1967, 24 במרס 1967, 29 באוגוסט 1975; אתגר, 9 בינואר 1967; ידיעות אחרונות, 26 ביוני 1968
- ניב = ד' גיב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, 1, תל-אביב 1975
- ספן = R. Sappan, *The Logical-Rhetorical Classification of Semantic Changes*, Rehovot 1983
- עברון = ב' עברון, "זנבת האידיאליזם (ליד המקלט)", הארץ, 5 באוקטובר 1962, עמ' 14
- עולם = פ' וייס, עולם האומנות, תרגמה א' זינגרמן, ערך ומינח י' רטוש, תל-אביב 1970
- עקביה = א' עקביה, האימון בנשק הקל, ב, חיפה תרצ"ח
- פורת = י' פורת, שלח ועט בידו, תל-אביב 1989
- פריקלס = א"ר רבן, פריקלס ואתונה, תרגם י' רטוש, תל-אביב תשכ"ז

- ציוליציה = ק' דלמאס, דברי ימי הציוליציה האירופית, תרגם י' רטוש, תל-אביב 1969
- צרפתי, תשל"ה = גב"ע צרפתי, "האטימולוגיה העממית בעברית המודרנית", לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 236-262; מ (תשל"ו), עמ' 117-141
- צרפתי, תשמ"ה = גב"ע צרפתי, סמנטיקה עברית, ירושלים תשמ"ה
- קדרי = מ"צ קדרי, "על החילון בלשון", דעות יז (תשכ"א), עמ' 45-51
- קוטשר = י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א
- קומס = א' קומס, "המטונימיה", אשל באר שבע ג (תשמ"ו), עמ' 333-351
- קנז = י' קנז, "על תמלילו של יונתן רטוש", הארץ, אוקטובר 1967
- קרופניק = ב' קרופניק, מלון עברי חדש, תל-אביב תרצ"ו
- רטוש, 1949(א) = י' רטוש, "דבר החיילים האפורים", אלף 2 (1949)
- רטוש, 1949(ב) = י' רטוש, "מלך ישראל הראשון", אלף 3 (1949); התפרסם שוב ברטוש, 1982, עמ' 111-127)
- רטוש, תשכ"ז = י' רטוש, "לשוננו של תרגום" הספר בישראל 8 (תשכ"ז), עמ' 9-11, 34-36
- רטוש, תשכ"ח = י' רטוש, "על חידושים, אובנים ולשון חיה", ידיעות אחרונות, 9.8.68
- רטוש, 1973 = י' רטוש, "על ספרים ועל אגודת הסופרים", ידיעות אחרונות, 6.4.1973
- רטוש, תשל"ד = י' רטוש, "שינוי המשטור", מעריב, 4 ביוני 1974 (התפרסם גם ברטוש, 1976, עמ' 195-206)
- רטוש, 1976 = י' רטוש (עורך), מנצחון למפולת, תל-אביב 1976
- רטוש, 1982 = י' רטוש, ראשית הימים, תל-אביב 1982
- שורצולד = א' שורצולד, "הברירה: עיון בשאלה התחבירית, לוגית ומורפולוגית", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 112-120
- שטיינר = ר' שטיינר, הטמפרמנטים האנושיים, ירושלים 1997
- שכספיר = ז' אקסלראד ומ' וילאמס, שכספיר והתיאטרון האליזבתי, תרגם י' רטוש, תל-אביב 1969
- שמיר = ז' שמיר, להתחיל מאלף, תל-אביב 1993
- תורת = ר' וולק וא' וורן, תורת הספרות, תרגמה ד' עליאש, ערך ומינח יונתן רטוש, תל-אביב תשכ"ז

מִן הָעֲבוּדָה בַּמִּלּוֹן הַהִיסְטוֹרִי

מרדכי מישור

לקדמות הנוסח "רופא חולי כל בשר"

גלוי וידוע לפני כל מי שטרח ועיין בחילופי הנוסח של ברכת "אשר יצר", שבצד נוסח החתימה "רופא כל בשר ומפליא לעשות" רווח בדורות שעברו נוסח מורחב "רופא חולי¹ כל בשר" וכו'. מהערוותי של פֶּר בַּסִּידוּר² אפשר להיווכח שהנוסח המורחב הילך ברחבי אשכנז למן המאה הי"ב ואילך,³ עד שנדחק בסופו של דבר מפני הנוסח המקובל בימינו, שהיה עדיף בעיני רוב הפוסקים.⁴ בדיון בנוסח ברכה זו בבבלי (ברכות ס ע"ב) אנחנו שומעים על קיומו של נוסח "רופא חולים", אלא שהוא נדחה בטענה שאין כאן מקום ל"חולים", ובמקומו מוצע "רופא כל בשר". בצד גרסה זו מוזכרת שם גרסה אחרת, "מפליא לעשות", וכמנהג רב פפא בסוגיות הנוגעות לכפלי גרסאות בנוסח התפילה, אף כאן הוא מציע לקיים את שתיהן כאחת: "אמ' רב פפא, נימרינהו לכולהו, ברוך רופא כל בשר ומפליא לעשות",⁵ וזה נוסח הברכה בימינו. בנוסח המורחב "רופא חולי כל בשר" נשמע הד של הנוסח "רופא חולים" המובא בגמרא, אולי בהשראת "רופא חולי עמו ישראל" שבתפילת שמונה-עשרה. כך, כמובן, אם נגרוס חוֹלִי; אבל למעשה שני ניקודים חוֹלִי/חָלִי מתרוצצים, ודומה שידִּ חָלִי על העליונה.

כל העדויות לנוסח המורחב שתועדו עד כאן – כולן מתחום אשכנז; גם הממצא

1. לעניין הקריאה חוֹלִי, חָלִי – ראה להלן.
2. י' דוב (בער), סדר עבודת ישראל, ודלהיים תרכ"ח, עמ' 37.
3. מלבד עצם הידיעה על קיומו של הנוסח המורחב, הגרסה הילכה הלכה למעשה עד המאה הי"ח, כפי שעולה מעדותו של ר' יעקב עמדין: "וכך ראיתי בלבוש וככה שמעתי אומרים, וישר בעיני כי היא נוסחא מדוקדקת" (לוח ארש, אלטונה תקכ"ט, סי' יא); בהמשך הדברים הוא מציין "שמלת חולי איננה תואר אלא שם דבר" – כלומר, לא חוֹלִי אלא חָלִי. הפנה אותי למקור זה חיים א' כהן, ואף הוא העיר לי שבדפוס פראג רע"ו אכן מנוקד כך: חָלִי.
4. ראה גם סדר מה"ר שבתי סופר, מהדורת י' סק, ב, בלטימור תשנ"ד, עמ' 10. אגב, הכול מזכירים שזה גם הנוסח בשולחן ערוך (או"ח ו, א).
5. כך כ"י מינכן 95, אבל הדפוס ורוב כתבי היד אינם מביאים את הנוסח המלא בפירושו; וראה רנ"נ רבינוביץ, דקדוקי סופרים, ברכות, מינכן תרכ"ח, למקום זהו. בירושלמי ברכות יד ע"ב כ"י לייזן גורס בקצרה: "ברוך אשר יצר את האדם בחכמה", ואילו כ"י רומי (וטיקן 133) מביא נוסח מלא הכולל גם חתימה: "ברוך רופא כל בשר ומפליא לעשות"; ראה תלמוד ירושלמי, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א, עמ' 74, שורות 11–14.

במאגרי המידע המצויים⁶ מצביע על אותו תחום גאוגרפי-תרבותי. מכאן אפשר להסיק שהנוסח הזה – "רופא חולי כל בשר" – הורתו ולידתו באשכנז. התמונה הזאת מתאשרת לכאורה מן התיעוד במאגר מפעל המילון ההיסטורי. אכן הנוסח המורחב מתועד במחזוריים אשכנזיים מן המאה הי"ב: כ"י אוקספורד, קורפוס-כריסטי 1: "רופא חלי כל בשר";⁷ כ"י וטיקן 392: "רופא חולי כל בשר"; כ"י ששון 535 נוסף "חולי" בכתב והוט לפני "כל בשר", וכן במחזור קסטלפֶרְנָקו שבאיטליה משנת רנ"ד (1494), המגלה קרבה יתרה לנוסח אשכנז: "רופא חולי כל בשר".⁸ הממצא הזה בולט על רקע היעדר סימנים לנוסח זה בקטעי הגניזה שהיו בהישג ידי.⁹ מתוך כתבי היד המקיימים את הנוסח המורחב, אחד חורג מתחום איטליה-אשכנז, הוא כ"י אוקספורד 1096 לסידור רב סעדיה גאון, כ"י מזרחי¹⁰ מן המאות הי"ב-י"ג: "רופא חלי כל בשר" (כנראה נוסח יחידאי כנגד שאר כתבי היד של סידור רס"ג).¹¹

העיבוד הלקסיקוגרפי של המקורות האפיגרפיים במפעל המילון ההיסטורי הפתיע אותנו בעדות מאלפת, שהרחיקה את מקורו של הנוסח הזה הרחק מאשכנז של ימי הביניים: קצרת השבעה מבבל. קצרות ההשבעה מיוחסות לבבל של מוצאי תקופת האמוראים; לשונן ארמית (רובן הגדול בארמית יהודית), וזו משכה את מרב עניינם של החוקרים. אבל בקצרות אלו משובצים יסודות עבריים ואלו לא הובלטו דיים במחקר. חשיבותם של היסודות העבריים שבקצרות ההשבעה עולה על מה שאפשר לשער, שכן הם החומר העברי היחיד שהגיע לידינו מבבל שלפני תקופת הגאונים בלא תיוכם של סופרים ומעתיקים.¹² הם עומדים בעיקר על נוסחאות השבעה קבועות ועל שברי פסוקים, אבל יש גם חומרי לשון כבולים פחות. ממאה קצרות שפורסמו עד כה, הותקנו במפעל המילון ההיסטורי עשרים וארבע, מיעוטן בשלמות ורובן במבחר, המייצגות את כל מה שעשוי ללמד על גלגולי העברית בבבל לפני העלאת התורה שבעל פה על הכתב. קצרות אלו מיוחסות במפעל המילון ההיסטורי

6. תקליטור פרוייקט השו"ת, גירסה +10, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן 1979–2001; התקליטור התורני, גרסה 9, ירושלים 2001–1999.

7. ראה תקליטור "מאגרים", האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א.

8. מ' ריז'יק, מסורות לשון חכמים באיטליה בכתבי יד של מחזוריים מן המאות הארבע-עשרה עד החמש-עשרה ובתיעוד אחר, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"א, עמ' 449.

9. קטע אחד מאוקספורד, בודליאנה (f.22 (2728); שבעה קטעים מקמברידג', ט"ש: G 1, 78; ס"ח 120, 95; ס"ח 142, 51; ס"ח 150, 9; ס"ח 152, 7; ס"ח 196, 12; Ar. 36, 110; וכן ארבעת הקטעים המובאים באפרט של סידור רס"ג (ראה הערה 11 להלן).

10. לפי נויבאור – סורי; ראה סידור רס"ג (ראה הערה 11 להלן), עמ' 42.

11. י' דודון, ש' אסף ו' יואל, סדר רב סעדיה גאון, ירושלים תש"א, עמ' פח.

12. על ייחודו של הממצא ראה מ' מישור, "מעמד המקורות האפיגרפיים במילון ההיסטורי", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 147–150.

למאה השביעית, אבל למען האמת זמן כתיבתן אינו ידוע בבירור, והתאריך שנקט במפעל המילון משקף את הגבול העליון, שכן השימוש בקערות השבעה ידוע מאז המאה הרביעית.¹³

קערת ההשבעה אִיזְבֵּל¹⁴ נכתבה לרפואת בריך מרייא¹⁵ בן רישנודך ואשתו דוסתאי בת דודאי וצאצאיהם. הכתובת כוללת דיבורים עבריים לא מעטים. ההשבעה מסתיימת בבקשה לריפוי הלקוח ובני ביתו, והיא חותמת בזה הלשון: "אמן אמן סלה הלילה",¹⁶ ברון אתה יהוה רפא חולי כל בשר ומופלא¹⁷ לעשות, אמן אמן סלה – הלא היא מובאה מלאה של חתימת ברכת "אשר יצר", בנוסחה המורחב. הזיקה שנמצאה בנוסח הברכה הנדונה בין בבל של מוצאי תקופת האמוראים לאשכנז של המאה הי"ב מאשרת את הידוע על מעמדה של אשכנז במאות הראשונות של האלף השני. הנתון שהובא כאן, כמו נתונים רבים בתחומים אחרים שעמדו עליהם החוקרים, יש בו כדי ללמדנו על עולם רוחני שלם של פעילות תרבותית אינטנסיבית ומזיגת מסורות מקיפה ביותר. הוא מלמד על דרכי פעולתם של חכמים בצומת היסטורי ובמפגש תרבותי השוקדים לשלב ול'השלים', למזג ולפשר בין מסורותיהם השונות – בין 'מזרח' ל'מערב'. [...] מתוך כך למדים אנו על מוצאן ומקורן של מסורות הלכה ואגדה מנהגים, נוסחי תפילה וברכות ששורשן לוט בערפל".¹⁸

13. ולמען הדיוק, עד עצם המאה השמינית. ראה H. Juusola, *Linguistic Peculiarities in the Aramaic Magic Bowls Texts*, Helsinki 1999, עמ' 13.
14. C. D. Isbell, *Corpus of the Aramaic Incantation Bowls*, Missoula, Montana 1975, עמ' 107; C. H. Gordon, "Aramaic Incantation Bowls", *Orientalia* 10 (1941): 127–128, ציור בעמ' 138–140; הנוסח המלא, כפי שהותקן במפעל המילון ההיסטורי, כולל בתקליטור "מאגרים" (הערה 7 לעיל).
15. כלומר: 'ברוך האדון' (לפי שמו נראה שאינו בן ברית).
16. הִלְיָה? הִלְיָה?
17. לנוסח מופלא, כנגד מפליא המקובל, אפשר להציע שני פתרונות חלופיים; שניהם צריכים עיון וקשה להכריע ביניהם: (א) מופלא משקפת למעשה אותו נוסח, כלומר, עניינה כעניין מפליא, בינוני הפעיל של פליא, בגיוון תנועת המ"ם לתנועה אחורית בהשפעת העיצורים הגובלים מ-פ, ובתצורה ל"א על דרך ל", מעין מִפְּלָא (החופש שכותבי השבעות נוקטים בכתיב, ובכלל זה במקראות המובאים, נוטל כל חשיבות מן הכתיב החסר בפסוק ששימש בסיס ללשון הזה: "ומפלא לעשות", שופ' יג, יט). (ב) הכתיב מופלא משקף, כחזקתו, בינוני של הופעל (כהוראת 'נסתר'), פועל עומד, ברוח תרגום הנביאים לפסוק (שופ' יג, יט): "ומפרש למעבד" – מקראות גדולות, ונציה רפ"ג-רפ"ה: וּמְפָרֵשׁ; ראה A. Sperber, *The Bible in Aramaic*, נביאים ראשונים, לידן 1962: וּמְפָרֵשׁ – הקיים בצד נוסח מִפְּרִישׁ.
18. י' זוסמן, "ירושלמי כתב-יד אשכנזי וספר ירושלמי", תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 60.

ה ע ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

גדעון גולדנברג

על "שעבוד" בתחביר, ביטויי נשוא וחכמת הייחוד
להערתה של ע' ורטהיימר, "על פסוקית הנשוא הבלתי משועבדת",
לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 339–342

דבריה של עדה ורטהיימר הם תגובה למה שנכתב במאמר על הייחוד בעברית אשר ראה אור בחוברת קודמת של "לשוננו".¹ במאמר ההוא נתפס משפט הייחוד כמשפט מורכב אשר חלק הייחוד הוא נושא והמשפט הסמוך לו נשוא, ונאמר בו כי ייחודו כמשפט מורכב הוא שמשפט הנשוא שלו אינו משועבד. כנגד זה טוענת עדה ורטהיימר כי (א) משפט ייחוד הוא (כמעט) הסוג היחיד של משפט מורכב שניתן למצוא בו פסוקית נשוא, וכי (ב) פסוקיות נושא ונשוא אינן יכולות להיות משועבדות בשום מקרה. ואם אמנם, כדבריה, כל פסוקית נשוא לעולם אינה משועבדת, ולמעשה לא תימצא אלא במשפטי ייחוד, אי אפשר לראות בפסוקית כזאת סימן היכר אשר יבדיל משפטי ייחוד ממשפטים מורכבים אחרים.

בעניין פסוקיות נשוא המוגבלות כביכול למשפטי ייחוד דברי עדה ורטהיימר אינם מתיישבים עם עובדות ידועות, ובדבריה על "שעבוד" היא לא התחשבה במידה הראויה במשמעה של מילה זו בתור מונח דקדוקי מקובל, אלא חידשה מבלי הדעת הלכה אשר על-פיה רק פסוקית לוואית או אדוורביאלית תיחשב משועבדת, ואילו משפטים מועצמים – וכנראה גם משפטי תואר (זיקה) שאינם מלווים זוקק שמני – יוצגו כתוצר של טרנסלציה שלא במעמד של שעבוד.

"שעבוד" איננו מונח אידאלי, הוא אף איננו תרגום מוצלח להיפוטקסיס או לסובאורדינציה, אבל אין הבדל של ממש בין מונחים כמו "משועבד", "טפל", "כפוף", "משובץ" או "נטוע".² כולם מציינים משפטים מוסבים למעמד של איברים במשפט מורכב, כשהם מועצמים או מותארים או אדוורביאליים, בכל תפקיד אשר שמות, תארים או ביטויים אדוורביאליים יכולים למלא: בתור נושאים, נשואים, לוואים, מושאים או משלימים אדוורביאליים אחרים. פסוקיות נשוא יש במשפטים המצויים, לדוגמה, בלשון המשנה ורגילים בלשון ימינו, כמו "מצותן שיהו קורין כל

1. טלי בר, "הייחוד בעברית בת זמננו", לשוננו ס (תשנ"ז), עמ' 297–328, בייחוד בעמ' 301.

2. מונחים עבריים כאלה ואחרים הונהגו בהשראת מונחים לועזיים כמו subordinate clause, embedded, included, dependent clause, Nebensatz או constituent clause ואחרים.

אחד ואחד בזמנו", "רצוני שתישבע לי", "סופו שיצא לתרבות רעה", "כל זה כדי שמעשים כאלה לא יישנו" וכדומה. אם שם יכול להיות נשוא כמו במשפט "העיקר הבריאות", אין תמה שמשפט מועצם יכול להיות פסוקית נשוא במשפט כמו "העיקר שתשוב בשלום". פסוקית כמו "שתשוב בשלום" (=שוכך בשלום) נחשבת "משועבדת" או "תלויה" מפני שאין היא משפט עצמאי, היא "משפט טפל" כי איננה משפט ראשי, היא "כלולה", "משובצת" או "נטועה", להבחינה ממשפט המסגרת אשר היא איבר שלו וחלק ממנו. מושג הטרנסלציה לשיטתו של לוסיאן טנייך, אשר עדה ורטהיימר השתמשה בו, כאשר הביטוי המוסב הוא משפט ("טרנסלציה מן המעלה השנייה"), הוא שם להסבה של משפט עצמאי לצירוף משועבד.³ האמירה כי שם איננה ציין השעבוד אלא טרנסלטור נולדה ככל הנראה מהבנה שגויה של תורה זו אשר ורטהיימר נסמכת עליה. משפט מועצם, למשל, הוא "משועבד" לא מפני ששם העצם שהוא מייצג הוא כביכול במעמד משועבד, אלא משום שהמשפט הנטוע בו מנושל ממעמדו הבלתי תלוי והוא דחוס ומשועבד אל תוך "שם עצם תחבירי",⁴ *اسم موصول*⁵ או כדומה.

המיוחד למשפט הייחוד, המורכב מחלק ייחוד תמטי + משפט הוא שהמשפט אשר בו אינו משועבד לא במבנהו ולא במעמדו, ואין הוא טרנסלציה שמעמדה כשל נשוא פשוט כמשפט הרחב אלא הוא כמשפט עצמאי בתוך משפט המסגרת. במסורת הדקדוק הערבי מדובר במבנים כאלה על "המשפט הקטן" (*الجُملَةُ الصَّغْرَى*) הנתון בתוך "המשפט הגדול" (*الجُملَةُ الْكُبْرَى*). רק בגלל ייחודו זה של משפט הייחוד אין הסכמה כללית על הגדרתו כמשפט מורכב אשר חלק הייחוד המתמטי הוא נושא,⁶ ורבים יגדירוהו עד היום כתבנית לעצמה במונחים של "ייחוד" או "אקסטרה-פוזיציה" או "דיסלוקציה" או "יחס תלוי" (כתרגומו של מ"צ סגל ל-*casus pendens*).

3. "Le changement de niveau syntaxique qui intervient dans la translation du second degré [...] **dégrade** le nœud verbal [...]. Et c'est ce qu'avait implicitement reconnu la grammaire traditionnelle en désignant la translation du second degré par le terme de **subordination**" "השינוי ברמה התחבירית הכרוך בטרנסלציה מן המעלה השנייה [...] מוריד בדרגה את הצירוף הפועלי [...]. זה הדבר אשר הכיר בו במובלע הדקדוק המסורתי בהגדירו את הטרנסלציה מן המעלה השנייה במונח **שעבוד** (L. Tesnière, *Éléments de syntaxe structurale*, Paris 1965, עמ' 386).
4. הגדרה זו היא בהשראת אמיל בנבנשת, אשר כינה את משפטי הזיקה *adjectifs syntaxiques* (במאמר משנת 1957; ראה *É. Benveniste, Problèmes de linguistique générale*, 1, 1966, עמ' 222).
5. מילולית אפשר לתרגם מונח זה "שם מוסב" (או "פריפרסטי" או כדומה). המשפט המועצם מוגדר במונח זה לא על פי מה שהיה (משפט) אלא על פי מה שהוא לאחר הטרנסלציה.
6. דבר אחד ראוי לדייק בהגדרתה של ט' בר במאמרה הנוכח (הערה 1 לעיל): היא כתבה שם "שמשפט הנשוא שלו איננו משועבד לנושא האקסטרפוזיטיבי". נכון לומר "איננו משועבד" (לאמור: איננו משפט משועבד, איננו טרנסלציה) ולהשמיט "לנושא האקסטרפוזיטיבי".

קשיים בסרטוט עקומת ההטעמה העברית

למאמרו של מ' פלורנטין, "עקומת ההטעמה העברית והנלמד ממנה ומעברית השומרונים על הטעמת לשון המשנה", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 221–230

במאמרו רב־העניין מציג ידידי משה פלורנטין את עקומת ההטעמה בעברית:¹ בתחילה הייתה ההטעמה מלעיל דלעיל (שלב מס' 1 בטבלה²); בתהליך מדורג הלכה ההטעמה וירדה לכיוון סוף המילה עד השלב של הטעמת מלרע כללית בתקופת המקרא, דהיינו בית ראשון³ (שלבים מס' 4–5),⁴ ואחר כך החלה לעלות. בלשון חז"ל נעצרה עליית הטעם במקום כלשהו ונתקבלה הטעמה מלעילית בחלקה (שלב מס' 6); בעברית השומרונים נמשך התהליך ונתקבלה הטעמת מלעיל כללית (שלבים מס' 7–8).⁵

ראשית אצביע על ליקוי מתודולוגי. המחבר מודע מאוד לקושי לזהות את דמותה של לשון חז"ל כפי שנשמעה בתקופת התנאים עם מה שעולה מכתבי היד, ולו הטובים שבהם: "[...] עדויות כתבי היד שלפנינו על אותיותיהם הכתובות ועל הניקוד המעט איתן הן עדויות שבאו אל העולם בימי הביניים, כלומר הן מרוחקות מזמן פעולתה של הלשון מרחק של מאות שנים" (עמ' 222). והנה כשהוא בא להעריך את לשון המקרא בנוסח המסורה של טבריה, אין הוא נוקט מידה זו של זהירות ושל ספקנות. כבר בתחילת מאמרו הוא בא להעמיד את לשון המשנה כמייצגת "שלב מעבר בין הטעמת המלרע של העברית הטברנית לבין הטעמת המלעיל הכללית של העברית השומרנית" (עמ' 221; ההדגשה שלי). הוא מניח כדבר שאין צריך להוכיחו שלשון המקרא של בית ראשון שווה למה שעולה מ"העברית הטברנית". והרי נוסח טבריה של המקרא כפי שהוא לפנינו אינו קדום למאות השישית–השביעית!

1. ראה את הטבלה בעמ' 229 ואת דברי ההסבר שבצדה ושלפניה.
2. גם כאן יש בעיה מתודולוגית קלה, שהרי שלב זה הוא מן הסתם שלב הפרוטושמית ואין הוא נכנס בכלל "ההטעמה העברית". אפשר לתקן ולכנות את העקומה "עקומת ההטעמה העברית והשלבים שקדמו לה" או בכינוי דומה לזה.
3. המחבר אינו נוקט במפורש שם זה לתקופה, אבל ברור שלזה כוונתו: "השלב ההיסטורי הקודם לו והנתון לנו לפי שעה מול עינינו הוא השלב שהגיעה אליו העברית הטברנית" (עמ' 227). במשפט הקודם דובר על תקופת בית שני, אמנם "סוף ימי בית שני".
4. ההבדל בין שני שלבים אלו אינו חשוב לעניינו.
5. גם ההבדל בין שני שלבים אלו אינו חשוב לעניין שאני מעיר עליו.

פלורנטין ממשיך ומנסה להבין את שינויי ההטעמה בין "שלב ההטעמה הטברני שרובו מלרע לשלב ההטעמה השומרוני שכולו מלעיל" (שם). הכול מסכימים ששלב ההטעמה הטברני כולו מלרע הוא,⁶ אבל האם הוכח שזו הייתה ההטעמה בתקופת בית ראשון?

ומה באמת היחס בין הלשון העולה מנוסח הטעמים והניקוד של המסורה לבין לשון תקופת בית ראשון? לא אחדש דבר באמרי שהמחקר רחוק היום מהדעה הקיצונית כפי שהביעה קאלה,⁷ שלפיה הפער בין שתי לשונות אלה גדול מאוד, ולא עוד אלא שמסרני טבריה שינו ביודעין – שלא לומר בזדון – את הלשון שהייתה לפנייהם כדי להתאימה לשלבים היסטוריים קדומים, אבל גם אין חוקרי הלשון מקבלים את זיהוי לשונה של טבריה עם לשון בית ראשון. די להזכיר כאן את מאמרו החלוצי החשוב של גינזברג, שבו קבע – אולי בהפרזת מה – "שאותו הניקוד המסורתי שלמקרא [...] מטבע הדברים אנאכרוניזמוס הוא [...] במידה גדולה מאד הורכב דקדוק לשון חכמים – במקומות שה'כתיב' סובלו – על כתבי הקודש".⁸ הוא מזכיר שתי תופעות חשובות: (1) ניקוד צורות הסביל הקל בעתיד כאילו היו צורות נפעל (למשל, *yuhšəbun, שהייתה צריכה להינקד *יְחַצְבֹּן, נוקדה יְחַצְבֹּן); (2) דגש קל בעי"ן הפועל של צורות המקור בלמ"ד לעומת רפה בצורות המקור האחרות: לְשַׁכַּב לעומת פִּשְׁכָּב.⁹ ואם בגופי לשון כך נשתנתה לשונם של מסרני טבריה מלשון בית ראשון, האם דווקא בעניין ההטעמה חובה עלינו להניח ששימרו בדיוק את השלב הקדום ההוא?

אף קוטשר, כשבא להוכיח את קדמותו של טיפוס הלשון שמייצג נוסח המסורה לעומת טיפוס הלשון שמייצגת מגילת ישעיהו, השווה בעיקר את מה שעולה מהכתוב של שני מקורות אלה, ורק במקרים מעטים מאוד טען שכשניקוד נוסח המסורה נסתר מנוסח המגילה, נוסח המסורה קדום יותר.¹⁰

יכול המחבר להניח שאכן בעניין ההטעמה שימר נוסח המסורה את המצב בימי בית ראשון; כך סברו למעשה חוקרים רבים וביניהם קוטשר ובן-חיים.¹¹ אבל, כפי שהראינו, אין הדבר מובן מאליה כלל ולכן יש לומר במפורש – ואולי לנסות

6. בהסתייגויות הידועות, שהבהיר המחבר היטב.

7. קאלה, בייחוד עמ' 184–188.

8. גינזברג, עמ' 208.

9. וראה גם את דברי בלאו, היסטוריה, עמ' 13: "Nevertheless, sometimes later linguistic features were introduced in place of those that had fallen into disuse, especially whenever no express tradition to the contrary existed and the consonantal text was ambiguous." סיכום יפה של הראייה המאוזנת נמצא בדברי באר, עמ' 221–222.

10. ראה קוטשר, בייחוד עמ' 4–8, 23–46. כמובן, בעניין תנועות הכינויים ךּ, ךּ, ךּ לעומת ךּ, ךּ, ךּ אין נוסח המגילה סותר את מה שעולה מנוסח המסורה אלא מאשר אותו.

11. קוטשר, עמ' 31, 255–261; בן-חיים, עמ' 51.

להוכיח – שמערכת ההטעמה המסורה לנו במסורת טבריה היא המערכת שהייתה בפי דוברי העברית בתקופת בית ראשון. כמובן, גם בטבלה שמציג המחבר אין לקרוא לשלב הקודם ללשון חז"ל בשם המטעה "מסורת טבריה", כפי שכתב, אלא "לשון בית ראשון", שאלכא דהמחבר השתמרה במסורת טבריה.

לגופו של עניין, יש דעה אחרת שהמחבר מתעלם ממנה כמעט לגמרי.¹² לפי דעה זו שלב ההטעמה המלרעית הכללית חל מאוחר מאוד בהיסטוריה של העברית, אולי אפילו לאחר שחדלה להיות מדוברת. אם כן, המלעיליות בלשון חז"ל¹³ ובעברית השומרונים איננה תוצאה של עליית הטעם אחרי שהיה בסוף המילה, אלא היא שייכת לשלב שבו עדיין לא ירד הטעם להברת המלרע. העברית נוסח טבריה היא שצעדה צעד נוסף, ורק בה ירד הטעם – ברוב המקרים – לסוף המילה.

כבר ברגשטרסר החזיק בדעה זו: הוא מציב את שלב ההטעמה המלרעית "לאחר שחדלה העברית להתקיים כשפה חיה", עם ההארכה הפרטונית וההכפלה הפרטונית.¹⁴ למסקנה דומה הגיע בוש, על סמך מחקר בלשון המגילות.¹⁵ גם בלאו, החוקר המובהק של ההטעמה בעברית, מאחר למדי את שלב ההטעמה המלרעי, ובוודאי אינו מציבה בתקופת בית ראשון.¹⁶

דותן מצדד בדעה זו על סמך דוגמאות של מילים מוטעמות מלעיל שמצא בכ"י לנינגרד שהן בניגוד להטעמה הטברנית הצפויה; ו"אם מנקד בן המאה העשירית

12. כמעט, מפני שהמחבר רואה צורך לחזור על קביעתו של בן-חיים שהטעמת המלעיל של השומרונים "אינה אותה הטעמת מלעיל עתיקת יומין" (עמ' 226), והוא מוסיף לכך שתי הוכחות (הערה 13 שם). לדעתי, הטעמת המלעיל במילים כגון *šālom* ו-*kātab* מוכיחה רק שאמנם בשומרונית (רק בה?) בשלב מסוים – מאוחר יחסית – חלה תזוזת טעם כללית אל הברת המלעיל שאחרי נשילת התנועות הסופיות, דהיינו במילים אלה, למשל: *kātab > katab*; *šālom > šālōm*, שהי במילים אלה גם ההברה שממנה עלה הטעם הייתה בעבר מלעילית (לפני נשילת התנועות הסופיות). אבל אין מכאן הוכחה שבשומרונית היה הטעם אי פעם בהברה האחרונה של מילים כמו *שְׁמִרָה*, *שְׁמִרָי*, *שְׁמִרָתָם*, *דְּגָה*, *אֲתָה* (ניקדתין טברנית)! ולא נתקרה דעת המחבר עד שאמר ש"המתפתה [כך!] לראות במלעיל השומרוני מצב עתיק רק מפני שהוא מלעיל, אינו שונה אפוא ממי שינסה לטעון כי הביצוע הקשה של העיצורים גדת בעברית בת זמננו הוא שריד למצב ישן" (שם) – עד כדי כך. מתברר שבלשנים כברגשטרסר וכדותן אכן "התפתחו" לראות במלעיל השומרוני (ולא ממש כפי שהוא היום) מצב עתיק שקדם למלרע הטברני.

13. ומלעיליות זו אינה מוטלת בספק, ולדעתי אכן המחבר צודק בשאלתו אם אין ללמוד מהמעט שסומן כמלעיל בעדויות הנוסח שהזכיר על המרובה, שלא סומן (עמ' 223). לדעתי, המלעיליות אמנם הייתה רבה בלשון חז"ל יותר ממה שעולה במפורש מכתבי היד, כגון הממצאים שהעלה בראשון במחקרו המקיף, ובעניין זה מסתברת מאוד דעתו של המחבר.

14. ברגשטרסר, עמ' 294–295.

15. בוש, עמ' 514; הוא אמנם מניח טווח ארוך מאוד לבחור ממנו: בין 140 לפסה"נ לבין 700–900 לסה"נ.

16. וכניסוחו: "presumably in the last centuries B.C."; ראה בלאו, עמ' 112, 117.

עדיין יודע הטעמת מלעיל זו, בין שהגה כך עצמו בין שהיו לפניו מקורות קדומים בכתב, משמע שירידת הטעם אירעה בזמן לא מופלג ביותר ממנו, ומכל מקום בזמנם של בעלי המסורה או במאות השנים שקדמו להם.¹⁷

דברים נכוחים ביותר אמר קימרון בעניין זה בקבעו שלשון המגילות משמרת שלב הטעמה קדום מזה של מסורת טבריה: "גם מבחינת השיקול המדעי עדיף להניח כי הצורות שבלשון המגילות, המתאימות לצורות של העברית הקדומה, משתלשלות ישירות מן הצורות הקדומות. מדוע עלינו להניח שעברו גלגול הידוע ממסורת טבריה, ואחר כך שבו לקדמתן? כלום מסורת הניקוד הטברני היא הקדומה במסורות?"¹⁸

כמובן, יש קשיים גם בגישה הזאת, ובכל זאת היא סבירה יותר.

ביבליוגרפיה

J. Barr, *Comparative Philology and the Text of the Old Testament*, = באר
Oxford 1968

F. W. Bush, "Evidence from Milḥamah and the Masoretic Text for = בוש
a Penultimate Accent in Hebrew Verbal Forms", *Revue de Qumran* 2
(1959–1960), pp. 501–514

בירנבאום = פרקים בתורת ההגה והצורות של לשון המשנה על פי קטעי גניזה,
עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ד

J. Blau, "On the History and Structure of Hebrew", = בלאו, היסטוריה,
Topics in Hebrew and Semitic Linguistics, Jerusalem 1998, pp. 11–19

J. Blau, "Hebrew Stress Shifts, Pretonic = בלאו, תזוזות הטעמה
Lengthening, and Segolization: Possible Cases of Aramaic Interference
in Hebrew Syllable Structure", *Israel Oriental Studies* 8 (1978), pp.
91–106 (= J. Blau, *Topics in Hebrew and Semitic Linguistics*,
Jerusalem 1998, pp. 104–119 – לפי ספר זה)

בן-חיים = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה, ירושלים תשל"ז
בר-אשר = מ' בר-אשר, "צורות הקשר וצורות הפסק בלשון המשנה", מחקרים
בלשון ד (תש"ן), עמ' 51–100

17. דותן, בייחוד עמ' 151–153, 157–160. אף הוא מצביע על כמה קשיים בניקוד הטברני, שגישתו מספקת להם הסבר מתקבל על הדעת (ראה שם, עמ' 160). גם ניקוד שנראה סוטה מהדרך הטברנית הרגילה, שהתגלה בקטעי גניזה רבים המנוקדים טברנית, מוסבר לפי תאוריה זו. לפרטים ראה בירנבאום, עמ' 234–235.

18. קימרון, עמ' 88.

ברגשטרסר = ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, תרגם מגרמנית מ' בן-אשר, ירושלים תשל"ב

גינזברג = ח"א גינזברג, "מבעד למסורת", תרביץ ה (תרצ"ד), עמ' 208–223
 דותן = א' דותן, "שקיעי הטעמת מלעיל עתיקה במסורת הטברנית", מחקרי לשון
 מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בר-אשר ואחרים, ירושלים
 תשמ"ג, עמ' 143–160

קאלה = P. E. Kahle, *The Cairo Geniza*, Oxford 1959
 קוטשר = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילות ישעיהו השלמה ממגילות ים
 המלח, ירושלים תשי"ט

קימרון = א' קימרון, "ההטעמה בעברית של מגילות מדבר יהודה", בלשנות עברית
 33–35 (הלשון העברית לתקופותיה, קובץ מחקרים ליובל הע"ה של פרופ' גב"ע
 צרפתי; סיוון תשנ"ב), עמ' 79–92

עקומת ההטעמה העברית

תשובה לתגובתו של גבריאל בירנבאום

במאמר תגובה המתפרסם כאן משיג גבריאל בירנבאום על כמה מעיקרי מאמרי שהתפרסם ב"לשוננו" סד (תשס"ב), ג-ד.

הואיל וייחס לי בירנבאום דברים שלא כתבתי אותם כלל, והואיל ולא דק גם בהבנת דבריהם של אחרים, איני מבקש כאן אלא להעמיד דברים על דיוקי הווייתם. בחלק נכבד מדבריו מזכיר בירנבאום לקוראי "לשוננו" שאין ניקודם של בעלי המסורה הטברנים משקף נאמנה את העברית של ימי הבית הראשון. למאמץ זה נזקק בירנבאום הואיל ולפי הבנתו זו הייתה כוונת דבריי. מסקנה זו הסיק בירנבאום מדבריי המפורשים, שהלשון העולה מן הניקוד הטברני קדומה בטיפוסה ובזמנה מן הנתון בניקוד המשנה, כאילו אמרתי שכל הקדום מ"סוף ימי הבית השני" דינו להיטלטל עד לזמניו הרחוקים של שלמה המלך וראשוני בניו. בירנבאום משוכנע לחלוטין שירד לכוונת דבריי ועל כן אינו חושש להגיהם, ובכל מקום שכתבתי "מסורת טבריה" מתקן הוא "העברית של ימי הבית הראשון", כי זה "אליבא דהמחבר".

אבל במאמרי לא נקבתי בשום תאריך ולא נרמזו בו ששינויי הטעמה מכריעים בעברית, כגון ירידת הטעם אל המלרע, אירעו דווקא בשחר ימיה של העברית. אילו היה בירנבאום קורא את דבריי כהווייתם, היה חוסך חלק גדול של מאמר תגובתו. יכול היה בירנבאום לנצל את ההזדמנות שנקרתה בדרכו ולנסות להוכיח בראיות לשון חדשות וישנות שדקדוקה של לשון המשנה (המוכר לנו במידה רבה מתוך מסירתה בניקוד הטברני) קדום מדקדוקו של המקרא. אבל זאת לא עשה בירנבאום ויפה שלא עשה, כי אז היה נאלץ להיתקל בשורה של תופעות לשון, כגון מעמד העיצורים הגרוניים, הכינויים, מערכת הזמנים, העולות מן הניקוד הטברני והמצביעות על קדמותה היחסית של לשונו. תחת זאת הביא בירנבאום מדבריו הישנים, הטובים והידועים של ח"א גינזברג שלימדונו לפני זמן רב שלשון חז"ל השפיעה על מסרני טבריה. ותמה שהביאם בירנבאום, שהרי אלה בגדר ראיה לסתור, לפי שכל תמציתם היא שהמאוחר (הנתון בספרות חז"ל) השפיע על המוקדם (הנתון בניקוד הטברני).

לעומת זאת, עמד בירנבאום היטב על כוונת דבריי באשר למסורת הלשון של השומרונים. אלא שהוא תמה עליי שאני "רואה צורך לחזור על קביעתו של בן-חיים

שהטעמת המלעיל של השומרונים 'אינה אותה הטעמת מלעיל עתיקת יומין'. ואני תמה למה תמה בירנבאום; הרי הוא עצמו נאלץ להסכים "שאמנם בשומרונית (רק בה?) בשלב מסוים – מאוחר יחסית – חלה תזוזת טעם כללית אל הברת המלעיל שאחרי נשילת התנועות הסופיות" (הערה 13). אלא שלפי דעתו אין הוכחה שהעברית השומרנית ידעה אי פעם הטעמת מלרע, וזה באמת תמוה, שהרי במאמרי הפניתי להוכחות החותכות שהציג בן-חיים בעניין זה. הואיל ולא הושם אליהן לב, אזכיר בזה צורות שומרוניות ידועות כגון (*ašfām* > *šefām > שָפָם), (*iktāb* > כְּתַב); מהללו יכול ללמוד כל אחד שמסורת שומרון ידוע ידעה שוואים והטעמת מלרע.

נגד ראיות ברורות וידועות כאלה לא יכול בירנבאום לעמוד. על כן אין לו להודיענו אלא ש"בלשנים כברגשטרסר ודותן אכן 'התפתו' לראות במלעיל השומרוני (ולא ממש כפי שהוא היום) מצב עתיק, שקדם למלרע הטברני". טיעון זה מפתיע לא רק באופיו אלא גם בפרטיו, הואיל והחוקרים ההם לא קבעו כלל את מה שייחס להם בירנבאום. אשר לברגשטרסר, לא מצאתי בדבריו דיון בהטעמה השומרונית הנוגעת לענייננו. לעומת זאת, דותן אכן כתב דברים מפורשים בעניין זה, אבל למרבה הצער הפך בירנבאום את דברי דותן על פיהם, ולכן רואה אני צורך להביאם כלשונם: "[...] יש שביקשו להיאחז בהגייה השומרונית המלעילית ולהקיש ממנה, שהרי מסורת השומרונים ממשיכה מבטא חי עתיק יומין, שמסורותיו נטועים בימי קדם. לפני זמן מה הוכיח בעל היוכל [הכוונה לזאב בן-חיים], ראש המדברים בחקר השומרונית, באותות ובמופתים כי 'הטעם המלעילי של השומרונית, עם שהוא מעוגן במסורת דיבור חי, הוא חידוש לעומת הטעם כפי שהוא מסור בניקוד הטברני, ואין לראותו כממשיך מסורת הטעמה שלפני הטברנית. אדרבה, הוא בנוי על מערך הטעמה וכלל-תנועות השווה לזה של המסורת הטברנית או דומה לו רובו ככולו'" ("שקיעי הטעמת מלעיל עתיקה במסורת הטברנית", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בר-אשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 145).

סיכומי של דבר: במאמרי הנחתי שהעברית העולה מן הניקוד הטברני קדומה מן העברית של חז"ל. אך בזה לא טענתי, גם לא רמזתי, שמבעד לסימני הטעמים של חכמי טבריה עולה הד המיית כינורו של דוד המלך. טענתי, ואני חוזר וטוען, ובוה כמובן לא חידשתי, שמסורת השומרונים קרובה ללשון חז"ל, ושתייהן מאוחרות מן העברית המשתקפת במסורת טבריה של המקרא.

דומני כי שתי טענות אלה נשארו במקומן גם לאחר דבריו של בירנבאום. אבל אין דבריי אלה מבקשים להפוך משמא לכרי דברים אחרים שאמרתי באותו מאמר. אותם דברים ראוי שידונו בהם עוד.

אנגרוטינה

בבראשית רבה ל, י (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 711), סוג המס הַלֵּף שהוזכר בעזרא ד, יג מתפרש כאנדרוטינה, ובחילופי הגרסאות שם נרשמו: לאנגרוטינה, אנגרוטינה, אנגרוטינס, אגוגרטיה. ויש להוסיף את שמצינו בכ"י וטיקן 30 (שלא עמד לרשותם של תיאודור ואלבק), שם הגרסה היא לאנגרוטיקה. במקבילה באסתר רבה פתיחתא ה איתא: "והלך זו אנגריא". אנגריא היא, כידוע, ἀγγαρεία, עבודת כפייה מטעם הממשלה. ואולם לגבי הצורה הנמצאת בבראשית רבה כאן כתב תיאודור: "וקשה לפרש ולהגיה המלות הזרות שלפנינו".¹

נראה לי שהגרסאות השונות מוליכות אותנו לגרסת יסוד אנגרוטינה, והיא לעניות דעתי ἀγγαρευτινα*. אנגרביטיס שבפסיקתא דרב כהנא מהדורת מנדלבוים (נויראק תשכ"ב), עמ' 196, היא ἀγγαρευτής², שפירושה 'הממונה על האנגריא'.³

1. המילה השנייה שהוא מדבר עליה היא פרוכיגרון, המתרגמת את המילה פֶּלוֹ שבספר עזרא שם. עליה הוא אומר (שם): "ומן הנמנע לפי כל הגירסאות שציינתי להגיה כאן ובמדרש אסתר (פתיחתא ה) 'כריסרגירון' (= χρυσάργυρον) או 'פרנגרון' (= παραγγαρεία)". אכן הגרסאות שהובאו שם הן: פרוכיגרון, פריבגרון, פרוכי גירון, פרוכיגרון, פרוכיגרון, פריגורון. בכ"י וטיקן 30: פרוכיגרון. באסתר רבה שם: פרוגיגון וכו'. ולי נראה ברור שכל אלה הם שיבושים מכרוסטרגרון (חילוף כ פ; ס < ב, כ; ר < י; ר < ד במקצת הגרסאות), וכפי שפירש קרויס S. Krauss, *Griechische und latinische Lehnwörter im Talmud, Misraß und Targum*, Berlin 1898, חלק ב, עמ' 298, ערך "כריסרגירון". זהו מס בכסף וזהב שהתחדש בזמנו של קונסטנטינוס הגדול בראשית המאה הרביעית ושהתמיד עד זמנו של אנסטטיוס. הוא הוזכר אצל כמה מאבות הכנסייה (ראה במילונו של סופוקליס, עמ' 1173, וכן אצל G. W. J. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961, עמ' 21534) וכן בפפירוסים (LSJ², עמ' 2009). התחילית פרו היא כה רגילה במילים שאולות מיוונית אצל חז"ל, שבנקל הייתה הכרו יכולה להשתבש לפרו (ראה קרויס, שם, עמ' 481–487, ובמפתח, שם, עמ' 674, שם נרשמו כשלושים מילים המתחילות ב-πρo או πρo-). ויש להעיר על החילוף π < κ; ראה אצל F. T. Gignac, *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Period*, 1, Milan 1975, עמ' 68. אבל מסופקני אם תופעה זו מופיעה כאן, בחילוף בין π < χ.

2. השווה הסיכיוס: ἀγγαρευέται.

3. ויש לשים לב לחילוף הגרסה שהובאה שם מכ"י כרמולי [כ]: אנדרגטוס.

והנה ביוונית מאוחרת יש סיומת אחרת: ^{-}iva ⁴ (במקום $^{-}της$), שמשמעותה העיקרית היא 'המשתייך לקבוצה או למשפחה מסוימת'.⁵ לפי זה יהיה פירוש המילה 'מי שמשתייך לקבוצת האחראים לאנגריא', או אולי 'לנלקחים לאנגריא',⁶ ומאחר שהאנגריא היה במקורו מס כפייה על בני אדם ועל בהמות לדואר ולהובלות, מתאים הוא לפרש את המילה הלך.⁷

4. ראה S. B. Psaltes, *Grammatik der Byzantinischen Chroniken*², Göttingen 1974, עמ' 269, 393§, וכן מה שכתב בספרו *θρακικά ή Μελέτη περί του γλωσσικού ιδιώματος* בספר *Ἐκκλησιῶν, Athens 1905*, עמ' 112. וכן אצל G. Meyer, *Neugriechische Studien*, 3, Wien 1895, עמ' 76.
5. וכדוגמה גם הסיומת $^{-}aiva$, שמשמעותה דומה.
6. ראה *LSJ*⁹, עמ' 87: II *ἀγγαρευτής*.
7. ראה J. H. Moulton and G. Milligan, *The Vocabulary of the Greek Testament*, London 1930, עמ' 2-3, ערך *ἀγγαρεύω*.

Summaries

Moshe Florentin

א Hidden Meaning of the Hebrew Root שג"ב

Hebrew dictionaries generally define the derivations of שג"ב as meaning 'exalted', 'high', or 'strong'. A comprehensive study of this root in Hebrew shows, however, that in many of its occurrences it denotes 'hidden' or 'covered'. This latter meaning is clearly reflected in Samaritan writings. In the midrash *Tibât Mârqe* we find: נחת עננה ושגבה מן מצפית כל קהל ישראל (the cloud descended and covered him [Moses] from the sight of all the congregation of Israel). A sixteenth-century Samaritan poet wrote: קרע שגב לבך תמצא רבך (tear the veil of your heart, and you will find your Lord).

This meaning of שג"ב is actually well attested in the Hebrew of the Jews. Its first manifestation probably occurs in the Hekhalot literature: יצאת אש סגובה ... [וסג]בה עליו על משה (a hidden fire came and hid Moses). Much later, in the ninth century, Solomon Suleiman wrote about Moses: סוגב בסתרי ענני ([Moses] was hidden in the cloud). This meaning is also found in the writings of Jewish biblical commentators, such as David Kimḥi (RaDaK) who wrote in his commentary to 1 Sam. 23:5: ועלה לסלע ([David] climbed up to this rock to hide there from Saul).

In view of the clear documentation of the meaning 'hide', 'cover' for שג"ב in the Hebrew of Jewish and Samaritan poets, as well as in medieval Hebrew, one must now inquire if biblical verses such as ממתקוממי תשגבני (Ps. 59:2) do not hint that this "hidden" meaning of שג"ב already existed in biblical Hebrew.

Joseph Naveh

A Bilingual Burial Inscription from Saba

To the small corpus of ancient Sabaeen inscriptions dealing with Jews a new bilingual one has recently been added (in addition to the one from Bait al-Ashwal). It is a carefully engraved epitaph on an alabaster slab, in Aramaic-Hebrew (using the formal Jewish script, presumably fourth-century) and Sabaeen. The opening phrase “This is the burial of Leah daughter of Judah” is in Aramaic, whereas the prayer formulae are in Hebrew, based mainly on Daniel 12:2 and 12:13.

The Sabaeen version has a similar but shorter text. In spite of the monumental script the language is clumsy. Some of the words do not exist in the Sabaeen lexicon and are essentially Hebrew.

Yochanan Breuer

The Noun in the Aramaic of the Babylonian Talmud according to the Yemenite Tradition

The recent publication of a full list of the nouns in the Aramaic of the Babylonian Talmud according to the Yemenite tradition supplies tools for the study of this topic. The article first surveys S. Morag and Y. Kara’s book, *Babylonian Aramaic in Yemenite Tradition: The Noun* (Jerusalem, 2002). Based on this book, it then studies seven nouns, aiming at providing a first impression of the noun according to this invaluable tradition. The nouns in question are **בְּצִלָּא**, **גְּבִרָא**, **גְּלִמָּא**, **חֲפִנָּא**, **חֲרָפָא**, **טְרַחָא**, and **קִדְלָא**, written defectively in the Talmud, though according to the Yemenite tradition they are read with the vowel *u* in the first syllable, thus creating a conflict between spelling and pronunciation. My conclusion was that for some of these nouns (**בְּצִלָּא**, **גְּלִמָּא**, **חֲפִנָּא**) the Yemenite reading tradition is correct, i.e., the *u* vowel is the original reading in Babylonian Aramaic; in two cases (**גְּבִרָא**, **טְרַחָא**) this reading is a result of influence of some other tradition; whereas for the final two nouns (**חֲרָפָא**, **קִדְלָא**) it is hard to determine the origin for the Yemenite reading.

Nurit Reich

כיסוח

Addendum to Nissan Netzer "כס"ח – A Multi-Purpose Root
in Colloquial Hebrew" (*Lěšonénu* 60 [1997], pp. 53–65)

The article reviews the discussion of the root כס"ח by Netzer, supplying some additional information-sources from poetry (1982), the name of the movie מכסחי השדים (1984), and the spelling כאס"ח for –אלוהול– כחות–אלוהול– (1984), and the spelling כאס"ח for –אלוהול– כחות–אלוהול– (1984), that is, an acronym of כס"ח itself (1986). The present article attempts to complete the picture by referring to a series of such usages.

Michal Ephratt

Semantic Processes in Ratosh's Neologisms

Yonatan Ratosh, a notorious Hebrew poet, made his living as a translator. For him, this was not simply a matter of vocation, but a cultural mission: acquainting the native Hebrew speaker with new concepts via terms in his native language. As the concepts encountered in the books he translated did not suffice for Ratosh, he also suggested neologisms for concepts lacking Hebrew equivalents that he encountered in newspapers and even friendly conversations. Thus his translations, and lists found in his lexical legacy, contain thousands of neologisms for Hebrew terms.

This paper is devoted to the underlying semantic processes for Ratosh's neologisms. For Ratosh, the point of departure was the concept, and he used the distinctive sememe he had identified for the concept to name it. The result was that his neologisms often seem surprisingly simple, self-evident inventions. Linguistically, this method is manifested as the creation of new links between an existing signans and distinctive sememe, thus being a process of semantic shift. This semiotic approach leads Ratosh to prefer (certain) metonyms over (all) metaphors.

Semantic investigation of Ratosh's neologisms leads to the following observations: (1) semantic shifts can occur on all linguistic levels that link form and content; (2) not only metaphor and metonymy are induced by

the nature of the signatum (Ullmann) but also folk-etymology and ellipsis; and (3) semantic shifts in words lacking denotation (such as proper nouns and functional words) cannot undergo metaphoric shifts; thus they are typically subject to metonymy.

Mordechay Mishor

On the Formula *Rofe Ĥole/Ĥoli Kol Bašar*

Besides the formula *rofe kol bašar* – ‘Who heals all flesh’ – at the end of the blessing *’ašer yašar*, a variant version was current in Ashkenaz: *rofe ĥole/ĥoli kol bašar* – ‘Who heals the sick/sickness of all flesh’. This version was found, as expected, in some German and Italian manuscripts, but also in one Oriental, perhaps Syrian, manuscript – all from the twelfth century C.E. or later. The authenticity of this version has been questioned by prestigious scholars, and it was eventually rejected. The lexicographical examination of epigraphic sources in the Historical Dictionary Project has detected this version in a Mesopotamian incantation bowl (Isbell 42) dating from the seventh century C.E. at the latest.

Gabriel Birnbaum

Ad. *Lěšoněnu* 64, pp. 221–230

There are two shortcomings in Moshe Florentin’s article. One is methodological: the author’s presupposition that the stress system reflected in the Tiberian masoretic vocalization and cantillation is identical with that of pre-exilic biblical Hebrew is unwarranted. Early and recent scholarship alike has demonstrated the gap between pre-exilic and Tiberian masoretic Hebrew, which does not predate the sixth or seventh century C.E. Whoever wishes to argue, nevertheless, that the Tiberian stress system *does* reflect a very early historical stratum of Hebrew must buttress this claim. The second flaw lies in the author’s disregard for the scholarly view, propounded *inter alia* by G. Bergsträsser and A. Dotan, that the general shift to the ultima took place at a very late

stage in the history of Hebrew, perhaps even after it had ceased to function as a spoken language. I find this latter approach more plausible. I do concur, however, with the author's contention that Mishnaic Hebrew had a penult stress system.

Daniel Sperber

אנגרוטינה

The word אנגרוטיגה (*Gen. Rab.* 30:10; p. 711), understood as some kind of tax to be equated with הלך in Ezra 4:13, has long puzzled lexicographers. I suggest emending it to אנגרוטינה, a later Greek form of the word ἀγγαρευτής with the Byzantine suffix -ίνα, meaning 'belonging to a group or family'. Its meaning would then be 'belonging to a group impressed for forced labor' or 'to impress for forced labor'. Since the ἀγγαρεία was usually for the *cursus publicus* (postal service) this meaning is consistent with biblical הלך.

English summaries edited by Dena Ordan

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לשוננו

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים וחמישה, חוברת שלישית ורביעית
התשס"ג

ירושלים התשס"ג

“לשוננו” יוצא לאור בסיוע הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
והקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

עריכה לשונית והתקנה לדפוס: נחמה ברוך

ISSN 0334-3626

© התשס”ג, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה: ליזה מוהר

סָדָר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס “גרפית” בע”מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת”ד 3449, ירושלים 91034
טל’ 02-6493555, פקס’ 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר־אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ם)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

תוכן העניינים

199	עם החוברת	משה בר-אשר ראובן מירקין
201	כתבי פרופ' זאב בן-חיים	ויהודית הופקינס
227	על פועלו של פרופ' זאב בן-חיים	משה בר-אשר
239	תשובה	זאב בן-חיים
243	ראש ואחיותיה	אלישע קימרון
249	מוצאו והוראתו של הביטוי "ממלא מקום"	יוחנן ברויאר
	למעמדו של אונקלוס בחיבורים של ימי הביניים	אברהם טל
261	כתובים ארמית	
	בין מוקדם למאוחר: אמות מידה לבחינת זמנם של	משה פלורנטין
279	פיוטים ארמיים שומרוניים אנונימיים	
	מילונים וגלוסרים מאוסף בית המדרש לרבנים	אהרן ממן
303	באמריקה: הערות מבוא	
315	הרהורים על תחיית העברית	יהושע בלאו
325	התכנון הלקסיקלי באקדמיה ללשון העברית	אילן אלדר
351	הצב, החרדון והקרפדה	דוד טלשיר
375	כוונת המחבר ופרשנות טקסטים משפטיים	משה אזר
395	"פגישות החוג מתקיימות מדי שבת"	גד בן-עמי צרפתי
399	ספרים שנתקבלו במערכת	
I	תקצירים באנגלית	

כתובות המחברים המשתתפים בחוכרת זו:

פרופ' ראובן מירקין, רח' טשרניחובסקי 35, ירושלים 92587
גב' יהודית הופקינס, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
פרופ' משה בר-אשר, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905

פרופ' זאב בן-חיים, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
פרופ' אלישע קימרון, המחלקה ללשון העברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84105
ד"ר יוחנן ברויאר, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905

פרופ' אברהם טל, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
ד"ר משה פלורנטין, החוג ללשון העברית וללשונות השמיות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978

פרופ' אהרן ממן, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905

פרופ' יהושע בלאו, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
פרופ' אילן אלדר, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
ד"ר דוד טלשיר, המחלקה ללשון העברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84105
פרופ' משה אזור, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
פרופ' גד בן-עמי צרפתי, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900

עם החוברת

מן החוג ללשון העברית בירושלים יצאה היזמה לקיים אחת לשנה או לשנתיים יום עיון משותף לחמשת החוגים ללשון העברית בחמש האוניברסיטאות בארץ (האוניברסיטה העברית בירושלים, אוניברסיטת תל-אביב, אוניברסיטת בר-אילן, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ואוניברסיטת חיפה) ולאקדמיה ללשון העברית. הכינוס הראשון, שארגנו ד"ר יוחנן ברויאר, ראש החוג בירושלים, נקבע ליום שלישי, אחד עשר בשבט תשס"ג (14 בינואר 2003) בקריית האוניברסיטה העברית בגבעת רם. חשבנו שמן הראוי להקדיש את יום העיון למורנו ורבנו הגדול פרופ' זאב בן-חיים לרגל מלאות לו תשעים וחמש שנה ביום שבת, עשרים ושלושה בטבת תשס"ג (28 בדצמבר 2002). קהל גדול בא לכבד את בן-חיים ביום העיון ולשמוע את ההרצאות שנישאו לכבודו ואת הדברים שנאמרו על פועלו.

מצווה גוררת מצווה. ראינו לכנס את רובי הדברים שנאמרו באותו יום בידי חבריו ותלמידיו ואף הוספנו עליהם ארבעה מאמרים של ארבעה אישים שישבו ראש באותן הישיבות (משה אזור, יוחנן ברויאר, דוד טלשיר וגד בן-עמי צרפתי). ואין כ"לשוננו", ביטאונה המדעי של האקדמיה, ראוי לשמש אכסניה לדברים הללו. עוד ראינו להוסיף למאמרים ולדברי ההערכה שנאמרו את דברי התשובה של בן-חיים ובעיקר את רשימת כתביו המלאה והמעודכנת.

בזה אנו באים לבטא מעט מהכרת הטובה שהאקדמיה ו"לשוננו" חייבים למורנו רבי זאב בן-חיים.

מ' בר-אשר

כתבי פרופ' זאב בן-חיים

רשימה ביבליוגרפית ערוכה בידי ראובן מירקין ויהודית הופקינס

1935

- 1 *Die Palmyrenischen Personennamen: Beitrag zur semitischen Namenkunde*, Inaugural Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde vorgelegt einer Hohen Philosophischen Fakultät der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau von Wolf Goldmann aus Mościska (Polen), Leipzig 1935, 40 pp. Vorwort. Vorliegende Dissertation bildet einen Teil einer grösseren Arbeit, die nebst den nachstehenden Ausführungen eine vollständige Sammlung der palmyrenischen Eigennamen enthalten sollte. Infolge verschiedener Ursachen war ich genötigt von der Drucklegung der ganzen Arbeit zunächst abzusehen... Jerusalem, October 1935

תרצ"ו

- 2 "וְהוּא שִׁפְחָה נַחֲרַפְתָּ לְאִישׁ (ויקרא יט, כ), לשוננו ז, עמ' 362–366

תרצ"ז

- 3 "על התהוות משקל אָפֵל וּמְשַׁלִּימִי", תרביץ ח, עמ' 113–118
4 "האקדמיה ללשון הערבית בקאהיר תפקידה ופעולותיה", לשוננו ח, עמ' 340–335

תרצ"ח

- 5 "הערות להערות", לשוננו ט, עמ' 299–304

* רשימה זו מאחדת ומשלימה את שלוש הרשימות שנדפסו בלשוננו לב (תשכ"ח), מב (תשל"ח) ובספר מחקרי לשון: מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג.

(1) כל מקום שנאמר "האקדמיה" סתם או "זיכרונות האקדמיה", הכוונה אל האקדמיה ללשון העברית. (2) בכל הכרכים של "זיכרונות האקדמיה" שיצאו עד כה באים במפוזר דבריו של זאב בן-חיים בישיבות המליאה של האקדמיה ללשון העברית. ברשימה זו מובאים רק אותם דברים שיש בהם כדי הרצאת עניין שלם. (3) המאמרים שכונסו בספר "במלחמתה של לשון" (מס' 242 ברשימה זו; להלן: במש"ל) צוינו ככוכבית. יוער כי לרובם הוסיף בן-חיים נספחים.

תרצ"ט

- 6 "לחקר הלשון השומרונית", תרביץ י, עמ' 81–89, 113
 7 "פיוטים שומרונים לשמחות", תרביץ י, עמ' 190–200, 333–374
 8 "מתוך ישיבות הועד המרכזי", לשוננו י, עמ' 262

ת"ש

- 9 [ביקורת על] אליעזר בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, כרך תשיעי, לשוננו י, עמ' 334–335

תש"א

- 10 "בשולי 'ספר הישוב'", ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ח, עמ' 27–35
 11 "חקרי מלים (צהב; שלהי)", תרביץ יב, עמ' 75–77
 12 [ביקורת על] אליעזר בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, המבוא הגדול, לשוננו יא, עמ' 58–59
 13 "השווא המרחף וההכפלה בעברית", לשוננו יא 83–93

תש"ב

- 14 "הצעת כללי-הכתיב (מעבודתה של הוועדה לקביעת כללי הכתיב)", לשוננו יא, עמ' 232–234

תש"ג

- 15 "עברית נוסח שומרון", לשוננו יב, עמ' 45–60, 112, 113–126
 16* "להחזיר עטרה ליושנה (קישוא-מלפפון; נשר-עיט)", לשוננו יב, עמ' 89–92 [במש"ל, עמ' 353–361]
 17 "ספר אסטיר (עם תרגום ופירוש)", תרביץ יד, עמ' 104–125, 174–190; טו, עמ' 71–87, 128

תש"ד

- 18 "אספת ועד הלשון בסוכות תש"ד", לשוננו יב, עמ' 198–199
 19* "לשאלת הדקדוק העברי", לשוננו יג, עמ' 3–14 [במש"ל, עמ' 86–100]

תש"ה

- 20* "עם המהדורה החדשה של המלון למונחי טכניקה (ג. סנק)", לשוננו יג, עמ' 152–153 [במש"ל, עמ' 382–385]

- 21* "הסך והסכום", לשוננו יג, עמ' 227-235; יד, עמ' 105 [במש"ל, עמ' 363-374]

תש"ו

- 22 "כתובת שומרונית מן המאה ה"א", ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה יב, עמ' 74-82 + לוח ו, ציור 1
- 23* "לפתרון שאלת הכתיב על ידי ועד הלשון" (הרצאה בכינוס ארצי ראשון של מורשי ועד-הלשון, כ"ח-כ"ט בכסלו תש"ו), לשוננו יד, עמ' 136-142 [במש"ל, עמ' 184-189]
- 24* "הוראות וצורות (א. חד, חדד וכו' - חרף, חרפה, השחז; ב. הפרעוש והקיפוד; ג. פרג; ד. מסובין; ה. עלק)", לשוננו יד, עמ' 190-197 [במש"ל, עמ' 375-385]

תש"ז

- 25 (עם ב' שוחטמן) "כתבי פרופ' נפתלי הרץ טורטשינר, רשימה ביבליוגרפית", לשוננו טו, עמ' 10-26
- 26 "שירת האזינו בעברית שומרונית", לשוננו טו, עמ' 75-86
- 27 "כתובות תדמוריות", ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה יג, עמ' 141-148

תש"ח

- 28 "לכתובת השומרונית מיבנה", ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה יד, עמ' 49-50
- 29* "מבעיותיה של המילונות למקצועות הטכניים" (הרצאה בישיבה פומבית של ועד הלשון העברית בט"ו בשבט תש"ז), לשוננו טז, עמ' 39-46 [במש"ל, עמ' 386-394]
- 30 "כללי הכתיב חסר הניקוד", לשוננו טז, עמ' 82-83
- 31 "פירושו ומקורו של דרוש אחד", תרביץ יט, עמ' 200

תש"ט

- 32 "תרגומים נשכחים ומתמיהים (א. איפשר - מסר; ב. המניח - הביא מנחה; ג. קשר - קלף; ד. "והיא נקודה אחת מחוצה")", לשוננו טז, עמ' 156-163, 228
- 33 "הערות המערכת", לשוננו טז, עמ' 224, 226-227
- 34 "תכנית מפעלי האקדמיה" (הצעת הוועד המכין לייסוד האקדמיה ללשון העברית), לשוננו טז, עמ' 267-268

תש"י

- 35 "הניקוד השומרוני, בייחוד שלושת הפתחים שבו", תרביץ כ (=ספר אפשטיין),
עמ' 215–224 [ראה מס' 57]
- 36 "הלשון העברית בטכניקה המודרנית (לזכר נתן שיפריס ז"ל)", לשוננו לעם ב,
א (יא), עמ' 3–7
- 37–40 ערכים באנציקלופדיה מקראית כרך א: "אבן" (עמ' 45–46), "אבני אש"
(עמ' 50), "אבני בהר" (עמ' 50), "אבני השדה" (עמ' 56–57)

תשי"א

- 41 "הנסתרות בארמית הקדמונית", ארץ-ישראל, ספר א, מוקדש לפרופ' משה
שובה, עמ' 135–139
- בעמ' 139 כתוב: המאמר הזה נמסר להדפסה זמן קצר לאחר סיום הקרבות בירושלים בשנת
תש"ט.
- 42 "המסורת השומרונית והשימוש בה לחקר העברית והארמית", לשוננו יז, עמ'
133–138 (=הכינוס העולמי למדעי היהדות, קיץ תש"ז, כרך א, ירושלים
תשי"ב, עמ' 146–153)
- 43 "הערות למונחי הדקדוק של ראב"ע", לשוננו יז, עמ' 241–247

תשי"ב

- 44* "שימושה של 'למפרע'" (תשובה לשאלה), לשוננו לעם ג, ד (כו), עמ' 24–27
[במש"ל, עמ' 424–426]
- 45* "כיצד נשתמש במלת אלמלא (אלמלי)?" (הצעה לוועדת הדקדוק של ועד
הלשון העברית), לשוננו יח, עמ' 27–30, 66 [במש"ל, עמ' 417–423]
- 46 "היסודות שהושתתו עליהם כללי התעתיק", דיִן־וחשבון הוועדה הממשלתית
לתעתיק (בשכפול), עמ' 5–8
- בעמ' 4 כתוב: כללי התעתיק שנוסחו בישיבות הוועדה סוכמו בידי מזכיר הוועדה, מר בן-ציון
אשל, וניסוח זה תוקן ועובד על ידי ד"ר ז' בן-חיים ומר ש' ייבין.

תשי"ג

- 47 "צורת הכינויים החבורים ךְ, ךְּ, ךְֹ במסורתיה של הלשון העברית", ספר
אסף, קובץ מאמרי מחקר, בעריכת מ"ד קאסוטו, י' קלוזנר וי' גוטמן, ירושלים,
עמ' 66–99 [ראה מס' 56]
- בסוף המאמר כתוב: נמסר לדפוס בטבת תשי"א.
- נדפס שוב בתוך קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 59–92.
- 48* "מוועד לאקדמיה" (תשובות לשאלותיו של עורך פינת הלשון של "שידורי
ישראל"), לשוננו לעם ד, א (לג), עמ' 9–15 [במש"ל, עמ' 112–115]

- 49 "תורת התנועות לרב סעדיה גאון", לשוננו יח, עמ' 89-96
- 50* "לשון עתיקה במציאות חדשה" (שיחות על בעיות בלשון העברית החיה), לשוננו לעם ד, ג-ה (לה-לז), 85 עמ' [במש"ל, עמ' 85-36]
- 51* "על שימוש הביטוי 'יש ל-'", לשוננו לעם ד, ח-ט (מ-מא), עמ' 11-16 [במש"ל, עמ' 80-83]
- 52 "דקדוק בני אדם", "משא", במה לספרות אמנות ובקורת, גיליון 19 (54), ט"ז באלול תשי"ג, עמ' 2 והמשך בעמ' 9. תגובה למאמרו של ח' קבלן "אותה הגברת", "משא" מיום י"ח באב תשי"ג
- נדפס שוב בתוך ח' בלנק, לשון בני אדם, בעריכת מ' זינגר, ירושלים תשמ"ט, עמ' 71-78.

תשי"ד

- 53 "ההוגים השומרונים את השם באותיותיו?", ארץ ישראל, ספר ג, עמ' 147-154
- 54-55 ערכים באנציקלופדיה מקראית, כך ב: "בשר" (עמ' 375-376), "גרזים, הר גרזים" (עמ' 554-558)
- 56 *Studies in the Traditions of the Hebrew Language*, Instituto "Arias Montano", Madrid-Barcelona 1954, 150 pp.
- הסתיים: אוגוסט 1952. בהערה בעמ' 13 כתוב: This part and part II will appear also in Hebrew (in the Assaf Jubilee Volume), but the English version is completely revised and enlarged in several places [ראה מס' 47].
- 57 "The Samaritan vowel-system and its graphic representation", *Archiv Orientalní XXII* (1954), pp. 515-530
- This is a revised and enlarged edition of my paper on the same subject in the Hebrew review *Tarbiš XX*, p. 215 seq. [ראה מס' 35].

תשט"ו

- 58 "בשולי ספר דקדוק שימושי", לשוננו לעם ו, א (נג), עמ' 17-24
- 59* "לתיאורה של העברית כפי שהיא מדוברת", תרביץ כד, עמ' 337-342 [במש"ל, עמ' 101-107]
- 60 "הערה לגר השומרוני מאיזור בית-שאן", ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה יט, עמ' 106
- 61 [ביקורת על] ג' גומפרץ, מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג, קרית ספר ל, עמ' 163-172; לא, עמ' 152
- 62 פתיחה לדיון בכללי התעתיק (דברים שנאמרו בישיבה ט' של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה א-ב, עמ' 59-65

תשט"ז

- 63 לדיון בכללי התעתיק מכתב עברי לכתב לאטיני (דברים שנאמרו בישיבה ט"ו של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה ג-ד, עמ' 46-49
- 64 "לעניין כללי השווא של ר' יהודה חיוג", לשוננו כ, עמ' 135-138
- 65 "פיוט שומרונני מימי האמוראים", ארץ-ישראל, ספר ד (מוגש לנשיא המדינה מר יצחק בן-צבי), עמ' 119-127

תשי"ז

- 66 "פרופ' נ"ה טור-סיני בן שבעים, דברי ברכה", לשוננו לעם ח, ב-ג (עד-עה), עמ' 43-51
- 67 לדיון במונחי המשפט, דיני שטרות (דברים שנאמרו בישיבה י"ז של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה ג-ד, עמ' 70-71
- 68 דין וחשבון של ועד הדקדוק (דברים שנאמרו בישיבה י"ח של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה ג-ד, עמ' 76-77
- 69* "מסורה ומסורת (בחינה משמעותית)", לשוננו כא, עמ' 283-292 (=דברי ספרות ומחקר, קובץ מאמרים כתובים בידי חברי האקדמיה ללשון העברית לכבוד נשיא האקדמיה פרופ' נ"ה טור-סיני למלאות לו שבעים שנה, עמ' קלה-קמד) [במש"ל, עמ' 405-416]
- 71-70 עברית וארמית נוסח שומרון, כך ראשון: מבוא, כתבי הדקדוק, ירושלים, קיד עמ' + עמ' 1-303; כך שני: ענייני המסורה, המילון, מפתחות, ירושלים, עמ' 305-666 + IX עמ'

תשי"ח

- 72 "יב", ערך באנציקלופדיה מקראית, כך ג, עמ' 425-439
- 73 "בן-אשר, אהרן", ערך באנציקלופדיה העברית, כך ט, עמ' 40-44 [ראה גם מס' 132]
- 74 "Traditions in the Hebrew Language, with Special Reference to the Dead Sea Scrolls" (A lecture delivered at the Second World Congress of Jewish Studies, Jerusalem, July 1957), *Scripta Hierosolymitana*, פרסומי האוניברסיטה העברית, קובץ ד, עמ' 200-214
- 75 "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב, עמ' 223-245 [ראה מס' 88]
- מאמר זה עיקרו הרצאה בכינוס העולמי השני למדעי היהדות בירושלים באלול תשי"ז. ההרצאה, שנתפרסמה בינתיים בלשון האנגלית [ראה מס' 74], נועדה מלכתחילה להתפרסם בעברית בזמן אחד עם הנוסח האנגלי. המאמר המתפרסם הוא מהדורה מוגהת ומורחבת

בפנים, בייחוד בנוגע ללשון חז"ל, ומלווה בתוספת הערות, שבהן נידונו עניינים, שלא היה להם מקום בהרצאה. עם זאת נשמר דרך ההרצאה המקורית.
נדפס שוב בתוך קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 36–58.

תשי"ט

- 76 "לעשייתו של המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית", לשוננו כג, עמ' 102–123
- 77 *The Historical Dictionary of the Hebrew Language*, a plan by Z. Ben Hayyim, The Academy of the Hebrew Language and The Bialik Institute, שכפול, 17 עמ' [עיבוד של מס' 76]
- 78 "Zu dem Aufsatz 'Die Qumran-Rollen und die hebräische Sprachwissenschaft, 1948–1958', von Goshen-Gottstein", *Revue de Qumran*, Tome 1, Fasc. 3 (1959), pp. 423–424
- 79* לדיון במונחי האפיה (דברים שנאמרו בישיבה כ"ז של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה ו, עמ' 42–44 [במש"ל, עמ' 361–362]
- 80* פתיחה לדיון בהחלטות הוועדה לשאלות דקדוק שימושיות (הקמץ הגדול), (דברים שנאמרו בישיבה כ"ט של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה ו, עמ' 60–68 [במש"ל, עמ' 255–266]

תש"ך

- 81 לדיון בנטיית השם: הקמץ הגדול (דברים שנאמרו בישיבה ל"ג של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה ז-ח, עמ' 113–114
- 82 "הכתיב והוראתו בבית הספר", לשוננו לעם יא, ב (קד), עמ' 35–58
הרצאה בכינוס... בתל-אביב ביום ד' במרחשון תש"ך. הדברים נועדו לאמירה בעל פה והם ניתנים כאן כפי שנאמרו, אלא שנוספו עליהם הערות אחדות; פורסם גם בשם "כתיב מלא או חסר", פרוטוקול מסימפוזיון שנערך מטעם המזכירות הפדגוגית של משרד החינוך והתרבות ביום ד' בחשוון תש"ך, אוצר המורה, תל-אביב תשכ"א, עמ' 7–27, 94–99.
- 83* "ביאליק והעשייה בלשון", כנסת, סדרה חדשה, קבצים לחקר הספרות העברית, קובץ ראשון, מוקדש לח"נ ביאליק ויצירתו..., ירושלים, עמ' 226–239 [במש"ל, עמ' 158–173]
- הדברים המתפרסמים כאן נועדו לאמירה בעל פה, ועיקרם נאמרו בעל פה. נוספו עליהם הדגמות אחדות והערות לאשש את מה שנאמר בפנים. אף על פי כן לא ראיתי לשנות מסגנון ההרצאה.

תשכ"א

- 84 "הקדמת המערכת", מתוך החוברת: דוגמאות לקונקורדנציה ולאוספי מלים של "ברייטא דמלאכת המשכן", ניסיון של אוטומציה בחקר העברית במכונות IBM, המילון ההיסטורי ללשון העברית, עמ' 3–5

- 85 "הכינוס הבינ-לאומי לשיטת המיכון בניתוח הספרותי ובמילונות", לשוננו כה, עמ' 81–89
- 86 עברית וארמית נוסח שומרון, כרך שלישי, ספר ראשון: הקריאה בתורה, ירושלים, 195+IX עמ'

תשכ"ב

- 87 "על עסקי הכתיב", דבר, מוסף לספרות ואמנות, א' באלול תשכ"ב, 31.8.1962
- 88 "La tradition samaritaine et sa parenté avec les autres traditions de la langue hébraïque", *Mélanges de Philosophie et de Littérature Juives*, Tomes III, IV et V; Années 1958–1962, pp. 89–128 [ראה מס' 75]
Cet article est une édition révisée et à maints égards élargie de mon étude publiée en hébreu dans *Lesōnēnū* XXII.
- 89 "הקדמה", חמשה חומשי תורה, נוסח יהודי – נוסח שומרוני, עם הדגשה מדויקת של השינויים בין שתי הנוסחאות, ספר דברים, על פי תצלום של ספר התורה הקדום ביותר, הוא ספר אבישע הנמצא עד היום ברשות העדה השומרונית, ערוכים בידי אברהם ורצון צדקה, תל-אביב
- 90 הסבר להצעת הוועדה לכללי הכתיב (דברים שנאמרו בישיבה מ"ח של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה ט, עמ' 67–73, 87–88, 89, 114–119

תשכ"ג

- 91 המשך הדיון בהצעת ועדת הכתיב (דברים שנאמרו בישיבה נ"ג של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה י-יא, עמ' 103–104, 111–112
- 92 "בדבר מקוריותה של הטעמת מלעיל בעברית", ספר חנוך ילון: קובץ מאמרים, בעריכת ש' ליברמן ואחרים, עמ' 150–160
- 93 "מבוא", ספר המקורות, חלק ראשון: למן חתימת המקרא ועד מוצאי תקופת הגאונים, המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, עמ' 7–13 [ראה גם מס' 128: מהדורה שנייה]
- 94 דברים שנאמרו בהיכל שלמה שבירושלים ביום כ"ח בכסליו תשכ"ג בכינוס לכבוד הופעתו של "תנ"ך קורן", נדפסו בחוברת מיוחדת, ירושלים, עמ' 13–14

תשכ"ד

- 95 "תרומתו של יצחק בן-צבי לחקר השומרוניים", ספר זכרון ליצחק בן-צבי (=ספונות ח), ירושלים, עמ' טו-יח [ראה גם מס' 244]
הדברים מתפרסמים כאן כפי שנאמרו באזכרת אבל לנשיא המדינה מטעם האוניברסיטה העברית ומכון בן-צבי במלאות שלושים לפטירתו.

- 96 המשך הדיון בהצעת ועדת הכתיב (דברים שנאמרו בישיבה ס' של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה י-יא, עמ' 185-186; 190-191
- 97 "עם המהדורה החדשה", ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח, הוציאו לאור מיכאל וילנסקי ז"ל, מהדורה שנייה ובה הערות חדשות מעיזבוננו של המהדיר, הביאן לדפוס דוד טנא בעצה עם זאב בן-חיים, ירושלים, עמ' 11-12
- 98 "מן העבודה במילון ההיסטורי", לשוננו כז-כח, עמ' 170, 177-178
- 99 "על המבטא העברי ב'קול ישראל'" (דברים שנאמרו בפגישת צוות "קול ישראל" עם חברי האקדמיה ללשון העברית), לשוננו לעם טו, ד-ה (קמו-קמז), עמ' 83-85
- 100 "מן העבודה במילון ההיסטורי" (מתוך זיכרון דברים מישיבת מועצת המערכת של המילון ההיסטורי ביום י"ח בטבת תשכ"ד), לשוננו כז-כח, עמ' 277-281 (הרצאה) ובמפורד עד עמ' 288
- 101* "עוד לעניין הנשר והעיט", לשוננו כז-כח, עמ' 293-294 (דברים שנאמרו בישיבה ס"ג של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה י-יא, עמ' 224-225 [במש"ל, עמ' 358-361]

תשכ"ה

- 102 "מבוא", מגילת אחימעץ, מעובדת ומוגשת כחומר למילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, ירושלים, עמ' א-ו

תשכ"ו

- 103 [ביקורת על] *Memar Marqah, The Teaching of Marqah*, ed. and trans. by John Macdonald, Berlin 1963, *Bibliotheca Orientalis*, XXIII (1966), pp. 185-191
הסתים: ספטמבר 1965.
- 104 פתיחת הדיון בכללי נטיית השם, פרק ב': הפתח (דברים שנאמרו בישיבה ע"א של האקדמיה), זיכרונות האקדמיה יג עמ' 34-36, 78
- 105 "חקר הלשון העברית בכינוס העולמי הרביעי למדעי היהדות" (תשובות ששודרו ב"קול ישראל" בימי הכינוס... בקיץ תשכ"ו), לשוננו לעם יז, ד (קסו), עמ' 97-101
- 106 "A Hebrew Dictionary on Historical Principles", *Ariel: a Review of the Arts and Sciences in Israel* 13 (1966), pp. 14-20 (במהדורה הצרפתית של *Ariel*, עמ' 14-20, ובמהדורה הספרדית עמ' 48-54)

תשכ"ז

107 סקירה על העבודה במערכת המילון ההיסטורי (נמסרה בישיבת מועצת מערכת המילון ההיסטורי עם מנהלת האקדמיה ביום כ"ו במרחשוון תשכ"ז), זיכרונות האקדמיה יג, עמ' 99–103

108 "על 'דבקי מיתה'", לשוננו לעם יח, ד-ה (קעו-קעז), עמ' 135–137

109 עברית וארמית נוסח שומרון, כרך שלישי, ספר שני: קול רינה ותפילה, ירושלים, 395 + IX עמ'

110 G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, London 1965, *Journal of Semitic Studies* XII (1967), pp. 326–327 [ביקורת על]

111 "Samaritan", *An Aramaic Handbook*, edited by F. Rosenthal, Wiesbaden 1967, Part II/1, pp. 1–8 (Texts); Part II/2, pp. 1–12 (Glossary)

112 "Observations on the Hebrew and Aramaic Lexicon from the Samaritan Tradition", *Hebräische Wortforschung: Festschrift zum 80 Geburtstag von Walter Baumgartner*, ed. B. Hartmann et al., Leiden 1967, pp. 12–24

113 דברים על פרופ' נ"ה טור-סיני בן השמונים (דברים שנאמרו בישיבה ע"ז של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה יד, עמ' 21–23

114 לדיון בהצעת כללי הכתיב (דברים שנאמרו בישיבה ע"ח של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה יד, עמ' 50–53, 81

115 סקירה על העבודה במערכת המילון ההיסטורי, זיכרונות האקדמיה יד, עמ' 96–95

תשכ"ח

116 "תרומת מורשת השומרונים לחקר תולדותיה של העברית", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך שלישי חוברת 4, עמ' 63–71 בעמ' 69 רשום: הרצאה ביום ל' בכסלו תשכ"ז/13.12.1966.

[הנוסח האנגלי] "The Contribution of the Samaritan Inheritance to Research into the History of Hebrew", *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, vol. III, No. 6, Jerusalem 1968, pp. 162–174 [ראה גם מס' 245]

117 לסיום הדיון בהצעות הכתיב (דברים שנאמרו בישיבה פ"ה של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה טו, עמ' 63–66

תשכ"ט

- 118 "דרך חדשה במילונאות" (הרצאה בישיבה ס"ט של מליאת האקדמיה ללשון העברית ביום כ"ט בתמוז תשכ"ה, במסגרת הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות), דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כרך ב, עמ' 427–432
- 119 [ביקורת על] E. Robertson, *Catalogue of the Samaritan Manuscripts in the John Rylands Library*, Manchester 1938–1962, *Journal of Semitic Studies* XIV (1969), pp. 143–148
- 120 "בין עברית לעברית" (לחברי ורעי ר' יחזקאל קוטשר – כי און מלין תבחן), לשוננו לעם כ, ט-י (ר), עמ' 252–271 [ראה גם מס' 126]
- 121 סקירה על העבודה במערכת המילון ההיסטורי, זיכרונות האקדמיה טז, עמ' 94–88, 99–95
- 122 "המפעל והיקפו" (מבוא החוברת), המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית: המפעל ודרכי עשייתו, עמ' 9–12

תש"ל

- 123 "ערכי מלים (א. טורף עין, הרף עין, הרפסת עין; ב. הברדלס והמנדרים; ג. כיוצא ב')," ספר שמואל ייבין, בעריכת ש' אברמסקי ואחרים, עמ' 426–439 בעמ' 439 רשום התאריך: אדר תשכ"ח.
- 124 "עיונים בארמית של ארץ-ישראל ובפיוט השומרונים", ספר חיים שירמן: קובץ מחקרים, בעריכת ש' אברמסון וא' מירסקי, עמ' 39–68
- 125 "Einige Bemerkungen zur Samaritanischen Liturgie", *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 86 (1970), pp. 87–89 הסתיים: מארס 1970.
- 126 "שתי הערות למאמרי 'בין עברית לעברית'", לשוננו לעם כא, ג (רג), עמ' 78 [ראה גם מס' 120]
- 127 "חנוך ילון ז"ל" (מתוך דברים שנאמרו בישיבת המליאה של האקדמיה ללשון העברית), לשוננו לעם כא, ז (רז), עמ' 163–170 [ראה גם מס' 130]
- 128 "הקדמה למהדורה השנייה", ספר המקורות, חלק ראשון: למן חתימת המקרא ועד מוצאי תקופת הגאונים, מהדורה שנייה, המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, עמ' (3), 4–13 [ראה מס' 93: מהדורה ראשונה]
- 129 שמונים שנה לייסוד ועד הלשון העברית (דברים שנאמרו בישיבה צ"ד של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה יז, עמ' 32–36 [ראה גם מס' 139]
- 130 לזכר חנוך ילון ז"ל (דברים שנאמרו בישיבה צ"ו של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה יז, עמ' 63–66 [ראה גם מס' 127]

- 131 סקירה על העבודה במערכת המילון ההיסטורי, זיכרונות האקדמיה יז, עמ' 131–128

תשל"א

- "Ben-Asher, Aaron", *Encyclopaedia Judaica*, 4, Jerusalem 1972, pp. 465–467 [תרגום ועיבוד של מס' 73] 132
- "Hebrew Grammar" (Phonology; Morphology: Introduction, Noun Formation), *Encyclopaedia Judaica*, 8, Jerusalem 1972, pp. 77–124 133
- "Some Problems of a Grammar of Samaritan Hebrew", *Biblica* 52 (1971), pp. 229–252 134
- J. D. Purvis, *The Samaritan Pentateuch and the Origin of the Samaritan Sect*, Cambridge, Massachusetts 1968, *Biblica* 52 (1971), pp. 253–255 135

136 "עם העיון בכתובות ספירה", לשוננו לה, עמ' 253–243

- J. Macdonald, *The Samaritan Chronicle II or Sepher Ha-Yamim from Joshua to Nebuchadnezzar*, Berlin 1969 [ביקורת על] 137
- עמ' 302–292, לשוננו לה, עמ' 302–292

138 "לזכר פרופ' שמואל אייזנשטדט ז"ל", לשוננו לעם כב, ב (ריב), עמ' 72

- *139 "שמונים שנות עשייה בעברית" (הדברים נאמרו במועדון צוותא בתל-אביב ב' במרחשון תשל"א, בערב שהוקדש למלאות 80 שנה לייסוד ועד הלשון), לשוננו לעם כב, ו (רטז), עמ' 161–149 [ראה גם מס' 129; במש"ל, עמ' 129–123]

140 מכתב לעורך "גריזים", עתון העדה השומרונית, גיליון 34 (20.8.1971), עמ' 2

141 תיקונים בסדרי העבודה ובמבנה של מוסדות האקדמיה (דברים שנאמרו בישיבה ק"ב של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה יח, עמ' 48–45

142 סקירה על העבודה במערכת המילון ההיסטורי, זיכרונות האקדמיה יח, עמ' 92–89

תשל"ב

- 143 "יחזקאל קוטשר ז"ל", לשוננו לו, עמ' 84–83
- *144 "כרכרה" (עיון מוקדם ברציפות ההיסטורית של משמעות המלה), לשוננו לו, עמ' 240–236 [ראה גם מס' 152; במש"ל, עמ' 445–440]
- 145 סקירה על העבודה במערכת המילון ההיסטורי, זיכרונות האקדמיה יט–כ, עמ' 172–171, 169–167

תשל"ג

146 "לעניין הכרונולוגיה של הערך במילון ההיסטורי" (הרצאה בקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ירושלים, אב תשכ"ט), דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, כרך ה, ירושלים, עמ' 3-11 [ראה גם מס' 196]

147 "דיון על המורשה הרוחנית של ביאליק" (נערך בג' באדר ב' תשל"ג בהנחיית זאב בן-חיים ובהשתתפות אליעזר שביד, מתי מגד ומנחם פרי), האוניברסיטה, כתב-עת של האוניברסיטה העברית בירושלים, כרך 18 חוברת ב, עמ' 72-81

148 "עם המהדורה", ספר בן סירא - המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המלים, המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, עמ' ז-ח

149* "מילונו של בן-יהודה והמילון ההיסטורי שבהכנה" (דברים שנאמרו בחנוכת "יד אליעזר בן-יהודה"), לשוננו לעם כד, ו (רלו), עמ' 151-163 [ראה גם מס' 153; במש"ל, עמ' 146-153]

150 "מתוך ערכי בן-סירא (1. איככה; 2. אבה; 3. עקרת)", לשוננו לז, עמ' 217-215

151 "שאלה", לשוננו לז, עמ' 234

152* "הערה למאמרי 'כרכרה'", לשוננו לז, עמ' 235 [ראה גם מס' 144; במש"ל, עמ' 440-445]

153* ממילונו של בן-יהודה ועד היום (דברים שנאמרו בישיבה קי"א של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה יט-כ, עמ' 118-123 [ראה גם מס' 149; במש"ל, עמ' 146-153]

154 דברים לזכר ח' הזו ז"ל ולזכר א' שלונסקי ז"ל (דברים שנאמרו בישיבה קי"ג של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה יט-כ, עמ' 141-143

תשל"ד

155 "ערכי מלים (ב): ד. המלאכה המשלחת והמשקה; ה. העמוק והעז; ו. ענה ולא השיב; ז, שיהי פיה", ספר זיכרון לחנוך ילון, בעריכת י' קוטשר, ש' ליברמן ומ"צ קדרי, עמ' 46-58; תמצית באנגלית בעמ' XII בעמ' 58 רשום התאריך: באדר תשל"א.

156 "נ"ה טור-סיני ז"ל" (דברים שנאמרו בעצרת זיכרון ביום כ"ג בכסלו תשל"ד), לשוננו לח, עמ' 3-10 [ראה גם מס' 158]

157 העבודה המדעית של האקדמיה ללשון העברית (דברים שנאמרו בישיבה קי"ז של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה כא-כד, עמ' 39-42, 49-55

תשל"ה

- 158 "על פרופ' נ"ה טור-סיני", המכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית בירושלים, עמ' 3-10 [ראה גם מס' 156]
- 159 "אהרן רוזן ז"ל", ספר רוזן, בעריכת ע' אורנן וב"צ פישלר, עמ' 13-14
- 160 "עם מאמרו של רפאל ויס, זיכרוננו לברכה", לשוננו לט, עמ' 51-54
- 161 לדיון בכללי הצירי: משקל מַפְעֵל (דברים שנאמרו בישיבה קב"ג של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה כא-כד, עמ' 140-143

תשל"ז

- 162 עברית וארמית נוסח שומרון, כך רביעי: מלי תורה, ירושלים, XVI+557 עמ'
- 163 עברית וארמית נוסח שומרון, כך חמישי: לשון תורה, ירושלים, XIII+402 עמ'
- 164 "זמני" הפועל בלשון המקרא ומסורת השומרונים בהם", ספר דב סדן: ספר מחקרים מוגשים לו במלאת לו שבעים וחמש שנה, בעריכת ש' ורסס, נ' רוטנשטרייך וח' שמרוק, עמ' 66-86
- בעמ' 86 רשום: תם בערכ סוכות תשל"ה.

"From the Workshop of the Historical Dictionary of the Hebrew Language", *Lexicologie: Een bundel opstellen voor F. de Tollenaere ter gelegenheid van zijn 65ste Verjaardag*, ed. P. G. J. van Sterkenburg, Groningen 1977, pp. 51-56

- 166 "לעניין זה במשמעות 'אור'", לשוננו מא, עמ' 71-72
- 167 "מצבה חיה לאליעזר בן-יהודה" (דברים שנאמרו בבית נשיא המדינה בחנוכה תשל"ז), לשוננו לעם כח, ג (רעג), עמ' 67-72
- 168* "על הניטש בויכוח" (הערות למאמרה של רחל לנדאו), לשוננו לעם כח, ט (רעט), עמ' 251-253 [במש"ל, עמ' 427-428]
- 169 פתיחה לדיון על דרכי האקדמיה ותפקידיה (דברים שנאמרו בישיבה קל"א של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה כא-כד, עמ' 287-298

תשל"ח

- 170 "מבעיותיו של המילון ההיסטורי ללשון העברית בין קונגרס לקונגרס" (הרצאה בקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ירושלים, אב תשל"ז), לשוננו מב, עמ' 17-24
- 171 "הרהורים על מערכת התנועות בעברית", מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון: מוגשים לשמואל א. ליונשטם, בעריכת י' אבישור וי' בלאו, עמ' 95-105 ובחלק הלועזי, עמ' 189-190 [ראה גם מס' 209]
- בעמ' 105 רשום התאריך: אדר תשל"ז.

- 172 "בית-כנסת שומרוני 'כנשת מיה' – אימתי והיכן?", ארץ-ישראל יד (ספר ח"א גינזברג), עמ' 188–190
- 173 "ישנים גם חדשים מן צפוני מדבר יהודה" (ביקורת על מגילת המקדש, מהדורת יגאל ידין), לשוננו מב, עמ' 278–293
- 174 "לעניין פירושו של הרשב"ם ל'וחטאת עמך' (שמ' ה, טז)", תרביץ מז, עמ' 247–248
- 175* "האקדמיה ללשון העברית בפעולתה – כ"ה שנים לייסודה: סיכומים וסיכויים", לשוננו לעם כט, ט (רפט), עמ' 225–256 [במש"ל, עמ' 130–145]
- 176 לסיכום הדיון במגמותיה של האקדמיה (דברים שנאמרו בישיבה קמ"ד של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה כה-כז, עמ' 45–46

תשל"ט

- 177 Heinz Pohl, *Kitāb al-Mīrāt, Das Buch der Erbschaft des Samaritaners Abū Ishāq Ibrāhīm*, Berlin–New York 1974, *Orientalistische Literaturzeitung* 74 (1979), pp. 130–134
- 178 "Mono- and Bi-syllabic Middle Guttural Nouns in Samaritan Hebrew", *Near Eastern Studies in Memory of M. M. Bravmann, The Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University* 11 (1979), pp. 19–29
- 179 סקירה על העבודה במערכת המילון ההיסטורי, זיכרונות האקדמיה כה-כז, עמ' 263–268, 278–280, 304–312

תש"ם

- 180 "מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית – עשיית קונקורדנציות כיצד?" (הרצאה בקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ירושלים, אב תשל"ג), דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, כרך ד, עמ' 209–213
- 181 "השורש ערב – הכלול בו והנלווה עמו", לשוננו מד, עמ' 85–99 [ראה גם מס' 190]
- 182 "דרכי במחקר לשון השומרונים", א.ב. – חדשות השומרונים, גיליון 249–250 (גליון העשור 16.12.1979), עמ' 25–27
- 183* לדיון במונחי הדקדוק לבתי הספר (דברים שנאמרו בישיבה קמ"ד של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה כה-כז, עמ' 196–201, 210 [במש"ל, עמ' 398–404]

184 הקדמה לדיון במשקל פֶּעֶלֹן/פֶּעֶלֹן (דברים שנאמרו בישיבה קמ"ו של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה כה-כז, עמ' 245–247, 253

תשמ"א

185 "דברים לזכרו של פרופסור אליעזר שמשון רוזנטל ז"ל", המכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית בירושלים, עמ' 15–18 [ראה מס' 261]

186 "נתון בערכים", לשוננו מה, עמ' 307–310

187 "ערכי מלים ג (ח. נבל; ט. נדה; י. נוציציא – נוצה?; יא. עזיב ועזיבה; יב. אשכחת אמר ק(ו)לת וח(ו)מרת)", תרביץ נ, עמ' 194–208

188 דין וחשבון על פעולות מנהלת האקדמיה (דברים שנאמרו בישיבה קמ"ח של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה כח-ל, עמ' 14–16

189 לדיון בדיון וחשבון הוועדה לעברית בת זמננו (דברים שנאמרו בישיבה קמ"ט של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה כח-ל, עמ' 42–44

תשמ"ב

190 "השורש ערב: מחברת לדוגמה של המילון ההיסטורי ללשון העברית", לשוננו מו, עמ' 173–267 [ראה גם מס' 181]

191 "והא כתבין הך פיר אדה דאלה' להרחיק מן ההגשמה!" [תגובה למאמרו של בנימים צדקה בגיליון 286, עמ' 4–5], אב. – חדשות השומרונים, גיליון 296, עמ' 4

*192 לדיון במונחי הדקדוק לבתי הספר (דברים שנאמרו בישיבה קנ"ד של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה כח-ל, עמ' 147–149, 151–152 [במש"ל, עמ' 398–404]

193 לדיון בניקודן של מילים לועזיות בלשוננו (דברים שנאמרו בישיבה קנ"ו-קנ"ז של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה כח-ל, עמ' 199–202, 209–210

194 סקירה על עבודת המערכת של המילון ההיסטורי, זיכרונות האקדמיה כח-ל, עמ' 319–320, 322–323

תשמ"ג

*195 "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות – כיצד?" (הרצאה בקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות בירושלים, אב תשמ"א), דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות מקרא ולשון עברית, עמ' 1–18, 33–39 [ראה גם מס' 204, 235; במש"ל, עמ' 3–35]

196 "ועוד עיון להערכת הכרונולוגיה בלשון", ספר יצחק אריה זליגמן: מאמרים

במקרא ובעולם העתיק, בעריכת י' זקוביץ וא' רופא, עמ' 25–41 [ראה גם מס' 146]

197 "קטע מן 'מימר מרקה' בנוסח לא ידוע" (לידידי הפרופסור עזרא ציון מלמד שי יובל), תעודה ג, עמ' 121–138 [ראה גם מס' 200]

198 לדיון בכללי הדגש החזק באותיות שוואיות (דברים שנאמרו בישיבה קנ"ט–ק"ס של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה כח–ל, עמ' 209–210, 258–259

תשמ"ד

199 "הפירוש המקורי" [תגובה ל"אנכי אחיטנה", בראשית לא, לט, שהתפרסם בגיליון 353, עמ' 12], א.ב. – חדשות השומרונים, גיליון 356, עמ' 10

200 "קטע מן 'מימר מרקה' בנוסח לא ידוע", א.ב. – חדשות השומרונים, גיליון 365, עמ' 19–24 [צילום מתעודה ג, ראה מס' 197]

201 לדיון בכללי התעתיק המדעי מערבית לעברית (דברים שנאמרו בישיבה קס"ו–קס"ז של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה לא–לד, עמ' 47–48

202 דין וחשבון על העבודה במילון ההיסטורי למן שבט התשמ"ב ועד סוף אדר ב' התשמ"ד, זיכרונות האקדמיה לא–לד, עמ' 235–244

תשמ"ה

203 "האמנם נסתר במקום מדבר?", ספר היובל לאברהם אבן שושן: מחקרים בלשון, במקרא, בספרות ובידיעת הארץ, בעריכת ב"צ לוריא, עמ' 93–98 [ראה גם מס' 231]

204* "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות – כיצד?", מחקרים בלשון א, עמ' 3–25, 45–53 [ראה מס' 195, 235; במש"ל, עמ' 3–35]

205 "דברי סיום ליום העיון", מחקרים בלשון א, עמ' 349–354 [=א.ב. – חדשות השומרונים, גיליון 390, עמ' 24–26]

206 דין וחשבון על העבודה במפעל המילון ההיסטורי למן ניסן התשמ"ד ועד סוף סיוון התשמ"ה, זיכרונות האקדמיה לא–לד, עמ' 245–251

תשמ"ו

207 "ביאור סתומות בדרוש אחד המיוחס למרקה על פי הנוסח המצוי", באורח מדע: מחקרים בתרבות ישראל מוגשים לאהרן מירסקי במלאות לו שבעים שנה, בעריכת צ' מלאכי, עמ' 57–76

208 "מלת שְׁוֹא יוֹנִית במילונים לעברית" (בעקבות ה"מחברת לדוגמה" של המילון ההיסטורי, לשוננו מו, תשמ"ב, ג–ד), לשוננו נ, עמ' 119–121

"Reflections on the Vowel System in Hebrew": *Sefarad* 46 (*Volumen en Homenaje al Prof. Pérez Castro*), pp. 71–84

"A revised and in various points expanded version of my Hebrew paper in *Studies in Bible and the Ancient Near East* (Jerusalem 1978), Hebrew Section"

מס' 171]

*210 "נִצָּחָה וגם נִצָּחָה?", לשוננו לעם לו, ו-ז (שסו-שסז), עמ' 155–162 [במש"ל, עמ' 429–433]

211 דברי פתיחה בישיבה המוקדשת לנושא: המושג ימי־הביניים במדעי היהדות, מחקרים במדעי היהדות (כנס יובל השישים של המכון למדעי היהדות), עמ' 207–208

*212 דיון חוזר בדיגוש גד"ת במלים לועזיות (דברים שנאמרו בישיבה קע"ז-קע"ח של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה לא-לד, עמ' 138–139 [במש"ל, עמ' 325–333]

213 לדיון בתנועת e בתעתיק שמות זרים ובניקוד מלים שאולות (דברים שנאמרו בישיבה קע"ט-ק"פ של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה לא-לד, עמ' 164

214 דין וחשבון על העבודה במפעל המילון ההיסטורי למן תמוז התשמ"ה ועד סוף סיוון התשמ"ו, זיכרונות האקדמיה לא-לד, עמ' 255–262

תשמ"ז

215 "בקשה לרב סעדיה גאון – תפילה שומרונית", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 9 (1987), עמ' 1–38

216 "מן הדקדוק ומן המילון", מחקרים בלשון ב-ג, קובץ המוגש למר אבא בנדויד במלאות לו שבעים וחמש שנה, עמ' 99–109

217 להמשך הדיון בתנועת e בניקוד מלים ממוצא זר (דברים שנאמרו בישיבה קפ"א-קפ"ב של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה לא-לד, עמ' 196–197

218 דין וחשבון על העבודה במפעל המילון ההיסטורי למן תמוז תשמ"ו ועד סוף אלול תשמ"ז, זיכרונות האקדמיה לה-לז, עמ' 205–209

תשמ"ח

219 תיבת מרקה: והיא אסופת מדרשים שומרוניים, מקור תרגום ופירוש, ירושלים, 411 עמ'

220 מבוא לחומרים למילון – סדרה א, מן 200 לפה"ס עד 300 לספירה: מדריך ומפתחות לדפי הזיכרון, האקדמיה ללשון העברית, המילון ההיסטורי ללשון העברית, עמ' 7–12 [נוסח אנגלי VII-XV]

- 221 דברי פתיחה לישיבה המרכזית בחטיבת הלשון העברית והארמית, דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות (אב תשמ"ה), עמ' 1
- 222 "Towards a New Edition of *Tibât Mârqe*", *Études samaritaines: Pentateuque et Targum, exégèse et philologie, chroniques*, ed. J. P. Rothschild and G. D. Sixdenier, Louvain-Paris 1988, pp. 161-179
- 223 "Observations et reponses (The Samaritan vocalization signs)", *Études samaritaines: Pentateuque et Targum, exégèse et philologie, chroniques*, ed. J. P. Rothschild and G. D. Sixdenier, Louvain-Paris 1988, pp. 107-108
- 224 דברים שנאמרו לאחר הבחירה לנשיא כבוד בכנס La Société d'Études Samaritaines: Les manuscrits samaritains. Problèmes et méthodes (9 Octobre 1985), *Études samaritaines: Pentateuque et Targum, exégèse et philologie, chroniques*, ed. J. P. Rothschild and G. D. Sixdenier, Louvain-Paris 1988, pp. 293-296
- 225 מכתב, א.ב. – חדשות השומרונים, גיליון 467, עמ' 9
- 226 לתולדות ההצעה צָדָר – מונחי רפואת הילדים (דברים שנאמרו בישיבה קפ"ד-קפ"ה של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה לה-לז, עמ' 19-21
- 227 לדיון במעמדה של הלשון העברית בארץ ובתפוצות (דברים שנאמרו בישיבה קפ"ו של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה לה-לז, עמ' 40-42, 75-76, 80-79
- 228 דין וחשבון על העבודה במפעל המילון ההיסטורי למן תשרי ועד סוף סיוון התשמ"ח, זיכרונות האקדמיה לה-לז, עמ' 211-213
- תשמ"ט
- 229 "מטבע של ברכה שנשתקע", תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי-הביניים: קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון, בעריכת ר' בונפיל, מ' בן-ששון וי' הקר, ירושלים, עמ' 9-17
- 230 "בשולי 'חוק פיליפי'", לשוננו נג, עמ' 113-120
- 231 "Verdrängung der ersten Person durch die dritte im Aramäischen der Targumim?", *Studia Semitica Necnon Iranica: Rudolpho Macuch Septuagenario ab Amicis et Discipulis Dedicata*, ed. M. Macuch, C. Müller-Kessler and B. G. Fragner, Wiesbaden 1989, pp. 9-19 [ראה גם מס' 203]

"Samaritan Hebrew – An evaluation", *The Samaritans*, ed. A. D. 232
Crown, Tübingen 1989, pp. 517–530

"This is the author's summary of the results from his work, *The Literary and Oral Tradition of Hebrew and Aramaic*, Vol. 5, pp. 251–259"

*233 "לקראת הקמת האקדמיה ללשון העברית", דוד בן-גוריון והתפתחות המדע
בישראל, יום עיון מטעם האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כ"ד בניסן
תשמ"ז (27.4.1987), עמ' 84–89 [במש"ל, עמ' 116–122]

תש"ן

234 "להערכת העברית המדוברת והכתובה – דברי פתיחה", לשוננו נד, עמ'
102–99 [דברים שנאמרו בישיבת מליאה מיוחדת שהתקיימה בקונגרס העולמי
העשירי למדעי היהדות, ט"ז באב תשמ"ט (17.8.1989)]

*235 "האחדות ההיסטורית – מהי?", לשוננו לעם מ-מא (קובץ לשנת הלשון), עמ'
9–3 [השווה מס' 195, 204; במש"ל, עמ' 3–35]

236 "לזכר רצון צדקה הצפרי", א.ב. – חדשות השומרונים, גיליון 503–505,
עמ' 18

תצלום מכתב לרצון צדקה במלאת לו 50 שנה. המכתב המקורי התפרסם בגיליון 56, תשל"ב.

237 דין וחשבון על העבודה במפעל המילון ההיסטורי למן תמוז התשמ"ח ועד סוף
טבת התש"ן, זיכרונות האקדמיה לה-לז, עמ' 214–220

תשנ"א

*238 "שניים הבאים כאחד", שי לחיים רבין: אסופת מחקרי לשון לכבודו במלאת לו
שבעים וחמש, בעריכת מ' גושן-גוטשטיין, ש' מורג וש' קוגוט, ירושלים, עמ'
23–11 [החלק השני של המאמר התפרסם גם בבמש"ל, עמ' 246–254]

239 "נפתלי הרץ טור-סיני (זכרונות על טור-סיני ופעלו)", ספר זיכרון לנ"ה טור-
סיני, בעריכת י' ינאי, ירושלים, עמ' 1–3

240 "The Language of Tibat Mârqe and its Time", *Proceedings of the First International Congress of the Société d'Études Samaritaines*, Tel-Aviv, April 11–13 1988, ed. A. Tal and M. Florentin, Tel Aviv 1991, pp. 331–345

241 "בקאות מדהימה במסורת" (דברים לזכרו של רצון בן בנימים צדקה הצפרי
במלאות שנה למותו), א.ב. – חדשות השומרונים, גיליון 527, עמ' 24–26

תשנ"ב

242 במלחמתה של לשון, ירושלים, 464 עמ'

243 "ועוד על הסגול ועל הנלווה עמו", הלשון העברית לתקופותיה: קובץ מחקרים ליוכל הע"ה של פרופ' גב"ע צרפתי, בלשנות עברית 33–35, עמ' 158–153

244 "Der Beitrag von Jizhak Ben-Zvi zur Erforschung der Samaritaner", *Die Samaritaner*, ed. F. Dexinger and R. Pummer, Darmstadt 1992, pp. 274–280

[95 מס' 95] Translated from *Sefunot* 8 (1964), pp. 15–18

245 "The Contribution of the Samaritan Inheritance to Research into the History of Hebrew", *Die Samaritaner*, ed. F. Dexinger and R. Pummer, Darmstadt 1992, pp. 324–330

From: *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, vol. III, no. 6 (1968), pp. 162–166, 172 [ראה מס' 116]

246 "על ניסוחים שומרוניים-ראשוניים של התורה (הערות והשגות)", מחקרים בלשון ה-ו (ספר היוכל לישראל ייבין), עמ' 13–23 [ביקורת על ספרם של D. N. Freedman and K. A. Mathews, *The Paleo-Hebrew Leviticus Scroll*, Philadelphia 1985] נשלם בערב ר"ח אלול התשנ"א.

247 "לעניין מונחי הדקדוק 'נטע' ו'צורן'", לשוננו נה, עמ' 327–332

248* "ניקוד מלים זרות", לשוננו לעם מג, ג, עמ' 93–102 [השווה במש"ל, עמ' 333–325]

תשנ"ג

249 "הדיבור העשירי בתורת השומרוניים", מחקרי תלמוד ב: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אליעזר שמשון רוזנטל, בעריכת מ' בר-אשר וד' רוזנטל, עמ' 33–38 [ראה מס' 255]

250 "עוללות אפרים", חקרי עֶבֶר וְעָרַב: מוגשים ליהושע בלאו על ידי חבריו ותלמידיו במלאת לו שבעים, בעריכת ח' בן-שמאי, ירושלים, עמ' 97–110

251 "להשיב אבדה" (א. צנוע; ב. ענו), לשוננו נז, עמ' 51–58

תשנ"ד

252 לדיון על הכתיב – מעמד של כללי הבררה (דברים שנאמרו בישיבה ר"א של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה מא-מג, עמ' 29–30, 37

253 "בין ועד הלשון לאקדמיה ללשון העברית" (דברים שנאמרו בישיבת מליאה חגיגית [רי"ב] שהתקיימה בבית נשיא המדינה, י"ז בכסלו התשנ"ד [1.12.1993]), זיכרונות האקדמיה מא-מג, עמ' 63–67

תשנ"ה

"Remarks on *Tibāt Mārqe*", *New Samaritan Studies of the Société d'Études Samaritaines*, vol. III–IV: Essays in Honour of G. D. Sixdenier, 1995, pp. 351–352

"The Tenth Commandment in the Samaritan Pentateuch", *New Samaritan Studies of the Société d'Études Samaritaines*, Vol. III–IV: Essays in Honour of G. D. Sixdenier, 1995, pp. 487–492 [ראה מס' 249]

256 לדיון בנטייתו של משקל פְּעֻלָּה (דברים שנאמרו בישיבה רי"ט של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה מא-מג, עמ' 227–229

תשנ"ו

257 "בירור אחר בירור", לשוננו נט, עמ' 93–97

258 "האקדמיה ללשון העברית – תפקידה והמילון ההיסטורי שלה", לשוננו נט, עמ' 185–202, 356

259 לדיון בכללי התעתיק מכתב עברי לכתב לטיני (דברים שנאמרו בישיבה רכ"ז של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה מא-מג, עמ' 374–377

תשנ"ז

260 לדיון בניקוד ה"א הידיעה ומילת השאלה "מה" (דברים שנאמרו בישיבה ר"ל של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה מד-מו, עמ' 33–35, 38

261 לדיון במונחי משפט: סופ-יודיציָה (דברים שנאמרו בישיבה רל"ג של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה מד-מו, עמ' 80 [ראה מס' 185]

תשנ"ח

262 "עזר כנגדו: הצעה", לשוננו סא, עמ' 45–50

263 ערעור על החלטת האקדמיה בעניין ניקוד תעוזה (דברים שנאמרו בישיבה רל"ט של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה מד-מו, עמ' 193–195

תשנ"ט

264 לדיון בסוגיית הגרוניים בפועל (דברים שנאמרו בישיבה רמ"ו של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה מד-מו, עמ' 301–302

265 הצעה בעניין הגרוניים (דברים שנאמרו בישיבה רמ"ח של מליאת האקדמיה), זיכרונות האקדמיה מד-מו, עמ' 321–327

תש"ס

A Grammar of Samaritan Hebrew: Based on the Recitation of the Law in Comparison with the Tiberian and Other Jewish Traditions, a revised edition in English, with assistance from A. Tal, Jerusalem–Winona Lake 2002, xviii + 491 pp.

תשס"ג

267 "תשובה", לשוננו סה, עמ' 239–241
דברי תשובה של פרופ' בן-חיים שנאמרו בחתימתו של יום העיון לכבודו ב"א בשבט התשס"ג.

בהדפסה

- 268 "עוד הפעם תיבת מרקה", מחקרים בשומרוניות, בעברית ובארמית, מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בר-אשר ומ' פלורנטין
- 269 לדיון בכללי התעתיק מכתב עברי אל כתב לטיני (דברים שנאמרו בישיבה ר"ג של מליאת האקדמיה, י"א בטבת התש"ס, 20 בדצמבר 1999)
- 270 לדיון במונח "שבנוע" במונחי תכנון תנועה (דברים שנאמרו בישיבה רנ"ה של מליאת האקדמיה, ט"ו במרחשון התשס"א, 13 בנובמבר 2000)

עריכה

א. כשלושים וחמש רשימות מונחים למקצועות השונים. בהיותו מזכיר מדעי של ועד הלשון העברית ערך ז' בן-חיים את מרבית רשימות המונחים שנתפרסמו בכרכים ו–טז של "לשוננו" (תרצ"ה–תש"ט). ראה מפתח "לשוננו", תשכ"ז, עמ' 70–72

ב. שבעה מילונים מקצועיים שבהוצאת ועד הלשון העברית והאקדמיה ללשון העברית:

- תרצ"ח מילון למונחי המטבח;
ת"ש מילון למונחי מתמטיקה;
תש"ב מילון למונחי גידול צאן;
תש"ו צמחי ארץ-ישראל;
תש"ו מילון למונחי טכניקה;
תש"י מילון למונחי הקדרות;
תשי"ז מילון למונחי האנטומיה

ג. "לשוננו", כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, כרכים כ–כט (חוברות א–ב) (תשט"ז–תשכ"ה)

- ד. פרסומי המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית: תשכ"א דוגמאות לקונקורדנציה ולאוספי מלים של "בריתא דמלאכת המשכן": ניסיון של אוטומאציה בחקר העברית במכונות IBM [ראה מס' 84]
- תשכ"ג ספר המקורות, חלק ראשון: למן חתימת המקרא ועד מוצאי תקופת הגאונים; תש"ל, מהדורה שנייה ובה מילואים ותיקונים [ראה מס' 93, 128]
- תשכ"ה מגילת אחימעץ, מעובדת ומוגשת כחומר למילון [ראה מס' 102]
- תשכ"ט המפעל ודרכי עשייתו [ראה מס' 122]
- תשל"ג סיכומים ותכניות
- תשל"ג ספר בן סירא: המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המלים [ראה מס' 148]
- תשל"ז סקירה, מוגשת לבאי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות בירושלים
- תשל"ז ספר המקורות לתקופה שמן 1750 ואילך, מחברת ראשונה
- תשמ"ב השורש ערב, חוברת ערכים לדוגמה של המילון ההיסטורי ללשון העברית [ראה מס' 190]
- ה. כעשרים ושמונה חוברות לשימושם של תלמידיו בחוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בירושלים:
- תש"ט לקט מקורות לתולדות הדקדוק העברי. קונטרס א: מתוך ספר דקדוקי הטעמים (ע"פ מהד' בערשטראק), 17 עמ'; קונטרס ב: רבי סעדיה גאון – מספר האגרון (ע"פ זכרון לראשונים להרכבי וע"פ אלוני ב"תרכיץ" יט), מתוך הפירוש לספר יצירה (תורגם מן המקור הערבי לפי מהדורת למברט), מתוך החלק השלישי של שנים עשר ספרי הלשון; ר' יהודה קוריש – הקדמה לאגרת אל קהילת יהודי פאס (תורגם מן המקור הערבי במהדורת ברגיס-גולדברג), 19 עמ'
- תש"י קונטרס ג: מתוך ספרי ר' יהודה חיוג' – א. מספר הניקוד; ב. מספר אותיות הנוח; ג. מספר פעלי הכפל. הקטעים ניתנים בתרגומם של הראב"ע, 39 עמ'
- תשי"א קונטרס ד: מתוך כתבי ר' יונה בן ג'נאח, 28 עמ' פוליו. מהד' שנייה, תשכ"ז, 62 עמ'; לקט ממקורות שומרוניים (פרקים מתרגום התורה ומתפילות השומרוניים [העתיק ישראל צדקה]), 44 עמ'
- תשי"ב כתובות בארמית קדומה (העתיק ע' אורנן)
- תשט"ו חומר לסמינריון בבעיות בארמית א": א. קטעי תרגומים ארמיים; ב. העתק מכ"י של התרגום השומרוני; ג. פיוט שומרוני (אתהו עבודן)
- תשט"ז מבחר כתובות כנעניות ועבריות: 10 לוחות, 27 כתובות (מהן 6

- מצולמות, 21 מועתקות בידי ע' אורנן), מהד' שנייה מורחבת, תשכ"ה, 12 לוחות
- תשי"ז בעיות נבחרות בבלשנות העברית: א. שאלות מן המורפולוגיה העברית באספקלריה שומרונית (א. מתוך ספר המסלול של אבן-יצחק – השער התשיעי והעשירי; ב. מתוך כללי הקריאה של אבן-סעיד – כלל שני, שלישי, חמישי, שישי, שביעי ושמיני. תרגם מן המקור הערבי פרופ' ז' בן-חיים), 20 עמ'. הפרקים שבחוברת זו נכללו בכרך הראשון של "עברית וארמית נוסח שומרון" [ראה מס' 70].
- תשי"ט מבחר מקורות לתרגיל "ניתוח בלשני של טכסטים מימי הביניים", חוב' א; שרידי הטור השני של המשושה לאוריגנס, 5 דפים; לוחות עזר בארמית מקראית, 16 עמ'. לוחות אלו נכללו גם בחוברת "מלון עברי-ארמי מקראי, חוברת לואי לשעור ארמית מקראית למתחילים של פרופ' ח. רבין" (1959), וכן ב"חוברת עזר לתרגיל בארמית מקראית של ד"ר טנא" (תשכ"ג; מהדורה שנייה מורחבת תשכ"ד); תורת ההגה, רשימות לפי הרצאותיו של פרופ' ז' בן-חיים בשנת תשי"ט, ערכה רחל רוזנברג [המרצה לא בדק את החומר ואינו אחראי לפרסומן], 59 עמ' ושני לוחות: עיצורי העברית ע"פ המסורת בהגייתן בעדות, העיצורים ותעתיקיהם.
- תש"ך לקט מקורות לתרגיל ארמית המקרא ולשון המקורות הקרובים לה תשכ"א לקט מקורות לתולדות הדקדוק העברי, קונטרס ה: קטגוריות הדקדוק, 76 עמ'; קטעי תרגום לתורה בסורית של ארץ-ישראל (צירופם של הטקסטים מן המקורות... העתקתם מן הכתב הסורי, הגהתם והשוואת ציוני הפסוקים אל המקור העברי נעשו בידי מר אשר פרץ), 89 עמ'
- תשכ"ב הטור השני של המשושה, מצולם מתוך מהדורת מרקטי, 10 עמ' תשכ"ג בעיות בלקסיקולוגיה עברית, קונטרס א, 34 עמ'; קטעים נבחרים מתוך חיבורי שומרונים, 10 עמ'
- תשכ"ד שקיעי הכנענית במכתבי תל אלעמארנה (תרגום קטעי מכתבים מאכדית לעברית עם הקדמה והערות), 23 עמ' + הקדמה; כתובות ספירה, 11 לוחות; בעיות בלקסיקולוגיה עברית, קונטרס ב, 79 עמ'; לקט מקורות לתולדות הדקדוק העברי, קונטרס ו: מבעיות השווא, 27 עמ'
- תשכ"ה טכסטים מקראיים, חומר לתרגיל של ז' בן-חיים – א' הורביץ; מתוך תפילות השומרונים, 20 עמ'
- תשכ"ו פירוש המלים הזרות לר' שמואל ב"ר יהודה בן-תיבון במהדורת יהודה אבן-שמואל דפוס צילום של הוצאת ירושלים תש"ו, 98 עמ' + לוח תיקונים למהדורה הנזכרת מאת המהדיר עצמו; פרקי משניות, מסכת מידות ומסכת תמיד לפי כתב-יד קאופמן, 14 עמ' פוליו

תשכ"ג טכסטים בלשון אוגרית, א. כרת, 15 דפי פוליו
 תשל"ג פרקים בתורת ההגה. בתוך "מקראה לתורת ההגה, נערכה בידי עוזי
 אורנן", עמ' 7-13 (הגדרות יסוד מתחום תורת ההגה); 14-19 (מושגי
 יסוד על הפונימיקה); 49-54 (תורת ההגה של העברית – להגדרת
 הנושא); 217-219 (כמות התנועות). בראש כל פרק רשום: פרק זה,
 הלקוח מתוך חיבור בכתב יד על תורת ההגה, מתפרסם כאן באדיבותו
 של פרופ' בן-חיים.

- ו. Divisional Editor: "Hebrew and Semitic Languages", *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1971-1972 [ראה גם מס' 132-133]
- ז. י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת זאב בן-חיים, אהרן דותן, גב"ע צרפתי, ירושלים תשל"ז
- ח. L. Köhler and W. Baumgartner, *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament*³, unter mitarbeit von Z. Ben-Hayyim, B. Hartmann & P. H. Reymond, Leiden 1983 (מן האות נו"ן ואילך)

על פועלו של פרופ' זאב בן-חיים

א

יודע אני שמורנו פרופ' זאב בן-חיים מתקשה לעמוד במעמדים כאלה לא רק בשל עומק עגויות אמת שבו, אלא מפני שאינו אוהב טורח ציבור הקשור בו. אבל אנחנו, תלמידיו, חבריו ומוקיריו הרבים, חשבנו שמן הראוי כי כינון ימי העיון של החוגים ללשון העברית בחמש האוניברסיטאות בשיתוף עם האקדמיה ללשון העברית, ייקשר בשמו של בן-חיים ויעסוק במשהו בפועלו של מורה המורים ובחיר החוקרים.

איני חושש לומר בפניכם שיש בי חולשת דעת לעמוד כאן ולהעריך בשעה קצרה את פועלו של מורנו ורבנו, שכן יכול אדם לשאת פעמים הרבה הרצאת דברים בת מחצית השעה כדי לסקור ולהעריך את מפעלותיו של בן-חיים בלא שיחזור אפילו על פרט אחד, ועדיין ימצא מחסיר. לפיכך מבקש אני שלא תשיתו עליי חטאת אם אפסח על עניינים רבים ואדבר בראשי פרקים בלבד.

ב

בשעה זו, כשבעים ושתיים שנה לאחר עלותו של בן-חיים ארצה באדר של תרצ"א (1931),¹ רואה אני לברך אותו על שלא צלחה תכניתו הראשונה ערב בואו ארצה. פעמים אחדות שמעתי ממנו שבהיותו בגולה – תחילה בפולין ואחר כך בברסלאו, בבית המדרש לרבנים ובאוניברסיטה כתלמידו של קרל ברוקלמן – בשלה בו ההכרה להכין את עצמו להשתלבות במזרח. ולשם כך הוא נתכוון להקדיש את חילו ללימוד הלשון והספרות הערבית ולהכרה מעמיקה של תרבות המזרח כדי להיות שותף בחקירתן בבוא העת, אלא שמשאלתו לא נתממשה. כוונתו ללמוד בקולג' הערבי לבני העילית הירושלמית לא נסתייעה, ולימודי מדעי המזרח באוניברסיטה טרם הגיעו למה שהוציא את טבעם בעולם בסוף שנות השלושים

* בדברים המובאים בזה נשמר בדרך כלל הנוסח שהוצע בעל פה ביום העיון; נוספו עליהם מעט הערות להשלמה, ובהן בעיקר פרטים ביוגרפיים וביבליוגרפיים.

1. זאב בן-חיים נולד במושציסקה שבגליציה המזרחית בשבת, כ"ג בטבת תרס"ח (28 בדצמבר 1907).

למאה העשרים, עם הצטרפותו של פרופ' דוד צבי בנעט לסגל המורים במכון למדעי המזרח בראשית תרצ"ז, אחרי הירצחו של לוי ביליג במאורעות של קיץ תרצ"ו (8 באוגוסט 1936).²

לאחר ששהה למעלה משנה בארץ חזר בן-חיים, שעדיין נשא אז את השם וולף גולדמן, לגרמניה כדי למסור את עבודת הדוקטור שלו על הארמית התדמורית בהדרכתו של ברוקלמן וכדי להיבחן לשם קבלת סמיכה לרבנות בבית המדרש לרבנים. לאחר מכן הלך לבית הוריו בגליציה לביקור פרידה, ובסמוך לראש השנה תרצ"ד (סתיו של שנת 1933) חזר ארצה. מיד לאחר בואו נתמנה מזכיר מדעי של ועד הלשון העברית כדי ימינו של חיים נחמן ביאליק, מי שהיה נשיא ועד הלשון באותם הימים. ונמצא בן-חיים קושר את עצמו ואת עתידו הגדול באהבתו הגדולה – הלשון העברית. ועל כך אנו – חוקרי הלשון באוניברסיטאות והעושים בה באקדמיה ללשון העברית וכל שוחרי לשוננו בכל אתר – שמחים מאוד ומברכים את בן-חיים בכל לב.

שמעתי פעם ופעמיים מזב"ח, באחת ממאות שיחות החולין שזיכני בהן, משפט מעין זה:

לא חרשתי אדמות ולא סיקלתי אבנים, אבל כציוני נאמן שהאמין ומאמין בעתיד העם היהודי בארצו, נתתי ואני נותן ביטוי לפועלי הציוני בעיסוק בלשון העברית ובכל מה שקשור בה ובמה שמסתעף ממנה.

ג

עבודתו של בן-חיים בוועד הלשון חיברה אותו אל צורכי הלשון החיה ואל העשייה בה, במינוח ובלקסיקולוגיה, בשאלות הכתיב והניקוד ובכל שאלות הדקדוק, אבל בה בעת החל בפפעל רב השנים ומרבה הפרות של חקר הספרות ומסורות הלשון בעברית ובארמית של בני עדת השומרונים. הכול יודעים שלא היה זה המשך לעבודת קודמיו בחקר השומרונים, אלא התחלה חדשה ממש שהעלתה את מחקר המקצוע על מסלול מוצק ומתוך ראייה חדשה, מסלול שבן-חיים הראה בו לא רק פנים חדשות והצמיח בו ענפים רבים, אלא גם זכה להעמיד בו כמה דורות של תלמידים. בתחום זה נתגלה בן-חיים לא רק כחוקר מסורות השומרונים אלא כאחד מגדולי חוקרי עברית המקרא למסורתיה, והיה לאחד מראשי המדברים בחקר לשון חכמים והארמית של ארץ ישראל.

2. נתן זה קיבלתי מידי פרופ' מנחם מילסון, שהיה אחד מראשי המכון ללימודי אסיה ואפריקה (לשעבר המכון למדעי המזרח) באוניברסיטה העברית.

ד

אשוב אל העשייה בלשון ואל ביאליק. בן-חיים ראה בו מופת לא רק בשירתו, בספוריו ובמאמריו אלא גם בתפיסותיו את מהות הלשון העברית ואת הכוונת הלשון החיה והעשייה בה. אזכיר כאן התבטאות אחת של בן-חיים בעניין זה:

וכשבא [ביאליק] לישיב בארץ, עשוהו [מרחיבי הלשון] ראש להם. ואמנם משנצטרף לחבר האומנים היושבים על האבניים, העלה את העשייה בלשון לרמה שלא הייתה מקודם וביסס בה מהלך חדש.³

בן-חיים גם העלה על נס את תפיסותיו של ביאליק את הלשון העברית לתקופותיה כמקשה אחת, שראוי לה דקדוק אחד – דקדוק המקרא. דבר זה עולה מן פירושו מפעולותיו של ביאליק בניקוד ספר האגדה וסדר זרעים של המשנה ובניקוד שירתו, וגם מהתבטאויות מפורשות של ביאליק עצמו, כגון זו שנמצאת במכתב שלו לרבינצקי:⁴

אין לנו לא לשון תנ"ך ולא לשון תלמוד כי אם לשון עברית אחת בעלת סגנונים שונים ובמדרגות שונות של התפתחות ולפני הסופר אין רק כי אם השתדלות אחת – הדיק.⁵

ומסכם שם בן-חיים:

הדקדוק כפי שהוא מגובש במקרא ובניקודו אסור לצאת מגדרו [...] כמה הקפיד ביאליק בשמירת כללי הדקדוק של המקרא גם בקביעת המונחים אנו למדים מאיגרת אחת השלוחה אל אלמוני בשנת תר"ץ.⁶

ה

העוקב אחרי פועלו של בן-חיים ואחר דיונים מעמיקים שלו בתולדות הלשון, כגון מאמרו המפורסם "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות – כיצד?"⁷, לא יתקשה לראות קורבת תפיסה בין בן-חיים

3. דברים אלו כתב בן-חיים במאמרו "ביאליק והעשייה בלשון" שנתפרסם בקובץ כנסת בשנת תש"ך, עמ' 226–239; המאמר שב ונרפס עם דברי השלמה בספרו, במלחמתה של לשון, ירושלים התשנ"ב (להלן: בן-חיים, במש"ל), עמ' 158–173; מובאה זו לקוחה מעמ' 161. המובא כאן בין הסוגריים המרובעים הוא השלמה שלי (אעיר כי כל מה שיובא להלן מדברי בן-חיים וראה אור בספרו במש"ל, יובא על פי ספר זה).

4. ראה בן-חיים, במש"ל, עמ' 162.

5. ההדגשות במובאה זו ובתוכפת לה מצויות במקור.

6. ראה שם, עמ' 163.

7. מאמר זה נישא כהרצאה מרכזית בקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות שהתקיים בחודש אב תשמ"א (אוגוסט 1981) באוניברסיטה העברית (ראה דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי

לביאליק.⁸ הרי מובאה אופיינית לבן-חיים: "בסיס כל דקדוקנו הוא המקרא המנוקד",⁹ אם כי לא נתקשה לראות שכאן וכאן בן-חיים מקבל גם הכרעות בניגוד לדקדוק המקרא. די לרמוז הפעם לעמדתו שנתקבלה בסוגיה כוללת כניקוד מ"ם השימוש לפני יו"ד שוואית; לא מִירוּשָׁלַם ביו"ד נחה אלא מִירוּשָׁלַם ביו"ד דגושה ושוואית, מתוך נתינת דעת למסורות הלשון הלא-טברניות ומתוך הטיית אוזן ללשון החיה.¹⁰ ואזכיר כלאחר יד דוגמה שנייה: כוונתי להצעתו להעדיף את הניקוד תְּעוֹזָה בלא דגש בזי"ן כדגם הרווח במשקל זה בשורשי ע"ו: תְּבוֹנָה, תְּנוּמָה ודומיהן; גם הצעה זו נתקבלה, כידוע, בידי מליאת האקדמיה.¹¹

שבעים שנה עומד בן-חיים במרכז העשייה בלשון, וכול שאמר על ביאליק ראוי להיאמר עליו ביתר נחץ ובהפלגה שאין בה קורטוב של גזומה: בן-חיים העלה את העשייה בלשון בוועד הלשון ואחר כך באקדמיה ללשון לרמה שלא הייתה לפניו. ואיני יודע אם יש בינינו מי שיוכל להתקרב למקום שבן-חיים הגיע אליו, ועדיו הוביל את הפעילות הזאת. בהקשר זה ראוי לומר שבן-חיים הן במחקריו הן בעשייתו בלשון אינו טובע לעולם כפרטים, חשיבתו היא חשיבה של מערכות (מה שנוהגים לומר בעברית המהלכת היום "חשיבה מערכתית") הבנויה על בדיקה מדוקדקת של כל פרט ופרט, וממנה הוא בא אל ההכללה, כשהכול מיוסד על עיון בלשני שראייה היסטורית וראייה סינכרונית שלובות בו זו בזו בהעמקה הראויה.

1

ב-1933 נוסד החוג העברית באוניברסיטה העברית בידי פרופ' נפתלי הרץ טור-סיני, ויש המעדיפים לומר כי החוג נוסד בשביל פרופ' טור-סיני. רק אחרי

- היהדות... ישיבות מרכזיות – מקרא ולשון עברית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 391). אחר כך שימש בסיס לדין ביום העיון שנתקיים מטעם החוג ללשון העברית בשניים בניסן תשמ"ג (16 במארס 1983) במלאות לבן-חיים שבעים וחמש שנה ועם הופעת ספר היובל לכבודו. הרצאתו האמורה של בן-חיים ושני הדיונים שליוו אותה – בקונגרס למדעי היהדות וביום העיון הנזכר – ראו אור במחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 3–25 (דברי בן-חיים), 27–173 (הדיונים). ההרצאה נתפרסמה בשלישית בתוספות בספרו במש"ל (עמ' 3–35).
8. וראה מה שאמרתי במאמרי "אחדותה ההיסטורית של הלשון העברית ומחקר לשון חכמים", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), 30§ והערה 90, על ההבדל בין החוקרים המדברים על אחדותה של הלשון העברית לחוקרים הבאים להבליט את ייחודה של חטיבות הלשון השונות.
9. ראה זיכרונות האקדמיה ללשון העברית (להלן: "זה"א) כח–ל (התשמ"ח), עמ' 258.
10. ראה שם, עמ' 257–267. דברים חריפים בעניין זה אמר אז פרופ' א' מירסקי המנוח: "והרי אנו חולקים עלבון ללשון המקרא [...] אנו מעמידים מחיצה בין הלשון שלנו לבין לשון המקרא" (שם, עמ' 266). וראה מאמרי "על העקרונות בקביעת הנורמה בדקדוק בוועד הלשון ובאקדמיה ללשון", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 145 §§ 34–35.
11. ראה זה"א מד–מה–מו (תשנ"ז–תשנ"ט), עמ' 193–198.

למעלה מעשר שנים נצטרף אליו בנימין קלאר המנוח, אבל פעילותו של קלאר בחוג לא ארכה ימים רבים בשל נפילתו בשיירה שעלתה להר הצופים בניסן תש"ח. בשנת תש"ו (1945–1946) הוקמה באוניברסיטה ועדה שביקשה לחזק ולהרחיב את החוג ללשון העברית ובחירתה נפלה על ד"ר זאב בן-חיים. הוא התחיל ללמד בחוג ערב קום המדינה, שנים אחדות לפני פרישתו של טור-סיני.

בן-חיים נתמנה כדי ללמד שני תחומים: מסורות השומרונים ועברית חדשה. הישגיו בחקר מסורות השומרונים כבר היו ידועים בשל מאמריו הראשונים שראו אור ב"תרביץ" וב"לשוננו": "לחקר הלשון השומרנית",¹² "פיוטים שומרוניים לשמחות",¹³ "עברית נוסח שומרון",¹⁴ "ספר אסטיר (עם תרגום ופירוש)"¹⁵ ו"שירת האזינו בעברית שומרנית".¹⁶ הפרסומים הללו חשפו חוקר רב פנים המצרף יכולת מרשימה בבירורים לקסיקולוגיים, מחקר פונטי מדויק ועיון בלשני בכל ענפי הדקדוק הנשען על המסורת החיה, על כתבי המסורה והדקדוק של השומרונים, על שימוש מושכל בספרות חכמת הלשון היהודית בימי הביניים ועל תובנות מקוריות ובקיאות מעמיקה בדקדוק המקרא ובלשון חכמים, ויש בו גם דוגמות מן הלשון החיה לרבות העברית שבפיהם של פעוטות בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים.

דוגמה אחת מני רבות יכול לשמש העיון שלו בגלגולי בניין נפעל במסורת שומרון.¹⁷ לאחר הצעת הנתונים ובהם מוצגות הצורות בהכפלת פ' הפועל כגון nibbāqâ'u¹⁸ (כנגד נִבְקְעוּ במסורת טבריה בבראשית ז, יא), דן בן-חיים בהצעתו של נלדקה הרואה בצורות הללו היקש אל העתיד¹⁹ והציווי; אגב כך בן-חיים משלב שם נתונים ששמע מפי פעוטה דוברת עברית (נִבְנֶסְתִּי, נִבְנֶסְתָּ, נִבְנֶסְתָּ מְזֶהְרֶת על פי אֶפְנֶס, אֶזְהֶר), ומשם הוא בא אל הצעתו שלו לתלות את הדבר בהשפעת אֶתְפַּעַל (< אֶפְעַל) הארמי. אני מזכיר דיון מצוין זה משום שגם בו הראה בן-חיים שאינו שוקט על שמריו, ולימים, בהצגת הסוגיה הזאת בספר הדקדוק לעברית השומרונים,²⁰ הוא מעדיף את הצעת נלדקה על הצעתו שלו עם שהוא מציע לה השלמה.

12. תרביץ י (תרצ"ט), עמ' 81–89, 113.

13. שם, עמ' 190–200, 333–374.

14. לשוננו יב (תש"ג), עמ' 45–60, 112, 113–126.

15. תרביץ יד (תש"ג), עמ' 104–125, 174–190; טו (תש"ד), עמ' 71–87, 128.

16. לשוננו טו (תש"ז), עמ' 75–86.

17. ראה לשוננו יב (תש"ג), עמ' 122.

18. בספר עברית וארמית נוסח שומרון (להלן: עואנ"ש), ד, ירושלים תשל"ז, עמ' 358, המילה מתועתקת nibbāqâ'u.

19. בטעות נכתב שם בעמ' 122: "העבר" (שורה א של פסקה ג), "לעבר" (שורה ב של פסקה ד) במקום "העתיד", "לעתיד".

20. ראה עואנ"ש, ה, ירושלים תשל"ז, עמ' 84.

ז

הזמנתו של בן-חיים ללמד באוניברסיטה את העברית החדשה נשענה על פעילותו בוועד הלשון. ואולם מותרים אנו לומר כי אף אם האוניברסיטה הזמינתהו ללמד דקדוק נורמטיבי ולעסוק בחידושי לשון, מזמיניו ידעו היטב שהוא מעיין עיון מדעי בלשון החיה – הכתובה והמדוברת – ועשייתו בלשון טבועה בחותם החוקר, איש הבלשנות הסינכרונית והדיאכרונית. בן-חיים, בשונה מקודמיו חוקרי העברית החדשה בדורות הראשונים כאליעזר מאיר ליפשיץ המנוח, שעיינו בה לשם הסקת מסקנות של תקן ושל פסיקה כדי להורות איסור והיתר,²¹ ובשונה מכמה מן החוקרים החדשים כחיים רוזן וחיים בלנק זכרם לברכה שניתקו עצמם מכל תקן ודנו במה שיש בלשון – ידע להפריד הפרדה גמורה בין שני המסלולים: אשר לתיאור, לעיון ולניתוח – לתיאור, לעיון ולניתוח, ואשר לפסיקה ולתקן – לפסיקה ולתקן.

העיון המופתי של בן-חיים, "לשון עתיקה במציאות חדשה",²² ומאמר הביקורת שלו על חיים רוזן "לתיאורה של העברית כפי שהיא מדוברת",²³ שראו אור שנים אחדות לאחר שהחל ללמד באוניברסיטה, הם דוגמות המלמדות כמה היטיבו לראות אלה שהועידוהו ללמד עברית חדשה. הקווים החשובים שבן-חיים העמיד עליהם וקני המידה לתיאור מכוון של העובדות כבסיס לכל עיון בלשני,²⁴ מציבים אותו בין מכוני מחקרה של העברית בת זמננו. מחקרו מתאפיין בהצעת תכנים והיסקים בני קיימה, כשהכול נשען על עובדות מוצקות ומבורר מתוך עיונים מעמיקים בלא שפעי חצים וריבוי דוגמות בדויות וחזיון תעותעים מדומה של מעין תאוריות.

כאן המקום להעמיד על עיקרון מרכזי בעבודתו של בן-חיים: בכל בירור שבירר בדקדוק, נקודת ההתחלה שלו אינה מחקריהם של בלשנים באירופה במאות התשע-עשרה והעשרים, אלא ספרי חכמת הלשון בימי הביניים, וראש לכולם אבן-ג'נאח בספר הרקמה ובספר השרשים. אין בן-חיים דש בעקביו את פעולותיהם של גדולי החוקרים כנלדקה וברגשטרסר ואחרים. אדרבה, הערכה רבה למחקריהם ניבטת מפרסומיו; אלא שהוא מעדיף להתחיל בקומת המסד ולא בעלייה. אזכיר כאן כדוגמה הערה שהשמיע באחד משיעוריו ששמעתי בשנת תשכ"ג – היא שנת לימודי הראשונה באוניברסיטה – על אודות הסביל הפנימי של בניין קל; ברגשטרסר מייחס את גילוי למדקדקים מן הזמן החדש – הוא מזכיר שם את

21. ראה מה שכתבתי במאמרי "על מקומה של הארמית בעברית החדשה", הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית, המלכה"ד: צ' לסמן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 17 §5.

22. לשוננו לעם ד, ג-ה (תשי"ג), לה-לו; המאמר שב ונדפס בתוספות אצל בן-חיים, במש"ל, עמ' 85-36.

23. תרביץ כד (תשט"ו), עמ' 337-342 וראה ספרו במש"ל, עמ' 101-107.

24. ראה מה שבן-חיים אומר שם (עמ' 101) על העובדות שחיים רוזן מציג במחקרו.

בוטכר, בארט ולמברט²⁵ – אבל בן-חיים בא והראה שצורות כמו לִקַּח וַיִּקַּח נתונות במחלוקת בין שמואל הנגיד לאבן-ג'נאח, אם לִקַּח צורת פֻּעַל סביל של פָּעַל היא וַיִּקַּח צורת הופעל סביל של הפֻּעַל היא, כדעת אבן-ג'נאח, או ששתייהן צורות סביל של בניין קל הן, כדעת שמואל הנגיד. חשוב לציין כי לימים הוצגה הסוגיה בפירוט בידי בן-חיים בספר הדקדוק לעברית של השומרונים.²⁶

ח

מורנו בן-חיים בא אל החוג ללשון כשתכנית הלימודים בחוג עמדה בעיקרה על עברית המקרא – זו העברית היחידה שנלמדה באוניברסיטאות באירופה בפקולטות לתאולוגיה או במחלקות לבלשנות שמית – וצריך היה להתחיל בכול מן ההתחלה בלא שתהא מסורת של חוג ללשון העברית שיהא דוגמה לחיקוי. באותם הימים נחלקו הדעות אם הלשון העברית צריכה להיות חלק של החוג לבלשנות או שמא יש להשאירה חלק מן המכון למדעי היהדות. מיותר לומר כי בן-חיים סבר שהחוג ללשון העברית צריך להיות מיוסד כמובן על אדני הבלשנות המודרנית, אבל חוג כזה צריך, לדעתו, להשתלב בחוגים של ספרויות עם ישראל: המקרא, התלמוד, מחשבת ישראל והספרות העברית וכל יתר הדיסציפלינות העוסקות בספרויות הכתובות עברית לסוגיהן ולחשיבותיהן ובספרויות יהודיות אחרות. לא פעם שמעתי את בן-חיים אומר את המשפט "כל מה שמתפרסם בחקר המקרא והתלמוד ובכל אחת מספרויות עם ישראל הוא מענייני כחוקר הלשון העברית"; לשון אחר: צריך שנעסוק בלשון העברית כבלשנים, אבל אנו חלק בלתי נפרד של המחקר במדעי היהדות המשמש תשתית לפעילותנו.

ט

וגם זאת, בן-חיים הוא האיש שחשב שעיסוק בארמית לתקופותיה הוא ענף מחקרי חשוב שבלשן עברי צריך להלך בו, לפי שתולדותיה של העברית אחוזות בתולדות הארמית זה שלושת אלפים שנה;²⁷ שתי הלשונות מפרנסות זו את זו ואולי גם

25. ראה ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, תרגם מגרמנית מרדכי בן-אשר, ירושלים תשל"ב, חלק ב: תורת הצורות, a15§, עמ' 457.

26. ראה עואנ"ש, ה, ירושלים תשל"ז, עמ' 130–131. 2.10.1§. וראים לכאן דבריו של בן-חיים: "אך נראה שהדין עם שניהם, שכן מבחינה דיאלקטית לִקַּח וכיו"ב הוא סביל של הקל, אבל מבחינה סינכרונית שייכות הצורות האמורות לפועל ולהופעל" (שם, עמ' 131).

27. זוכר אני כי במרחשון תשכ"ג, עת שימש בן-חיים ראש החוג ללשון העברית והציג את החוג לפני התלמידים החדשים, הוא הדגיש מאוד את חשיבות ידיעת הארמית ומחקרה בהכשרתו של לומד עברית.

כותשות זו את זו, ולפיכך הוא ראה לשלב את לימודי הארמית בחוג. גם מחקר המסורה ומחקר כתבי היד הובאו בידי בן-חיים אל החוג ללשון העברית, מפני שהוא סבר שמחקר העברית יצא נשכר מהעיון בספרות המסורה, והוא צריך להיות מושתת על כתבי יד קדומים ומהימנים.

כללו של דבר, כל הצדדים הללו – ריבוי התקופות (לשון המקרא ולשון חכמים, ימי הביניים והלשון החדשה לרבות הלשון החיה), ריבוי התחומים (המסורה, מסורות הניקוד הנבדלות, חקרי כתבי היד וספרות הדקדוק), הכרה מעמיקה של הטקסטים ועיסוק בארמית לענפיה – מאפיינים את החוג ללשון העברית כפי שראה אותו בן-חיים בעיני רוחו וכוונן אותו.

אין ספק כי החוג ללשון העברית בירושלים, ובמידה לא מבוטלת גם חוגים אחרים באוניברסיטאות בארץ ובמכללות, הם פרי רוחו של בן-חיים, חוקר העברית והארמית ומסורותיהן שרגליו נטועות במדעי היהדות. ולמעשה, כמעט כל הסגל הבכיר באוניברסיטאות בארץ נמנה עם תלמידיו או עם תלמידי תלמידיו. ואף זאת, בן-חיים הדגיש פן נוסף: העברית היא הלשון הלאומית וככזאת היא צריכה לעמוד כיחידה לעצמה כמו בכל ארצות העמים בני התרבות, כשהיא שלובה ומשולבת בתוך המורשה הספרותית הלאומית, כמושא למחקר מדעי קפדני המצרף חקירה מפורטת של מקורות לא ידועים עם עיון בכתבי יד ולימוד של מסורות שבעל פה.

י

יש להוסיף כי בתוך מעשה ההוראה – שבן-חיים עמד במרכזו, קבע את דפוסיו והוביל אותו עד שנצטרפו אליו חיים רבין ויחזקאל קוטשר ושלמה מורג מנוחתם כבוד ועד שמסר את הלפיד לתלמידיו ולתלמידי תלמידיו – היה בן-חיים במרכזה של פעילות ענפה נוספת ורבת זרועות:

א. בשנים תשי"ז-תשל"ז העמיד בן-חיים את מפעלו הגדול בן ששת הכרכים "עברית וארמית נוסח שומרון", ספרים גדושי עיונים עקרוניים, שופעי טקסטים מפורשים, מבוררים ומוערים, ספרים מלאים חידושים בסוגיות כוללות ושפעי הערות למאות בפרטים מתחום אוצר המילים ומן הדקדוק, העומדים לרשותם של חוקרים אחרים והמבססים את מחקריהם; בקיצור, עולם ומלואו. ובתוך המשנה הסדורה הכוללת את בירור תורתם של השומרונים מוצגים בירורים נלווים לעשרות ולמאות הנוגעים בלשון המקרא של היהודים ובלשון חכמים. כמו לאחר יד מבליע בן-חיים בבירוריו מאות הערות מעמיקות ומאירות עיניים ובירורים מקיפים יותר בעברית הקלאסית לחטיבותיה; למשל, פהערה על החילוף מְשִׁילִין-מְשַׁחֲלִין במשנת ביצה (ה, א), המשתקף גם במקרא בהבדל שבין נוסח טבריה "כִּי יִשָּׁל זִיתָךְ" (דברים כח, מ) לנִוּסַח kī yēšā'el zītāk של השומרונים; נוסח טבריה מציע יִשָּׁל מן נש"ל ונוסח

שומרון מציע *yēšā'al* מן שח"ל,²⁸ או כתיאור של בניין פיעל קל-הע"ן (כלומר בניין פעל חסר הדיגוש), כגון הצורות *sāfēr, kâfēr* במסורת שומרון כנגד *פָּפֶר וּפְפֶר* בנוסח טבריה; תיאורו של בן-חיים האיר את התופעה במסורות שלנו גם בלשון המקרא גם בלשון חכמים ושימש תשתית לכירוריהם של חוקרים אחרים.²⁹ לאחר המפעל המקיף הזה בא חיבורו הגדול של בן-חיים, תיבת מרקה, כפסגה נוספת בחקר מסורות השומרונים.³⁰ אזכיר כי רק באחרונה ספח לו בן-חיים מאמר משלים בעקבות גילוי קטע חשוב של מימר מרקה בספריית סנט פטרסבורג בירי ישראל צדקה ואברהם טל.³¹

ב. המפעל הגדול השני הוא פעילותו באקדמיה ללשון העברית לקראת ייסודה ומאז ייסודה, ובה עמד במרכז הפעולה הקבועה בעשייה כל הימים, ולא רק בשנים ששימש בה סגן נשיא (תשכ"א–תשל"ג) ונשיא (תשל"ד–תשמ"א). רוב ההחלטות השיטתיות בענייני דקדוק, בן-חיים היה המוביל בהן אם לא המחולל שלהן ממש. מעידים על חלקו בעשייה הזאת עשרות הכרכים של זיכרונות האקדמיה וקובץ ההחלטות של המוסד; וכבר ציינתי את הדברים במקום אחר.³²

ומעל לכול, גולת הכותרת בפעילותו של בן-חיים באקדמיה היא כינון מפעל המילון ההיסטורי לפני למעלה מארבעים שנה כמפעל חלוצי המיוסד על המחשב. בן-חיים הקים מפעל הניצב על בסיס מדעי מוצק, בהעמדת סגל עובדים מובחר, בבניית תשתית למחקר, בבירור הנתונים, בניתוחים הלשוניים ובכתיבת ערכים לרוב הספרות הקלאסית עד שנת 1050 ולמדגם נרחב מן התקופה החדשה. מבקרי מפעל המילון הלינו על קצב העבודה, אבל כל מי שקרב אל המלאכה ואל פירותיה יודע שאין בכל המאגרים המהלכים מה שישווה למפעל המילון באיכויות החומרים המוצגים לציבור, גם אם יש קשיים טכניים כאלה ואחרים בשימוש במאגרים. עשרות רבות אם לא מאות עבודות – רובן בהיתר ובהכרת הטוב ומיעוטן במשיכה ולעתים אף במצח נחושה (אם לנקוט לשון המעטה) – נתייסדו ומתייסדות על מה שנעשה במילון ההיסטורי. הערך "ערב"³³ שבן-חיים הציגו כמופת לעבודת המילון

28. ראה עואנ"ש, ג, ספר א, ירושלים תשכ"א, עמ' 148.

29. ראה עואנ"ש, ה, עמ' 82–83. וראה ש' מורג, "מסורות שומרון ומסורות תימן: נקודות מפגש", מחקרים בלשון ה-1 (ספר היוכל לישראל ייבין; תשנ"ב), עמ' 245–264 והספרות המצוטטת שם, וכן מאמרי "מערכת הבניינים בלשון התנאים (עיון מורפולוגי)", שם, עמ' 123–151, בייחוד §§ 17–24.

30. ז' בן-חיים, תיבת מרקה והיא אסופת מדרשים שומרוניים, מקור תרגום ופירוש, ירושלים תשמ"ח.

31. המאמר, שכותרתו "עוד הפעם תיבת מרקה", רואה אור בספר מחקרים בשומרונות, בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בראשר ומ' פלורנטיץ (בדפוס; מס' 268 ברשימת פרסומיו של בן-חיים לעיל).

32. ראה § 5 (עמ' 129–130) במאמרי הנזכר לעיל בסוף הערה 10.

33. "המילון ההיסטורי ללשון העברית – מחברת לדוגמה – השורש ערב", לשוננו מו (תשמ"ב),

ועשרות הרשימות "מן העבודה במילון ההיסטורי" שכתבו עובדי המפעל וראו אור ב"לשוננו" הם יותר מהד ברור למפעל הגדול הזה. עיקרו של דבר, בן-חיים הוא האיש שהעמיד את האקדמיה ללשון העברית כמוסד של מדע, ובו המפעל הלאומי הגדול לחקר הלשון העברית בשירות כל החוקרים בלשון העברית ובתחומים סמוכים לה ובמדעי היהדות. הוא סבר שהאקדמיה אינה מהדורה שנייה של ועד הלשון, אלא מרכז מחקר שממנו יונקות כל זרועותיה האחרות של האקדמיה לרבות הפעילות החשובה בשירות הציבור. לדבר הזה מחויבים כל הבאים אחריו.

יא

ודאי ראוי היה לייחד את הדיבור גם לפעילות מחקרית אחרת הניבטת מרשימת פרסומיו הענפה,³⁴ כמו מאמריו "הנסתרות בארמית הקדמונית",³⁵ "מסורה ומסורת",³⁶ "עם העיון בכתובת ספירה",³⁷ "הרהורים על מערכת התנועות בעברית"³⁸ ועוד ועוד. ואף ראוי היה לומר דברים אחדים על עבודתו כעורך השלישי של לשוננו (בשנים תשט"ו-תשכ"ה), אלא שכבר נתארכו הדברים. הוא שאמרתי בראשית דבריי, הרוצה להציג את פועלו של בן-חיים הצגה נאמנה צריך לפרוש יריעה רחבה של דברים, ועל כן כל שאמרתי כאן אינו יוצא מגדר ראשי פרקים בלבד.

יב

לא אוכל לחתום את דבריי בלא שאומר משהו על האיש בן-חיים וגם כאן אנקוט לשון קצרה. אני רוצה להעז פנים בפניו ולקלס אותו קילוסין שאינם לרוחו, אבל לא אִמְנַע מלציין כמה מדרכי הילוכו. בראש ובראשונה אני מבקש לציין כי בן-חיים הוא מופת לכולנו במידת הענווה שבו, בכוח התמדתו, בעקשנותו בכל מובן חיובי של

עמ' 163-267. וראה קודם לכן "השורש ערב הכלול בו והנלווה עמו", לשוננו מד (תש"ס), עמ' 85-99.

34. ראה רשימת פרסומיו המתפרטת לעיל, עמ' 201-226.

35. ארץ ישראל - מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה, ספר א (מוקדש לפרופ' משה שובה), תשי"א, עמ' 135-139.

36. לשוננו כא (תשי"ז), עמ' 283-292 (הופיע מחדש עם תוספות, בתוך בן-חיים, במש"ל, עמ' 405-416).

37. לשוננו לה (תשל"א), עמ' 243-253.

38. מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון מוגשים לשמואל א' ליונשטט, בעריכת י' אבישור וי' בלאו, ירושלים תשל"ח, עמ' 95-105.

המילה עקשנות ובמחויבותו לכל משימה שנטל עליו. ולא אוכל שלא לומר משהו על משאו ומתנו עם בני אדם. בן-חיים אינו ירא מפני איש ולא פחד מעולם לחוות את דעתו בנושאים שהיה מופקד עליהם או בעניינים הקרובים ללבו, לרבות נטילת חלק בוויכוחים חדים ומחודדים ואפילו קשים, בתקיפות ובנמרצות ותמיד בדרך ארץ, אבל מעולם לא מצאתי בו נטירת טינה וגילויי איבה לאיש. הוא אינו מתחשכן לאורך ימים ואינו שומר את עברתו נצח. גם כלפי מי שעוולו כלפיו – ויש כאלה – היה סולחן ומוחלן ומעביר אשמות. ראויה לציון מיוחד חיבתו לתלמידיו ולבני ביתם והשתתפותו עמם בכל המוצאות אותם בעתות של צער ומצוקה ובימים של קורת רוח ושל שמחה. ולזה שותפת לו רעייתו הנאמנה צפורה, האישה הגדולה הקורנת, מסבירת הפנים, החכמה וטובת הלב, בת לווייתו זה עשרות בשנים לשלום ולברכה ולאורך ימים טובים.

יג

מובן שאינני היחיד מבין היושבים כאן המודים ליודע העתים שזיכנו להיות בדורותיו של מורנו זאב בן-חיים, ותודה מכופלת לו על שהאריך ימיו בטוב ושנותיו בנעימים. וכך אנו מחוברים באמצעותו לדורות הראשונים של מחיי העם והלשון ("הראשונים לציון" כפי שקראם בן-חיים בליל יום העצמאות של שנת תש"ן, היא שנת הלשון העברית, עת השיא את משואת העצמאות³⁹ בהר הרצל בירושלים), כשאנו שומעים את בן-חיים מביא דברים ששמע מפי דוד ילין, מן הראשונים לציון בארץ, או מפי חיים נחמן ביאליק, המובהק שבנציגי דור התחייה שעלו מאירופה לארץ, אנו שבים לחוש את הלהט ואת הנשמה היתרה שאפיינו את הדורות ההם, הדורות שהיו שותפים פעילים במעשה ("הנס") הגדול של תחיית העם והחייאת העברית כלשון דיבור. ואנו ממשיכים להכיר בטובה הגדולה שבן-חיים עודנו משפיע עלינו מתורתו ומחכמתו ומכוח החידוש שלו ומן הרעננות המתמדת שבו ומרוחב לבבו ומידידות אמת שלו. כולנו נושאי תפילה שהבית הגדול או הבתים הגדולים שבן-חיים הקים ללשון העברית ולחוקריה ולדורשיה יתמידו במסלול שבן-חיים סלל אותו: מחויבות למחקר של איכות, להתמדה ולהעמקה מתוך רחבות הדעת ושמחת הלבב.

אוסף עוד משהו: בגיל חמש ותשעים מותר לגלות שבן-חיים מעולם לא דבק בו אבק של זהות פוליטית מכל סוג שהוא, אבל הוא נמנה כל הימים עם דורשי טובתם

39. כדאי להזכיר כאן כי בן-חיים ניתק את עצמו מן המטבע "הנני מתכבד להדליק משואה זו" ופנה אל המטבע "הנני מתכבד להשיא משואה זו". בזה נתחברה השעה ההיא אל הדורות של משיאי המשואות בימי הבית השני לפני שקלקלו הכותים... ולא מיותר לצייין כי מטבע לשון קדמון זה נתאמץ מאז בידי המופקדים על השאת המשואות בליל יום העצמאות.

של הארץ הזאת ושל העם הזה מתוך נאמנות למקורות התרבות של עמנו לדורותיהם ולרציפות הדורות בכל פרשנות שתינתן למושג הזה. מחקר מופת של הלשון העברית והארמית, שהם נושאי כליה של תרבות ישראל לדורותיו, הוא אבן יסוד ברציפות הזאת.

***

כאן המקום להודיע ברכים שמליאת האקדמיה ללשון העברית בחרה בפרופ' זאב בן־חיים לנשיא כבוד של המוסד כמתנת יום הולדת לו וכמתנה לאקדמיה בשנת החמישים לייסודה.

תשובה

כאשר בישר לי פרופ' בר-אשר כי בקרוב יתקיים יום עיון על הלשון העברית מטעם החוגים ללשון של כל האוניברסיטאות בארץ, ואני מתבקש להסכים שייקרא שמי עליו – הופתעתי הפתעה גמורה, נחרדתי ממש, שהרי זה יחייב אותי עוד פעם לעלות לדוכן בפומבי ומן הסתם לחזור על דברים שכבר השמעתי בפומבי, במחיצה זו או זו – לפעמים על כורחי ממש – לרגל תפקידי באוניברסיטה או באקדמיה ללשון העברית. מטעם זה מודר הנאה אני מן ההופעה בפומבי מאז פרישתי מתפקידי זה עשרים ושלוש שנים. נוח לי לעקוב ביחידות אחר המתרחש בחקר הלשון העברית ובעשייה בה וטוב לי ליהנות מן השיח ושיג עם חבר, לעת מצוא, בעניין מענייני העברית ועל הבעייתיות של חידוש הדיבור העברי. והנושאים האלה, ככל שאני מרבה להרהר עליהם לעולם כחדשים הם לי.

אבל לא אכחד כי עצם הרעיון לכרוך את שמי ביום העיון ריגשני מאוד. כי כבוד גדול אתם, חברי ותלמידי משכבר הימים, מנחילים לי היום, גדול ממידת מעשי וכבוד מנשוא. אמנם באתי אליכם במקלי, אבל את התרמיל לשאת המשא הנחתי בידי עורך המילון ההיסטורי פרופ' טל, תרומתי לחיבור הערך "תרמ"ל" שממנו נגזרו תַרְמִל, תַרְמֹל, על טהרת לשון המשנה – לשם דוגמה לעיון במערכת המילון ההיסטורי ולדיון בו. שאו תודה וברכה ממני.

אף על פי שניתנה לי זכות השתיקה, ונאמר לי שדי לי בהאזנה להרצאותיכם בלבד, מבקש אני ממך, אדוני היושב ראש, רשות להעלות דברים, והדברים אינם בגדר נושא הראוי לדיון ביום העיון אלא שביבי זיכרון הם לתשוקתי לקנות את חכמת הלשון העברית ואת דרכי אל החוג.

במינויי למורה באוניברסיטה ללשון העברית, נוסף על פרופ' טור-סיני ובנימין קלאר, זכרם לברכה, הוגדר תפקידי להורות "שומרונית" ו"עברית חדשה". שומרונית – מן הסתם על יסוד חקירותיי בלשון הזאת, ובאותם הימים הייתי יחידי שאיווה לו פינה נידחת זו לתתה עניין בחקר תרבות ישראל. יודע אני שלא הכול יסכימו עמי להחיל את המושג "תרבות ישראל" על מורשתם הלשונית והספרותית של השומרונים, וכבר נתנסיתי בדבר הזה. אשר למושג "עברית חדשה" – כלום הייתה כוונת הממנים לפן הפוסקני (הנורמטיבי) דווקא? אפשר ואפשר, שהרי הפן העיוני אך הוא לבדו נחשב ראוי לעיסוק באוניברסיטה, וזה כבר מיוצג כיאה על ידי פרופסור טור-סיני, חניך האסכולה ההיסטורית בבלשנות השמית וממעצבי דמותה

בעברית. בין כך ובין כך לא עלה בידי להורות בשני התחומים האמורים שנועדו לי. עד שנכנסתי ממש בעול תפקידי נשתנו בחוג התנאים שינוי גמור. קרב יום פרישתו של טור-סיני, ומשנרצח קלאר בשיררה הידועה, בדרכו אל מקום הוראתו בהר הצופים, נשארתי לבדי, לבדי לפי שעה. בכך נפל עליי העול לדאוג לכלל החוג. וחובתי הקודמת לכול הייתה למלא את חסרון המורים הנפקדים, ומעתה לא הייתה לי עוד אפשרות לכבוש לעצמי דרך בהוראת מה שכוונה בשם "עברית חדשה". מבוכתי לא הייתה קלה במצב שנוצר. לא מצאתי לפניי דבר בכתב, מעין תקנון הקובע את מטרת החוג, וממילא לא ראיתי ציוני דרך להגיע אליה. אף רמז לא מצאתי מה היה המנהג למעשה. (אזכיר כי בהיותי תלמיד אורח באוניברסיטה העברית בשנת התרצ"א עדיין לא היה חוג ללשון העברית קיים בה. וכאשר שאלתי את פרופ' אסף: "זה למה?" עניי: "חיפשנו מורה בארץ ובחו"ל ולא מצאנו איש ראוי לתפקיד זה באוניברסיטה").

לא זה היה המצב בשאר ענפי המכון למדעי היהדות, כי בהם הייתה המשכיות של הוראה אקדמית שנתגבשה במוסדות ההשכלה הגבוהה של חכמת ישראל, אבל בהם לא היה מקום להוראת עברית. ואני, שרציתי ללמוד גם את מדע הלשון העברית, הייתי גולה מדי פעם בפעם מרחוב Wallstrasse בכרסלאו ככרת דרך לא ארוכה אל מקום האוניברסיטה שבאותה העיר להתבשם מלימוד מדעי של העברית.

ובאוניברסיטה היו שלוש מחיצות להוראה מדעית של העברית, בשתי פקולטאות ללימוד תאולוגיה נוצרית וכמובן במחלקה ללימודי לשונות שמיות.

הזנחת מחקר הלשון העברית והוראתה במוסדות של חכמת ישראל קשה לי לראותה שכחה בעולם. אדרבה, הרי היא אומרת דרשני, אך לא זה המקום להאריך בדבר. דיי להזכיר כי צונץ, אבי חכמת ישראל, לא זו בלבד שהוא מייסר את מחברי המילונים ללשון התנ"ך המכנים את ספריהם בשם "מילון הלשון העברית", כביכול כל העברית אצורה בתנ"ך בלבד, אלא אף הוא תרם תרומה נכבדה מאוד לחקר אוצר המילים בעברית שלאחר המקרא. אף זאת: במאמרו הנודע "משאלות לב למילון הלשון העברית"¹ הגה צונץ את הרעיון שיש צורך למילון עברי כולל המכוון לכלל היצירה הכתובה עברית לדורותיה וסגנונותיה. אבל לקולו של צונץ לא נשמע הד במוסדות ההשכלה האמורים. מאה שנים הדהד רעיונו של צונץ בחללו של העולם – עד שנתכווננה האקדמיה ללשון העברית והחלה להלבישו צורה במפעל המילון ההיסטורי שלה.²

1. L. Zunz, "Wünshe für ein Wörterbuch der hebräischen sprache", ZDMG 10 (1856), עמ' 501 ואילך. מסקנתו (בתרגום לעברית): "מילון משווה, שלם, אותנטי, מפורט והיסטורי[!] לעולם ייחשב למפעל היאה לאקדמיה של מדעים".

2. עיין בספרי "במלחמתה של לשון", ירושלים התשנ"ב, עמ' 154 ("מן הרעיון אל ראשית הגשמתו").

הכול יודעים כי באוניברסיטאות הנכריות "עברית פירושה לשון התנ"ך בלבד. כל שחוץ לה לא נחשב ראוי למחקר מפני שהתנ"ך, ורק הוא, מציע לשון עברית אחוזה בדיבור של יום יום". ברי שעל אידאולוגיה כזאת אי אפשר לבנות חוג ללשון באוניברסיטה שלסטודנטים בה ולמורים העברית היא לשון מדוברת וחיה.

ומכיון שלא הייתה מסורת מבפנים נבנה החוג ללשון העברית על פי המתכונת הנכרית האמורה. ואת הדמות הזאת של החוג מצאתי בכניסתי לתפקידי בו: זאת אומרת, לשון התנ"ך היא מרכז ועיקר בלימוד מדע הלשון העברית.

כשאני מתבונן בחוג כיום וביום העיון הזה הרי אני כרואה בחלום. מעולם לא ציפיתי להתרחבות כזאת בנושאים הנלמדים בו ולא לשינוי בטיבם. מה שנחשב בחוג בראשיתו לפרפראות לחכמת הלשון נעשה לגופי חכמת הלשון בזכות הדור הצעיר של מוריו שהם עד כמה שאני רואה מולדת בית בו. אף זאת, מן המקור הזה שאבה האקדמיה ללשון העברית את ראשוני העובדים המדעיים במפעל המילון שלה אשר תרומתם לצמיחתו לא תסולא בפז.

וכבר הגיע הזמן לסיים את דבריי. אני מודה לאוניברסיטאות ולביתי, האקדמיה ללשון העברית, על שנתנו את חסותם ליום העיון הזה, וכן למסדריו – ואני חש את חלקו של נשיא האקדמיה פרופ' בראשר בדבר. תודתי לכל המרצים על טרחתם. הרעפתם עליי שבחים יותר מכפי שאני ראוי להם. אכן, שפר חלקי שזכיתי כי יתקיים בי מאמר חז"ל: הרבה למדתי מרבתיי (הגדולים, ברוקלמן התם ואפשטיין הכא), מחבריי (שמותיהם נזכרים בכל פרסומיי) יותר מרבתיי, ומתלמידיי יותר מכולן. כי הכינתי את שעורי בדחילו ורחימו, קראתי כל שורה בעבודות הסמינריות, בעבודות הגמר, ואין צריך לומר בעבודות דוקטור, אני ולא על ידי עוזר, ומתהיותיהם ומחידושיהם הפקתי תבונה, כל שכן מתלמידיי שנעשו לי חברים בפעולתי וידידים. וברוח הנאמר בבבלי תענית (ז ע"א) קורא אני: רבותיי ישר כוחכם.

ראש ואחיותיה

א

השם ראש הוא ראש למילים שהייתה בהן אל"ף עיצורית שלפי דעת גדולי הבלשנים נאלמה בשחר ימיה של העברית, כגון צאן, יאכל, ראם (רם), שאַת (שאת). השם הזה שכיח מאוד הן בעברית הן בלשונות השמיות. הוא מופיע גם בשמות מקומות בארץ ישראל ונרשם במקורות מצריים, אשוריים ויווניים. המעתק $\bar{o} < \bar{a}$ שחל בו (רֹש < רָש < *ra'sš) מוכיח שהאל"ף נאלמה ושהתנועה שלפניה התארכה בתמורה (התארכות התנועה היא התנאי למעתק). ואף על פי שחוקי ההגה נראים מבוססים ומוכחים הן מן הצורה שבעברית הטברנית הן מתעתיקים כנעניים קדומים, הרי במסורותיה השונות של העברית ובתעתיקים קדומים מסומנת לפעמים אל"ף הגויה במילה הזאת ובאחיותיה, למבוכתם של החוקרים. העדויות להגיית האל"ף כעיצור מתרבות והולכות ככל שמחקר מסורות העברית מתעצם ומסתעף. מקצת הבלשנים נטו לפסול את העדויות שאינן מתאימות לשיטתם, וגם אלה שקיבלו את העדות לא ידעו ליישב את הסתירה המתגלה בסוגיה. בדעתי להציע ניסוח שונה במקצת לחוקי ההגה שפעלו במילים הללו, שיש בו כדי להסביר את דו־הפרצופיות האמורה.

מורי ורבי פרופ' בן-חיים הרבה לעסוק בשאלה הנידונה. הוא טען והטעים שאין לפסול את עדות המסורות ואף התווה את דרך הפתרון. לא נותר לי אלא להוסיף את החוליה החסרה בשלשלת טעמי וראיותיו. שמחה גדולה היא לי שדבריי נכללים בפרסום המוקדש לכבודו.

ב

הצורות הנוגעות לענייננו נרשמו בדקדוקים ללשון המקרא למסורתיה, והמעוניין יכול למצאם על נקלה. אסתפק בהערות מספר על הצורות באל"ף הגויה שיכוננו מעתה "צורות מפוצלות" (ראה להלן). בעברית המקראית נוסח טבריה הצורות המפוצלות נקרות בעיקר ליד תנועת e, כגון בָּאָר, זָאָב, שְׂאֵת, מוֹצֵאֵת, ומעט ליד תנועות אחרות, כגון מָאָד, וכנראה נָאָם.¹ בעברית נוסח שומרון הצורות המפוצלות

1. ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, תרגם מגרמנית מ' בן-אשר, ירושלים תשל"ב (להלן):

נקרות בעיקר ליד התנועה u/o, כגון $tā'umər, rē'oš$.² בעברית המקראית נוסח בבל הצורות המפוצלות נפוצות מאוד. ברוב המילים שיש בהן אל"ף נחה שכיחות צורות מפוצלות ואין הן מותנות בטיב התנועה.³ בתעתיקי השבעים נמצאו מעט צורות מפוצלות: $po\omega s$ (שמ"ב טו, לב), $lo\omega\mu\mu$ (בר' כה, ג), $\beta e\eta p$ (בר' כא, יד ועוד). בעברית של מגילות מדבר יהודה המילים שהאל"ף נאלמה בהן כתובות בווי"ו מוספת (דיגרף) או בווי"ו תמורת האל"ף: ראוש, רואש, רוש; יאוכל, יואכל, יוכל. כתיבים באל"ף בלבד מעין ראש, יאכל נדירים במגילות הכתובות בכתיב האופייני לתקופה. כתיבים מיוחדים כאלה מופיעים מעט במקרא: נאוד (שופ' ד, יט), פְּרָאִים (תה' צב, יא),⁴ רְאִישָׁה (יהו' כא, י), צְאוּנָה (תה' קמד, יג). מקצת החוקרים סבורים שהכתיבים האלה מכונים לצורות מפוצלות.

ג

דעות החוקרים נחלקו בפירוש הצורות המפוצלות. ברגשטרסר סבור שהפיצול יסודו בכתיב ההיסטורי ולא בדיבור החי.⁵ קוטשר, שהתנגד נמרצות לדעה שהדיגרפים שבמגילות מדבר יהודה משקפים צורות מפוצלות, פטר את הצורות מעין $rē'oš$ שבעברית השומרנית כמבנים מלאכותיים ואת עדויות התעתיקים השונים פטר כשיבושים.⁶ בלאו פירש את הצורות המפוצלות כתיקוני יתר.⁷ בן-חיים ניצב בראש החוקרים שהכירו בצורות המפוצלות כצורות שנוצרו בדיבור העברי והשיב בדברי טעם על טענות המערערים. מבין הטעמים לפסילת הצורות המפוצלות אזכיר את אלה התקפים הן בעדויות שבטקסטים העיצוריים הן בעדויות של מסורות ההגייה. לשם הבהירות לא אביא את הטענות והתשובות כסדרן אלא כעניין.⁸

- ברגשטרסר), עמ' 163 (=כרך א, §15). בצורותיה של המילה נָאֵם דנתי בספר היובל ליצחק אבישור (בהכנה).
- ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה: לשון תורה, ירושלים תשל"ז (להלן: בן-חיים), §1.4.5. התנועה הראשונה נוצרה לדעתו מבידול של שתי תנועות o שחל לאחר הפיצול, כגון $rē'oš < *ro'oš$.
- י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 258–264.
- השם הזה מופיע במקרא בכתיבים ראם, ראים, רים, רם.
- ברגשטרסר, עמ' 163 (=כרך א, §163f).
- י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט (להלן: קוטשר), עמ' 127.
- J. Blau, *On Pseudo-Corrections in Some Semitic Languages*, Jerusalem 1970, עמ' 27–29.
- לעניין סדר הדברים ראה ז' בן-חיים, "צורת הכינויים החבורים דָּ, הָ, הָהּ במסורותיה של הלשון העברית", ספר אסף: קובץ מאמרי מחקר מוגשים לכבוד הרב פרופ' שמחה אסף על ידי ידידיו, חבריו ותלמידיו למלאת לו ששים שנה, בעריכת מ"ד קאסוטו, י' קלזנר וי' גוטמן,

קוטשר דחה את הסברה שכתובים מעין ראש מכוונים להגייה שונה מן ההגייה הטברנית. הוא טען בדין שהאל"ף נאלמה במילים הנידונות כבר בשחר ימיה של העברית ואפילו בכנענית. כעדות המעתק $\bar{a} < \bar{o}$ (ראה א למעלה) וכעדות מכתבי תל אל-עמרנה (ראה ה למטה). כיצד שבה האל"ף לקדמתה? קוטשר דחה את ההסבר של בן-חיים וחבריו שהתנועה הארוכה, שנוצרה כתמורה לאל"ף שנאלמה, התפצלה לשתיים ובמקום הפיצול עשויה לקום אל"ף (כהגה מעבר). על ההסבר הזה הקשה: אם כן, מדוע לא התפצלו גם תנועות ארוכות במקום שלא הייתה בו אל"ף נחה, כלומר במילים כמו דור, שומר? על הקושיה הזאת לא ניתנה תשובה מניחה את הדעת. ובדין אמר בלאו שבאין תשובה לטענה הזאת יש להכריע לשיטתו של קוטשר.⁹

גם מי שאינו חושש לפסול עדות לשון שאינה מסתברת על פי חוקי מדע הלשון, יודה שבסוגיה הנידונה הדברים שונים. הרי במקרה הזה כל מסורות העברית אינן מתאימות לכללי ההגה המקובלים. האם נפסול את העדות המכוונת הזאת או שמא ראוי לבדוק מחדש את החוקים שקבענו? הן אפשר שלא העדויות פגומות; אולי דווקא חוקי הלשון המקובלים אינם מדויקים די הצורך.

ד

אני מציע לתקן את ניסוח חוקי ההגה שחלו במילה ראש ואחיותיה, כדלהלן: $ro\text{'}ôš \sim ro\text{'}ôš \sim rôš < rāš < raš$ (הסימן ^ מכוון לתנועה ארוכה אריכות יתרה, תנועה ממושכת). התנועה הממושכת עשויה להתפצל ובראש ההברה החדשה שנוצרה עשוי להיוולד העיצור אל"ף.¹⁰ ההבדל בהגייה בין תנועה ממושכת לתנועה מפוצלת (באל"ף או בלעדיה) הוא מזערי. מסורות העברית שימרו את התנועה המפוצלת. הפיצול הוא אפוא עדות לקיום תנועות ממושכות בעברית. לתמיהה של קוטשר, מדוע לא התפצלו תנועות אלא במקום שהייתה אל"ף שורשית, יש להשיב שבמקום הזה נוצרו תנועות ממושכות ולא תנועות ארוכות מעין אלה שבמילים שומר או דור.

ירושלים תשי"ג, עמ' 96–98 (=קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בראש, ירושלים תשל"ב, עמ' 89–91); Z. Ben-Hayyim, *Studies in the Traditions of the Hebrew Language*, Madrid-Barcelona 1954, עמ' 82–87; קוטשר, עמ' 126–128; Z. Ben-Hayyim, "Mono- and Bi-syllabic Middle Guttural Nouns in Samaritan Hebrew", *Journal of Ancient Near Eastern Society* 11 (1979) עמ' 19–29; בן-חיים, 1.4.5§.

9. בלאו (הערה 7 לעיל).

10. האל"ף הזאת אינה אלא הגה מעבר שנולד בראש ההברה החדשה. יש הסוברים שהאל"ף הזאת (שלא כאל"ף השמית המקורית) נהגתה ברפיון; ראה י' גומפרץ, מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג (להלן: גומפרץ), עמ' 65–72. בהנחה הזאת יש כדי לבאר מדוע בתעתיקים כנעניים בכתב מצרי ובכתב אשורי האל"ף לעתים מסומנת ולעתים אינה מסומנת (ראה להלן).

תנועה ממושכת אינה מצויה בלשונות השמיות בנסיבות רגילות, אך היא נוצרת כתמורה לעיצור חלש שנאלם. למשל, חוקרי האכדית מכירים בתנועה ממושכת במילים משורשי ל¹¹. מסורת שומרון יודעת תנועות ממושכות בתמורה לגרוניות שנאלמו.¹² ברגשטרסר בדקדוקו למקרא מכיר בקיום תנועות ממושכות שנוצרו מהיאלמות יו"ד או וי"ו עיצוריות: $\hat{i} < \text{owy} < \hat{o}$.¹³ על התנועות הממושכות הוא למד מחילופי כתיבים מעין הֶהָרָאִים (דה"א ה, י) / הֶהָרָאִים (שם, יט); הֶעָרְבָאִים (דה"ב יז, יא) / הֶעָרְבָאִים (דה"ב כו, ז); רְבָאוֹת (עז' ב, טט) / רְבָאוֹת (דנ' יא, יב) / רְבָאוֹת (נחמ' ז, ע). חילופים כאלה שכיחים יותר במגילות מדבר יהודה והם מתפרשים יפה לשיטתו של ברגשטרסר, למשל הכשדאים, עדואתיך, ומצאותו, שפאותיכה.¹⁴ גם התעתיקים היווניים והרומיים משתמשים בדיגרפים $\epsilon\iota\epsilon$ ו u לסימון ההוויה הפונטית הזאת.¹⁵

מסתבר שבלשון מגילות מדבר יהודה נהגו מילים מעין שוחד (כתובה גם שוחד, שוחד), אוהול בתנועה ממושכת (כבשומרונית), מעין $\hat{o}l$, $\hat{s}od$ או $\hat{o}l$, $\hat{s}o\text{-}od$ וכיוצא באלה.¹⁶ ולמרות הדמיון יש להפריד בין המקרים האלה לבין הצורות המפוצלות באל"ף שהן קדומות יותר.¹⁷

11. ראה W. von Soden, *Grundriss der akkadischen Grammatik*, Roma 1969, עמ' 147–146, 105a,c,d§.
12. בן-חיים, §§ 1.2.1–1.2.3.
13. ברגשטרסר, עמ' 165, 181 (= כרך א, §§ 15h, 17n).
14. ראה E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta 1986, § 200.17.
15. גומפרץ, עמ' 57.
16. א' קימרון, "גִּדְל הוֹרוֹעַ, גִּבְהַּ הַקּוֹמָה וְקִדְשׁ הַהִיכָל", קול ליעקב: אסופת מאמרים לכבוד פרופ' יעקב בן-טולילה, בעריכת ד' סיון ו' הלוי-קירטצ'וק, באר-שבע תשס"ג, עמ' 327–339, וראה בעיקר הערה 23.
17. ברגשטרסר (עמ' 167) סבור שבשמות תאופוריים מעין יְהוֹנָתָן חל פיצול של תנועת $\hat{o}$. כתיבים בה"א שכיחים מאוד במקורות אפיגרפיים מימי הבית השני, כולל השם יהוסף. השתלשלות השמות האלה שנויה במחלוקת; ראה ד' סיון, "התנועות המציעיות בשמות הפרטיים השמניים במקרא ובלשונות סמוכות", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יב (תש"ס), עמ' 194. אולם יש סימוכין לסברתו של ברגשטרסר מצורות העתיד של בניין הפעיל. ה"א הבניין נשלה בעברית הקדומה ורק מגזרת פ"י שרדו צורות בה"א: אֶהוּדְנוּ (תה' כח, ז), יְהוּדוּךְ (תה' מה, יח), יְהוּדָה (נחמ' יא, יז), יְהוֹשִׁיעַ (שמ"א יז, מז; תה' קטז, ו), יְהִלְיֹו (יש' נב, ה; השווה מגילת ישעיהו טו, ג). מסתבר שבגזרת פ"י הייתה תנועת התחילית ממושכת וה"א ההפעיל נבחרה מסיבות מובנות כדי לסמנה (השווה ויהופכו [*wyôpeku] 4 432q – נוסה כפ"א). על ההגייה בתנועה מפוצלת מעיד הטור השני של המשושה $\theta\omega\sigma\iota\sigma\upsilon\nu$ (= תוציאני, תה' לא, ה – אני מודה לתלמידי אלכסיי יודיצקי שהעירני על הקריאה הזאת והציע לשייכה לעניין הנידון). מעתה אין צורך לתקן את הצורות שבמקרא (ברגשטרסר, עמ' 490) ולא את הצורה שבטור השני.

ה

אימתי חלו שינויי ההגייה הנידונים? הואיל והתנועה הממושכת היא תמורה לעיצור חלש שנאלם, היא נוצרה תכוף להיאלמות. במילים מעין ראש נוצרו התנועה הממושכת והתנועה המפוצלת המתאימה לה עוד בכנענית שקדמה לעברית, כעדות התעתיקים ממכתבי תל אל-עמרנה: ru-šū-nu 'ראשנו' (EA 264, 18), LU.LU.MEŠ/šú-ú-nu 'צאן' (EA 263, 12), וכעדות תעתיקים מצריים מן התקופה הזאת: ru-ša-qdš, ru-ʾu-š(a)-qdš.¹⁸ העובדה שהאל"ף לעתים מסומנת ולעתים אינה מסומנת מתאימה יפה לשיטתנו. הרי ברצף ro-ōš אדם עשוי לשמוע אל"ף, אך אין היא נשמעת בבירור במעמד הזה.¹⁹ גם השם בָּאֵר מועתק בכתובות המצריות באל"ף או בלעדיה,²⁰ ושם העיר הכנענית דאר מופיע בכתובות אשוריות באל"ף.²¹ מן הצד האחר, תנועות ממושכות בתמורה לגרוניות אחרות מופיעות רק בימי הבית השני במגילות מדבר יהודה ובהגיית השומרונים, ויסודן בערעור הגרוניות בחטיבות הלשון האלה.

ו

לסיכום אומר שלא חידשתי ולא המצאתי דבר בעניין תנועות ממושכות ומפוצלות. קדמוני בכך טובים וגדולים ממני. אולם משום שהתופעות האלה מתועדות לשיעורים במקורות השונים, הראיתי שקישור הדברים זה לזה מאיר באור חדש פרקים בדקדוק העברית הקדומה.

18. Z. E. Harris, *A Grammar of the Phoenician Language*, New Haven 1936 (להלן):

הריס, עמ' 145.

19. ראה הערה 10 לעיל.

20. הריס, עמ' 85.

21. הריס, עמ' 95.

מוצאו והוראתו של הביטוי "ממלא מקום"

מבין דרכי היצירה של ביטויים עבריים יש דרך שלא הושם אליה לב די הצורך, והיא יצירת ביטויים במסגרת מדרש הכתובים. המדרש תופס מקום מרכזי בספרות חז"ל, ובמהלכו מופיעים ביטויים שנוצרו במיוחד לצורך פירוש הכתוב. במשך הזמן נתפשטו ביטויים אלה לשימוש החופשי, ועם התפשטותם לעתים גם נשתנתה הוראתם מתוך שניתקו מן ההקשר המקורי. כאן יידון הביטוי ממלא מקום הנפוץ בלשון ימינו, ושורשו כנראה במדרש הכתובים. תחילה אדון בהוראתו הקדומה, שנשתנתה בימי הביניים, ובהמשך אדון במקורו ובדרך היווצרותו.

1. הוראתו המקורית של הביטוי

כל המילונים הכוללים הביאו דוגמות מן התלמוד להצגת המובאות הקדומות של הביטוי, והוראתו הוגדרה בהם לפי ההוראה הנוהגת היום, 'אדם הממלא את תפקידו של אחר'. לדוגמה אביא את הערך ממילון בן־יהודה: "מִלָּא מקומו של פלוני, היה מה שפלוני היה, עשה מה שפלוני היה עושה: רבי ישמעאל ברבי יוסי ממלא מקום אבותיו הוה (שבת נא.). 'הורם ממלא מקום אבותיו הוא (הור' יא:)"¹. דומות להגדרות אלו גם ההגדרות המובאות במילונים האחרים:² "היה במקום";³ "בא במקומו, קָבַל את תפקידו";⁴ "מי שבא במקום מישהו אחר";⁵ "היה במקומו של, קיבל את תפקידו (על־פירוב זמנית), בא תחתיו";⁶ "מי שממלא באופן זמני את תפקידיו של אחר בהיעדרו".⁷

- * יסודו של מאמר זה בהרצאה שנשאתי בישיבה של מליאת האקדמיה ללשון העברית ביום ד' בטבת תשס"ג (9 בדצמבר 2002).
- 1. מילון בן־יהודה, עמ' 3008. אלו כל המובאות הבאות בערך זה.
- 2. כאן יובאו ההגדרות מן המילונים הכוללים. על ההגדרות הנתונות במילונים המיוחדים לספרות חז"ל ראה להלן.
- 3. מילון גור, עמ' 522.
- 4. מילון כנעני, ט, עמ' 2921.
- 5. מילון כנעני, ט, עמ' 2990.
- 6. מילון אבן־שושן, ג, עמ' 1351. וכן א' אבניאון, לשון ראשון: מילון ניבים ומכתמים על יסוד המקורות, חולון 2002, עמ' 289 (לפי האמור במבוא, עמ' 6, גם במילון זה נעשה מאמץ להביא את הפירוש המקורי של הניב).
- 7. מילון אבן־שושן, ד, עמ' 1497.

מלשון חז"ל הובאו בכל המילונים אותן דוגמות שהובאו במילון בן-יהודה מן התלמוד. מן העברית החדשה הובאו עוד דוגמות אלו: "המורה הראשי מלא את מקום המנהל בהעדרו";⁸ "ממלא-מקום מנהל המשרד"; "נקבע למתפטרים ממלאי-מקום מתאימים";⁹ "הסגן מלא את מקומו של המנהל";¹⁰ "ממלא-מקום של המנהל".¹¹ בהגדרות אלו עדים אנו לתופעה נפוצה במילונות העברית, והיא חוסר תשומת לב מספקת לשינויי הוראה המתרחשים בחיי הלשון. דומה שתופעה זו נובעת לאו דווקא מרשלנות. בלב כותבי המילונים קיננה התחושה שהלשון העברית אחת היא לדורותיה, ולכן לפרקים ייחסו הוראה מאוחרת למובאות קדומות. לפנינו דוגמה מובהקת לתופעה זו, לפי שההגדרה הניתנת במילונים, הגדרה הנכונה ללשון ימינו, אינה הולמת את הדוגמות שהביאו אותם מילונים מן המקורות העתיקים, אלא שמתוך שהדוגמות קצרות ונטולות הקשר אין אדם עומד על כך מיד.

קודם שאציג את הקשריו הקדומים של הביטוי אציין שכדי להביע את מילוי תפקידו של אחר נוהגת במקורות המילה תחת, כגון "שם מת אהרן ויקבר שם ויכהן אלעזר בנו תחתיו" (דב' י, ו). כך גם בלשון חז"ל, והמדובר גם במי שנושא את התפקיד באופן זמני (כבשימוש ממלא מקום בימינו): "ומתקינין לו כהן אחר תחתיו שמה יארע בו פסול" (יומא א, א), ולא "מתקינין לו ממלא מקום".¹²

הביטוי ממלא מקום מופיע במקורות חז"ל בשלושה הקשרים בתלמוד הבבלי (בחמישה מקומות) ובהקשר אחד בספרא (בשני מקומות). אפתח בהקשרים שבתלמוד:

ת"ר, בשעת פטירתו של רבי [...] אמר להן, לחכמי ישראל אני צריך. נכנסו אצלו חכמי ישראל. אמר להן, אל תספדוני בעצירות, והושיבו ישיבה לאחר שלשים יום, שמעון בני חכם, גמליאל בני נשיא, חנינא בר חמא יושב בראש. [...] שמעון בני חכם. מאי קאמר? הכי קאמר, אע"פ ששמעון בני חכם, גמליאל בני נשיא. אמר לוי, צריכא למימר? אמר רבי שמעון בר רבי, צריכא לך ולמטלעתך.¹³ מאי קשיא ליה? הא קרא קאמר, ואת הממלכה נתן ליהורם

8. מילון כנעני, ט, עמ' 2921.

9. מילון כנעני, ט, עמ' 2990.

10. מילון אבן-שושן, ג, עמ' 1351.

11. מילון אבן-שושן, ד, עמ' 1497.

12. וכן "מעשה בשמעון בן קמחית שיצא לדבר עם המלך ערב יום הכיפורים, ונתזה צינורה של רוק מפיו על בגדיו וטימתו, ונכנס יהודה אחיו ושימש תחתיו בכהונה גדולה" (ירושלמי יומא לח ע"ד); "שימש תחתיו" שבדברי חז"ל מקביל במדויק ל"יכהן תחתיו" שבמקרא.

13. כלומר לצליעתך, כדברי רש"י: "לך ולמטלעתך – פסח היה, כדאמרין בעלמא, לוי אחוי קידה ואטלע". הדרשיח כאן נובע מעלבון אישי: לדברי לוי פשיטא שגמליאל הבכור יהיה הנשיא ואין צורך לומר זאת. שמעון כנראה נפגע, ולדעתו יש צורך לומר זאת, שהרי הוא הראוי לנשיאות.

כי הוא הבכור. ההוא ממלא מקום אבותיו הוה, ורבן גמליאל אינו ממלא מקום אבותיו הוה.¹⁴ ורבי, מאי טעמא עבד הכי? נהי דאינו ממלא מקום אבותיו בחכמה, ביראת חטא ממלא מקום אבותיו הוה (כתובות קג ע"א-ע"ב).

ברור שכוונת המשפט "ורבן גמליאל אינו ממלא מקום אבותיו" אינה שרבן גמליאל לא שימש תחת אביו, שהרי כאן הוא מקבל את תפקידו, אלא שאינו ראוי לשמש תחתיו שכן אינו מגיע למעלתו. וכך פירש רש"י: "ההוא ממלא מקום אבותיו הוה – כלומר אין באחיו חשוב ממנו, אבל כאן הרי אחיו חכם ממנו". ממלא מקום פירושו אפוא 'מגיע למעלת אביו'. וכן בשני ההקשרים האחרים שבתלמוד. בקטע שיובא עתה מסופר שהמליכו את יהואחז וכיכרוהו על פני יהויקים אחיו הגדול, לפי שיהויקים לא הגיע למעלת אביו ולא היה ראוי למלוכה:

ואת יהואחז מפני יהויקים, שהיה גדול ממנו שתי שנים.¹⁵ [...] ומי מלכי זוטרי מקמי קשישי? והא כתיב, ואת הממלכה נתן ליהורם כי הוא הבכור. יהורם ממלא מקום אבותיו הוה, יהויקים לאו ממלא מקום אבותיו הוה (הוריות יא ע"ב; בדומה כריתות ה ע"ב).

ובהקשר זה נאמר שרבי ישמעאל ברבי יוסי היה בדרגתו של אביו:

כי הא דיתבי רבי ואמר, אסור להטמין את הצונן. אמר לפניו רבי ישמעאל ברבי יוסי, אבא התיר להטמין את הצונן. אמר, כבר הורה זקן. אמר רב פפא, בא וראה כמה מחבבין זה את זה. שאילו רבי יוסי קיים, היה כפוף ויושב לפני רבי, דהא רבי ישמעאל ברבי יוסי דממלא מקום אבותיו הוה וכפוף ויושב לפני רבי, וקאמר כבר הורה זקן (שבת נא ע"א; בדומה סנהדרין כד ע"א).

ואף כאן פירש רש"י אל נכון "ממלא מקום אבותיו – גדול כאביו".¹⁶ כאמור, המילונים הכוללים פירשו את הביטוי בהוראת 'שימש תחתיו', הוראה שעל פיה

14. פירוש הדברים: לוי מתקשה מה ראה רבי לומר "גמליאל בני נשיא", הלוא בלאו הכי הוא הבכור, ובכור יורש את מקום אביו, כמוכח מיהורם. התשובה היא שיהורם היה במעלת אביו ואילו רבן גמליאל לא היה במעלת אביו, ולכן לא היה יורש את מקומו אילולא נאמר בפירוש שירש.

15. כלומר, יהואחז נמשח אף על פי שבדרך כלל אין מושחים מלך בן מלך, וזאת משום שבדרך הטבע היה יהויקים צריך למלוך ולא יהואחז.

16. עליו לציין שבשני כתבי יד של התלמוד צורת הביטוי שונה מעט: בכריתות ה ע"ב בכ"י אוקספורד הנוסח הוא "ממלא במקום אבותיו", ובכתובות קג ע"ב בכ"י לנינגרד-פירקוביץ 1187 "ממולה במקום אבותיו". לעניות דעתי נוסח זה הוא ניסיון פירוש מאוחר של הביטוי, אולי על פי "במי שממולא במצות כרמון" (חגיגה יד ע"א); "יהא לי בן זריו וממולא בתורה והגון לנביאות" (סנהדרין ע ע"ב). וראה גם "אם בנו זריו וממולא ותלמודו מתקיים בידו בנו

המובאות אינן מובנות כלל, והושפעו בכך מן ההוראה המאוחרת. אף יסטרוב, אף על פי שמילונו מיוחד לספרות התלמוד, טעה ותרגם לפי ההוראה המאוחרת: he was filling his ancestors' place, was a direct successor¹⁷. רק לוי במילונו פירש נכונה: Er füllt die Stelle seiner Ahnen aus, d. h. er kommt ihnen an¹⁸. Würde gleich

לאור הוראתו המקורית של הביטוי גם הגיונו מתחזור: פירוש "ממלא מקום אבותיו" הוא שהבן צריך למלא את כל מקומו של האב, ומכאן נובעת ההוראה 'הגיע למעלת אביו'. הפועל ממלא כאן משמש אפוא בהוראתו הרגילה, שהוא מציין בה את תפיסת כל מילואו של השטח.¹⁹

2. הופעתו הקדומה ודרך היווצרותו של הביטוי

כאמור, מספרות חז"ל הובאו במילונים דוגמות רק מן התלמוד. ואולם הביטוי מופיע כבר בספרות התנאים – בספרא, והופעתו שם גם מלמדת איך נוצר. על הפסוק "וכפר הכהן אשר ימשח אותו ואשר ימלא את ידו לכהן תחת אביו ולבש את בגדי הבד בגדי הקדש" (וי' טז, לב) הוער בספרא:

לכהן תחת אביו, מלמד שהבן קודם לכל אדם. יכול אף על פי שאינו ממלא את מקומו שלאביו, תל' לו' ואשר ימלא את ידו, בזמן שהוא ממלא את

קודמו" (קידושין כט ע"ב) – בכ"י וטיקן 111 כתוב ממולא במקום ממולח (ש"י פין, האוצר, ג, ורשה תרע"ג, עמ' 56, שיער נוסח כזה מדעתו). לפי ממולח אפשר לחשוך שממולה בה"א שבנוסח כ"י פירקוביץ לכתובות הוא שיבוש של ממולח. חילוף ממולח/ממולח נזכר במקור זה: "וריו וממולא, אית דאמר ממולח. מאן דאמר ממולא, ממלא מקום אבותיו, ומאן דאמר ממולח, ממולח טהור קדש כתיב" (כלה רבתי ג, א; ראה מ' היגער, מסכתות כלה, ניו יורק תרצ"ו, עמ' 214–215), וכאן נקשר הביטוי ממלא מקום בפירוש אל הנוסח ממולא. מכל מקום, אין ספק שהביטוי העיקרי הוא "ממלא מקום אבותיו"; כך בהרבה כתבי יד בכל המקומות בתלמוד, וכך בכ"י וטיקן 66 של הספרא (ראה להלן). על הוראת הביטוי "ממלא מקום אבותיו" הנוכח בכלה רבתי אין לשפוט מן ההקשר, אך הדעת נותנת שהוראתו כאן כהוראתו בתלמוד, שהרי מדובר כאן ב"דרכן של תלמידי חכמים" ובמעלותיהם, וכנראה הכוונה שתלמיד חכם ראוי שיגיע למדרגת אבותיו.

17. M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and Midrashic Literature*, New York 1903, עמ' 785. בדומה ב' קרופניק, מלון שמושי לתלמוד למדרש ולתרגום, ב, לונדון 1927, עמ' 47.

18. J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, 3, Leipzig 1883, עמ' 119.

19. בדומה להוראתו הרגילה במובאות כגון אלו: "ושפך את המצבות ויכרת את האשרים וימלא את מקומם עצמות אדם" (מל"ב כג, יד); "חזר הראש והזקן שנקרחו והשחין והמכוה והקרח נעשו צורבה וחיו ונתמלא מקומן בהרת" (תוספתא נגעים ג, י). נראה שבהוראתו החדשה מילא נתפס כהוראת "השלים (את החסר)" (מילון אבן-שושן, ג, עמ' 1351, הוראה 4), כגון "את מספר ימין אמלא" (שם' כג, כו).

מקומו שלאביו הוא קודם לכל אדם, אם אינו ממלא את מקומו שלאביו יבוא אחר וישמיש תחתיו (ספרא פג ע"ב, ובדומה לב ע"א).²⁰

אף במובאה זו ניכרת ההוראה המקורית, 'מגיע למעלת אביו' (ואילו הוראת 'קבל את תפקידו' מובעת כאן, כרגיל, במילים "ישמש תחתיו"). זו היקרותו הקדומה ביותר של הביטוי ואף היחידה בספרות התנאים, ואין ספק שכאן אף נוצר, שכן ההקשר מלמד איך נתהווה. מן המילים "לכהן תחת אביו" הדרשן מסיק "שהבן קודם לכל אדם", ומן המילים "ימלא את ידו" הוא לומד שדין זה נוהג רק "בזמן שהוא ממלא את מקומו שלאביו", כלומר, רק אם הוא מגיע למעלתו. כידוע, הביטוי "ימלא את ידו" נפוץ במקרא והוראתו 'מינה', כגון "והלכשת אתם את אהרן אחיך ואת בניו אתו ומשחת אתם ומלאת את ידם וקדשת אתם וכהנו לך" (שם' כח, מא).²¹ לעולם אין הוא נוגע במי שירש את מקום אביו, ואף כאן "ימלא את ידו" כשלעצמו אינו מתאר את ירושת האב אלא את עצם המינוי. אך ניצל הדרשן את ההקשר המיוחד של פסוק זה, העוסק בירושת תפקיד האב, ולמד מן הביטוי עוד דבר – שירושה זו נוהגת רק כשהבן מגיע למעלת האב. כיוון שהביטוי מופיע כאן לראשונה, ברור שהוא נוצר בדרך המדרש בתהליך של כעין תרגום: "ימלא את ידו" מיתרגם אל "ממלא את מקומו" על ידי שהפועל ימלא מתקיים, ואילו יד הופכת ל"מקום".²² נותר עתה רק לבאר מה היסוד לתרגום יד אל "מקום".

התשובה לכך מחוורת: בפרשנות, בתרגומים ובמילונים לאורך כל הדורות יד מתפרשת 'מקום' לעתים קרובות.²³ להלן דוגמות אחדות מן התרגומים, מן המילונים ומפרשנות ימי הביניים:

"איש על ידו לדגליהם" (במ' ב, יז) – "גבר על אתריה לטקסיהון" (אונקלוס).
 "ויד תהיה לך מחורץ למחנה" (דב' כג, יג) – "ואתר מתוקן יהי לך מברא למשריתא" (אונקלוס); "ואתרא נהוא ידיע לך לבר מן משריתא" (פשיטתא);

20. מראה המקום לפי תורת כהנים, מהדורת א"ה וייס, וינה תרכ"ב. הנוסח לפי כ"י וטיקן 66.

21. על מקור הביטוי ראה במילונים המקראיים.

22. עצם העריק, בניסוח הלכתי ולא מדרשי, מופיע גם בתוספתא: "מי שיש לו בן, בן קודם. אח, אח קודם. כל הקודם בנחלה קודם בשרות, ובלבד שינהג כמנהג אבותיו" (שקלים ב, טו). המדרש שלפנינו סומך זאת לפסוק בעזרת דרשת "מלא יד" = "מלא מקום", לומר לך שרק בשעה שיש מילוי מקום יש גם מילוי יד.

23. על פירוש יד בהוראת 'מקום' במקורות הקדומים עמד שמריהו טלמון, "יד ושם" – גלגולי מטבע לשון בספרות המקרא, מחקרים במקרא: יוצאים לאור במלאת מאה שנה להולדתו של מ"ד קאסוטו, בעריכת ש"א ליונשטם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 137–148 (הפנה אותי למאמר זה פרופ' מנחם קיסטר, ותודתי נתונה לו). ועל דרך הדרשה כאן, הנסמכת על פירוש זה, ראה מ"מ כשר, תורה שלמה, כו, ירושלים תשל"ד, עמ' 188; מלבי"ם על אתר, התורה והמצוה, אות פ; ברוך הלוי עפשטיין, תורה תמימה לויקרא טז, לב, אות קמא.

habebis ; (תרגום השבעים) Καὶ τόπος ἔσται σοι ἔξω τῆς παρεμβολῆς locum extra castra (וולגטה).

"והנה מציב לו יד" (שמ"א טו, יב) – "והא מתקין ליה תמן אתר" (תרגום יונתן); "והא מתקן לה אתרא" (פשיטתא).

"השני, ויד תהיה לך [...] ענין מקום המה" (מחברת מנחם, ערך "יד").²⁴
 "וכמו שהיד מוכנת לאדם לכל צרכיו, כן נקרא המקום המוכן יד: ויד תהיה לך מחוץ למחנה, איש על ידו לדגליהם" (רד"ק, ספר השרשים, ערך "יד").²⁵
 "ידי – מקום שכינתי, כמו איש על ידו" (רש"י, דב' לב, מג).

"יד – מקום, כמו יד הירדן" (אבן עזרא, דב' ב, לו).

פרשנות זו הייתה ידועה לחז"ל, שהרי היא מופיעה בתרגום אונקלוס ובתרגום יונתן בני זמנם של התנאים, ולא עוד אלא שאף בדברי חז"ל מצינו מאמר מפורש הקובע זאת: "ויד תהיה לך מחוץ למחנה, אין יד אלא מקום, שנאמר והנה מציב לו יד, ואומר איש על ידו לדגליהם" (ספרי דברים רנז, עמ' 281).²⁶ וכבר במגילת המקדש ניכרת פרשנות זו: "ועשיתה להמה מקום יד חוץ מן העיר אשר יהיו יוצאים שמה" (מגילת המקדש מו, יג).²⁷ משפט זה נוצר בהשראת הפסוק "ויד תהיה לך מחוץ למחנה ויצאת שמה חוץ" (דב' כג, יג), ולצד יד נוספה המילה מקום לשם ביאורה.²⁸

חשוב עד מאוד מנהגו של התרגום השומרוני בפרשה זו. בתרגום השומרוני הביטוי "מילא את ידו" מיתרגם בקביעות אל "אשלם אתרה" או "מלי אתרה", כגון "ומלאת יד אהרן ויד בניו" (שמ' כט, ט) – "ותשלם אתר אהרן ואתר בניו",²⁹ ובכלל זה גם בפסוק הנידון כאן: "וכפר הכהן אשר ימשח אתו ואשר ימלא את ידו לכהן

24. מנחם בן סרוק, מחברת מנחם, מהדורת צבי פיליפאוסקי, לונדון ואדינבורג תר"ד, עמ' 100.

25. ספר השרשים לרבי דוד בן יוסף קמחי הספרדי, ברלין 1847, עמ' 133.

26. מראה המקום והנוסח לפי ספרי דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ט (=ברלין ת"ש).

27. מגילת המקדש, מהדורת י' ידן, ב, ירושלים תשל"ז, עמ' 140.

28. יד בהוראת 'מקום' מצוינת גם במילון בן-יהודה, עמ' 1967, ובמילון אבן-שושן, ג, עמ' 933. לאמתו של דבר נראה שההוראה המדויקת אינה 'מקום' סתם אלא 'מקום בצד', ורק כך מובנת התפתחותה של ההוראה זו מיד; ראה "side = place, properly place at one side" F. Brown, S. R. Driver, C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1906, עמ' 390; בדומה L. Köhler and W. Baumgartner, *Hebräisches und Aramäisches Lexicon zum Alten Testament*³, 1, Leiden-New York-Köln 1995, עמ' 371. אבל כאן בתודעת הדרשן עסקינו, ולכן אין חשיבות להוראה המדויקת, שהרי בכל המקורות הקדומים יד מתפרשת מקום סתם, ועל כך נסמך הדרשן.

29. התרגום השומרוני לתורה, מהדורת א' טל, א, תל-אביב תש"ס, עמ' 342.

תחת אביו" (וי' טז, לב) – "יסלח כהנה דימשח יתה ודמלא ית אתרה למכהנה חליפת אביו".³⁰ מנוהג זה נוצר כאן תרגום מפורש של "ימלא את ידו" אל "מלא ית אתרה", שאינו אלא "ימלא את מקומו" כבמדרש שלפנינו. הדמיון שבין התרגום השומרוני לדרשת חז"ל עשוי להיות מקרה, ביטוי דומה המבוסס על פירוש יד = 'מקום', שהרי פירוש זה נפוץ במקורות הקדומים. אך אפשר שמסורת תרגום כזו הייתה ידועה לחז"ל וניצלוה לצורך המדרש. יש להדגיש שעל אף הדמיון שבין הביטויים, התרגום השומרוני מכון כאן לפשוטו של מקרא, ו"מלא ית אתרה" שבו אינו מביע אלא את עצם המינוי (כביטוי המקראי), שהרי ביטוי זה מתרגם תמיד את "מלא את ידו". רק במדרש חז"ל הוסב הביטוי לציין את מי שמגיע למעלת אביו.³¹ עוד יש לציין שבדרשה נשתנה גם הנרמז של הכינוי הדבוק שבידו: בפסוק "ואשר ימלא את ידו" הכינוי מוסב למעלה אל הכהן (ככלל מקום שביטוי זה מזדמן בו), וכך בתרגום השומרוני במילה אתרה, ואילו לפי דרשת חז"ל, "ממלא את מקומו" (של אביו הנזכר בהמשך), הכינוי מוסב למטה אל אביו.

הדרשה הנזכרת בספרא אינה נזכרת בתלמוד וקשה לדעת אם הכירוה האמוראים בניסוח שלפנינו. מכל מקום ברור שהביטוי נוצר במסגרת פירוש הפסוק, ומשם נשאל אל השימוש החופשי, המנותק מן הפסוק, בין בידי האמוראים בין בידי קודמיהם.

3. תולדות שינוי ההוראה והעברית החדשה

כאמור, המילונים חטאו בהבנת הביטוי במקורות הקדומים ופירושוהו לפי הוראתו המאוחרת. אימתי נשתנתה הוראתו? נראה שהדבר אירע במהלך המאה הי"ב. רש"י עדיין משתמש בביטוי בהוראתו הקדומה, לא רק בציטוט דברי חז"ל³² אלא אף בלשונו שלו. לדוגמה, על הפסוק "כי שכב דוד עם אבתיו וכי מת יואב שר הצבא" (מל"א יא, כא) נאמר בתלמוד:

מפני מה בדוד נאמרה בו שכיבה, וביואב נאמרה בו מיתה? דוד שהניח בן נאמרה בו שכיבה, יואב שלא הניח בן נאמרה בו מיתה. ויואב לא הניח בן?

30. התרגום השומרוני לתורה, מהדורת א' טל, ב, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 74. וראה א' טל, מילון הארמית של השומרונים, לידן 2000, עמ' 74.

31. נראה שההיגיון בביטוי המופיע בתרגום השומרוני הוא שהמתמנה תופס את מקומו של עצמו, ואילו לפי המדרש הוא תופס את מקומו של אביו, כמו ההבדל בין "ויהי במלכו כשבתו על כסאו" (מל"א טז, יא) – על כיסאו שלו, לעומת "ושלמה ישב על כסא דוד אביו" (מל"א ב, יב) – על כיסאו של אביו.

32. בפירושו לתורה על שמות כט, ל; ויקרא טז, לב. נראה שגם כשהוא מצטט מדברי חז"ל, העובדה שאינו נזקק לשנות מורה שלדעתו הוראה זו מובנת לקורא, כגון "ללמד שאם בנו ממלא את מקומו הוא קודם לכל אדם" (וי' טז, לב).

והכתיב, מבני יואב עובדיה בן יחאל. אלא דוד שהניח בן כמותו נאמרה בו שכיבה, יואב שלא הניח בן כמותו נאמרה בו מיתה (בבא בתרא קטז ע"א).

לפי זה ניסח רש"י בפירושו למקרא: "דוד שהניח בן הגון ממלא מקומו נאמר בו שכיבה, יואב שלא הניח בן הגון ממלא מקומו לא נאמרה בו שכיבה כי אם מיתה" (רש"י מל"א יא, כא).³³ על פי כמותו ניסח רש"י "ממלא מקומו", ומכאן שבלשונו הביטוי עוד שומר על הוראתו הקדומה.³⁴ לעומת זאת, בלשון נכדו רשב"ם כבר עולה ההוראה המאוחרת: "אשר אין חליפות למו ולא יראו אלהים, רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי, חד אמר, כל שאינו מניח בן, וחד אמר, כל שאינו מניח תלמיד" (בבא בתרא קטז ע"א), ופירש רשב"ם: "חליפות – חליפין, ממלא מקומו".³⁵ מכאן ואילך שימוש זה הולך ומתפשט, כגון "שכל ימי משה לא היה מלאך שר צבא הולך עמהם, כי משה היה ממלא מקומו" (רמב"ן שמ' כג, כ).³⁶

33. וכן "כי אמר אין לי בן – ממלא מקומי ויהיה חשוב כמותי" (רש"י, שמ"ב יח, יח), על פי "שלא היה לו בן הגון למלכות" (סוטה יא ע"א). מעניין שרש"י מהפך את הביטוי הנלווה לממלא מקום: במלכים כתב הגון על פי סוטה, ובשמואל כתב כמותי על פי בבא בתרא.

34. דברי רד"ק בפירושו למקום, "דוד שירשו בניו את מקומו נאמר בו שכיבה, יואב שלא ירשו בניו את מקומו נאמרה בו מיתה", לקוחים כלשונם מקהלת רבה ז, ד ואינם קשורים לדברי התלמוד ולדברי רש"י שבעקבותיהם. הדבר מוכח בבירור מתוך הניסוח הכללי.

35. ההוראה החדשה מופיעה גם במדרש אגדה שהוציא שלמה בוכר: "אמר לו משה, אל תצטער, שבניך אחריו יירשו מקומך, שכן ציוני המקום שאפשיט בגדיך ואלבישם לאלעזר ולאיתמר בניך, שהם ימלאו מקומך" (מדרש אגדה על חמשה חומשי תורה, מהדורת שלמה באבער, וינה תרנ"ד, ב, עמ' קכו, על במדבר כ, כז). זמנו של מדרש זה כנראה לאחר רש"י (ראה בוכר, שם, הקדמה, עמ' vi), והדבר מתאים לכרונולוגיה שכאן.

36. ראה לדוגמה גם תוספות ברכות ד ע"א, ד"ה בניהו זה סנהדרין; פירוש רבנו יונה על אבות ב, ד, מסכת אבות, מהדורת יצחק שלמה הכהן, לבוב 1864, ז ע"ב (אבל בנוסח אחר של פירוש זה במקום ממלא מקומו כתוב תחתיו; ראה ב"נ כהן, ספר פרושי הראשונים על מסכת אבות, ירושלים תשנ"ג, עמ' כט, לפי כתב יד המוזאון הבריטי). יש להזכיר כאן עוד מובאה אחת, קדומה יותר: "כיון שבא אדם למקרא למשנה ולמד מהן יראת שמים ומעשים טובים, הן מלוין אתו עד שנכנס לבית עולמו, וכיון שנכנס לבית עולמו הקב"ה שמח ובא כנגדו, אומר מה אם יהיה לו בן או בן בן ימלא מקומו של אביו" (אליהו רבה יז; ראה סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא, מהדורת מ' איש שלום, וינה תרס"ב, עמ' 87). הכוונה כאן אינה ברורה לי די הצורך. אפשר שהכוונה שהבן יגיע למעלת אביו, ואם כן אף כאן מופיעה ההוראה הקדומה. אם הכוונה שהבן יתפוס את מקומו של אביו – ואיני סבור שהכרח לבאר זאת כך – יש להקדים את שינוי ההוראה במאתים או בשלוש מאות שנה. על זמנו של סדר אליהו רבה יש חילוקי דעות. היום רווחת הדעה שהיצירה בתר אמוראית, כנראה מן המאה התשיעית או העשירית. מכל מקום, הספר נדפס לפי כתב יד משנת 1073, והמובאה הזאת אפוא אינה מאוחרת למאה האחת-עשרה, אלא שכאמור איני בטוח בכוונתה. על זמנו של אליהו רבה ראה א"א אורבך, "לשאלת לשונו ומקורותיו של ספר 'סדר אליהו'", לשוננו כא (תשי"ז), עמ' 183–197; י' בראנד, "סדר תנא דבי אליהו רבה וזוטא", זר לגבורות: קובץ מחקרים במקרא, בלשון

יושם אל לב שהביטוי נשתנה לא רק בהוראתו אלא גם בצורתו: בתלמוד, כמו בספרא, הביטוי עוסק תמיד בממלא מקום האב דווקא, ורק בימי הביניים הוא מציין את מי שממלא את מקומו של כל אחד.

שינוי סמנטי אינו סופי ומוחלט בהכרח. לא תמיד ההוראה העתיקה נעלמת כליל, ולעתים קרובות הביטוי מוסיף לשמש בהוראה הקדומה לצד ההוראה החדשה. המבחן להשתלטות ההוראה המאוחרת ולדחיקת ההוראה המקורית הוא שהביטוי כבר אינו מובן בהקשרו המקורי, וכדי שיוכן המצטט נאלץ לשנותו. תופעה כזו מצאנו גם בביטוי זה. לדוגמה אביא את ציטוט הספרא במקור מאוחר (מן המאה התשע-עשרה) ואעמידנו לצד לשון הספרא המקורי:

ספרא: יכול אף על פי שאינו ממלא את מקומו שלאביו, תל' לו' ואשר ימלא את ידו, בזמן שהוא ממלא את מקומו שלאביו הוא קודם לכל אדם, אם אינו ממלא את מקומו שלאביו יבוא אחר וישמש תחתיו. שו"ת שואל ומשיב: והביא ראיה ממה דאמרו בתו"כ, יכול אעפ"י שאינו ראוי למלאות מקומו, ת"ל אשר ימלא את ידו, בזמן שראוי למלאות, וא"ל יבא אחר וישמש.³⁷

עקב שינוי ההוראה, הביטוי אינו מובן בהקשרו המקורי, והמצטט נאלץ לשנותו אל "ראוי למלאות מקומו", שאינו אלא ניסוח חדש להוראתו המקורית של "ממלא את מקומו".³⁸

ובספרות תלמודית (ספר היוכל לזמן שז"ר), בעריכת ב"צ לוריא, ירושלים תשל"ג, עמ' 597-617; J. Mann, "Changes in the Divine Service of the Synagogue due to Religious Persecutions", *Hebrew Union College Annual* 4 (1927) עמ' 302-310; מ' מרגליות, "לבעיית קדמתו של ספר סדר אליהו", ספר אסף: קובץ מאמרי מחקר מוגש לכבוד הרב פרופ' שמחה אסף על ידי ידידיו, חבריו ותלמידיו למלאות לו ששים שנה, בעריכת מ"ד קאסוט, י' קלוזנר וי' גוטמן, ירושלים תשי"ג, עמ' 370-390; י"ט ליפמאן צונץ וח' אלבק, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ירושלים תש"ו, עמ' 57. סיכום אצל G. Stemmerger, *Introduction to the Talmud and Midrash*², Edinburgh 1996 עמ' 340-341.

37. י"ש נתנון, שו"ת שואל ומשיב, מהדורא קמא (=כרך א), למברג תרכ"ה, חלק ב, דף יא ע"ד, תשובה כ. זה למעשה ציטוט מ"אשל אברהם" (פירוש לשולחן ערוך לר' אברהם אופנהיים), אורח חיים סימן נג אות ה, ומעניין שב"אשל אברהם" נוסח הספרא נשמר, לענייננו, כמקורו: "יכול אעפ"י שאינו ממלא מקום אבותיו, ת"ל ואשר ימלא את ידו, בזמן שממלא מקומו אין, וא"ל יבא אחר וישמש", ורק נתנון שינה.

38. הביטוי "בן ראוי למלא מקומו" גם בשאלות ותשובות אבני נור, ב, ורשה תרע"ג, יורה דעה חלק א, סימן שיב, עמ' 111. תוצאה אחרת של התהליך היא שהביטוי במקום משתנה אל ממלא מקום מתוך הודחות הביטויים הללו; לדוגמה, המשפט "והיכא דמתו אימותיהן, ולדות דכל חד וחד במקום אימיה קאי" (רא"ש כתובות ח, ו) משתנה בטור לניסוח זה: "אם תמות האם בעוד הולד קיים, דהולד ממלא מקום אמו" (טור אבן העזר, סימן פה).

קשה לרעת מדוע נשתנתה הוראת הביטוי. אפשר שיש כאן השפעת הביטוי העברי הדומה בִּמְקוֹם, המציין תחליף. אך גם בלא ביטוי מסוים זה, נראה שהשימוש במילה מקום להבעת תחליף כה טבעית, שהרי היא נפוצה בלשונות רבות, עד שבלא משים דימו שזו אף הוראתו של ממלא מקום.³⁹

עוד שינוי חל בעברית החדשה של הדורות האחרונים. לעומת ההוראה הרווחת בלשון ימי הביניים, שהביטוי מציין בה את היורש והמחליף הקבוע של קודמו, בשנים האחרונות הוא מציין רק מחליף זמני. תהליך השינוי עולה בבירור מן המילונים:

"היה מה שפלוני היה, עשה מה שפלוני היה עושה" (מילון בן-יהודה);⁴⁰ "היה במקום" (מילון גור);⁴¹ "בא במקומו, קָבַל את תפקידו" (מילון כנעני);⁴² "מי שבא במקום משהו אחר [...] נקבע למתפטרים ממלאי-מקום מתאימים" (שם);⁴³ "היה במקומו של, קיבל את תפקידו (על-פירוב זמנית)" (מילון אבן-שושן);⁴⁴ "מי שממלא באופן זמני את תפקידו של אחר בהיעדרו" (שם);⁴⁵ "מקבל תפקיד של אדם אחר לזמן מוגבל" (מילון ההווה);⁴⁶ "מי שממלא את מקומו של אחר בהיעדרו, מי שמשמש בתפקידו של אחר בהיעדרו, מחליף" (רב מילים).⁴⁷

עד כנעני רכיב הארעיות אינו נזכר כלל. בהגדרה הראשונה של מילון אבן-שושן הוא מתחיל לחלחל בסוגריים ובתוספת ההסתייגות "על פי רוב", ואילו במילונים לעברית החדשה הוא חלק של ההגדרה הבסיסית.

גם סיבתו של שינוי זה אינה ברורה, ומסתבר שעם הזמן נתגברה התחושה שכיוון שהדבר בא רק במקום דבר אחר, אין הוא הדבר העיקרי ולכן הוא זמני.⁴⁸ הקבלה לכך אפשר למצוא במילה תחליף. מילה זו באה לראשונה בספר בן סירא, כגון "המושח מלא תשלומות ונביא תחליף תחתיו" (מח, ח).⁴⁹ כידוע, השורש חל"ף

39. בנוסף, מסתבר שהשפיע ההקשר הכללי של מקור הביטוי, העוסק בכהונה תחת האב.

40. מילון בן-יהודה, עמ' 3008.

41. מילון גור, עמ' 522.

42. מילון כנעני, ט, עמ' 2921.

43. מילון כנעני, ט, עמ' 2990.

44. מילון אבן-שושן, ג, עמ' 1351.

45. מילון אבן-שושן, ד, עמ' 1497.

46. ש' בהט ומ' מישור, מילון ההווה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 337.

47. י' שריקה, רב מילים, ד, (חמ"ד) תשנ"ז, עמ' 1056.

48. כך יצא שהוראת הצירוף כמעט נתהפכה: מתחילה ציין את מי שראוי להיות במקומו של אחר, ואילו בהוראתו החדשה הוא מציין את מי שאינו ראוי להיות במקומו ואינו אלא תחליף זמני.

49. ספר בן סירא: המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המילים, מהדורת המילון ההיסטורי ללשון

משמש לציון אדם היורש את תפקידו של אחר; כך בערבית, במואבית, בסורית ומעט גם בעברית (יש' ט, ט; איוב יד, ז). מילה זו הובאה לעברית החדשה מבן סירא, אך בעברית החדשה גברה בה הוראתה הזמנית: "ומרבה היום השמוש במלה זו, בפרט במשמ' חמר זול ומצוי המשמש במק' חמר אחר יקר ונדיר";⁵⁰ "דבר שבא במקום דבר אחר, חומר המחליף בשעת-הדחק חומר אחר טוב או טבעי ממנו".⁵¹ גם במילה זו, כיוון שהדבר אינו עיקר, שהרי הוא בא רק במקום דבר אחר, נוצרה התחושה שהוא אף פחות ממנו במעלה ולכן עשוי לשמש רק בשעת הדחק.

4. סיכום

ארבעה שלבים פקדו את תולדותיו של הביטוי ממלא מקום. בשלב הראשון נוצר הביטוי באופן מקומי בדרך הדרש, בכעין תרגום חד-פעמי של הביטוי "מלא את ידו" בפסוק מסוים, כדי לציין מי שמגיע למעלת קודמו וראוי לכהן בתפקידו. קרוב לוודאי שהמדרש לא השתמש בביטוי קיים אלא יצר צירוף חדש לצורך פירוש הפסוק, שהרי הצירוף הזה אינו מופיע אלא פעם אחת בכל ספרות התנאים, ואילו היה ביטוי כזה קיים יש להניח שהיה מזדמן עוד.⁵² לפנינו אפוא דוגמה לביטוי שנוצר במסגרת הפעילות המדרשית. בשלב השני הוא מופיע בתלמוד כביטוי עצמאי ולא כתרגום למילים המקראיות; מה שהיה מתחילה פירוש-מדרש מקומי הפך להיות ביטוי. בשלב זה שמר הביטוי על הוראתו המקורית, אך כיוון שניתק מהקשרו המקורי קיבל כעין חיים עצמאיים, וכך הוכשרה הדרך להשתמש בו בהוראה אחרת. בשלב השלישי, בימי הביניים, נשתכח מקורו של הביטוי ואז נשתנתה גם הוראתו: לא 'מגיע למעלתו' אלא 'מכהן תחתיו'. בשלב הרביעי, שנתרחש בדור האחרון, נוסף להוראתו יסוד הארעיות.

לכל שינויי ההוראה הללו אין זכר במילונים, לפי שביקשו – במודע או שלא במודע – לאחד את כל תולדות הלשון העברית ולעשותה חטיבה אחת. כיוון שלא נתנו את דעתם לגלגולים אלו, הרי מלבד שהביאו דוגמה ופירושה שלא כשורה, עוד הציגו את המובאות מן התלמוד דווקא, שהן המובאות הגרועות ביותר להדגמת הערך: לא הביאו את המקור התנאי – וכך נתעלם מן העין אופן יצירת הביטוי, ואף לא הביאו מובאות מימי הביניים – המכוונות באמת להגדרה הנתונה במילונים.

העברית, ירושלים תשל"ג, עמ' 60. המילה נזכרת עוד פעמיים בספר זה: "לעת כלה היה תחליף" (מד, ז, עמ' 54); "ושמם תחליף לבניהם" (מו, יב, עמ' 58).

50. מילון בן-יהודה, עמ' 7722–7723.

51. מילון אבן-שושן, ז, עמ' 2844.

52. יש לחזור ולהזכיר את האמור לעיל, שבהוראתו המקורית הביטוי מוכן ושקוף, שהרי מילא משמש בו בהוראתו הרגילה, למילוי כל השטח, ובהוראה זו יצירה חד-פעמית לצורך המדרש נראית טבעית לחלוטין.

המונה את דרכי יצירת ביטויים בלשון חז"ל עליו למנות גם את דרך היצירה לצורך המדרש. והמבקש את מקורם של ביטויים ראוי שיעיין גם בצרכים הפנימיים המיוחדים לספרות חז"ל, כגון מדרש הכתובים, שהעשירו אף הם את מילונה של לשון חז"ל.

הקיצורים הביבליוגרפיים

מילון אבן-שושן = א' אבן-שושן, המילון החדש, א-ז, ירושלים תשכ"ו-תש"ל
מילון בן-יהודה = א' בן-יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים
1958-1908

מילון גור = י' גור, מילון עברי, תל-אביב תש"ז
מילון כנעני = י' כנעני, אוצר הלשון העברית, א-יח, ירושלים, תל-אביב, רמת-גן
וגבעתיים תש"ך-תשמ"ט

למעמדו של אונקלוס בחיבורים של ימי הביניים כתובים ארמית

על הכותל הדרומי של הספרייה על שם ז'נבייב הקדושה, הנשקפת אל כיכר הפנתאון בפריז, מול משכן עצמותיהם של גדולי האומה הצרפתית, חרותים שמותיהם של הוגי דעות בני כל האומות שחיו ופעלו בעולם העתיק. בקרב שמותיהם של המפורסמים בענפי הרוח אתה מוצא שניים שהם מבני ברית: הילל הנשיא ואונקלוס הגר. לא נעלם מעיניהם של הצרפתים, שהגו את רעיון הכינוס המרתק הזה, שיעור קומתו של הילל ועצמת השפעתו על המחשבה היהודית בימים שנתעצבו בהם חיי הרוח של היהדות מזה ושל הענפים שצמחו ממנה מזה. לפיכך ייראה אך טבעי לכל אדם, שיוצב שמו של הילל בחבורה מיוחסת זו. אבל יכול אדם לתמוה מה ראו אותם צרפתים להביא את אונקלוס יחד עם הילל ברשימה המכובדת הזאת, שאונקלוס מתרגם היה ולא יוצר עצמאי, ולדבריו חכמים רבים אונקלוס לא היה ולא נברא אלא משל היה.

רמז לתשובה ניתן למצוא בבבלי מגילה ג ע"א: "אמר ר' ירמיה ואיתימא ר' חייא בר אבא. תרגום שלתורה אנקלוס הגר אמרו מפי ר' יהושע ור' אליעזר". והרי אין צריך להפליג בשבחי היצירה המתורגמת ולא בשבחי איתני עולם שלפניהם אמר האיש את תרגומו. ואולם בירושלמי לא נמצאו לו רמזות לאיש הנושא שם זה, והוא חי בימי ר' יהושע ור' אליעזר. מן הירושלמי מגילה עא ע"ג עולה מידע אחר על מחבר תרגום התורה: "ר' ירמיה בשם ר' חייא בר בא, תירגם עקילס הגר התורה לפני ר' אליעזר ולפני ר' יהושע וקילסו אותו ואמרו לו יפית מבני אדם". זה רמז מובהק שעקילס תרגם ליוונית, שכידוע דברי ר' אליעזר ור' יהושע מכוונים אל יפת גִּמְרִי ומגוג ומדי ויון (בר' י, ב). ומכאן יצאו חז"ל לכנות בשם זה את יוון, כגון שאמר בר קפרא על "יפת אלהים ליפת וישכן באהלי שם" (בר' ט, כז): "שיהו מדברין בלשוננו של יִפֶּת באוהלו שלשם" (ירושלמי מגילה עא ע"ב). ונתגלגלו הדברים בבראשית רבה פרשה לו, סימן ח: "בר קפרא אמר, יהיו דברי תורה נאמרים בלשוננו שליפת בתוך אהלי שם. ר' יודן אמר, מכן לתרגום". ובדברים רבה א: "מותר לכתוב ספר תורה יוונית. כך למדונו רבותינו. אמר בר קפרא ככתוב "יפת אלהים ליפת וישכן באהלי שם". שיהו דבריו של שם נאמרים בלשונותיו של יפת. לכן התירו שיכתבו יוונית". והדברים עתיקים.

הדמיון בין שני הסיפורים האלה מושך את הלב לומר שאיש אחד הם, שחי בארץ ישראל ונקרא עקילס, הוא Ἀκύλας, הוא שהספרא (בהר א, ב) מספר עליו שגַר היה,

ומפונטוס היה. ותנחומא (משפטים ה) אומר שעקילס בן אחותו של אדריאנוס היה. והנה נוסח אחר של התנחומא מציב את אונקלוס באותו מקום. שמות רבה, שחכמים מעמידים את חלקו הקדום במאה השמינית, מספר גם הוא את הסיפור הזה, אלא שהוא קורא לאחיינו של אדריאנוס בשם אקלינס (פרשה ל, יב), ומדרש עשרת הדיברות המאוחר ממנו (בן המאה האחת-עשרה) מייחס את האמור לאונקלוס בפירוש (פ, י). ומכל מקום, גם הירושלמי וגם המדרש הארץ ישראלי מעלים תרגומים רבים ליוונית משמו של עקילס. אף אבות הכנסייה מרבים להביאו (אוריגנס במקומות רבים בהקספלה) ולספר עליו (היירונימוס בפירושו לישעיה ח, יא), וגם הדברים האלה עתיקים המה. וכבר שיערו חכמים שקבלה הייתה אצל חכמי הבבלי בדבר עקילס שתרגם מה שתרגם, אלא שהם ייחסו אותו אל תרגום ארמי לתורה, אנונימי, שהיה ידוע להם ונשתבש שמו ככל שנשתבש. ויצוין שהשם אונקלוס אינו נזכר במקורות שניתן לייחסם לארץ ישראל, בעוד הבבלי אינו מזכיר את עקילס אלא את אונקלוס לבדו. וכבר ראינו דברים הנאמרים בירושלמי על עקילס, שהם חוזרים ונאמרים בבבלי על אונקלוס.¹

אכן מובאים בבבלי תרגומים לפסוקי התורה בארמית. ברם, שלא כמנהג הירושלמי המביא כאמור תרגומי יוונית ותולה אותם בעקילס, אין הבבלי אומר בפירוש שהתרגומים שהוא מביא משל אונקלוס הם. שלא כלשון הירושלמי "תרגם עקילס", אין הבבלי אומר בשום מקום "תרגם אונקלוס".² על הרוב הם באים אחרי הכותרת מתרגמינן, כדמתרגמינן, לאמור, אנו מתרגמים, דרך משל במסכת עבודה זרה יז ע"ב, שהוא אומר: "תורה דכתיב בה זימה ומתרגמינן עיצת חטאין", היא מובאה מן אונקלוס לויקרא יח, יז, ואילו התרגום הירושלמי אומר זנו במקום

1. ש"ר תמן ברעיון הזהות שלהם וכך הוא אומר: "גם שמם אונקלוס ועקילס שוה ממש בהברה. לקוראי אות הע"ץ כמו ע"ץ ערבית (אנ"ג) והיה עקילס כמו אנגקילס וזוהי הקיצור אונקלוס [...] כי הבבליים לא ידעו לבטאה ולהבדילה מאת א' [...] ובא"י לא הוצרכו לזה וכתבו עקילס שהברתו כמו אונקלוס". ראה א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ב: זכרון לאחרונים, וילנא תרמ"א, עמ' 25.

2. לבד ממקום אחד במסכת בבא בתרא צט ע"א, העוסק בדמות הכרוכים ומביא ברייתא על אונקלוס המפרש את האמור בדברי הימים ב ג, י: "כרוכים שנים מעשה צעצעים": מעשה צעצועים הן ומצודדים פניהם כתלמיד הנפטר מרבו. אלא שזה אינו תרגום אלא תיאור הכרוכים מפיו. וייחוס הדברים לאונקלוס מוקשה. הקטע אינו נמצא בכ"י המבורג של התלמוד הבבלי, וכבר הועלו ספקות בדבר זהותו של אונקלוס האמור כאן עם אונקלוס המתרגם. מ' פרידמן מבדיל בין אונקלוס בר קלונימוס הנזכר בבבלי עבודה זרה יז ע"א, ונאמר עליו שנתגיייר על אפו ועל חמתו של הקיסר, ובין אונקלוס בר קלוניקוס שבבבלי גיטין נו ע"ב, והוא בן אחותו של טיטוס, ובין אונקלוס הנזכר בבבלי בבא בתרא צט ע"א, שהוא תנא, ראה M. Friedman, *Onkelos und Akylas*, Wien 1896, עמ' 96 ואילך. וקשה להכריע אם איש אחד הם או לא, ושבעתים קשה לברר מי מהם הוא זה שבבבלי מגילה ג ע"ב נאמר עליו שחיבר את תרגום התורה. ומכל מקום, רק המקום האחרון נוגע לתרגום.

הזה.³ במסכת נזיר לט ע"א מובא מבמדבר ו, ד מפי רב יוסף: "כמאן מתרגמין מפורצנין ועד עיצורין", כנגד "מחרצנים עד זג", כמו אונקלוס, בעוד התרגום הירושלמי לפי כ"י נאופיטי אומר: "מן כמישין עד פגן", והמיוחס ליונתן: "מקילופין עד זוגין גוואין". במסכת סוטה מח ע"ב מסביר ר' יהושע בן לוי מהו "נפת צופים" (תה' יט, יא) כך: "זה דבש הבא מצופא". שואלת הגמרא: "מאי משמע? כדמתרגם רב יוסף כמא דנתון דברייא ושיתן ברומי עלמא ומייתן דובשא מעשבא טוריא", כלומר, כמו שהדבורים מנתרות ומשייטות במרומי העולם ומביאות דבש מעשב ההרים. הוא פירש אפוא צופים = צופים, ההרים הגבוהים הצופים למרחקים. "כמא דנתון דברייא" הוא תרגומו של אונקלוס לאמור בדברים א, מד: "כאשר תעשינה הדבורים". תרגום ירושלמי אומר כאן "היך מה דרדפן דברייא". במסכת חולין פ ע"א מביא הבבלי את אונקלוס תורבלא כנגד תאו שבדברים יד, ה, בעוד התרגום הירושלמי לפי כ"י נאופיטי וכן המיוחס ליונתן גורסים תורי בר, כמוהו כתלמוד הירושלמי כלאים לא ע"ג. עניין זה מעניין הוא ביותר. גם הכא וגם התם מתווכחים חכמים על שור הבר אם בהמה הוא ואינו כלאים עם שור מביית, אם חיה הוא ואסור לזווגו עם שור הבית. המשנה כלאים ח, ו אומרת "שור בר מין בהמה. ר' יוסה אומר מין חייה", והוא אפוא כלאים עם שור הבית. מחלוקת זו נידונה בתלמודים, והירושלמי מסביר את עמדתו של ר' יוסי על פי "אילין דמתרגמין ותורי בר וראמנין", והוא תרגום ירושלמי ל"תאו וזמר". הבבלי הדן בעניין הזה במסכת חולין האמורה בהקשר של הקרבת קרבן מבהמות בר, מסביר את דעתם של חכמים והסברו מסתמך אף הוא על התרגום: "דרבנן סברי כדמתרגמין תורבלא, מינא דבהמה הוא" ולפיכך שור הבר ושור הבית אינם כלאים. דבר זה יש בו ללמד על תרגום אונקלוס, שהיו לו מהלכים בבבל בעוד חכמי ארץ ישראל נזקקו לתרגום הירושלמי.⁴ במסכת בבא קמא (קטז ע"ב) דנה הגמרא של הבבלי במשנה (י, ה) "הגוזל שדה מחבירו ונטלוה מסיקין", ומסבירה מסיקין (כנגד מציקין): "אמר רב נחמן בר' יצחק מאן דתני מסיקין לא משתבש ומאן דתני מציקין לא משתבש. מאן דתני מציקין לא משתבש דכתיב 'במצור ובמצוק' (דב' כח, ג), ומאן דתני מסיקין לא משתבש דכתיב 'ירש הצלצל' (דב' כח, מב) ומתרגמין יחסניניה סקאה". הנה בכירור האטימולוגי הזה נשען רב נחמן בר' יצחק על תרגום אונקלוס הגורס כך. המיוחס ליונתן מתרגם "ישיצי חלנונה", שהוא שיבוש של חלזונה. זה האחרון נמצא

3. תרגום ירושלמי שאני מביא הוא דרך כלל כ"י נאופיטי וקטעי התרגום. את המיוחס ליונתן אני מביא רק כשאני הולך בדרכי אונקלוס.

4. פרידמן מביא רמז לאונקלוס שלפנינו בירושלמי מגילה עה ע"ג: "ומחא ה' ית עמא על אשר עשו את העגל אשר עשה אהרן". אם זאת מובאה, הריהי מן אונקלוס שמ' לב לה: "ויגף ה' את העם" וגו'. התרגום הירושלמי לפי כ"י נאופיטי אומר "ונגף ה'" והמיוחס ליונתן "וחבל מימרא דה'" (פרידמן, הערה 2 לעיל, עמ' 91).

ככ"י נאופיטי, אלא שסופרו מכיר את הגמרא האמורה ומביא תרגום מעורב: "ופרי ארעכון ישיצון יתהון מסיקיי ישיצי יתהון חלזונה".

ואולם למען הדיוק צריך לומר שגילוי קטעי הגניזה וכ"י נאופיטי בדור האחרון העלה שחלק מן המובאות הללו נקרות גם בתרגומים, שהם "ירושלמיים" לכל דבר. הנה דוגמאות. במסכת גיטין סח ע"ב מסביר הבבלי את "תרגול ברא": "והיינו דמתרגמין נגר טורא". זהו מה שכל התרגומים מציבים כנגד הדוכיפת בויקרא יא, יט. בדומה לזה "יום תרועה" (במ' כט, א) ניתרגם בכל התרגומים "יום יכבא", וכך הוא מובא בבבלי ראש השנה לג ע"ב: "יום תרועה יהיה לכם ומתרגמין יום יכבא יהא לכון". וכך הוא "נכוב לוחות" בשמות כז, ח המיתרגם בכל התרגומים "חליל לוחין", והוא מובא בבבלי בבא בתרא יב ע"ב מפי רב אבדימי: "וכתיב נכוב לוחות ומתרגמין חליל לוחין". ועוד כהנה וכהנה.

ואף יש בבבלי תרגומים שאין אתה מוצא דמותם אף לא באחד מן התרגומים המסורים. כך הוא במסכת בבא בתרא עד ע"ב. שם מספר הבבלי על בר' א, כא כך: "ויברא אלהים את התנינים הגדולים, הכא תרגימו עדילי ימא" (יש נוסחאות שונות למקום הזה: אדילי, ארזילי, אורזילי). והנה לא נמצא תרגום כזה לא באונקלוס ולא בתרגום ירושלמי, שכולם גורסים "תניניא רברביא".⁵ במסכת זבחים נד ע"א חלוקים רב ולוי על דב' לג, יב בעניין בנימין "ובין כתפיו שכן"; רב מתרגם "באחסנתיא יתבני מדכחא", לוי מתרגם "באחסנתיא יתבני מקדשא". זו אינה מובאה לא מן אונקלוס המתרגם "בארעיה תשרי שכינתא", ולא מן התרגום הירושלמי, שנוסחו "ובתחומיה תשרי יקר שכינתא [...]". ברם בנוסח של כ"י נאופיטי נתאחו שני תרגומים: "ובתחומיה יתבני בית מקדשא ובאחסנתיא תשרי יקר שכינתיה [...]". (דווקא את זה רואים בעלי התוספות תרגום דידן: "משום תרגום דידן דמתרגמין באחסנתיא יתבני מקדשא" וכו').

לכאורה אין אפוא ראיה גמורה שהלשונות מתרגמין, מתרגמין, מכוונים לאונקלוס לבדו או שהאמור בבבלי קידושין מט ע"א "מאי תרגום, תרגום דידן" על אונקלוס אמור. ברם לגאונים הוא נחשב לסמכות העליונה. וכך אומר עליו שר שלום גאון (מת בשנת 859) בספר "שערי תשובה" (מתשובות הגאונים), סימן ש"ל: "ושמעתי מפי חכמים קדמונים שעניין גדול עשה הק' באונקלוס הגר על שנעשה התרגום על ידו". מעמדו הרם עולה יפה מן השמות שהוא נתכנה בספרות זו: הוא נקרא תרגום (ד)רבנן, דרך משל בדברי רב נטורנאי (מובאים בסידור רב עמרם גאון)⁶ ובאגרת ר' גרשום בר יהודה הנתונה במחזור ויטרי: "אילו שאין מתרגמין ואומרים אין אנו

5. תרגימו אינו פתיחה לנוסח אלא ציון להסבר או לפירושו. ראה לעניין זה W. Smelik, "Language, Locus and Translation between the Talmudim", *Journal for the Study of the Psephism* 3 (2001) עמ' 199–224.

6. סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' עו.

צריכין לתרגם תרגום דרבנן אלא בלשון שלנו, בלשון הציבור מתרגמין, אין יוצאין ידי חובתן. מאי טעמא? דהדין תרגום דרבנן על קראי אסמכיה רבנן.⁷ רס"ג מרבה להביא ממנו בפרק ב של ספר אמונות ודעות, כגון לעניין שמ' ט, ג; כד, י; במ' יא, יח, ועוד. ויהודה אבן קוריש מתאמץ באיגרת שלו לשכנע את יושבי פאס לחזור ולקרוא בו.⁸ הוא מראה את קרבת לשון התרגום אל עברית המקרא ואגב כך הוא מביא את אונקלוס, כגון: "דייטוד דמא" (בר' ט, ו), "בצע יתה בצועין" (ויק' ב, ו), "כל צפר גפא" (דב' ד, יז) ועוד כהנה וכהנה, מקומות שהתרגום הירושלמי שונה בהם שינוי גמור. ועוד הרשימה ארוכה.⁹

בעקבות התפשטות המנהג "שניים מקרא ואחד תרגום" (בבלי ברכות ח ע"ב) טופח אונקלוס בבבל והגיע למדרגת תרגום מועדף. דברים מפורשים אומר רב האי גאון: "ועל דברת אשר אמרנו בעניין המתרגם פסוק כצורתו והמוסיף עליו כי זה זה שניהם מגוין וכי אין לנו אלא תרגומא דילן כאשר פורש בתלמוד. וששאלתם תרגום ארץ ישראל משום מאן איתמר ופירושא דאית בקטנות ובאגדות מהי הוי עליה, אין אנו יודעין תרגום ארץ ישראל מי אמרו ואף אין אנו יודעין אותו גופו ולא שמענו ממנו אלא מעט". ועם זאת נזהר רב האי מלפסול את תרגום ארץ ישראל והוא אומר להלן: "ואם מסורת בידם כי מימות חכמים הראשונים היה נאמר בציבור כמו ר' אסי ור' אלעאי ור' אבון ור' אבא ור' יצחק נפחא או אפילו בימי ר' אבא ור' חנניה האחרונים, שהיו בימי ר' אשי גם כתרגומא דילן חשוב, שאילמלא כן לא היה נאמר בפני איתני עולם [...]". הא למדת שאין הוא פוסל את תרגום ארץ ישראל, אבל הבכורה ל"תרגום דילן" היא.¹⁰ לימים נתכנה תרגום בבלי וכינוי זה פשט אצל בעלי התוספות. כך מכנה אותו גם ר' נתן בן יחיאל בעל הערוך (בערכים "אבוכ", "חלוון", "ערמון") ואין ספק שיסודותיו של השם הזה נעוצים במעמדו בישיבות בבל ובקהילותיה.

נוכח המעמד הנכבד הזה אין תמה שאונקלוס הפך לאות ולמופת למחברי יצירות רבות בימי הביניים ולשונו וסגנונו השפיעו עליהם השפעה עמוקה בחיבורים חדשים ובעיבוד חיבורים ישנים. איני נפנה עכשיו לעניין השנוי במחלוקת על מקום מוצאו של אונקלוס ועל זמנו. כבר גיליתי את דעתי במקומות אחרים והמבקש יכול למצוא אותם במקומותיהם. כאן מבקש אני להציג את מעמדו הרם של תרגום התורה המיוחס לאונקלוס ועל העולה מן המעמד הזה בקרב יהודי ימי הביניים. אותה עת נוצרה לשון "דמוית אונקלוס" שקבעה לעצמה בכורה ביצירות הזמן. מן היצירות

7. ש' הורוויץ, מחזור ויטרי לרבינו שמחה, דפוס צילום, ירושלים תשכ"ג, עמ' 98.

8. ה'סאלה' של יהודה בן קוריש, מהדורת ד' בקר, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 116 ואילך.

9. לסקירת המקורות שהביאו את אונקלוס מתקופת הגאונים ואילך ראה A. Berliner, *Targum Onkelos*, I, Berlin 1884, עמ' 176 ואילך.

10. דבריו מובאים כאן מתוך א"א הרכבי, זכרון לראשונים, חלק ראשון, מחברת רביעית, ברלין תרמ"ז, עמ' 124-125.

הללו אזכיר שתיים, שבכל אחת מהן לשונו של אונקלוס דומיננטית, אף כי לשונם של מקורות אחרים משמשות בהם לצדו.

אחת היא חיבור ידוע מכתב יד יחיד המצוי בספרייה הבודליאנית באוקספורד (מספרו 2339), והוא קרוי "מעשה טוביה" או "ספר טוביה". החיבור מספר סיפור עתיק מאוד שכבר נשתקע בתרגום השבעים כדרך שנשתקעו שאר הספרים החיצוניים. הוא אף נתון בתרגום הלטיני הקדום (Vetus Latina). נוסח לטיני אחר הפיק היירונימוס בוולגטה שלו, והוא מעיד בהקדמתו שעשה את תרגומו ממקור ארמי. עם גילוי מגילות ים המלח אכן עלו קטעים של ספר טוביה הן בארמית והן בעברית, אבל הם מקוטעים ובלויים מאוד וקשה לדעת מהם, אם הם – או דומים להם – היו המקור שהיה לעיני היירונימוס. מכל מקום, הקטעים הארמיים מייצגים רובד לשון הנתון גם בשאר הקטעים מקומראן הכתובים ארמית (ראה להלן). ואולם הטקסט שלנו עומד במישור אחר של הארמית. הוא ראה אור מידי נויבאואר בשעתו, שהוסיף לו מבוא מפורט וציירף אליו את הנוסח העברי המצוי במדרש.¹¹ נויבאואר סבר שהנוסח העברי תורגם מארמית, אבל לא מן הטקסט שלפנינו אלא מנוסח קדום ממנו, עשיר ממנו, שהיה גם לפני היירונימוס. זמן מעט אחרי הפרסום הזה הציג נלדקה את "ספר טוביה" במסירותיו השונות בהרצאה באקדמיה הפרוסית המלכותית למדעים.¹² לדעתו, הנוסחים כולם צמחו מן המקור היווני שנקלט בתרגום השבעים. המקור הזה הוליד את התרגום הלטיני הקדום (Vetus Latina) ונוסח ארמי עלום. מן הראשון תרגם היירונימוס את נוסח הוולגטה ומן האחרון הפיק מחבר עלום שם את הנוסח הארמי שלפנינו. במקביל הופק נוסח עברי הנתון בשינויים מסוימים במדרש הגדול ובמדרשים אחרים.¹³ כנספח להרצאתו עמד נלדקה על צורות הלשון של מעשה טוביה והסיק שלשונה לשון ארץ ישראל. ברם קרבתה אל תרגום אונקלוס מורה שהסיפור במתכונתו הנתונה נתחבר לפני עליית הארמית של ארץ ישראל למדרגת לשון של ספרות, היינו מעט לפני שנת 300 למניין האומות. הצורות המאוחרות חדרו אליו בתקופה מאוחרת יותר מידי מעתיקים שנתרשלו במלאכתם. דלמן סקר אף הוא את לשון היצירה והציע שינוי להצעתו של נלדקה.¹⁴ לדעתו, הזיקה לרבדים השונים של הארמית אינה תוצאה של רשלנות המעתיקים לבדה. לפי

11. A. Neubauer, *The Book of Tobit, A Chaldean Text from a Unique Manuscript in the Bodleian Library*, Oxford 1878.

12. Th. Nöldeke, "Die Texte des Buches Tobit", *Monatsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1879*, Berlin 1880, עמ' 45–69.

13. שאלת המקור נידונה בעיין מקיף: F. Zimmermann, *The Book of Tobit*, New York 1958.

14. G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*², Leipzig 1905, עמ' 37–35.

שהוא מושפע מן התלמוד ומתרגומים ארמיים מאוחרים, לא יצא הטקסט שלפנינו לאוויר העולם לפני המאה השביעית. את דעתו זו הוא ייסד על הדמיון הגדול בין לשונה ובין לשון אונקלוס מצד הדקדוק ומצד אוצר המילים כאחד. אכן תלותו של "מעשה טוביה" באונקלוס ניכרת יפה מביטויים בנויים בתבניתו, כמפורט להלן.

בפרק א נאמר על טובי שהלך "באורחא תקנא", כמו שאומר אונקלוס בבראשית כד, כז (כ"י נאופיטי: באורח). בפרק ב מסופר על טובי שנפלה מצואת הציפורים על עיניו "והוה חילוו בעיניה", על פי אונקלוס לויקרא כא, כ (נוסח הערוך. נ"א: חילין). התרגום הירושלמי לפי כ"י נאופיטי אומר במקום הזה "דחלוונה בעיניו". בפרק ג משמיע טובי תפילה נרגשת הפותחת בתהילה לאל שדרכיו "טיבו וקשוט", כדברי אונקלוס בבראשית כד, מט; מז, כט (כ"י נאופיטי: "חסד וטבור"), ולהלן הוא אומר עליו שהוא "דיין כל ארעה", שהוא ביטוי הלקוח מאונקלוס לבראשית יח, כה (כ"י נאופיטי: "דיינא דדיינן כל דיירי ארעא"!); בצרת נפשו הוא קובל על שישאל ניתנו "לשביה ולבזה ולקלנא ולשועי לכל עממא". קלנא הריהו תרגומו של אונקלוס לחסד (=חרפה) בויקרא כ, יז, מקום שם כ"י נאופיטי דורש לעניין טובה וצדקה. גם "ולשועי לכל עממא" לקוח מן אונקלוס לדברים כח, לז. לעומתו מתרגם כ"י נאופיטי "למתלין ולתנויין בכל אומיא". על שרה בת רעואל נאמר ששבעת בעליה אשמדאי הרגם "עד לא יעלון עלה כאורח כל ארעה", על פי אונקלוס לבראשית יט, לא, המתרגם את דברי בת לוט כך: "וגבר לית בארעא למיעל עלנא כאורח כל ארעא". כ"י נאופיטי אומר כאן: "וגבר לית בארעא למיעול לוותן כאורח כל ארעא". להלן שרה מביעה את חששה שמא תוריד את שיבת אביה ביגון שאולה: "ולאחתא שיבתא דאבוה בדוונא לשאול". זהו נוסח בנוי על פי אונקלוס לבראשית מב, לח: "ותחתון ית סיבתי בדוונא לשאול". כ"י נאופיטי מתרגם יגון – "דוויי". במר לבה היא מתפללת, והדבר מתואר כך: "בעידנא ההיא פריסת ידהא בצלו קדם אלהא", והוא ביטוי שאונקלוס מציב כנגד "פרש ידים", כגון בשמות ט, כט: "אפרוס ידי בצלו". כ"י נאופיטי: "אפרש ית כפי ידיי". שרה שואלת את נפשה למות: "דאתיב לעפרי", ביטוי הלקוח מאונקלוס לבראשית ג, יט: "ולעפרך תתוב", שלא כאמור בכ"י נאופיטי: "ולעפרא את עתיד חזר". בפרק ד מבקש טובי מבנו לכבד את רצון אמו: "ועביד לה כל דתקין בעיניה", כדברים האמורים באונקלוס לבראשית כ, טו: "כדתקין בעיניך" (דומים לזה טז, ו; יט, ח; במ' לו, ו). כ"י נאופיטי גורס במקומות אלה "דשפיר באפיך". להלן הוא מלמדו דעת: "ברי מכל עצת חטאין ומכל טעותא מנע גרמך וסב לך אתתא מזרעיתך", כלומר, מנע עצמך מזימה ומזנות וקח לך אישה ממשפחתך. עצה יפה זו עשויה חומר לקוח מאונקלוס. על "עצת חטאין" כבר עמדנו לעיל, שהוא מן ויקרא יח, יז. כ"י נאופיטי אומר: זנו. גם טעותא היא תרגום למעשה זנות באונקלוס, אלא שהוא שמור לעניין זנות אחר אלוהי נכר, ואילו סופרנו, שלא היה רגיש לדקויות, בחר בו שתהיה לשון נקייה לתענוגות בשרים. מכאן מצווה טובי

את בנו לקחת אישה ממשפחתו ולא מבני העמים, כמו האבות, שבזכות זאת נתברכו וירשו את הארץ: "אחסינו ארעא". הנוסח הזה אמור באונקלוס לדברים א, ח, מקום שם אומר כ"י נאופיטי "וירתו ית ארעא". להלן הוא מזכיר את מצוות אביו במילים "ודכיר ית תפקידתא דאבוך". תפקידא היא מילה רגילה באונקלוס לתרגם בו מצווה, כגון בדברים ו, כה, שתפקידתא באה שם כנגד המצווה (כ"י נאופיטי אומר מצותא כאן ובכל מקום). להלן אומר טובי לבנו: "מלחמך הב לכפנין וממלבושך הב לערטילאין ולא יקשה בעינך". האמור בסוף בנוי על פי אונקלוס לדברים טו, יח בדבר שילוח העבד "ולא יקשי בעינך במפטרך יתיה בר חורין" (כ"י נאופיטי: "ולא יבאש באפיך" וכו'). את דבריו אלה מסיים טובי: "לע ידעית יום מותי" כדרך שאמר יצחק לעשו בנו באונקלוס לבראשית כז, ב: "לית אנא ידע יום מותי". כ"י נאופיטי מתרגם: "יומי מיתתי". בפרק ה טובי משמיע תלונה על עיוורונו: "קל מלין אנא שמע וגברא לא חזינא", והיא פרפרזה על אונקלוס לדברים ד, יב: "קל פתגמין אתון שמעין ודמו ליתכון חזין". הנוסח של כ"י נאופיטי שונה ממנו: "קל דכירי אתון שמעין ודמו לית אתון חמין". בפרק ז טוביה מגיע אל רעואל דודו וזה רץ לקראתו: "והט רעואל לקדמותיה וגפיף ליה ונשיק ליה". דברים אלה עשויים בסגנון של אונקלוס בבראשית כט, יג שנאמרו על לבן ויעקב: "והט לקדמותיה וגפיף ליה ונשיק ליה". כ"י נאופיטי מתרגם אף הוא כך, אבל הוא מעדיף את תווית המושא ית: "והט לקדמותיה וגפף יתה ונשיק יתה".¹⁵ טוביה מבקש מאת רעואל את ידה של בתו שרה ורעואל משיב לו בדברים הלכותיים במישורין מדברי לבן אל יעקב, המבקש את רחל בתו הקטנה, כפי שהם מסורים בתרגום אונקלוס (בר' כט, יט): "טב דאתן יתה לך מדאתן יתה לגבר חורין". כ"י נאופיטי: "תקן מסבה יתה לך מן למסבה יתה לגבר חורין". חדר משכב הכלולות קרוי "אידרון בית משכבא" כמו באונקלוס לבראשית מג, ל (כ"י נאופיטי: קיטונא). בפרק ח בני הזוג מברכים את האל בליל כלולותיהם ומתפללים לפניו אגב הבאה מן אונקלוס לבראשית ב, יח: "לא תקין למיהוי אדם בלחודוהי אעביד ליה סמך כקבליה". כ"י נאופיטי: "לא תקן יהוי בר נשא לבלחודוי אעביד ליה זוג כד נפק בה". לאחר התפילה המשותפת בא טוביה על אשתו "והות [!] בפילגות ליליא", על פי שמ' יב, כט: "והוה בפלגות ליליא". הנוסח של כ"י נאופיטי: "והוה בפלגא דליליא". בפרק י רעואל מברך את הזוג הצעיר: "אלהא ישוי עליכון שלמא", שהוא הד לנוסח ברכת כהנים בבמדבר ו, כו. ויצוין שהוא נמצא רק באונקלוס ושבתרגומים הירושלמיים אין הברכה מתורגמת כלל, לפי האיסור החל על תרגומה במשנה מגילה ד, י.¹⁶ דברי הפרידה של רעואל מן טוביה

15. אין כ"י נאופיטי נוהג כינוי מושא חבורים לפועל, ובכל מקום שהוא מתרגם כינוי חבור הוא משתמש בתווית המושא ית. ראה מאמרי "המקור לצורותיו ברובדי הארמית היהודית בארץ ישראל", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראשור ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 212-214.

16. יש כתבי יד של אונקלוס שנכנעו להלכת המשנה ולא תרגמו את הברכה.

ומן שרה אשתו בפרק יא "הא שרה ברתי בידך לא תעני יתה כל יומי חייה" מזכירים את דברי לכן אל יעקב בבראשית לא, נ: "אם תעני ית בנתי". כ"י נאופיטי: "אין תצער ית בנתי". בסוף הסיפור מותו של טובי מתואר כך: "ירשלים לפקדא יתיה ואתכנש לעמיה" על פי אונקלוס לבראשית מט, לג: "ושיצי יעקב לפקדא ית בנוהי [...] ואתכניש לעמיה". כ"י נאופיטי מציג את המקור הארץ ישראלי: "ואשלם יעקב למפקדא ית בנוי [...] ואתכנש לעמיה".

ניכר שכל אלה מנוסחים בתרגום הירושלמי ניסוח שונה. התרגום הירושלמי שהבאתי כאן ולהלן הוא כ"י נאופיטי. קטעי התרגום, בין מן הגניזה של קהיר בין מכתבי היד הידועים, רובם אינם מכילים את הפסוקים הללו ומיעוטם המכילים אותם אינם שונים מכ"י נאופיטי. ואילו מן המיוחס ליונתן לא הבאתי, מפני שבמקומות הרבה מאוד הוא עצמו נתון בקטגוריה של יצירות שדמותן נתעצבה בזיקה מובהקת אל אונקלוס (אני מקווה להקדיש לעניין זה עיון מיוחד).

הדמיון אל אונקלוס אינו מסתייג בביטויים ובצירופים. שפע של מילים ושל צורות מעידות על קרבתו אל מעשה טוביה. הנה מבחר: מקור הבניינים הנגזרים הוא לצלאלה (ג), לפקדא (יב), לאעדאה (ג), לאקטרא (ו), לאתקנא (ח), לחפרא (ח), לבטלא (ט), לקבלא (י), לפנאה (יא), לאסאה (יב), סך הכול תשעה פעלים. צורן המדברים תמיד נא, כדרך אונקלוס, כגון בשמות העצם ובמיליות אבונא (ד; יב), בתנא (יא), אחונא (יב), קדמנא (ה), ועוד ובפעלים: חבנא, אעדינא (ג). עוד שאל "מעשה טוביה" מן אונקלוס מילים רבות, כגון כען כנגד עתה (16 פעמים, כגון ג, ד, ה, ו; כ"י נאופיטי: כדון),¹⁷ קלנא בהוראת 'חרפה' (ג; כ"י נאופיטי: מרחקה). המילה האחרונה נקריית באונקלוס וביונתן לנביאים לבדם, וזהו ייחוד רב חשיבות לענייננו.¹⁸

ואולם אין ניתן ללמוד מן האמור כאן ש"מעשה טוביה" עתיק הוא כמו אונקלוס, שאילו כך היה, יכולנו להכריז שקטעי טוביה מקומראן וטוביה שלנו אחד הם. ולא היא, שהבדלים גדולים יש בינו ובינם, כגון שבקטעי קומראן נאמר על אדרמלך ושראצר, בניו של שלמנאסר שמרדו בו: "ערקו לטורי אררט" (קטע 2, שורה 4). ואולם "מעשה טוביה", המספר אותו הסיפור, מכנה את המקום "לארע קרדו" (א), לפי שזה שמו של אררט בתרגום אונקלוס, וזהו נושא למחקר לעצמו. באותו הקטע מקומראן נאמר: "ארי אחי הוא" באותה מילת קישור שאונקלוס משתמש בה תדיר, בעוד שמעשה טוביה אינו מכיר אלא ארום, כאמור בסמוך.

אדרבה, מחברו של "מעשה טוביה" שלנו בקי היה בכל הספרות היהודית ואל כולה שלח את ידו, כעולה מן הדוגמאות האלה: למילת הקישור בחר את ארום (23)

17. במעמד של תואר פועל של זמן. אבל כען כמילת חיזוק באה באונקלוס ובכ"י נאופיטי כאחד.

18. ראה גם הרשימות בדברי נלדקה במאמרו המוזכר בהערה 9 לעיל ובספרו של דלמן המוזכר בהערה 14 לעיל.

פעמים) השכיחה בארץ ישראל, והיא זרה לאונקלוס המכיר ארי בלבד, כמוהו כקטעי טוביה מקומראן (קטע 2, שורה 9). בפרק ו מסופר על טוביה שרץ אל הנהר תיגרין לרחוק את רגליו העייפות מדרך ארוכה. את הדבר הזה מבטא "מעשה טוביה" במילים "למשזגא רגלוי" (ו). אין הוא נזקק רק לשורש שכיח בארץ ישראל, אלא אף צורת מקור ארץ ישראלית נקט. אונקלוס מציע בנסיבות דומות "לאסחאה רגלוהי" (בר' כד לב).¹⁹ בשני מקומות נזקק "מעשה טוביה" לשורש חמ"א (א, יא) השכיח בארץ ישראל בהוראת 'ראה', אף שברוב המקומות הוא דבק בפועל חזה (ב"כ 16 מקומות), ואף ציבחד נמצא במקום שהוא מביא את תרגום איוב: "אמתין לי ציבחר [!] ואחוי לאבא" (ה).²⁰

אף לא מנע עצמו מחבר "מעשה טוביה" מלהיזקק אל התלמוד הבבלי. הוא הביא את הפעלים הדר (א, ב, י) כנגד תוב הנקרה אף הוא (ה, ו), הכא (יא), טפי כנגד הַרְפָּה (ה), את תואר הפועל טובא (ו) לצד לחדא הנקרה גם הוא (ב), את מילת השאלה מאי (א) ואת הפנייה במטו (י) כנגד בעעו. אף צורות "בבליות" רבות אתה מוצא בו, כגון הבינוני שכינוי המדבר הפרוד דבק בסופו: אמרנא (ז), חזינא (ה), יכילנא (ה, ט, י, יא), ידענא (ה, ו, ז), עכיבנא (ה), צבינא (ה). כאן וכאן מזדמן ריבוי הזכר המסתיים ביי כדרך הבבלי: מלכא דשידי (ו), חסיכי ועתירי (יא). שלוש פעמים נקרה הכינוי לרבים עם שם ביחיד: אבהתאי (ג) תמורת אבהתי, מנאי (ג) תמורת מני (=ממני), חיסודאי (ג) תמורת חיסודי (=חרפתי). ופעם אחת בא כינוי הנסתרים ה"בבלי": זרעייהו (ד). ואם תרצה אומר: אשמדאי (פרק ג ועוד) נזכר לראשונה במקורות יהודיים בבבלי פסחים קי ע"א. אף ביטויים מן הבבלי יש בספר מעשה טוביה: "ודסאני לך לחורני לא תעביד" (ד) על פי בבלי שבת לא ע"א, "אסי מגן" (יא) בדומה לבבלי בבא קמא פה ע"א.²¹ שתי מילים לא מצאתי אלא בסורית: המילה המסתמת מדם (י) ומילת השאלה מנא (ה). אלה שכיחות בתרגום משלי, שזיקה איתנה לו אל הסורית. האם הכירו מחבר מעשה טוביה?²²

אף ביטויים לקוחים מן הפרקים הארמיים של דניאל תמצא בו ב"מעשה טוביה": בפרק א "סגי באיש עליה" מן דנ' ו, טו, "ואכלו קורציה" על פי דנ' ג, ח. בפרק ד

19. אמנם כ"י נאופיטי גורס כאן "למסחיה רגלוי", אבל המיוחס ליונתן גורס: "למשזגא ריגלוי" ובירושלמי קידושין סא ע"ב: "משזגה ריגלוי", כמו כאן.

20. "אמתין לי ציבחד ואחוינך", תמורת "כתר לי זעיר ואחוך", איוב לו, ב. על איחור התרגום הזה ראה ר' וייס, התרגום הארמי לספר איוב, תל-אביב תשל"ט, עמ' 70-74 (סיכום הדעות). תן דעתך שהוא כותב בדרך המקובלת במקורות המאוחרים ולא ציבחד, כנהוג במקורות המייצגים נאמנה את הארמית המערבית.

21. לעניין זה ראה דברי דלמן המזכרים בהערה 14 לעיל, ובהרחבה בחיבור הגמר של תלמידתי נעמי בר-לב, לשונו של ספר טוביה הארמי, אוניברסיטת תל-אביב 1977.

22. אולי אף הביטוי "ופקודי לא ילזון מעינך" (ד) נסמך על תרגום משלי ד, כא: "לא ילזון מעיניך" (על פי עדותו של לוי במילונו לתרגומים. במהדורת לגרד: ניזלון).

"כל דצבי מרים וכל דצבי מהשפיל" על פי דנ' ה, יט, בפרק ח "לחם סגיי" על פי דנ' ה, א (לחם רב = סעודה גדולה).

גם עקבותיה של ספרות אחרת נמצאת בספר שלפנינו. את הביטוי "זיין כפנין ויתמין ומלביש ערטילאין" (פרק א תורגם מן כעין אבות דרבי נתן [נוסח א, פרק ז]) המתאר כך את איוב, שדמיון גדול דומה לו טובי. וכן הוא מביא בפרק יא מתרגום תהלים "כריך אלהא דלא מנע טיבותיה מני" (פד, יב). ואפשר שהכיר את הסליחה שהתקין רס"ג, "רחמנא חטן", לפי שהוא אומר באותו הפרק "ואפקינני מחשוכא לנהורא".²³ גם מה שהוא אומר שם על אלהים: "את הוא מחי ומסי" נמצא בפיוט הנושא שם זה בסידור ר' עמרם גאון.²⁴

כאן וכאן מתגלה העברית בתוך הארמית, כמתגנבת. למשל, על עיוורונו של טובי נאמר שגרומוהו ציפורים ש"נפל מצואתהון על עינוהי" (ב), ואין צואה בארמית ועל הרוב משמשת מפקא. מילת הניגוד אבל באה לצד ברם (ה). הביטוי "איתתא טבתא ודחלת שמיא" (ו), היינו (אישה) יראת שמים, יסודו כנראה בביטוי השכיח "ירא שמים" שנתפשט מימי התלמוד²⁵ ואינו בארמית. וכך הוא זדונא (ד), שצורתה השכיחה בארמית היא זידנו.²⁶ הצירוף "נעביד חופתא" (ו) מקורו עברי, כגון בבלי סנהדרין קח ע"א: "משל למלך שעשה חופה לבנו". ודומה לו פסיקתא רבתי צה ע"א. וכן המילה חופה עצמה (ט, י), שמזכירה יואל ב, טז, ונשתגרה בעברית מימי התנאים ואילך. בארמית משמשות המילים גינונא, גנוניתא. ולהלן מדבר רעואל על "ברתי עגינתא" (ח) שהוא עיבוד של עגונה ברוח הארמית.²⁷ בפרק ט הוא אומר: "וזמין יתיה לכליתי [...] ואתא לכליתא". ואף שהמילה היא ארמית, הנה בהקשר שלנו היא מזכירה "כילת חתנים", כגון בבלי סוכה יא ע"א, שבת מו ע"א.²⁸ ועוד אתה מוצא "רפיונא ידיא" שהוא עיבוד ארמי של "רפיון ידיים" שבירמיהו מז, ג, ונשנה אצל בן-סירא כה, כג, ונשתגר למן ספרות התנאים ואילך (מכילתא בשלח א, בבלי ערכין ה ע"ב ועוד). המקביל הארמי "חלשות ידא" נתון ביצירה הקרויה "חלום מרדכי",²⁹ אף היא בת התקופה הזאת.

23. סידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' שנה, שורות 18-19.

24. עמ' קנט במהדורת גולדשמידט (ראה הערה 6 לעיל).

25. ראה ספרי דברים, שכנ.

26. א' טל, לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, תל-אביב תשל"ה, עמ' 175.

27. בינוני פעול כזה לא מצאתי אלא בסורית; ראה C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*², Halle 1928, עמ' 510.

28. בארמית הבבלי ובירושלמי כילתא היא 'וילון' או 'אפיריון'.

29. פרסמה, בין השאר, א' ילינק, בית המדרש, חלק ה, וינה 1872, עמ' 1-8. השווה תרגום מל"א יב, י.

האמור לעיל מעיד שזמן חיבורו של הספר מאוחר הוא וממקורות רבים שאובה לשונו. ברם אונקלוס הוא שהשראתו ניכרת עליו יותר מכל מקור אחר.³⁰

*

הרכב דומה המורה על מעמדו של אונקלוס בספרות היהודית הכתובה ארמית נתון בתרגומי כתובים, מי ברכ, מי במעט. תרגום אסתר הראשון הוא עדות יפה לדבר.

תרגום ראשון קרוב מאוד לתרגום אונקלוס מצד לשונו. כ־50 צורות מקור של הבניינים הנגזרים חסרות התחילית מ"ם, כדרך שהן באונקלוס, כגון לאיתקטלא (א, א), לערבלא (א, י), לאתעבדא (א, טו), לאיתאה (א, יז), לאושטא (ב, כא; ג, ו; ו, ב; ט, ב), לפייסא (ד, ח), לסוכרא (א, יח; ו, ו). לעומתן המקור הנושא תחילית כדרך ארמית ארץ ישראל נדיר, ואינו נקרה בתרגום המילולי אלא בהרחבות המדרשיות: למתעתדא (ח, ו), למהלכה, למקיימא (ח, טו), למנסיא (=לשאת! ה, יד), ועוד שלוש צורות מסופקות שיש להן תחילית, מפני שהן אפעל, אבל אין להן סיום ה, לפי שנחשבו לו לכותב בניין קל: למחסין (ד, יד), למעדי (ב, א; ד, ד), למיסב (ז, ו, מן למסבה = להשיא). בכמה מקומות מסתיימת צורת הנסתרים בעבר בנו"ן כמקובל בארמית של ארץ ישראל: הוון (א, א [פעמיים], ג, ו, א [פעמיים]; ח, טו), ושחקון (ו, א). באלה בלבד סוטה צורת הנסתרים מדרכו של אונקלוס; כל שאר הצורות נוהגות כמוהו בלא נו"ן. כינוי המדברים החבור לשם הוא נא 28 פעמים, כדרך אונקלוס, כגון לחמנא, תבשילנא, חמרנא, נימוסנא (ג, ח), יתנא (ה, יד; ו, א), אבהתנא, מקדשנא, דכבנא (ו, א), עלנא (ה, יד; ו, א), אבונא (ח, טו), ואילו הצורן ין השכיח בארץ ישראל בא פעם אחת בלבד: יתן (ב, כא; ה, יד). בפועל נמצא הצורן למדברים נא פעמיים: אתנחמנא (ו, א), איזדבננא (ז, ד), ופעמיים בא הצורן הארץ ישראלי ינן: דחזינן (ו, א), אתסינן (ו, א). כינוי המושא מתחברים אל הפועל 34 פעמים, מהן תשע פעמים בתרגום המילולי ו־25 בהרחבות המדרשיות. למשל: לשציותהון (ד, ח), וארכיביניה (ו, יא), אתניניה (ה, ג), אמלכיניה (ז, ה), תמסריני (ה, א). הבעת המושא בכינוי החבור אל ית, מן הטיפוס קטול יתי (ו, י), נשבוך יתיה (ה, יד), השכיחה בתרגומי ארץ ישראל, נקריה אמנן יותר, 51 פעמים, אך התפרסותה מעניינת: 40 פעמים בהרחבות ורק 11 בתרגום המילולי. ואף כאן בארבעה מקומות היא מקבילה להבעת המושא באמצעות את במקור העברי (ח, יא;

30. כלום יש לראות את הופעת מעשה טוביה וחלום מרדכי בימי הביניים במסגרת מאמץ לכנס בתוך אוצרות היהדות את מה שאבד לה, כלומר את הספרים החיצוניים? האם כך נוצר יוסיפון, תולדות בן־סירה? אם כך הוא, המאמץ לא נעשה במעגל היצירה העברית לבדו, אלא פרץ אל תוך מעגל הארמית.

ט, יז, יח, כה). אף באוצר המילים ניכרת הנטייה לאונקלוס: חזה הוא הפועל השכיח בתרגום ראשון: 26 פעמים, לעומת חמי הנפוץ במקורות מארץ ישראל, המצומצם כדי שש פעמים: ב, ה, י; ז, ז, ח; ח, ו (פעמיים). וכך הם אוחי (ה, ה; ו, י [פעמיים]), לעומת זריי המקובל בארץ ישראל, הנקרה פעם אחת (ה, י), אוריך (ז, ב) לעומת אמתן. תואר הפועל כען נקרה שבע פעמים, מהן שש בהרחבות: א, א; ג, א; ד, יא; ה, א; ז, ח, ט, ופעם אחת בתרגום המילולי: ו, יד. כדון) המערבית נקריית ארבע פעמים: א, א; ב, ה; ג, א; ו, ג – הכול בהרחבות. כנגד זה מילת הקישור ארום שולטת בתרגום ראשון (31 פעמים) ואין נקריית ארי, היחידה באונקלוס. עוד סימן מערבי הוא השורש חז"ר הנקרה פעם אחת כפועל (ח, ט) ופעם אחת כתואר פועל חזור חזור (א, ו). בשאר מקומות משמש השורש תו"ב, כדרך שהוא משמש באונקלוס. את מילת דדו מתרגם תרגום ראשון כמנהג אונקלוס: אחבוי (ב, ז, טו) ולא כמנהג ארץ ישראל: חביבה.

לבד מאלה יש בתרגום ראשון ביטויים וקולוקציות המגלות זיקת מישרין אל אונקלוס: "ושלימו באשלמות אבן טבה" (א, ה) ולהלן "סמקין ירקין וברקין" לקוחים מתיאור החושן ואבניו בשמות כח, יז: "ותשלם ביה אשלמות אבנא ארבעה סדיין דאבן טבא סדרא קדמאה סמקין ירקין וברקין" (כ"י נאופיטי: "ותשלם ביה אשלמיא דאבן ארבעה סדיין דאבן טבא סדרא קדמאה סמקתה ירקתה וברקתה"). בפרק א, יד מוזכרים הקרבנות המועלים על "מדבחא אדמתא" כאמור באונקלוס לשמות כ, כ: "מדבח אדמתא תעביד קדמי". כ"י נאופיטי אומר כאן: "מדבח קביע על ארעא" (כיוצא בזה התרגום המקוטע). הביטוי "אידרון בית מלכותא" (ב, טז) מזכיר את אונקלוס לבראשית מג, ל: "לאידרון בית משכבא" (כ"י נאופיטי: לקיטונא). בפרק ה, יד מבטלת זרש את האפשרות שיוטל מרדכי "לבית אסירי" כדברים שאומר אונקלוס בבראשית לט, כ-כג; מ, ג ועוד. לעומתו אומר כ"י נאופיטי "בית חבושיא". "לשיציותנא מעל אפי ארעא" (ו, יג) (א) מעלה את אונקלוס לשמות לב, יב: "לשיציותהון מעל אפי ארעא". כ"י נאופיטי אומר: "למשיצא יתהון מעילוי אפיה דארעא". עמק השדים, המקום שניצחו בו ארבעת המלכים את החמישה, הוא המקום שניצח בו אברהם את המלכים (ו, יג): "היכמא די נפלו מלכיא קדם אברהם במישר חקליא". זהו שם המקום באונקלוס בר' יד, פסוקים ג, ח, י; בכ"י נאופיטי הוא נקרא "מישר פרדיסיא". בפרק ח, טו נאמר: "למקימא קריא דכתיב ביה ויחזון כל עמא דארעא ארום שמא דיי אתקרי עלך". זהו עיבוד של דברי אונקלוס בדברים כח, י: "ויחזון כל עממי ארעא ארי שמא דיי אתקרי עלך". כ"י נאופיטי מנסח את הדברים כך: "ויחמון כל אומייה דארעא ארום שמיה דיי קדישא אתקרי עליכון". בפרק ט, יט מזכיר תרגום ראשון "יהודאין פציחאי דיתבין בקירוי פציחיא", והוא מינוח הלקוח מן אונקלוס דב' ג, ה: "בר מקרוי פציחיא". המינוח של כ"י נאופיטי שונה: "קורי מבדרתה" (במקומות אחרים: כופרנין).

הארמית של הבבלי השאירה את רושמה בתרגום הזה. מן הצורות הנושאות את

סימניה הוא המקור היחיד לשימושיה (!) ית מלכא (ב, יד). במקומות מעטים ריבוי שמות העצם הוא יי: קטירי תגי (א, ג), בית נשי (ד, טז), חשיכי (ט, כב). התחילית נ לנסתר בעתיד באה פעם אחת: דניקטליה (ה, יד). ברם ארמית הבבלי מיוצגת בעיקר באוצר המילים, כגון הפעלים שקל (ג, ו), ועמו נקט (ה, ב; ו, א [פעמיים]; ח, טו), המחליפים את נסב. וכן שדר נקרה 11 פעמים (א, ב; ג, ג; יג, ד; א, ד; ה, ה; י, ט, יט, כ, כב, ל) ומחליף את שלח, הנקרה רק שלוש פעמים (א, ג, כב; ח, י).³¹ פעם אחת הופיע הדר (ט, יד) במקום חזר, תוב. השורש סט"ם בא פעם אחת בציורי: וסטימו (ח, ח), שלא כנתון בארמית לעיל: "ומתחתם בגושפנא דמלכא" (ג, יב). הפועל גזור מן סיטומתא הסמוכה, שנשתרבה מן הבבלי, כגון בבא מצינא עד ע"א. סיטומתא באה ארבע פעמים בפרק ח (פסוקים ב, ח [פעמיים], י), ובכולן היא תרגום כפול ליד עזקתא להביע 'טבעת'. ניכר שתוספת היא בכל המקומות האלה.³² גם באמצעים הדקדוקיים ניכרת טביעתו של הבבלי. כך הוא צורן מדברים הנקרה פעמיים: ידענין, מסאכנין (ה, יד), והוא הֶלַחַם שכיח בארמית המזרחית של הבינוני עם הכינוי הפרוד. וכך הוא כינוי הרמז: הני הבא עם אילין בפסוק אחד (א, י). תואר הפועל הכי מחליף את הכין בשלושה מקומות (א, א; ב, א, ד). הכינוי הפרוד איהו(א) נקרה חמש פעמים (א, א; ג, א; ה, ג, ו; ט, כד). מילת השאלה אמאי נקריה פעם אחת (ב, ז). כרגא הוא מס (ב, יח; י, א), ותיגדא הוא שרביט (ד, יא; ה, ב [פעמיים]; ח, ד). כנגד עזקא (א, כב; ח, ב, ח [פעמיים], י)³³ באה פעמיים גושפנא (ג, י, יב). בצד תרע בתיא (ה, א) בא בבא דבייתיה (ה, יד). אף צירוף קולוקטיבי חדר מן הבבלי לתרגום: דררא דממון (ד, ז), והוא כמו בבלי בבא מצינא ב ע"ב, כתובות כג ע"ב. אף הביטוי אית דאמרינ (א, ג) נראה שאול מן איכא דאמרי, אגב עיבוד ושינוי כראוי.³⁴

עירוב לשונות עמוק כל כך מבטל את האפשרות שהתרגום הראשון נתחבר סמוך למקום ולזמן שאונקלוס נתחבר בו, בארץ ישראל לפני התרגומים הקרואים "ירושלמיים", כאשר שלטה הכתיבה הארמית הקרויה "ארמית ספרותית סטנדרדית".³⁵ התנאים החברתיים שהביאו לחיבורו של אונקלוס לא נתקיימו עוד

31. ועוד פעמיים בהוראת 'פשיטת בגדים' (ה, יד; ו, יב).

32. למעשה השורש פעיל בסורית (ראה ברוקלמן, הערה 27 לעיל, עמ' 468), אבל קשה להניח השפעת מישרין מן הסורית. סיטומתא נקריה גם במיוחד ליונתן בר' לח, יח, כה, ונראה שנשאב גם הוא מן הבבלי.

33. רק במקום הראשון היא באה לבדה. בשאר מקומות היא התרגום כפול, כאמור לעיל.

34. אם תרצה לומר שהוא בבואה של "יש אומרים" שבעברית, הנה גם הוא ביטוי מאוחר, ולא מצאתיו לפני תנחומא (קורח, ט; מטות, ג). עוד הוא בא בשמות רבה יא, ב ובאגדת בראשית יט.

35. כניסוחו של ח"י גרינפילד: Standard Literary Aramaic, ראה A. Caquot and D. Cohen, *Actes du Premier Congrès International de Linguistique Sémitique et Chamito-Sémitique*, Paris, 16–19 Juillet 1969, The Hague–Paris 1974, עמ'

בעת הופעת תרגום אסתר הראשון.³⁶ לפי הסימנים הנתונים בתרגום זה, נראה שהוא פרי רוחו של יוצר שחי בימים שאונקלוס עלה למדרגת תרגום רשמי בכל תפוצות ישראל והיה נושא לחיקוי, ולא מעט יצירות נתחברו בהשראת לשונו וסגנונו. בקיאותו של מחבר תרגום ראשון בלשונן של שאר יצירות הרוח של היהדות השקיעה בו את היסודות האחרים שבתרגום. ואפשר שעדיין יאמר האומר שתרגום ראשון עתיק הוא כמו אונקלוס, ואך מעתיקים חדשים שינו אותו. אילו כך היה, לא היה העירוב האמור עמוק כל כך, והקלסיציזמים לא היו מרובים בו כל כך. מן הסוג הזה אתה מוצא בשפע, בעיקר העתקות מן הפרקים הארמיים של המקרא. וכך הוא אומר "אתיהבת ליה ארכא" (א, א) בעקבות דנ' ז, יב ("וארכא בחיין יהיבת להון"), "אחון ארע מיניה" (א, ב) לפי דנ' ב, לט ("מלכו אחרי ארעא מנך"), "שם טעם מלכא" (א, ח) לפי דנ' ג, י ("אנתה מלכא שמת טעם"), "עמיא אומיא ולישניא" (א, כב) לפי דנ' ג, ז ("עממיא אמיא ולשניא"), "ומודה ומצלי קדם אלהיה" (ב, ה) לפי דנ' ו, יא ("מצלא ומהודא קדם אלהיה"), "בנסו וקצפו" (ב, כא) לפי דנ' ב, יב ("בנס וקצף"), "ובכא [...] בקל עצב" (ד, א) לפי דנ' ו, כא ("בקל עצב זעק"), "כדנא תימר למרדכי" (ד, יא) לפי יר' י, יא ("כדנא תימרון להום"), "נרמון יתיה לגו אתון נורא יקידתא" (ה, יד) לפי דנ' ג, ו ("יתרמא לגוא אתון נורא יקדתא"), "אתרמי לגוב אריותא" (ה, יד) לפי דנ' ו, ח ("יתרמא לגב אריותא"), "גלי רזין גלא ליה רזא דנא למרדכי" (ו, א) לפי דנ' ב, כח, מז ("גלא רזין [...] רזא דנא"). ויש גם מובאות ישירות מן דנ' ג, כט: "הדמין יתעבד ובייתיה נולי ישתוה" (ח, טו) ומן עזרא ו, יא: "יתנסח אע מן ביתיה וזקיף יתמחי עלוהי" (ז, ט). הכול מזכיר את מגילת אנטיוכוס המפורסמת, המחקה בהצלחה גדולה את ארמית המקרא ואף נוטלת מלוא חופניים מלשונו של אונקלוס.³⁷

36. ראה מאמרי, "Is There a Raison d'être for an Aramaic Targum in a Hebrew Speaking Society?", *Revue des Études Juives* 160 (2001), 3–4. עמ' 357–378. פחנר

מחוה דעתו שתרגום ראשון הוא "מוצר מלאכותי מאוחר": S. Posner, *Das Targum*. רשם מלכותי, Breslau 1896, עמ' 68.

37. כבר צונץ העלה את הסברה שמגילת אנטיוכוס נתחברה בתקופת הגאונים (הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, תרגם מ' זק, ירושלים 1954, עמ' 63). כבר הראה אריה כשר שהלכות חנוכה במגילה זו נשענות על התלמוד הבבלי שבת כא ע"ב – כר ע"ב, שיש בה הדים מן התקופה המוסלמית ושהיא ביטוי לפולמוס עם הקראים ("הרקע ההיסטורי של מגילת אנטיוכוס", התקופה הסלווקית בארץ ישראל: מחקרים ועיונים בגזירות הדת ומרד החשמנאים, בעריכת ב' בר-כוכבא, תל-אביב תש"ם, עמ' 85–107). עיון מקיף הקדיש לה מ"צ קדרי, "מגילת אנטיוכוס הארמית", בר-אילן א (תשכ"ג), עמ' 81–105; ב (תשכ"ד), עמ' 178–214. על הזיקה בין המגילה ובין תרגום ראשון מצביעים דברי אנטיוכוס אל שריו (פסקה 8): "כען איתו ניסוק עליהון ונבטיל מנהון [...] שבתא וירחא ומהולתא". בתרגום ראשון ח, טו מוזכרות גזרות אלה כך: "וליהוראי הוא רשותא למעסא באוריתא ולמטר שביא ומועדיא ולמגור עורלת בניהון [...]".

יש מקומות שניכר בהם שהמחבר ניחן במידה גדושה של יצירתיות, בשעה שבחר ביטויים, כגון בפרק ו, א שבתוך הסיפור המורחב על נדודי השינה של אחשורוש, חיבר שתי קולוקציות לאחת ויצר את ביטוי הכלאיים "ביא בליליא ההוא" מן "ביה בליליא" ומן "בליליא ההוא". היא חוזרת שבע פעמים באותו פסוק (ו, א) ואינה מזדמנת במקום אחר. הראשונה, ביה בליליא, מזדמנת חמש פעמים בתרגום ראשון (ה, יד; ו, א [4 פעמים]).³⁸ תרגום שני מכיר רק את הביטוי הרגיל בליליא ההוא (כגון ו, א). חיבור כלאיים הוא סימן מסימני זמנו המאוחר של תרגום ראשון.

גם ההבראיזמים שנסתננו בו מורים שתרגום ראשון מאוחר הוא. מהיעדרם ממקורות ארמיים אחרים ניתן ללמוד שהם נוצרו בתרגום הזה או בסביבה הלשונית שהוא צמח בה ואינם שאילות או שאילות משמעות הנמנות עם תופעות הלשון החיה. הנה אומר תרגום ראשון א, א: "ולא הוה ריבא וקרבא בעלמא עד דאתא אמרפל". ריב אינה מילה ארמית. תמורתה רגילה מצו (אונקלוס בר' יג, ז; שמ' יז, ז ועוד).³⁹ להלן (א, ג) מחפש התרגום את טעם המשתה שעשה אחשורוש במילים "ואית דאמר' דיומא דאידא הוה ליה". אין איד בהוראה זו אלא כעברית, כגון במשנה עבודה זרה א, א.⁴⁰ על ושתי נאמר שנענשה על מעשי הרשעות שלה בבנות ישראל השבויות: "דהות מפלחא ית בנתא דישראל ערטילאן ומנפסן עמר וכיתן ביומא דשבתא" (א, יא). זו מלאכה המזכירה את משנה שבת ז, ב המונה את המנפס עם אבות המלאכות.⁴¹ האמור על אסתר: "ואיטענת חיסדא קדמוי" (ב, ט) הוא בבואה של האמור במקור: "ותשא חסד לפניו". כמוהו בפסוק טו: "והות אסתר טעינת טיבו" כנגד "ותהי אסתר נשאת חן", ובפסוק יז: "ואיטענת רחמין וטיבו קדמוי", כנגד "ותשא חן וחסד לפניו". הפעל טען משמש בארמית לעניין נשיאת משא. הואיל ולא מצאתי קולוקציה דומה במקור ארמי כלשהו, נראה לומר שהיא השתקפות של האמור במקור. תן דעתך שתרגום שני מתרגם את הביטויים האלה ואתגמלת חסדא, גמילת חנא, כסדרם. אולי ניתן לצרף לרשימה זו של בבואות את בקשתם של בני יששכר מאלהים: "ערבל ית משתיהן" (א, יד), והוא מקביל בארמית לביטוי העברי ערבב שהוראתו 'מהומה ומבוכה', כגון במכילתא בשלח ב: "ויהומם, הממם ועירבבם". וכך מתרגם אונקלוס "נבכים המה" בשמות יד, ג: "מערכלין אינון" (כ"י נאופיטי: "טעיין אינון"). ערבוב השמחה, כלומר השבתתה, אמור במקומות כגון ויקרא רבה כ, י: "למלך שהיה משיא את בתו ונמצא בשושבינים שלו

38. הביטוי המקביל ביומא הוא נקרה שלוש פעמים (ה, ט; ח, א; ט, יא).

39. הקטע נעדר מכ"י פריז 110 של תרגום ראשון.

40. וראה פירוש ה"אידים" במשנה ג. על כל עניין אידיהן והמחלוקת בין רב ושמואל ראה י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, א, ירושלים-תל-אביב תש"ח, עמ' 184-185.

41. בכתבי היד של המשנה. בדפוסים: מנפץ.

דבר שלזינימון. אמ' המלך אם הורגן אני עכשיו אני מערבב שמחתה שלבתי. כך אמ' הקב"ה אם אני הורג נדב ואביהוא עכשיו אני מערבב שמחתה שלתורה". וכך אומר אמיתי בן שפטיה, פייטן בן המאה התשיעית: ו"הסיק אתונא למערבבי סעודתם לשורפה", כלומר, הסיק תנור לשפפת משביתי השמחה (אדון מגיד מראשית אחרית, שורה 16).

יש ביטויים שעשו דרכם מן העברית השגורה אל התרגום מפני שלא הרגיש המחבר בזרותם, לפי שהארמית שלו לא הייתה עוד אלא לשון של כתב. כך הוא "מכאן ואילך" (ב, יד) השגור בעברית מימי התנאים ואילך, וכך היא מילת הסיבה "מחימת דהוה מתקן ית צליבא" (ו, א), שהיא מן מחמת ש" שבבעברית. אף הוא אומר "נפל פחדא דיהודאי עליוהון" (ח, יז ובדומה לזה ט, ב) "נפל פחדא דמרדכי עליוהון" (ט, ג), ואינו נזקק אל דחלא הארמי. ובפרק ח, טו הוא מודיע: "וקרתא דשושן צהלא וחדיא", אבל תרגום שני: "בדחא וחדיא", כראוי. ותן דעתך שבמקום אחד בפסיקתא רבתי (פרשה י) נאמר "הבהיקו וצהלין אפוי", אבל המקום מסופק. ועוד יש ביטויים שלא באו לעולם אלא בזמן מאוחר ונשאבו בארמית של היוצרים האלה. כך אתה מוצא משחק מילים מיוסד על חילופי ה-ח שהוליד את האמור בפרק ד, ה: "וקראת אסתר לדניאל דמתקרי התך די על מימר פומיה מתחתכן פתגמי מלכותא". זהו תרגום לארמית של דברי שמואל בבלי מגילה טו ע"א: "ולמה נקרא שמו התך [...] איכא דאמרי שכל דברי מלכות נחתכים על פיו". חתך בהוראה זו נשען על האמור היחידאי בספר דניאל: "שְׁבָעִים שְׁבָעִים נחתך על עמך [...] לְכָל הפשע" (ט, כד), והוא כבואה של גזר שבארמית: הוראת הדין שלו הועברה אל השורש חתך העברי. לא מצאתי חתך בהוראה זו בארמית במקום אחר, אבל בעברית אתה מוצא "צדק את הדין בליבך ואחר כן חתכיהו" (בבלי סנהדרין ז ע"ב), "ששם היתה סנהדרין גדולה שלישיראל חותכת דיניהן של ישראל" (בראשית רבה, מד, טו) ועוד. ניכר שהופעתה כאן היא תולדה של אותה שאילת משמעות עתיקה, שחזרה עתה מן העברית אל הארמית. בפרק ו, ג מדגיש תרגום ראשון: "לא אתעביד עד כדון עימיה שום מידעם", המתרגם את האמור במגילת אסתר: "לא נעשה עמו דבר". בדומה לזה יש בתרגום ראשון לפי נוסח כ"י פריז 110 בפרק ג, ח: "ולמלכא לית שום טימי מנהון". זו כבואה של השלילה המודגשת שום דבר שצמחה בעברית בימי הגאונים. כך מעיד דרך ארץ רבה יא, יח: "ואל אכשל בהלכה ולא בשום דבר בעולם". ובספר החילוקים שבין אנשי מזרח ובין בני ארץ ישראל יא (עמ' 79): "נידה [...] אינה נוגעת בשום דבר". וכן בתולדות בן סירא (237): "והקב"ה לא ברא שום דבר שלא לצורך", ועוד. בתרגום שני בא הביטוי המקורי: "לא אתעביד עימיה מדעם". בפרק ח, י, כנגד "ויחתם כטבעת המלך" נאמר: "ואסתתם בעזקת סיטומתא דמלכא". לא מצאתי סתם לשון חתימת מסמך אלא במקום זה ונראה שהוא עלה מן הקרבה של שני השורשים בעברית במקומות אחרים. תרגום שני אומר במקום הזה חתים.

בכל תרגומי כתובים ניכרת מידה של תלות בלשונו של אונקלוס. בייחוד בולטת תלות זו בתרגומי מגילות רות ואיכה. ואולם אין בכך כדי לטשטש את העקבות העמוקים של ארמית ארץ ישראל הנתונה ביסוד התרגומים הללו. אולי יש בכך עדות, שתרגומים שלידתם בארץ ישראל עובדו בידי עורכים עיבוד קלטיסיסטי, ששיווה להם דמות עתיקה יותר משהייתה להם מלכתחילה, והמופת לעיבוד הזה אונקלוס היה.

אף השומרונים לא ניקו מהשפעת מעמדו של אונקלוס. בזמן פריחתם הרוחנית הגדולה, שפסגתה במאה הארבע-עשרה, נתוודעו אליו ושאו ממנו בגליונות כתבי היד שלהם, ואלה נכנסו לתוך השיטין לעתים קרובות מאוד, לפעמים בעניינים שחלוקים היו על היהודים לפי אמונתם ולפי דרכי פרשנותם.⁴²

השפעתו העמוקה של אונקלוס על יצירות אלה ועל יצירות רבות אחרות בנות התקופה האמורה מצדיקה אפוא את בחירתם של אותם צרפתים לחרות את שמו במקום הנזכר בראשית דבריי כאן, שגם אם הוא כותל דרומי, הרי מצד מעמדו נחשב לכותל המזרח.

אחרית דבר

אף שניצלתי עד תום את הזמן שהקצו לי מארגני ערב העיון הזה, מבקש אני ליטול עוד רגע קטן מזמנכם כדי לומר לזאב בן-חיים מילים אחדות של חיבה. רבי זאב היקר, זה לי ארבעים שנה שאני מתאבק בעפר רגליך. הייתי מסטרנד שלך והייתי דוקטורנד שלך, ולימים פינית לי מקום לשולחנך. ארבעים שנה אתה מלווה אותי, מתאמץ להורותי דרך בכל אשר הלכתי, מעורר אותי במעשי ומייסר אותי על מחדליי, ולא הייתה לי מעולם שאיפה גדולה יותר מלקיים את אשר לימדתני ומללכת בדרך שהוריתני.

יותר משמחזיק אני טובה לך על מה שלימדתני, אני מחזיק לך טובה על הידידות הגדולה שהעתרת עליי. ואני מרשה לעצמי לומר לך בשם כל הקהל הזה: אכן על אותו כותל בבירת התרבות של העולם המודרני כתוב שמו של אונקלוס. על לוח לבנו, תלמידך ותלמידי תלמידך, כתוב שמך. כדברי החכם מכל אדם: קְשֶׁרֶם על גרורותיך, כְּתָבֶם על לוח לבך.

42. דנתי בהרחבה בעניין במבוא למהדורה שהכנתי: התרגום השומרוני לתורה, ג, המבוא, תל-אביב תשמ"ג, עמ' לא ואילך.

בין מוקדם למאוחר

אמות מידה לבחינת זמנם של פיוטים ארמיים שומרוניים אנונימיים

רוב החיבורים השומרוניים שלשונם ארמית – זמן כתיבתם מוטל בספק. החיבור המדרשי "תיבת מרקה", המדרש "אסטיר", הנוסחים הרבים של כתבי היד של התרגום לתורה – תיארוכם של כל אלה אינו יוצא מגדר סברותיהם של מלומדים.¹ על קרקע בטוחה יותר לכאורה הולך החוקר המבקש לקבוע את זמנם של הפיוטים הארמיים (והאחרים) השומרוניים. הללו בדרך כלל יש להם כותרת שמתפרטים בה עניינים שונים הנוגעים לאמירתו של הפיוט, וכמעט תמיד נמסר בה שמו של המחבר. בזכות זה נקבע במחקר השומרוני, במידה רבה של ודאות, כי תקופת ביזנטיון היא זמנם של הפיוטים שהשמות "מרקה" או "עמרם בן דרה" מופיעים בכותרותיהם. ואפילו לכגון אלה עשויה להגיע ידו הארוכה של ספק, מפני שהכתוב כותרת הוא לעולם בבואה של מסורת, והמסורת לא תמיד היא נאמנה.² במאמר זה אני מבקש להציג סוגיות אחדות הנוגעות באופי ובזמן של כמה פיוטים שומרוניים, חלקם כתובים ארמית וחלקם עברית. ולא במקרה בחרתי כמה שבחרתי.

* בשאלות הנוגעות בצורות השיר נועצתי בד"ר טובה בארי מן החוג לספרות עברית באוניברסיטת תל-אביב. תודתי נתונה לה על עזרתה הרבה.

1. "תיבת מרקה", כפי שהראה בן-חיים, היא למעשה אסופה של מדרשים שנתחברו ונערכו בזמנים שונים. הגרעין הקדום של החיבור אמנם נתחבר בידי מרקה, בן המאה הרביעית. חלקים אחרים של החיבור נתחברו ככל הנראה סמוך לסוף ימיה של ארמית השומרונית (מכאן ואילך: אה"ש), ויש חלקים הכתובים בלשון הבליל העברית-השומרונית המאוחרת שזמן גיבושה המאה הארבע-עשרה (ת"מ, עמ' 15–22). ספר "אסטיר", שמהדורתו הטובה ביותר אף היא של בן-חיים, נתחבר "בלשון הארמית שלא בתקופת חייתה בהשפעת הלשון הערבית והסביבה המוסלמית" (ראה אסטיר, עמ' 111). נראה שהגדרה זו עשויה להיות יפה למאה השתים-עשרה לערך. התרגום השומרוני לתורה אינו מעשה אחד שנעשה בזמן אחד, אלא דורות של מתרגמים שומרונים עמלו והוציאו מתחת ידיהם תרגומים שונים זה מזה בלשונם. יש בהם (בייחוד כ"י J) המייצגים את אה"ש בשלבה הקדום הידוע לנו, כלומר המאות הראשונות לספירה, ויש בהם המייצגים תקופות מאוחרות ביותר ביצירה השומרונית, כלומר סוף ימי הארמית ומאות השנים שאחר כך (סיכום תמציתי של הדברים שנתפרטו בתה"ש, ג, מצוי שם, עמ' קא–קב).

2. הנה דוגמה אחת: הפיוט של עמרם (כט), המוצג בעואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 122, מתייחס לפי מסורת השומרונים לעמרם דרה, אבל צורתו ולשונו אינן מתאימות לזמנו של עמרם. על כן היסס בן-חיים בקביעת מקומו של הפיוט הזה בסדר היצירה השומרונית (שם, עמ' 12).

הרי פרופ' בן-חיים, מכונן המחקר המודרני של לשונות השומרונים, תרם הרבה לשאלות שאעסוק בהן. הדברים שאני מציג כאן, הנוגעים לטקסטים שומרוניים שטרם נתפרסמו, נשענים אפוא במידה רבה על עקרונות שגיבש הוא. אני מקווה שדבריי אלה, המוקדשים לו בהערכה עמוקה, יהיו לו לרצון.

לשאלות איתור הלשון ואיתור הזמן של חיבורים נוקתי לא מכבר, בעת שעיינתי בכתב היד שמספרו 1 במדור הליטורגיה של אוסף פירקוביץ' שבספרייה הלאומית של רוסיה. כתב היד מחזיק 79 דפים וכונסו בו 56 פיוטי אבל שומרוניים שאף אחד מהם לא היה ידוע לנו עד כה. גם חבריי מן מלומדי השומרונים, שבספריותיהם הפרטיות אצור חומר רב שטרם פורסם, אינם מכירים פיוט מן הפיוטים שבכתב היד הזה. אף זאת: אסופת פיוטים שזה אופייה לא מצאנו קודם, שהרי אין זה "ספר אבל" שומרוני רגיל, כלומר סידור תפילות ופיוטים הנאמרים לרגל פטירתו של אדם, מעין *عامة الكره* שכלל קאולי באוסף הליטורגיה הגדול שפרסם בראשית המאה העשרים,³ אלא אסופה של פיוטים שאין בהם שום סדר או הצעה לסדר של תפילה. מן הסתם נלקטו הפיוטים למקום אחד כדי שיבחר מהם הבוחר מה יאמר במעמד זה או אחר הקשור בפטירה.

אין כתב היד שלנו נושא שום ציון של זמן ושום ציון של שם, לא של מעתיק, לא של פייטן ולא של נפטר. אמנם פיוט אחד באסופה (לו⁴), שם מחברו "יוסף" נרמז באקרוסטיכון, אבל אין לדעת על פי השם השכיח הזה מיהו בדיוק אותו יוסף. איך אפוא ייקבע, ולו באורח כללי, זמן חיבורן של היצירות שבאסופה? אציג כאן שלוש אמות מידה אשר על פיהן אפשר לשער את גילו של פיוט מן הפיוטים במידה כלשהי של קירוב, ואלה הן: התוכן, צורת השיר, הלשון.

1. התוכן

מעצם אופיים אין תוכנם של פיוטי קודש מספר על זמנם. הריהם בעיקרם שירי הלל לריבון העולמים ואין הם מספרים על מאורעות בני זמנו של הפייטן.⁵ גם בין

3. קאולי, עמ' 852–866.

4. ציון פיוטי האסופה באותיות הוא הציון המתאים למצוי בספרי "מספר שומרון" (כדפוס).

5. ואפילו כשיש רמז בעל משמעות היסטורית, אין הוא משמע דבר ברור. הנה למשל הכתוב באחד הפיוטים של עמרם: "בני רחמך מתקנין טמאתה על ריש מקדשה" ('בני אוהבין שמים את הטומאה בראש המקדש', עואני⁶, ג, ס"ב, עמ' 47). זה בוודאי מרמז על חילולו של הר גריזים, אבל בצדק אמר בן-חיים (שם) שגזרות ורדיפות סבלו השומרונים בזמנים שונים. רימזו היסטורי אחר מצוי בפיוט ידוע של אהרן בן-מנר (קאולי, עמ' 163). שם כתוב: "אזלת כנשת מנן" ('אבד לנו בית הכנסת', קאולי, עמ' 677), והעלה הרן את הסברה שזה אזכור למאורעות שאירעו בסוף המאה השלוש-עשרה ושציין אותם בעל "הכרוניקה החדשה" (הרן, עמ' 163). זו עדות מפורשת. לעומת זאת, היכולים אנו לסמוך על עדות של שתיה לקביעת זמן של

הפיוטים שבאסופתנו אין אזכור של מאורע היסטורי כלשהו, אבל יש בה כמה אזכורים של תחיית המתים ושל יום הדין. שני אלה הם מן העקרונות של האמונה האסכטולוגית השומרנית, ואפשר שהראשון שבהם, האמונה בתחיית המתים, יכול לשמש אמת מידה לקבוע על פיה את גילו של חיבור שומרני.

אמירה מפורשת על יום הדין העתיד לבוא משובצת בנוסח השומרני לדברים לב, לה: "ליום נקם ושלם", במקום "לי נקם ושלם" שבנוסח המסורה. ברי אפוא שזו מן האמונות הקדומות של השומרנים, ואין לתמוה על פייטן קדום כמרקה, בן המאה הרביעית, הכותב בזיקה לכתוב בתורה: "ומן אכה ואזל ליום נקם לית איקרך מתחסר" (ומכאן ואילך עד יום נקם אין כבודך מתחסר, עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 137). אין אזכור של יום הדין לעצמו יכול לשמש אפוא אמת מידה לקביעת גילו של חיבור שומרני.

לעומת זאת, אין לנו אזכורים קדומים מפורשים של אמונה שומרנית בתחיית המתים. אדרבה, מקורות חז"ל מודיעים במפורש כי אין השומרנים שותפים לאמונה הזאת: "מאימתי מקבלים אותם [את השומרנים] משכפרו בהר גריזים והורו בירושלים ובתחיית המתים" (מסכת כותים, סוף פרק ב). דברים דומים עולים גם מכתביהם של אבות הכנסייה.⁶ בן-חיים הצביע על מקורות שומרניים מאוחרים ביחס המתעלמים במכוון מאזכור של תחיית המתים. כזהו, למשל, אותו מלומד שומרני אנונימי שתרגם את "הבקשה השנייה" של רס"ג ודילג על אזכור תחיית המתים שהיה לפניו, הואיל וביקש להתאים את התפילה לאמונה השומרנית.⁷ פייטן ובעל הלכה שומרני חשוב, אב חסדה הצורי, בן המאה האחת-עשרה בקירוב, ביקש בחיבורו "כתאב אלמעאד" להוכיח שלאמונה בתחיית המתים יש אחיזה בכתובים מן התורה. מן הצורך בהוכחה ביקש בן-חיים ללמוד שבתקופתו של אב חסדה עדיין לא קנתה לה אמונה זו שביטה בקרב כל בני העדה.⁸ אם זוהי באמת המסקנה שיש להסיק מן המקורות הללו, יכול אזכור המתים לרמז על גילו של טקסט שומרני: אין הוא לכאורה יכול להיות קדום ביחס, בוודאי לא בן תקופת הבית השני, ואפילו לא בן תקופת ביזנטיון.

בשלושה מן הפיוטים שבאסופה יש אזכורים מפורשים לתחיית המתים. הראשון הוא פיוט ארמי הנאמר לרגל הסתלקותו של כוהן (פיוט ג) וכך נכתב בו:

עליך מני שלם	עליך ממני שלום
שלם עד לעלם	שלום עד לעולם

פיוט? ב"שירת המצוות" של אותו בן-מניר אין מוזכרת אותה גולה. היש בזה ראייה, כפי שסבר הרן, שנתחבר הפיוט לפני המאורעות הללו?

6. ראה דקסינגר, האמונות והדעות, עמ' 516, והספרות המובאת שם בהערה 107.

7. ת"מ, עמ' 27.

8. שם, עמ' 26.

ועד זימון יום נקם   ועד הזדמן יום נקם
 יומה דבה נקום   היום שבו נקום
 יושם אל לב ששתי האמונות, האמונה ביום הדין ("יום נקם") והאמונה בתחיית המתים ("יומה דבה נקום"), כרוכות זו בזו, כאילו היו דבר אחד, ולסמיכות אֶזכור זו אשוב להלן.
 השני גם הוא פיוט ארמי (ז) וממנו ראוי להציג כאן שני בתים:

נהריה דצלמה	אור פניו
דשרה בה ארצמה	ששרה עליהם לחץ
יעבד לה קעימה	יעשה לו הקיים
ביום דינה יוביל	ביום הדין גאולה ⁹
צלאה ומשירה	המתפלל והמשבח
בכנשתה ועל טורה	בבית הכנסת ועל ההר
ובקימאתה ובקבורה	ובתקומה ובקבר
ובעקל יו[סף] בן רחל	ובשדה יוסף בן רחל

אף כאן באות זו לצד זו האמונה בתחיית המתים ("ובקימאתה ובקבורה") והאמונה ביום הדין ("יעבד לה קעימה ביום דינה יוביל").
 גם השלישי הוא פיוט ארמי, מן הסוג "תוחיד" (פיוט כט), שעיקרו שבח ייחודו של האל, וזה לשון הבית האחרון שלו:

ארתי ארת[י] יום דנקום קמיך   חון, חון, ביום שנקום לפניך,
 ולא תחסך יתן רתו[תך] ורחמיך   ואל תמנע ממנו את רתיונך ורחמיך

קודם שניכנס בעובי קורתן של שתי אמות המידה האחרות, כלומר צורת השיר ולשונו, נאמר ששלושת הפיוטים האלה, אף על פי שלשונם ארמית (ובכך לכאורה רמז לתקופה מוקדמת ביחס), אֶזכור תחיית המתים בשלושתם מרמז דווקא על תקופה מאוחרת ביחס – כאמור, המאה האחת-עשרה לערך.
 דרך זו נקט בן-חיים כשניתח את לשונותיו של החיבור "תיבת מרקה". מקומות שנזכרה בהם תחיית המתים באותו חיבור נחשבו בעיני מאוחרים. כזו למשל היא הפסקה הזאת:

יהי לנן נחדד תתוב עד ננשם ונאמן מכל מגבי יום נקם מכל חיביה ויום שלם
 לכל טביה יום עמידותה לכל ברנשיה יום אנחמותה לכל בישיה יום חשבנה
 על כל עמליה יום גזוה לטביה ולבישיה יום שיאלה על כל מאדמיה מן עמלי

9. משמעותה המפתיעה של יובל כאן נעוצה מן הסתם בכתוב: "וקדשתם את שנת החמשים שנה וקראתם דרור בארץ לכל יושביה, יובל הוא תהיה לכם" (וי' כה, י). היובל היא שנת הדרור, היא אפוא הדרור עצמו.

כל בוראיה יום זזועה לכל רגליה יום מחרדה לכל אבריה יום חשבנה על כל עובדיה יום בו כל נפש גזזה לקחה יום דינה יום בכוה יום פשרונה יום כנושה יום קשטה יום דחלתה יום < עמידתה > יום המפוק מכתי ארעתה יום יגונה לכל בישיה יום חדותה לכל שמועיה.

תרגום המהדיר: יאה לנו לחדש תשובה כדי שננוח לבטח מכל עונש. יום הנקם לכל הרשעים. יום החשבון על כל המעשים. יום הגמול לטובים ולרעים. יום התביעה על כל מאומה ממעשי כל הברואים, יום הרעדה לכל הרגלים, יום החרדה לכל האברים, יום החשבון על כל המעשים, יום בו כל נפש לוקחת שכרה, יום העונש, יום הבכי, יום המשפט, יום האספה, יום הצדק, יום היראה, יום הקימה, יום היציאה מתחת האדמה, יום היגון לכל הרעים, יום השמחה לכל השומעים (ב236). פסקה זו נטועה בספר ד, שכלל לשונו, כפי שקבע בן-חיים, ממילא אינה מתאימה לזמנו של מרקה בן המאה הרביעית.

כפי שנראה להלן, המבנה והלשון של שלושת הפיוטים שהבאתי מהם כאן מלמדים גם הם כי זמן חיבורם מאוחר ביחס. אמת המידה של התוכן, כלומר של האמונה בתחיית המתים, נתמכת אפוא באמות מידה אחרות.

ושמא ראוי לסייג מעט את הדברים. פרדיננד דקסינגר, מחשובי חוקרי האמונות השומרוניות שהלך לא מכבר לעולמו, פוסח על שתי סעיפי הזמן של סוגיה סבוכה זו: "בשל העדר מקורות, לא ניתן להגיע למסקנה ברורה, אם השומרונים האמינו בתקופה הביזנטית בתחיית המתים אם לאו" (האמונות והדעות, עמ' 517¹⁰). אפשר שהספק נובע מכך, שלמרות הכתוב במקורות חז"ל ובכתבי אבות הכנסייה, כרוכות זו בזו, כאמור לעיל, האמונה הקדמונית ביום הדין והאמונה בתחיית המתים. אמונה אסכטולוגית מובהקת בת תקופת ביוזנטיון לפחות היא האמונה ב"תהב" השומרוני, זה "הנביא כמשה" העתיד לשוב באחרית הימים ולגאול את עם ישראל. עם בואו עתידה להסתיים תקופת "פנותה", זו הסתרת פני האל מעמו, תקופה שהחלה בזמנו של עלי הכהן ועדיין לא תמה. אז תחל תקופת "רחותה", תקופת הרצון, תקופת שיבת האל אל עמו. אמנם המושגים תהב, פנותה ורחותה אינם מוזכרים בהיעלם אחד עם תחיית המתים, ובכל זאת לפנינו עקרון אמונה שלא הכול מסכימים על זמנו בלא שום פקפוק.

2. צורת השיר

כיוון שמבנהו של הפיוט השומרוני והשתלשלות צורתו הם עדיין בבחינת נעלם גדול ולא נחקרו כלל, חסרים אנו בוחן חשוב זה לבחון בו את הזהויה

10. זהו עיבוד של דברים מפורטים יותר המצויים בדקסינגר, אסכטולוגיה שומרונית, עמ' 281 ואילך.

המסור, ואין בידינו להסתייע בו אפילו כדי קביעת תקופתו של חיבור מסוים באופן המניח את הדעת (עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 10).

דברים אלה כתב בן-חיים במבוא לאסופת הפיוטים השומרוניים שפרסם בשנת תשכ"ז. שלושים וחמש השנים שעברו מאז לא שינו את מצב המחקר בתחום זה, ובכל זאת בן-חיים עצמו קבע שם:

כל החיבורים, חוץ לבתי דראן, קישוטי שירה ניכרים במבניהם, כגון: חלוקה קבועה לטורים ולמחרוזות, סידורם בסדר האל"ף-בי"ת, אקרוסטיכון של שם מחבר וכן חריזה. ובחיבורים שמן המאה העשירית ואילך, החריזה כמעט קבועה (שם, עמ' 27).

החריזה יכולה אפוא לשמש אמת מידה לקביעת גילו של פיוט. וזה העיקרון בניסוח כללי למדי: היעדר חריזה הוא מן התכונות הבולטות של הפיוט השומרוני הקדום ביותר הידוע לנו מפיוטי עמרם ומרקה בני המאה הרביעית; חריזה, לצורתה השונות, היא מסימני הפיוטים המאוחרים, כאמור מן המאה העשירית ואילך. והרי פירוטם של הדברים: 22 הפיוטים הראשונים של עמרם, אלה שמתכונתם "בתי דראן" (עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 41–88), אין בהם כל שיטת חריזה. גם הפיוטים כד–כח (שם, עמ' 94–122), שבתיהם מרובעים, אינם מחוזרים, אף כי אפשר למצוא בהם פה ושם בתים בודדים שיש בהם חריזה כלשהי.¹¹ גם בין 25 הפיוטים של מרקה המובאים באותה מהדורה (שם, עמ' 133–262) אין אחד שיש בו חריזה, וכן לא מחורז הוא הפיוט של ננה (שם, עמ' 263).

לעומת פייטני המאה הרביעית, בולטת חריזתן הנוקשה של המחרוזות בפיוטיהם הארמיים של אב גלוגה בן המאה האחת-עשרה וטביה בן דרתה בן המאה העשירית (שם, עמ' 288–303).¹² בוודאי אין לתמוה על פיוטו של פינחס הרבן (שם, עמ' 304), בן המאה הארבע-עשרה, הכותב כבר בלשון הבליל העברית-השומרונית המאוחרת, שכל 22 הבתים המרובעים שלו מחוזרים כולם בסופי טוריהם הזוגיים. הנה למשל שני הבתים הראשונים של הפיוט (התרגום שלי):

עבודה דעלמה	בוראו של העולם
בכל תשתבח (tištabba)	בכל עת תשתבח
עבודה דעבד	בוראו שברא
לכל בריה באצבע (biṣba)	כל ברייה בחיל

11. למשל, בפיוט כד חריזתו של הבית השלישי היא āk-; הבית הרביעי – טוריו הזוגיים מחוזרים תפ-. פיוט כה – כל טורי הבית השישי מסתיימים במילה כלום; פיוט כו – הבתים השישי והשביעי מחוזרים חריזת אאבב; פיוט כז, שאינו מחורז גם הוא, נשמעים בו הדי חריזה רבים יותר, בייחוד של הטורים הזוגיים בכמה מן הבתים (על זמנו ראה בן-חיים, פיוט שומרוני). שונים מכל הפיוטים המיוחסים לעמרם הם הפיוטים כג וכת שאזכירם שוב להלן.

12. על זמניהם המשוערים של שני הפייטנים האלה ראה עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 19–20.

ברא בוראיה	ברא בוראים
באשתתי יומיה	בשישה ימים
בוראין תקיפין	בריות תקיפות
בעסרתי מליה	בעשרה מאמרות

שיטת חריזה כזאת מצויה גם בשלושת פיוטיו של בנו של פינחס, אלעזר (שם, עמ' 309–323), והרי האב ובנו פועלים בתקופה שחריזה מוקפדת, במתכונת זו או אחרת, היא בגדר נורמה. המתבונן באסופה הגדולה של הפיוטים שההדיר קאולי, והיא כוללת גם פיוטים הסמוכים לזמנו של המהדיר, יעמוד על כך בעצמו על נקלה.

אבל אין הדברים נתונים במתכונת אחידה שאינה יודעת חריגים. לשון אחר: למרות חשיבותה, גם אמת המידה הזאת ראוי לנהוג בה מנהג של זהירות. אציג בזה כמה מקרים וביניהם ספקות ששיקולי החריזה מעורבים בהם.

במהדורת בן-חיים מוצג פיוט ארמי אחד של אב חסדה הצורי, בן המאה האחת-עשרה לערך. הוא אפוא בן זמנם של הפייטנים אב גלוגה וטביה בן דרתה, שפיוטיהם מחוזרים בקפידה, כמנהג זמנם. אלא שפיוטו שלו אינו מחורז כלל, ללמדך שאין החריזה או היעדרה קובעים במסמרות את זמנו של פיוט.

גם שלושת פיוטיו הארמיים של אלדסתאן (שם, עמ' 280–287), בן זמנו של אב חסדה, אינם מחוזרים כלל. אבל צריך לומר שקיימים ספקות באשר לזיהויו ולזמנו של אלדסתאן זה.¹³

בעיה קשה של קביעת זמן מציבים בפנינו כמה מן הפיוטים שהשומרונים מייחסים אותם לעמרם דרה.

כזה הוא הפיוט כג (שם, עמ' 89). 22 בתיו המרובעים מחוזרים כולם במתכונת אבגב דהוה, כלומר מחוזרים הם הטורים הזוגיים בכל בית:

אתהו עבודה	אתה הוא היוצר
דעלמה דלא באד	העולם שלא ביד
אידן עבוד יכל	איזה יוצר יכול
כעובדיך עבד	כמעשיך לעשות?
בבראשית גלית	בבראשית בראת
בוראין חילין	בריות חזקות,
בחילך אתו	בכוחך באו
לידך מרגלין	אליך חפוזים

בן-חיים (שם, עמ' 15) מתחבט באשר לזמנו של הפיוט הזה. בעד תיאורכו המאוחר מדברות חריזתו המוקפדת והעובדה שאין הוא מצוי בשניים מכתבי היד העתיקים. בעד תיאורכו הקדום מדברות מסורת השומרונים הנתונה בכותרות לכתבי

13. ראה עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 17.

היד ולשונו הארמית המופתית שאינה סוטה בכהוא זה משאר לשונותיו של עמרם דרה. אם כן, תיקן, ועל בוחן הלשון יפורט להלן.

התלבטות דומה גורם פיוט עברי של עמרם (כט). בעד בעלותו של עמרם עליו מדברת מסורת השומרונים. נגד הזמן המוקדם הזה מדברת חריזתו המוקפדת. 264 טורים מחזיק הפיוט הגדול הזה, והוא מחולק ל-28 מחרוזות שלכל אחת מהן חרוז משלה. גם הפיוט הזה, ייחוסו לעמרם מוטל אפוא בספק גדול.

התנגשות בין קריטריונים לקביעת גיל מציג גם אחד מפיוטיו של אלעזר (ד; שם, עמ' 323) הכתוב בארמית שאינה שונה מן הארמית של מרקה ושל עמרם. ואמנם יש כתבי יד המייחסים את הפיוט הארמי הזה למרקה דווקא. בעד ייחוס זה מדברת העובדה שאין בפיוט הזה כל חריזה (שם, עמ' 16).

מצוידים במסקנות הללו, שעיקרן הוא שבדרך כלל חריזה מעידה על גיל מוקדם של פיוט, אנו יכולים לפנות אל אסופת פיוטי האבל.

אם כן, רק חמישה מן 56 הפיוטים אין בהם חריזה. קודם שאנו עוסקים באמות המידה האחרות לקביעת הזמן של אלה, ראוי שתיסקרנה כאן כמה ממתכונות החריזה של 51 הפיוטים האחרים.¹⁴

רבים מן הפיוטים שבאסופה מחורזים בחרוז שאינו חוצה את גבולות הבתים, כלומר חריזה שעקרונה הבסיסי מצוי בפיוטיהם של אב גלוגה ובן דרתה שנזכרו לעיל. בין הפיוטים בולט פיוט אחד (ד) שבכל בית שלו יש שני חרוזים מסורגים. הנה שני הבתים הראשונים של הבית:

אחד הוא יה[וה] (šēma)	אחד הוא יהוה
לית אלה אלא הוא	אין אלהים אלא הוא
אדון מכה ורומה	אדון מטה ומעלה
לית ישתאם מה הוא	לא ייאמד מה הוא
ברא בוראים	ברא בריות
ממנים לעלם	קיימות לעולם
בידים ממלאים	בידים מושלמות
מקים כל העולם	מקים את כל העולם

דגם חריזה זה מצוי בפייטנות העברית של היהודים וראשיתו בפיוטיו של רב סעדיה גאון, דהיינו המאה העשירית. מוצא אני לנכון להביא כאן את דבריו של עזרא פליישר על חשיבותו של דגם החריזה הזה ועל ראשית היווצרותו:

אבל בתחום חריזתם של המבנים הסטרופיים חידשה הפייטנות המזרחית

14. פירוט גמור של חריזתו של כל פיוט ופיוט ימצא הקורא בספרי "מספד שומרון" (בדפוס). כאן יוצגו רק מתכונות חריזה שאפשר ללמוד מהן על זמנו של החיבור.

המאוחרת חידוש גדול; היא פוררה את חדגוניותה המבוצרת של המחרות מצד חריזתה, ושילבה בה, לעיתים, שני חרוזים מסורגים, מדגם אבאב. צריך לומר שזה חידוש מופלג, שכמה מאות שנים של יצירה פייטנית גדולה ועניפה לא הצליחו להעלותו. החידוש ייראה עוד יותר מופלג אם נזכור שבתקופה זו אין כנראה דומה לו אף בספרות העולם, ובעיקר לא בשירה הערבית של התקופה, שכמעט לא ידעה עדיין מבנים סטרופיים בכלל. והרי תקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת כבר נתונה להשפעתה של תרבות ערב. הקדום בין הפייטנים ששיטת חריזה זו מצויה במורשתו הוא רב סעדיה גאון, מחדשם של כמה חידושים גדולים בעולם הפיוט (פליישר, שירת הקודש, עמ' 285).

קשה להניח שגיבוש דגם ייחודי ומהפכני כזה יצמח בשתי תרבויות בלא קשר ביניהן. והואיל והשפעת כתביו של הגאון על השומרונים היא כבר מן המפורסמות,¹⁵ הרי לנו כאן סימן מובהק שבמובהק לא רק לגילו של הפיוט, שאין כמובן להקדימו מן המאה העשירית, אלא גם עוד פן מפניה של השפעת רס"ג על מלומדי השומרונים, והפעם בתחום הפיוט. דגם אחר של חריזה, חשוב לא פחות לעניין קביעת זמן חיבורם של פיוטים, הוא הדגם שיש בו חריזה כלשהי של טורי הבית, ועם זאת חרוז אחד מברייח שולט על השיר כולו. לשם הדגמה הנה שני הבתים האחרונים מפיוט אבל מן הסוג "תשייע" (יד) שהיה נאמר, ככל הנראה, בעת ליווי המת:

רחומה דטובה	הרחמן הטוב
דעבדתה מיטבה	שמעשיו מיטיבים
תפתח לה גן טובה	פתח לו את גן הטוב
והן הות סגירה	והרי היה סגור ¹⁶
שגרו לה שלם	שלחו לו שלום
בכל לילה ואימם	בכל לילה ויום
יס[לח] לה אל קעים	יסלח לו אל קיים
מכל חטאה יתרה	על כל חטאים רבים

15. לעיל החכרה "הבקשה השנייה" של סעדיה שניתרגמה על ידי שומרוני. לאב חסדה הצורי, שהוזכר גם הוא כאן, מיוחס חיבור תרגום ערבי לתורה הנסמך על התפסיר של רס"ג (ראה עבודת הדוקטור של חסיב שחאדה, התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1977, עמ' 13-117). אב חסדה הושפע מאוד מן הגאון גם בחיבור תפילתו הגדולה "ברוך אתה" (נתפרסמה במקוטע בקאולי, עמ' 79; היא עתידה להתפרסם במלואה, בלוויית תרגומה לערבית ופירושו, בסדרה "מחקרים בלשון" [בדפוס]).
16. תרגומי מסופק.

שירים מרובעים שחריזותיהם מעין אלה – כלומר **אאבב גגגב** – שכיחים ביותר באסופתנו. אין דגם חריזה הזה מצוי כלל בפיוט הארמי השומרוני הקדום, אלא הוא מצוי, אף שכיח מאוד, בפיוט השומרוני המאוחר. דוגמה לחריזה כזו, אף כי לא בשיר מרובע, הוא פיוטו של אברהם אלעיה, בן המאה השמונה-עשרה, המובא בעואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 337: הפיוט בנוי 30 מחרוזות שלכל אחת מהן חרוז משלה, והחרוז של הטור האחרון יות מבריא את הבית כולו. בפייטנות השומרנית מצאנו את הדגם הזה משמש כבר אצל פייטני המאה הארבע-עשרה, שלשונם כאמור העברית הבלולה בארמית. הנה שני בתים מתוך פיוט של אהרן בן מניר, בן המאה הארבע-עשרה בקירוב:

איזל אתה ועמך	לך אתה ועמך
אהרן תלימך	אהרן אחיך
בדיל מציל עמך	בשביל להציל את עמך
מיד פרעה הקשה	מיד פרעה הקשה
ותימר לה יהוה אמר	ותאמר לו ה' אמר
אלהי הבשר	אלהי הבשר
הן לעמו תשגר	שאת עמו תשלח
מזאת התשמישה	מזאת העבודה (קאולי, עמ' 98-99).

גם הפיוט העברי של היהודים אינו יודע את דגם החריזה הזה אלא בתקופה מאוחרת ביחס, לא לפני המאה העשירית. דגם קרוב לזה אמנם יצא כבר מתחת ידיהם של הפייטנים היהודים הקלאסיים, אבל הללו חתמו כל בית במילה זהה, ואילו בדגם הזה חרוז העומד על הברה בלבד מבריא את הפיוט כולו.¹⁷ גם הפעם לא רחוק להניח ששיטת החריזה הזאת היא תוצאת השפעת שירתו של סעדיה. מביט היוצר שלו יצאה גם שיטת החריזה הזאת וממנו למדו משוררים כיוסף אלברדאני הבגדדי בן המאה העשירית, וגם אל משוררי ספרד הראשונים הגיעה השיטה. שיטת חריזה זו היא חריזה בפיוטים המכונים "מעין אזוריים".¹⁸ לשם המחשת הקרבה בצורה הריני מביא להלן קטע מתוך פיוט של יוסף אלברדאני שגם בו יש חריזה מעין אזורית:

תיסד עירך / תיפה דירך / [ובה] כדברך / כלה תארש
תועד עמך / תותק נואמך / ונודה לשמך / על כל ערש
תשריג [גפנך] / תשי[ם] לבנך / במש[כנך] / קרש וקרס¹⁹

17. פליישר, שירת הקודש, עמ' 286; וכן פליישר, לקדמוניות שירתנו בספרד, עמ' רלז, וראה הספרות המובאת שם בהערות 34-36.

18. פליישר, שירת הקודש, עמ' 350.

19. בארי, אלברדאני, עמ' 312. דיון כללי בחריזתו של ברדאני ראה שם, עמ' 172-175.

כללם של דברים: חריזה מוקפדת הריהי סימן מובהק לפיוט שומרוני שלא נתחבר בתקופת הפיוט השומרוני הקלאסי, כלומר אין לשייכו לתקופת ביונטיון. החריזה המסורגת אבאב והחריזה המעין אזורית מבית מדרשו של רב סעדיה גאון, בן המאה העשירית, יצאו, ולא מן הנמנע שממנו עצמו למדו הפייטנים השומרונים. מאחר שהתבוננו כאן בכמה מדפוסי החריזה השומרוניים באורם של פיוטי היהודים, יש טעם לשוב ולדון בפיוטו המחורז של עמרם (כג, שהוזכר לעיל). פיוט זה עשוי למעשה מבתים דו־טוריים, שאין בכל אחד מהם יותר מחרוז אחד. שני הבתים שלהלן, אפשר אפוא להציגם כך:

אתהו עבודה דעלמה דלא באד
אידן עבוד יכל כעובדיך עבד
בבראשית גלית בוראין חיולין
בחילך אתו לידך מרגלין

חריזה זו שונה אפוא במהותה הן מן החריזה המסורגת והן מן החריזה המעין אזורית. דפוס חריזה כזה, אמנם לא בפיוטים מרובי מחרוזות כמו פיוטיו של עמרם, מצוי כבר בפייטנות הקלאסית הקדומה, כלומר ביצירותיהם של ינאי וחבריו שאינם מרוחקים מרחק זמן גדול מזמנו של עמרם השומרוני. את עקרון החריזה הזה ניסח פליישר כך: "בשיר הסטרופי החרוז הוא 'קניינה' של המחרוזת: הוא מתחלף מסטרופה לסטרופה ואינו מתחלף במסגרתה של הסטרופה האחת. בתקופת הפייטנות הקלאסית קבועים ועומדים שני עקרונות אלה בחומרה גדולה: המחרוזות בשיר הסטרופי לעולם אין בהן יותר מחרוז אחד".²⁰

אמנם מבט על הפייטנות השומרונית הידועה לנו מלמד, כאמור, שאין החריזה חביבה על ראשוני הפייטנים עמרם ומרקה, אבל התבוננות רחבה יותר אל מה שנעשה בארץ ישראל בזמניהם של הפייטנים הללו מלמדת כי חרוז סטרופי מעין זה שראינו בפיוט המיוחס לעמרם אכן יכול לצאת מתחת ידיו של פייטן שומרוני קדום. האמור כאן אין פירושו, כמובן, שדגם חריזה כזה אינו עשוי להימצא גם בפיוטים שומרוניים שזמנם המאוחר ודאי, והרי ראינו אותו לעיל בפיוטו של פינחס הרבן ובשלושה מן הפיוטים של אלעזר בנו.

3. הלשון

3.1 מאז זמנו של קאולי מקובל במחקר לשונות השומרונים לחלק את היצירה השומרונית שמחוץ לתורה לשלוש חטיבות של לשונות וזמנים:²¹
א. ארמית שומרונית קדומה ביחס – זו ידועה לנו מן הפיוטים של עמרם דרה, של

20. פליישר, שירת הקודש, עמ' 122.

21. קאולי, עמ' XXXIV.

מרקה ושל ננה, שחיו במאה הרביעית בקירוב. כן היא משתקפת בכמה מכתבי היד של התרגום השומרוני לתורה²² ובחלקים הקדומים של המדרש תיבה מרקה.²³ ב. ארמית שומרנית מאוחרת – זו הארמית שכתבו בה בני העדה במאות העשירית, האחת-עשרה והשנים-עשרה, כלומר סמוך מאוד לפסיקתה כלשון רגילה של כתב ושל דיבור. מן התקופה הזאת ידועים לנו פיוטיהם של אב חסדה הצורי, של אלדסתאן, של אב גלוגה ושל טביה בן דרתה שנזכרו לעיל. הארמית הזאת משתקפת יפה בחלקים המאוחרים של תיבת מרקה, בכמה וכמה מכתבי היד של התה"ש ובמדרש "אסטיר".²⁴

ארמית זו שונה מקודמתה בשניים: במה שהתפתח בה פנימה, הן בתחום הדקדוק והן בתחום אוצר המילים, ובמה שחדר אליה עם הדורות מן החוץ, כלומר מן העברית, הלשון שלא פסקה להיות לשון המופת, ומן הערבית, הלשון שדחקה בסופו של דבר את הארמית.

ג. עברית שומרנית מאוחרת – זו לשון הבליל שעברית וארמית משמשות בה ביחד, והשפעות הערבית ניכרות בה מאוד, בייחוד בתחום התחביר. בן-חיים כינה אותה "שומרנית".²⁵ המבקש להבליט את זמנה יכנה אותה עברית שומרנית מאוחרת,²⁶ והמבקש להבליט את טיבה יכנה אותה עברית שומרנית כלולה (עש"ב). אין גילויים של כתיבה בלשון זו קודם למאה הארבע-עשרה או לסוף המאה השלוש-עשרה. עוד ראוי להוסיף כי לצד שלוש החטיבות הללו כתבו השומרונים בזמנים מאוחרים, לעתים רחוקות, גם בעברית שאינה כלולה. ייתכן שאפשר לאתר תקופה של ניסיון לאמץ נורמה של כתיבה בעברית כזאת בפרק הזמן שבין דעיכת הארמית לעלייתה של עש"ב במאה הארבע-עשרה.²⁷

אבל למרות החלוקה הסכמטית הזאת, אין בוחן הלשון לבדו יכול להוביל אותנו לקביעות מדויקות של זמן. יתרה מזאת: אף הדפוס שהוצע כאן, לא כל יצירות השומרונים נענות לו. ואף חמור מזה: לא תמיד חריפה היא ההבחנה בין מה שנכתב בארמית בתקופת ביזנטיון למה שנכתב בארמית בתקופת סלאח א-דין, למשל. לא תמיד יקל להכריע בין ארמית מאוחרת שמרובים בה היסודות העבריים, לעברית השומרנית הבלולה, שלעתים היסוד הארמי כבד בה כל כך, עד שאדם מתחרט שכינה אותה "עברית", והריהו שב ומודה לבן-חיים על המונח "שומרנית" שטבע, ללמד שאין זו עברית של ממש וגם ארמית של ממש אין היא. ומכל מקום, פשר

22. בראשם כ"י J. עליו ועל הארמית שהוא משקף ראה סוף הערה 1 לעיל.

23. ראה ראש הערה 1 לעיל.

24. ראה הערה 1 לעיל.

25. לראשונה במאמר בן-חיים, בין עברית לעברית, עמ' 253.

26. סימנה אצל טל, מילון אה"ש, הוא עש"ח (עברית שומרנית חדשה), ובאנגלית (שם) NSH (Neo Samaritan Hebrew).

27. ראה פלורנטין, ה"שומרנית", עמ' 17 ואילך.

הספק הזה הוא היעדר היכולת להכריע אם מה שנכתב הוא בן המאה העשירית או בן המאה החמש-עשרה, למשל. על הקשיים האלה, על כלליהם ופרטיהם, אני מבקש לעמוד להלן, אחד לאחד.

3.2 נורמות של כתיבה בלשון כלשהי אינן מוחלטות

אין לך נורמה של כתיבה שאין בה פרצות כאן וכאן. העובדה שהארמית חדלה לשמש כלשון של כתיבה במאה השנים-עשרה בקירוב אין בה כדי למנוע ממלומדים בני תקופות מאוחרות לכתוב מעת לעת גם בלשון זו. גילוי מובהק של תופעה זו הוא אלעזר בן פינחס הרבן, ששלושה מפיוטיו המאוחרים הוזכרו לעיל. לו מיוחס גם פיוט ארמי שבין 88 טוריו קשה מאוד למצוא סימנים כלשהם ללשון מאוחרת (עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 323-328). וכי קשה להעלות על הדעת איש מלומד, שהיצירות הקלאסיות הארמיות פרושות לפניו והוא מחקה חיקוי מושלם את לשונן? אלא שצריך לומר שאין הייחוס לאלעזר בטוח: כפי שהראה בן-חיים (עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 16), יש כתב יד המייחס את כתיבת הפיוט למרקה דווקא, וכן בולטת לעין העובדה שאין הפיוט מחורז (אם כי ראינו פיוטים מאוחרים שאינם מחורזים!).

ובכל זאת, כתיבת חיבור בלשון שאינה נחלתו של חלק ניכר ממה שמכונה היום "קהל היעד" שלו אפשרית רק בסוגות מסוימות של כתיבה. פיוט של שבח לבורא עולם, כפיוטו המוזכר של אלעזר בן פינחס, שייך לסוגה היכולה לסבול הבנה חלקית בלבד של הקוראים. הפיוט הריהו חלק מטקס רב רושם ורב רגש, ופעמים רבות אין הוא משמש אלא כתפאורה שלא כל גוני גווניה נהירים למתבונן בה. כמובן, התכתבות בענייני היום החשובים, מעין המכתבים העבריים ששיגר בר כוכבא לאנשיו, יכולה להתקיים רק בלשון המוכרת היטב הן לכותב והן למכוב.

מהו אפוא דינם של כמה מפיוטי האבל הארמיים שבאסופה? הייתכן להניח, כמו שאפשר להניח לגבי פיוטו הארמי של אלעזר, שנתחברו גם הם בתקופה שבה הארמית הייתה לשון בלתי מוכרת להמון העם? אכן, ייתכן, ובכל זאת אין דין שירי האבל כדין הפיוטים האחרים. פיוטי האבלים נאמרים באותן שעות קשות שהתחושות והרגשות הפנימיים ביותר של האדם מתפרצים בהן באופן טבעי וספונטני. אולי זו הסיבה לקביעה הידועה מן התרגום הירושלמי "סורסי לאילייא", כלומר: ארמית לקינה.²⁸ אמנם אין פיוטי האבל עשויים עור אחד מבחינת סוגם ומקומות אמירתם; יש הנאמרים בין כותלי בית הכנסת ויש הנאמרים במעמד הקבורה. הבחנה זו, בליטורגייה היהודית לפחות, יש לה חשיבות הנוגעת

28. לדיון מפורט יותר ובו הפניות לספרות נוספת ראה שירת בני מערבא, עמ' 20 ואילך; על המיוחד בקינות האבל ראה גם הסקירה המקיפה של לרין, מעיל תשבץ, ב, עמ' 7-145.

ללשון: לשון ברכות האבלים הנאמרות בבית הכנסת היא עברית, ואילו לשון תנחומי האבלים וההספדים הנאמרים בבית הקברות היא ארמית.²⁹
 מהו אפוא מקומו של פיוט תוכחה, שהבית הראשון שלו מובא כאן:³⁰

אה געז עולם	הוי העובר מן העולם
במה את מתרברב	במה אתה מתרברב
ואתה סרעיו חטאי	ואתה סורח, חוטא
וכל עובדיך בישים	וכל מעשיך רעים

לאור כל שנאמר לעיל, הדעת נותנת שהפיוט הזה, שבו פונה הפייטן פנייה ישירה אל האדם החוטא, נתחבר בתקופה שבה הארמית היא עדיין שפה טבעית המוכנת לכול. אם נוסיף לכך את העובדה שאין כל חריזה בפיוט הזה, הרי לנו עוד שיקול שיש בו כדי להקדים את זמנו של הפיוט. "ארמית טבעית" משמע ארמית ששימשה בדיבור ובכתב עד למאה האחת-עשרה או השתים-עשרה. על הקשיים בהבחנה בין מוקדם למאוחר בארמית הזאת ידובר בסמוך.

3.3 הבחנה בין ארמית שומרונית קדומה לארמית מאוחרת

3.3.1 הוואיל ופעמים כותב מאוחר עשוי לחבר חיבור ארמי שלשונו קדומה, מוטב לקבוע קביעות באשר לאופי לשונו של חיבור ולא לזמנו. הנה למשל פיוטו הנזכר לעיל של אב חסדה הצורי. סימני קדמות לכאורה שיש בו אינם רק היעדר החריזה שהוזכר לעיל, אלא גם הלשון הארמית, שאין בה שום סימן מאוחר. ויוצר שאין שום מסורת המפקקת בייחוס הפיוט הזה לאב חסדה, בן המאה האחת-עשרה. הלה עיקר מלאכתו בהלכה ובתרגום התורה לערבית, וממנו ידוע לנו גם פיוט שנתחבר בעברית שמרובות בה מאוד השפעותיהם של טקסטים יהודיים.³¹ ובכל זאת, בפיוט הארמי שחיבר אי אפשר למצוא השפעות של העברית או של הערבית, שכאמור הן מסימניה של הארמית השומרונית המאוחרת. אין לתמוה על כך, הוואיל והיצירה הפייטנית השומרונית גדורה בתוך גדרות המגבילות את תכניה ואת צורותיה. עולה מכאן שקביעה ודאית יותר על גיל של לשון שפיוט שומרוני כתוב בה יכולה להיות בעיקרה חד-כיוונית. לשון אחר, אם מתגלים בפיוט סימני לשון מאוחרים במובהק, אפשר לומר שלשונו מאוחרת.

3.3.2 בדרך כלל השפעות הלשון הערבית – סימן מובהק לגיל מאוחר – בולטות לעין, וכך הוא הדבר בפיוטים הכתובים בלשון העברית השומרונית המאוחרת.³²

29. שירת בני מערבא, עמ' 23.

30. הפיוט כולו עתיד להתפרסם באחת החוברות הקרובות של "לשונו".

31. ראה סוף הערה 15.

32. חלקה של הערבית בחיבורים שומרוניים הוצג דרך שיטה במבואות לכמה מהדורות של טקסטים. על חלקה של הערבית בכמה מכתבי היד של התרגום השומרוני ראה טל, התה"ש, ג.

ואם בפיוט ארמי (פיוט מז באסופה) הפייטן המוכיח פונה אל האדם בלשון "תתקרב מן מרך" ('התקרב לאדונך'), ברי שחלק מתודעת לשונו היה המצוי בערבית, אִתְּרֵב מִן, שאין לך הצרכה כזאת במשמעות זו בארמית. אם נוסיף לזה את העובדה שהפיוט הארמי מחורזו בחריזה מעין אזורית מובהקת, הרי אין ספק שהפיוט הזה נתחבר סמוך לסוף חייה של אה"ש, ואולי מאוחר מזה.

לא מעט ידע הצטבר באשר למידת תפוצתן של מילים ארמיות ברובדי השפה לזמניהן, ואף זו אמת מידה למוד בה גיל של טקסט. מילים כגון כרנש, תלים (אח), טלק (גירש, בהשפעת הערבית), המזדמנות בכמה מן הפיוטים שבכתב היד, יודעים אנו עליהן שהן שכיחות במיוחד בטקסטים מאוחרים ביחס של אה"ש.³³ אבל קרבת הארמית אל הערבית ואל העברית מקשה לפעמים על הקביעה מהו ארמי מקורי (ועל כן לא בהכרח מאוחר) ומהו ערבי, שבהכרח זמן מאוחר טבוע בו. אציג כאן שני מקרים שנראים לי מסופקים. א. בפיוט (המאוחר) שהוזכר לעיל מצוי הבית הבא:

תמים בפעלו   לא בעל ולא תניאן

מוקד דיוננו הוא המילה בעל. משמעותה הרגילה בעברית ובארמית יכולה להתאים גם כאן, כלומר, לאל, אדון הכול, אין בעלים, ואין שני לו. דברים דומים מאוד מצויים בתיבת מרקה: "בלא עזר ולא תנין ולא בעל ולא חבר" ('בלא עזר ולא שני ולא בעל ולא חבר', 271א). אבל נראה שהן בכתוב בתיבת מרקה והן בכתוב "לא בעל ולא תניאן" יחידותיו של האל היא עיקר, ולרעיון זה המשמעות 'בעלים' אינה מתאימה. נדרש כאן אפוא פתרון אחר, והוא נשען על הערבית: למילה חבר באה"ש המאוחרת ובעברית השומרנית המאוחרת יש לצד המשמעות הרגילה גם המשמעות 'בעל' (ראה טל, מילון אה"ש, ערך "חבר"). משמעות זו נשאלה מן הערבית صاحب שלה שני משמעם, 'חבר' ו'בעלים'. לא מן הנמנע אפוא שבאותו אופן תשאל המילה העברית-הארמית בעל את המשמעות 'חבר' מאותה סוג. "לא בעל ולא תניאן" פירושו אפוא 'אין לאל חבר (אין כמוהו) ואין שני לו'. הן תיבת מרקה (בקטע שהמילה הזאת מופיעה בו) והן פיוט האבל נכתבו בלשון שעוד סימנים ברורים של הערבית יש בה. אין אפוא מניעה עקרונית להניח שאף לכאן הגיעה יד הערבית. ובכל זאת, המשמעות 'בעל' המקורית בעברית ובארמית אפשרית בהקשרים שהוצגו כאן. מכל מקום, במקרים האלה גילם המאוחר של הטקסטים אינו תלוי בנקודה מסופקת זו.

עמ' עג ואילך; על השפעת הערבית בלשון השומרנית הבלולה ראה פלורנטיין, ה"שומרנית",

עמ' 107-135; על חלקה של הערבית בכרוניקה "תולדה" ראה פלורנטיין, תולדה, עמ' 36.

33. ראה ההערות של טל, מילון אה"ש בראש ערכיהן. לעוד מילים מאוחרות באה"ש ראה טל,

התה"ש, ג, עמ' ס-סט; ת"מ, עמ' 24-25.

ב. לעומת זאת, בפיוט אחר (א), הכתוב ארמית והמשולל כל חריזה, שאלת חדירת הערבית אל הטקסט קובעת במידה רבה את דעתנו על גילו. הנה בית אחד מששת הבתים שלו:

חרפה היא לך שאתה עוזב	גנו לך דאת שבך
את תשובת בן העפר	תהות בר עפרה
ומתיישב לפני	ומתיב לקדם
הנחש ולומד ממנו	נחש ואלף מנה

מה מניעה יש לראות את הפועל מתיב ממש כאן כפשוטו, כלומר שהחוטא יושב לפני הנחש כתלמיד לפני רבו המחטיא אותו? אבל הערבית יכולה להציע הסבר אחר: جلس (כרגיל עם מילת היחס الى) פירושה לא רק 'ישב' סתם אלא 'ישב עם', 'חבר אל', ואף זאת משמעות העשויה להתיישב יפה עם בית השיר הזה. אם אמנם יד הערבית כאן, בוודאי אין זו ארמית בת זמנם של פייטני התקופה הביזנטית. ונראה לי שאי אפשר להכריע כאן.

3.3.3 האמור לגבי הערבית כבוחן לקביעת גיל של חיבור שומרוני ארמי נכון גם כאשר לעברית. כאמור, בכמה וכמה חיבורים ארמיים שומרוניים שנתחברו בתקופה מאוחרת ניכר רושמה הרב של העברית. זו מן הסתם, בחלקה לפחות, תוצאה של שכחת הארמית. מצב לשון זה משתקף בכמה מכתבי היד של התרגום השומרוני לתורה, ובייחוד בכתב היד שכיניו במהדורת התה"ש של טל הוא A.³⁴ אין כל ספק באשר למילים עבריות מובהקות המופיעות בתרגום, כגון המשפט (שמות כח, כט), זהב (שם לט, טז). אבל יש מקרים, הניתנים להיגדר בתוך קבוצות לפי סוגיהם, שבהם אין ההבחנה בין עברית לארמית ברורה די הצורך. מבוכה זו ידועה לכל העוסק בחיבורים עבריים וארמיים, וכאן אין אני מבקש אלא להציג כמה עקרונות חשובים הנוגעים בסוגיה הנדונה כאן. אני שב ומדגיש בזה את מה שנכתב בראשית הדברים: העקרונות הללו, בידי בן-חיים נתגבשו, ומה שלימד הוא בכמה וכמה מקומות ונתמצה בעיקר במבוא ל"תיבת מרקה" שלו החלתי אני על הטקסטים השומרוניים שנתגלו לנו לא מכבר. אציג אפוא להלן שלושה עיקרים.

3.3.3.1 לא כל מילה או צורן הנחשבים עבריים מובהקים הם אמנם עבריים ולא ארמיים

• צורות העתיד יקטלו חסרות נו"ן: צורות פועל כאלה מרובות מאוד בפיוטים הארמיים שבאסופה. קל להניח שהן משקפות את התגברותה המאוחרת של העברית הדוחקת את הצורות הארמיות הרגילות יקטלון. ואמנם צורות עתיד חסרות נו"ן

34. דוגמאות הממחישות את השפעות העברית בכתבי היד המאוחרים של התה"ש הציג טל, תה"ש, ג, עמ' סט ואילך.

מרבובת מאוד באותו כ"י A שהוזכר לעיל.³⁵ לעומת זאת, צורות יקטלון הן בגדר כלל בפיוטיהם הארמיים שומרוניים של תקופת ביזנטיון, ובה כמובן אין כל תמיה. אבל הנה אנו מגלים את הפעלים מן הדגם יקטלו חסר הנו"ן גם בפיוטים ארמיים (מן האסופה) שניכר בכותביהם ששליטתם בארמית מלאה. על הללו לא נאמר בפשיטות שהן מעין הצורות העבריות יקטלו המצויות לרוב בכתבי היד המאוחרים של התה"ש.

אותן צורות ארמיות חסרות נו"ן מצויות גם בחלקים הנחשבים קדומים במדרש "תיבת מרקה", ובצדק לא ראה בהן בן-חיים³⁶ בבואות של העברית אלא תוצאה של התפתחות פנים ארמית-שומרונית, שזו מהותה: צורות הציווי מן הדגם קטלו, חסר הנו"ן, השפיעו על צורות העתיד יקטלון, והללו השילו את הנו"ן שלהן. לשם חיזוק הטיעון הזה יש להדגיש שני עניינים:

א. היקש מעין זה קשה להניח את קיומו בניכר ארמי כארמית היהודים שבה נספחה נו"ן אל צורות הפועל שהסתיימו בתנועה, כלומר כתבו < כתבון. אבל באה"ש הוא ייתכן כי בה היקף חדירתה של הנו"ן המוספת לצורות הפועל האלה היה קטן בהרבה מהיקף חדירתה בארמית היהודית. הוא היה מוגבל בה לגופים מסוימים, ומכל מקום בתרגום השומרוני כל צורות הנוכחות של הציווי, כלומר קטלי, מסתיימות כולן בתנועה, ודומה לזה הוא המצב בצורות הנוכחים: רק מעט מהן, ורק בכ"י A המאוחר, מסתיימות בנו"ן, כגון וביתון (כנגד ולינו, בר' יט, כב).³⁷ ולא רק צורות הציווי, הקרובות אל העתיד, יכולות להשפיע עליו, אלא גם צורות העבר, כלומר קטלו. והנה גם הללו לא הסתיימו באה"ש בנו"ן: אין קטלון בתרגום השומרוני אלא בכתבי היד המאוחרים שלו, ואף זאת בהיקף של שלושה אחוזים בלבד.³⁸

ב. עצם הנחת ההיקש מן הציווי ומן העבר היא הנחה סבירה מאוד בעברית ובארמית של השומרוניים, שכוח ההיקש גדול בהן מאוד, ובייחוד ניכרת בהן ביותר האחדות משקלים של פעלים בזמני העבר והעתיד. ודי להזכיר את בניין נפעל בעברית השומרונית של התורה שהדגם שלו בעבר הוא niqqāṭāl (במקום niqṭal). הכפלת

35. בספרים בראשית ושמות מזדמנות למעלה מעשרים צורות תקטלו, בלי נו"ן. בכ"י J, שבדרך כלל משתקפת בו ארמית שומרונית קדומה יחסית, מצויה בספרים הללו רק צורה אחת חסרת נו"ן (תרננ, שמ' טז, ז).

36. ת"מ, עמ' 20.

37. שש צורות ציווי מעין קטלון מניתי בתרגום השומרוני, ולעומתן כמאתיים וארבעים צורות פועל בלא נו"ן, כלומר קטלו.

38. המספרים מאלפים: למעלה מ-700 צורות נסתרם מזדמנות בספרים בראשית ושמות; בכ"י J מסתיימות כולן בתנועה, כלומר רק קטלו; בכ"י B, שלשונו צעירה יותר, יש חמש צורות בעלות נו"ן בסופן, כגון וחסרון (נוסח שומרון; וחסר, בר' ח, ה); בכ"י A מזדמנות 15 צורות בעלות נו"ן.

פ"א הפועל וכן תנועתה הועתקו מדגם העתיד yiqqāṭāl. גם בסוגיה שלפנינו כך: צורות הפועל הקדומות יאמנון, ישבחון, יקראון, יבכו, תעבדון ודומותיהן הלכו אחר צורות העבר (והציווי) אמנו, שבחו, בכו, עבדו והשילו את הנו"ן שלהן. ועדיין יש מקום לשאול באיזה שלב של חייה (?) התפתחו באה"ש צורות העתיד יקטלו חסרות הנו"ן. מעט צורות בלי נו"ן מצא בשעתו משה בראשר בכתבי יד עתיקים של הארמית הנוצרית.³⁹ ועוד מעט מזעיר יש בתה"ש לפי כ"י J⁴⁰ שלשונו קדומה. לאור זאת ולאור מציאות הדגם בחלקים הנחשבים קדומים של תיבת מרקה, העדיף בן-חיים לראות בהן צורות שנתהו באה"ש כבר בימיו של מרקה, כלומר במאה הרביעית. את ההבדל בין יצירת הפיוט של מרקה (ושל בני זמנו) שיש בהן הצורות הקלאסיות יקטלון לפרוזה של מרקה (המשתקפת בחיבור תיבת מרקה) שבה רווח הדגם יקטלו, הסביר בן-חיים בטבעה של לשון הפיוט סדר ומקצב שולטים בה,⁴¹ ובאמת אין קושי בהנחה שדווקא בתוך גדרות סוגת השיר נשתמר שימושן של צורות לשון שלא שימשו עוד בפרוזה הרגילה.

מהותן של הצורות יקטלו בטקסטים ארמיים שומרונים מורכבת אפוא. בחיבורים הנושאים ממילא קווי לשון מאוחרים – ובכלל אלה השפעות של העברית – יש לראות בהן השפעות עבריות לכל דבר. לעומת זאת, בחיבורים ארמיים שאין ניכרים בהם קווי לשון מאוחרים, אין לראות באותן צורות עצמן סימנים להשפעה עברית מאוחרת. הללו צורות ארמיות אותנטיות, ולא מן הנמנע שצמחו בה בתקופה קדומה יחסית.⁴²

התבוננות דו-ערכית בצורת לשון אינה ייחודית לסוגיה זו והריהי מוכרת לנו מניתוח של כל טקסט רב רבדים של זמן. הרי כך יש הבוחנים השפעות ארמיות בעברית של המקרא: כינוי הגוף אתי לנקה, כשהוא נקרה בספר מאוחר ביחס כספר יחזקאל, הריהו נחשב לזמורה ארמית; אותו כינוי עצמו, כשהוא מזדמן בספר קדום כספר שופטים, הריהו נחשב נצר מנצריה הקדומים של העברית המקראית הארכאית, שלא הייתה לו תקומה בעברית הסטנדרטית של המקרא.⁴³

39. תפוצתן אמנם נמוכה ביותר. בכתבי היד הקדומים הן בגדר מיעוט שבמיעוט לעומת הצורות בעלות נו"ן (בראשר, סא"י, עמ' 429, עמ' 456 הערה 239).

40. השווה הערה 1 לעיל.

41. ת"מ, עמ' 20.

42. בכל זאת כדאי לנקוט כאן זהירות, הואיל והיקף הצורות יקטלו בארמית הנוצרית ובכתבי היד העתיקים של התה"ש מצומצם מאוד. אף זאת, בפיוטי האסופה הכתובים ארמית הגונה שולטת הצורה חסרת הנו"ן, יקטלו. כאן, בניגוד לשירי מרקה ועמרם דרה, מסתבר שלא עמד לה לסוגת השיר הכוח לשמור על הצורה הקלאסית. שם ההבדל בין אלה לאלה נעוץ בזמן; שירי מרקה קדומים ולכן עדיין לא התפתחה בהם הצורה יקטלו, ואילו שירי האבל כתובים בארמית מאוחרת יותר, שבה כבר התפתחה, לאו דווקא בהשפעת העברית, הצורה חסרת הנו"ן?

43. קוטשר, ההיסטוריה של הלשון העברית, §41, 53.

• הכינוי הפרוד אתה גם הוא שכיח בפיוטים הארמיים שבאסופת פיוטי האבל, וגם הוא עשוי להיראות כמבט ראשון ככבואה של העברית, שהרי ברוב ניכי הארמית הכינוי לזכר הוא את חסר התנועה. אבל לא זו דרכה של אה"ש. אתה הוא הכינוי הרגיל לזכר אף בחיבוריה הקדומים ביותר המוכרים לנו: בכ"י J של התה"ש אין כלל את, ובספר הראשון של תיבת מרקה, שיותר מכל ספרי החיבור הזה משוקעת בו ארמית שומרונית מזמנו של מרקה הקדום, הכינוי אתה מזדמן 37 פעמים לעומת 25 פעמים הופעות של הכינוי את. אין הכינוי אתה יכול אפוא לשמש אמת מידה לאמור בה גיל של חיבור הכתוב באה"ש.⁴⁴ ובדרך אגב ייאמר שמציאות אתה ליד את, כמו בתיבת מרקה, הריהי מתועדת יפה גם בפיוטי האסופה, ודי בהבאת שני הטורים מן הפיוט א, שבית אחר שלו הובא לעיל (עמ' 294): "במה את מתרברב ואתה סרעיו חטאי" ('במה אתה מתרברב ואתה סורח, חוטא').

3.3.3.2 לא כל מה שנראה עברי מבחינת הכתיב הוא אכן עברי

אדגים את העיקרון הזה באמצעות שני צורני דקדוק שכיחים למדי, צורן הריבוי יים וצורן הקניין לגוף השלישי יי.⁴⁵

• צורן הריבוי יים: לכאורה ההבדל בין בנים בכתיב מ"ם לבנין בכתיב נו"ן הוא הבדל בין מילה עברית למילה ארמית. אבל כפי שהראה בן-חיים, אין ההבדל בין השתיים אלא הבדל של כתיב בלבד. במעולים ובעתיקים שבטקסטים הארמיים שומרוניים, כאלה שהארמית שלהם נקיה כמעט לגמרי מקווי לשון עבריים, גם בהם שכיח מאוד הכתיב העברי יים לציון הריבוי והוא עומד ליד הכתיב הארמי יין. בן-חיים גם הראה שאין זה סימן להגייה העברית im, אלא הכתיב המתחלף, פעם במ"ם ופעם בנו"ן, מלמד על נטרול ההבדל בהגיית שני העיצורים האלה בסוף התיבה. אין הכתיב יים מלמד אפוא על צורה עברית, אלא לעתים הוא מורכב על צורה ארמית

44. שאלת מקורו של הכינוי אתה באה"ש הקדומה אינה רלוונטית לשאלת הבדלי הכרונולוגיה בין מוקדם למאוחר באה"ש גופה. ובכל זאת אעיר שככל הנראה אין זו חדירה של העברית אל אה"ש אלא שימור של הצורה העתיקה שלא שרדה בניבים ארמיים אחרים. על כך יכולה ללמד תפוצת הכינוי העברי המובהק אני בכ"י J של התה"ש: הכינוי הרגיל הוא אנא/אנה (185 פעמים), ואילו הכינוי אני נקרה 87 פעמים. אלא שמתוך כך, 81 פעמים הוא מופיע בצירוף "אני ה" או בריבוי ישיר מפי האל, ורק שש פעמים הוא מופיע בלא התניה כלשהי (כל הפרטים נלקחו מתוך טל, מילון אה"ש, ערך "אני"). מכאן יש ללמוד שהכינוי הארמי המקורי אנא/אנה עמד איתן בפני העברית (וכשם שאין כתיבת שם ההוויה באות עברית עתיקה בכמה ממגילות ים המלח מלמדת על הנורמה של הכתב הכללי, שהוא ארמי, כך אין השימוש המוגבל באני מלמד על חדירה של העברית לתוך רקמת הלשון). ולעניין אתה: קשה מאוד להניח שבשכבת הלשון שבה לא הושפע הכינוי למדבר אנא/אנה מן העברית יושפע דווקא הכינוי לנוכח מן העברית, והמסקנה: אתה באה"ש אינה עברית. והשווה לאמור כאן את המילה נחש (הערה 48 להלן).

45. אלה הן שתיים מאמות המידה שהציג בן-חיים במבוא לת"מ, עמ' 17. מה שייכת בעניין זה הוא אפוא החלה של דבריו על פיוטי האסופה שזמנם אינו ידוע.

כשרה. כזה הוא, למשל, הכתיב בישים ('רעים', במקום בישין) המזדמן בבית הפיוט שהוזכר קודם (עמ' 294). וכזה הוא גם הכתיב בנים המצוי במחרוזת הבאה:

עלמה כדמות	העולם כמו
ילדה דמילדה	יולדת היולדת
בנים ומרביה לון	בנים ומגדלת אותם
ואפכה אכלה לון	ושבה ואוכלת אותם (פיוט ט)

המחרוזות, כמו הפיוט כולו (שאינן בו חריזה!), ארמית לגמרי, ואינן המילה בנים, עם הסימיות שבה, פוגעת בטהרתה הארמית. לא עברית יש כאן אלא כתיב עברי יש כאן. נמצא שפיוט ארמי זה, לפחות מבחינת לשונו וצורתו, אפשר שנכתב בתקופה שקדמה להשפעתה הכבדה של העברית על הארמית.

• צורן הקניין: צורתו העברית בנסתר לרבים היא יו, כגון רחמיו. וכידוע צורתו בארמית היא יוהי, כלומר רחמוהי. בלשון כמו אה"ש, שהה"א אינה מבוטאת בה כלל, מצוי לעתים הכתיב יו. כלומר רחמיו. אולם הכתיב השכיח לצורן הנסתר הוא דווקא יו, כמו בעברית. גם במקרה זה יש לפנינו רק כתיב עברי ולא צורן לשון ארמי שדחק צורן עברי. הואיל ובמסורת שומרון התכווצו כל הדיפתונגים כמעט בלי שיור, הפך הדיפתונג aw שבצורן העברי לתנועה o (סוסו = *susaw > suso), וזה בדיוק היה גורלו של הצורן הארמי שלאחר היאלם הה"א היה ל-oy (סוסיו = *susoy > *susohi > suso). נתבטל אפוא הבדל ההגייה בין העברית לבין הארמית בעניין זה. אף כאן קנתה לה שבייתה נורמת הכתיבה בעברית גם בטקסטים הקדומים ביותר, ועל כן רחמיו נמצא בהם שכיח ולא רחמיו. וגם זאת הזכיר לראשונה בן-חיים: שהכתיב יו הפך למסמן קבוע של כל תנועת o ולא דווקא o של כינוי הקניין, וכך אתה מוצא בין פיוטי האבל שבאסופה כתובים כגון "אלוף ברחמיו [ולא ברחמיו] על עלמה ידיק" (רגיל ברחמיו על העולם להשקיף, פיוט מז); "גבה מותה נדור עד במערתה ידור עזי"⁴⁶ סלם אמור מה נורא המקום" ('ענש המוות את הנודר אשר במערה שוכן, ראה את הסולם ואמר "מה נורא המקום"', פיוט ג).

3.3.3.3 עברית שאינה מאוחרת

המפגש בין העברית לארמית לא היה רק לעת בלותה של הארמית, כידוע. קשרים איתנים בין שתי הלשונות הללו התקיימו גם כאשר היו בשיא כוחן. משום כך אנו מוצאים לא מעט מילים עבריות בקדומים שבחיבורים השומרוניים שלשונם ארמית הגונה. המילים הללו, כרגיל, בעיקר מתחום הקודש באו ואל תחום הקודש חדרו,⁴⁷ אבל גם מילים עבריות ששימושן כללי מצאו את מקומן באה"ש. בפיוטי האבל הארמיים שבאסופה, שכזכור אינם נושאים שום סימן מפורש לזמן, מזדמנות אפוא

46. מילולית: רואה. וזה כינוי קטל של השורש חז"י, וההגייה המשוחזרת: *āzo > *azoy).

47. דיון נרחב מצוי אצל טל, בין עברית לארמית.

כמה מילים עבריות כאלה. אציג להלן שתי מילים מתחום הקודש ומילה אחת שבשימוש כללי.

• גיבור (ככינוי לאלוהים, ולא גיבור):

הודיעו הגיבור	אודעה גיבורה
על אודות המובחר והנבחר	בדיל קטפה ובחורה
יעלה להר ההר	יסק לטור טורה
שעל גבול ארץ אדום (פיוט ג)	דעל תחת ארע אדום

• פעלים מהשורש שמ"ר: כפי שהראה טל (מילון אה"ש, ערך "שמ"ר"), פעלים מן השורש הזה מצויים כבר באה"ש הקדומה, אלא שבה הם מוגבלים לעניין שמירת ציוויי האל, למשל: "הווי שמרין לה" (היו שומרים אותה [את השבת]), עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 68). בפיוט הארמי ג של האסופה מופיע פועל מן שמ"ר, וגם הוא אפוא אינו מלמד על זמן מאוחר של החיבור: "ושמור ארהותה" (ושומר התורה), ובפיוט אחר (יט): "שמורי אגרתה" (שומרי הספר, התורה), וגם זה בהקשר של שמירת המצוות (לב):

טוב שמורה טבה	אשרי השומר הטוב
[ד]ימות ושבה	שימות והוא שב
על אימנות טובה	לאמונת הטוב
כות אהן ברה	כמו אותו הבן

• נחש (ולא חייה): זו מופיעה בבית של הפיוט הארמי (א) בעמ' 294 לעיל.⁴⁸ המילים העבריות הללו (גיבור, שמר, נחש), כמו שתי התופעות הקודמות שדנו בהן, אמנם עשויות להטיל על החיבור הארמי רושם עברי מאוחר, אבל באמת אינן אלא גופים מגופי אה"ש הקדומה. ראוי אפוא להבדיל בין מילים כאלה למילים עבריות אחרות, שהשימוש בהן מעיד על כותביהן שחיו בתקופה שבה פרצה העברית את גדרות הארמית והשלימה את מה שלא היה לאל ידי הכותבים לכתוב בארמית. אין צריך לומר שחותם מובהק של זמן מאוחר טבוע באותן מילים עבריות שהן לב לבה של לשון הבליל, ה"שומרונית" המאוחרת. כאמור, לא הוחל לכתוב בה דרך שיטה לפני המאה הארבע-עשרה.

• סוג לעצמו הן צורות עבריות שהשימוש בהן אינו מצביע על שכחת הארמית, אלא הוא כורח פואטי מובהק. הנה בית שיר (י) שחריזת טוריו מוקפדת מאוד:

וכל קעל עבראי   וכל קהל העברים

48. מוצאה של המילה נחש באה"ש הקדומה, כמו מוצאו של כינוי הגוף אתה, אינו מעלה ואינו מוריד לגבי ההבחנה בין מוקדם ומאוחר באה"ש עצמה. אזכיר כאן את טלשיר (עמ' 158) המציג נימוקים בזכות הטענה שנחש באה"ש אינה שאולה מן העברית.

גבאי ובראי	"פנימיים" ו"חיצוניים"
בגלוג טב ויהי	שבח טוב ויאה (אומרים)
לך בכל השעי	עליך בכל העתים

בולטת לעין המילה השעי החותמת את הבית. הרי זו המילה "שעות" (בארמית שעה) שתווית היידוע העברית בראשה. בית השיר הזה נתון בתוך רצף ארמי הגון. גם הבתים שלפניו וגם הבתים שאחריו מלמדים על שליטה גמורה של בעל הפיוט בלשון הארמית. הפיוט אמנם אינו קדום; חריזתו המוקפדת היא לבדה מחשידה אותו שגילו מאוחר ביחס, אולם ברור לחלוטין שאין השימוש בה"א הידיעה מצביע על שכחת הארמית, אלא כורח של חריזה יש כאן: הואיל וכל טורי הבית מסתיימים בתנועה i, לא יכול הפייטן להשתמש במילה הארמית המתאימה להקשר, שעה. תחת היידוע הארמי נבחר אפוא היידוע העברי, גם אם מחיר ההקפדה על החריזה היה לא רק השימוש בצורן עברי אלא גם סירוס הצורה הארמית. מקרים כאלה אינם נדירים בפיוטי האבל שבאסופה האנונימית; הם מצביעים על השימוש שנעשה בעברית לצרכים פואטיים מוגדרים מאוד. אמנם את טכניקת הכתיבה הזאת לא מצאנו בחיבורים שזמנם עתיק, אבל אין לייחס אותה דווקא לתקופות שהארמית חדלה לשמש למעשה כלשון רגילה של כתב.

4. סוף דבר

במאמר זה הוצגו שלושה עניינים כלליים שאפשר לנסות וללמוד מהם על גילו של פיוט: התוכן, צורת השיר, הלשון. כאן נסבו הדברים על קבוצה של פיוטים שומרוניים, ארמיים ועבריים (מאוחרים), שמחבריהם וזמניהם אינם ידועים. במישור התוכן אפשר להיסמך על אזכור של תחיית המתים, אם מאמצים את הגישה שהאמונה הזאת קנתה לה שביתה בקרב בני העדה השומרונית רק בזמנים מאוחרים ביחס (המאה האחת-עשרה בערך?). אך צריך לומר שיש המעלים את האפשרות שהשומרונים האמינו בתחיית המתים כבר בתקופת ביוזנטיון. במישור צורת השיר אמת המידה הקובעת היא החריזה. היעדר חריזה הוא מסימניה של הפייטנות השומרונית הקדומה, ואילו חריזה, בעיקר כשהיא מוקפדת, מאפיינת את הפיוט השומרוני המאוחר. מבט אל הפייטנות היהודית מלמד שיש להבחין בין חריזה לחריזה, הואיל ויש צורת חריזה, הן בקרב היהודים והן בקרב השומרונים, שהייתה נחלת פייטנים של תקופת ביוזנטיון, הקדומה ביחס. מישור הלשון הריהו סבוך מאוד. אמנם יכול להיאמר דבר זה: ארמית שומרונית מאוחרת ביחס, של המאה העשירית והאחת-עשרה לערך, אפשר (אבל אינו חייב!) שיהיה ניכר בה רושמן של העברית או הערבית. אבל מכיוון ששתי הלשונות הללו קרובות אל הארמית ולפעמים דומות לה מאוד, לא תמיד קל לקבוע מהו קו לשון

עברי (או ערבי) ומהו קו לשון ארמי הדומה לעברית או המזכיר אותה בדרך הכתיב שלו. ואפילו עברית של ממש לא תמיד ראייה היא לגיל מאוחר של טקסט ארמי שומרוני, הואיל ויש עברית שחדרה אל אה"ש כבר בימיה הראשונים.

הפעלה של שלוש אמות המידה הללו בבדיקת פיוט ארמי שומרוני אנונימי עשויה לקרב את המעיין לאומדן כלשהו באשר לגילו. אולם יש לזכור שני דברים: הראשון – אין ההבחנה אלא בין אה"ש קדומה, של תקופת ביוזנטיון בערך, לבין אה"ש מאוחרת, של המאה העשירית או האחת-עשרה (ואולי מאות השנים שלפניהן), לא יותר מכך; השני – פעמים רבות אפילו אומדנים כלליים מעין אלה יהיו מסופקים מאוד.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אה"ש = ארמית השומרונים
 אסטיר = ז' בן-חיים, ספר אסטיר, תרביץ יד (תש"ג), עמ' 104–125, 174–190; טו (תש"ד), עמ' 71–87, 128
 בארי, אלברדאני = ט' בארי (מהדירה), החזן הגדול אשר בבגדאד – פיוטי יוסף בן חיים אלברדאני, ירושלים תשס"ג
 בן-חיים, פיוט שומרוני = ז' בן-חיים, פיוט שומרוני מימי האמוראים, ארץ ישראל ד, עמ' 119–127
 בן-חיים, בין עברית לעברית = ז' בן-חיים, "בין עברית לעברית", לשוננו לעם כ (תשכ"ט), עמ' 252–278
 בראשר, סוא"י = מ' בראשר, מחקרים בסורית של ארץ ישראל: מקורותיה, מסורותיה ובעיות נבחרות בדקדוקה, ירושלים תשל"ז
 דקסינגר, אסקטולוגיה שומרנית = F. Dexinger, "Samaritan Eschatology", = *The Samaritans*, ed. A. D. Crown, Tübingen 1989, pp. 266–292
 דקסינגר, האמונות והדעות = פ' דקסינגר, "האמונות והדעות של השומרונים בתקופה הביזנטית", ספר השומרונים, בעריכת א' שטרן וח' אשל, ירושלים תשס"ב, עמ' 496–518
 הרן = מ' הרן, "שירת המצוות לאהרן בן מנור: פיוט שומרוני ליום הכיפורים על תרי"ג מצוות על פי הרמב"ם", דברי האקדמיה הלאומית למדעים, ד (טו), ירושלים תשל"א
 טל, בין עברית לארמית = א' טל, "בין עברית לארמית ביצירת השומרונים", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ז (י), ירושלים תשמ"ח, עמ' 239–255
 טל, התה"ש = א' טל, התרגום השומרני לתורה: מהדורה ביקורתית, א–ג, תל-אביב תש"ם–תשמ"ג

- A. Tal, *A Dictionray of Samaritan Aramaic*, Leiden = טל, מילון אה"ש = 2000
- טלשיר = ד' טלשיר, שמות בעלי החיים בתרגום הארמי של השומרונים, ירושלים תשמ"א
- לויין, מעיל תשבץ = י' לויין, מעיל תשבץ: הסוגים השונים של שירת החול העברית בספרד, א-ג, תל-אביב תשנ"ה
- מספד שומרון = מ' פלורנטיין, מספד שומרון (כדפוס)
- עואנ"ש = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א-ה, ירושלים תשי"ז-תשל"ז
- פלורנטיין, ה"שומרונית" = מ' פלורנטיין, ה"שומרונית": תיאור דקדוקה ואפיונה המילוני, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 1989
- פלורנטיין, תולדה = מ' פלורנטיין, התולדה: כרוניקה שומרונית, ירושלים תש"ס
- פליישר, לקדמוניות שירתנו בספרד = ע' פליישר, "לקדמוניות שירתנו בספרד, עיון בשירים ופיוטים של רבי מנחם בן סרוק", אסופות ב (תשמ"ח), עמ' רכז-רסט
- פליישר, שירת הקודש = ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה
- קאולי = A. E. Cowley, *The Samaritan Liturgy*, 1-2, Oxford 1909
- קוטשר, ההיסטוריה של הלשון העברית = E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, Jerusalem 1982
- שירת בני מערבא = י' יהלום ומ' סוקולוף, שירת בני מערבא: שירים ארמיים של יהודי ארץ ישראל בתקופה הביזנטית, ירושלים תשנ"ט
- (ה)תה"ש = ראה טל, התה"ש
- ת"מ = ז' בן-חיים, תיבת מרקה: והיא אסופת מדרשים שומרוניים, ירושלים תשמ"ח

מילונים וגלוסורים מאוסף בית המדרש לרבנים באמריקה: הערות מבוא

מאז 1972, עת פורסם מאמרו של דוד טנא על ספרות חכמת הלשון העברית,¹ לא הוגדרו מחדש משימות המחקר בתחום. כדי למלא חסר זה יש צורך למפות את כל כתבי היד וקטעי הגניזה מכל ספריות העולם העוסקים בחכמת הלשון.² כחלק ממשימה זו קיבלתי על עצמי למפות ולתאר את כתבי היד וקטעי הגניזה בחכמת הלשון מאוסף בית המדרש לרבנים באמריקה בניו יורק. מן העבודה הזאת, הנמשכת זה כעשר שנים, נתברר לי שהעיון השיטתי בכתבי היד, גם של חיבורים שכבר התפרסמו, הוא בעל חשיבות מרובה, לא רק כדי לדעת מה הפרופיל הביבליוגרפי של חיבורים ידועים ושנוסחם מניח את הדעת ברמה כלשהי, ולא רק למען גילוי נוסחים עדיפים של חיבורים ידועים ואיתור קטעים חסרים מחיבורים שהגיעו לידינו בצורה מקוטעת, אלא גם כדי להכיר מחברים וחיבורים שטרם נודעו בספרות, וחשוב לא פחות – כדי לדעת מה היו פניהם של חקר הלשון העברית, של לימודה ושל הפצתה במשך אלף השנים שחלפו למן היצירה הדקדוקית הראשונה; וזו כבר שאלה החורגת מן המשעול הצר של המחשבה הדקדוקית, הלקסיקולוגית והלקסיקוגרפית ושמשמעותה התרבותית רחבה הרבה יותר.

אכן, משבוחנים את הסוגיה של תולדות חכמת הלשון וספרותה מנקודת המבט המדעית הצרה, אין מנוס מן הריבוד שהציג טנא,³ שעל פיו, אחרי השיא של רבי יהודה בן דוד חיוג' ורבי יונה אבן ג'נאח, באו תקופות של אפיגונים, של נסיגה ושל קיפאון, ושמזמנו של סבסטיאן מונסטר,⁴ כלומר לאחר שעבר הדקדוק באמצע המאה השש־עשרה לידי מלומדים נוצרים, ניטל כביכול זוהרה של חכמת הלשון היהודית ושוב אין מה לחפש אחריה בארבע מאות השנים האחרונות של האלף השני.

1. D. Téné, "Linguistic Literature, Hebrew", *Encyclopedia Judaica*, 16 (להלן: טנא, ספרות), טורים 1352–1390, וראה גם מאמרו "המחקר בחכמת הלשון ובספרותה בחצי היובל האחרון (והנושאים העיקריים העומדים על הפרק)", *מחקרים בלשון ח* (תשס"א), עמ' 19–37.
2. זו הייתה מטרת הקמתו של מפעל ספרות חכמת הלשון העברית באוניברסיטה העברית בשנת תשמ"ט.
3. טנא, ספרות, טור 1355.
4. מלאכת הדקדוק השלם, בול 1542.

אבל מתברר שגם בתקופה זו פעלו חכמי לשון ברמות עיסוק שונות. דומה שאיש מהם לא נתכוון להתעלות מעל להישגי חיוג' או להאפיל על אבן ג'נאח, ועם זה, מבחינה תרבותית מעניין לדעת מה נעשה בכל זאת בצלם של מאורות גדולים אלו. מן ההיבט הזה יש שמצטיירת תמונה מעניינת מאוד, לפעמים אפילו מרהיבה. ככלל, חומר כתבי היד בספריית בית המדרש לרבנים מאיר באור נגוהות את המאמץ הממושך שנעשה במשך כאלף ושבע מאות שנה ללמוד עברית וללמדה. בתקופה זו שבין המאה השלישית לשלהי המאה התשע-עשרה, תקופת הביניים של הלשון העברית,⁵ לא דוברת העברית כלשון אם, כידוע, אך היא עמסה על שכמה את התרבות העברית והיהודית.

בזכות העיון השיטתי בכתבי היד נסתייע בידי לגלות קטעים חשובים מחיבורים אבודים, לאתר חיבורים שלא תועדו מעולם ולא תוארו בספרות המחקר, לזהות יותר מכפי שעלה בידי קודמיי, ולהסיק שגם חיבורים שכבר התפרסמו טעונים מהדורות ביקורתיות חדשות על פי מכלול כתבי היד שלהם. כך חיבורי רד"ק בכללם, כגון "עט סופר" שמהדירו אמר עליו שהנוסח שבידיו נראה לו קצר יותר מכפי שיצא מתחת ידו של רד"ק.⁶ על פי כתבי היד 2894, 2889 ועוד, ברור עתה שחיבור זה טעון ההדרה חדשה, וכך מחברת הערוך לשלמה בן פרחון.⁷ כן אין ספק שצריך לההדיר מחדש את "מעשה אפוד" לפרופיאט דוראן. אף שהמהדורה הנדפסת התבססה על כמה כתבי יד, יש כתבי יד שהמהדירים יעקב הכהן ויום-טוב פרידלנדר (וינה תרכ"ה) לא ראו.⁸ הם לא השוו את הנוסח לכל כתבי היד הקיימים מחיבור זה ולא ציינו חילופי גרסה בשולי החיבור. הם אף תיקנו בפנים על דעת עצמם את מובאותיו של פרופיאט דוראן מן המקרא. אולי אין זו המשימה הדחופה או החשובה במעלה במחקר חכמת הלשון, אבל אין ספק שהחוקרים צריכים לייחד תשומת לב לכתבי היד הללו ולמקביליהם מספריות אחרות, ואלה רק דוגמאות אחדות.

החיבורים הקלאסיים

לא כל החיבורים הקלאסיים מיוצגים באוסף בית המדרש לרבנים. למרבה הצער, לא נמצא כאן, למשל, שריד ופליט ממילוננו המונומנטלי האבוד של ר' שמואל

5. ד' טנא, "תקופת הביניים בדברי ימיה של ידיעת הלשון העברית", מחקרים במדעי היהדות, בעריכת מ' בראשור, ירושלים תשמ"ו, עמ' 226–239.

6. ראה "דבר אל הקורא" מאת ב"ג, בפתח "עט סופר", ליק תרכ"ד, הדף שאינו ממוספר שבין דף השער לבין עמ' 1.

7. כ"ז בית המדרש לרבנים ניו יורק MS 2872.

8. כגון MS 2341.5, דפים 146ב–147א, MS 2874.1, דפים 149א–148א, MS 2876, עמ' 172–172ב, MS 2877 ו-MS 2882.

הנגיד, "כתאב אלאסתגנא",⁹ ולא מחיבורו של דונש בן תמים.¹⁰ אבל יש ייצוג נכבד לחיבורים הקלאסיים של ר' יהודה בן דוד חיג' ושל ר' יונה אבן ג'נאח.¹¹ נמצאו כמה קטעי גניזה קדומים ביותר ממחברת מנחם,¹² מ"כתאב ג'אמע אלאלפאט" לדוד בן אברהם אלפסי, המילונאי הקראי הגדול בן המאה העשירית,¹³ ומ"כתאב אלמשתמל" לאבו אלפרג' הרון, המדקדק המובהק של הקראים,¹⁴ ממילונו האבוד של רב האיי גאון, "כתאב אלחאוי",¹⁵ מחיבורים אחדים של ר' יהודה בן בלעם,¹⁶ מחיבורו האבוד של ר' יצחק אבן ברון, "כתאב אלמואזנה בין אללגה אלעבראנייה ואלערכייה",¹⁷ ונתגלה באוספי ספריית בית המדרש לרבנים ייצוג עשיר ביותר ל"ספר השרשים" לרד"ק¹⁸ ועוד.

מסורת לימוד הדקדוק העברי

אבל הממצאים מספריית בית המדרש לרבנים אינם מן התקופה הקלאסית בלבד והם מייצגים נאמנה מסורת רצופה של כאלף שנות עיסוק בהיבט זה או זה של חכמת הלשון העברית.

עניין תרבותי ראוי לציון, שאפשר ללמדו אפילו ממצבם של כתבי היד, הוא שפעמים נכרכו או הועתקו מלכתחילה בכרך אחד חיבור בדקדוק או במילונות בצד חיבורים אחרים העוסקים בהלכות מולדות ועיבורי שנים או חיבורים בקבלה. חכמת

9. S. Poznanski, *Les Ouvrages linguistiques de Samuel Hanagid*, Paris 1909 (פורסם גם כמאמר ב-REJ 57); К. П. Коконцов, "Из еврейско-арабских рукописей Императорской публичной библиотеки и к литературной деятельности Самуила Нагида", *Bulletin de l'Academie Imperiale des Sciences de St. Petersbourg*, 1908; идем, *Новые материалы для характеристики Иехуды Ханоуджа, Самуила Нагида и некоторых других представителей еврейской филологической науки в X, XI и XII веке*, К истории средневековой еврейской филологии и еврейско-арабской литературы, II, Петроград 1916; החומר באותיות עבריות נתפרסם שוב אצל ג' אלוני, מספרי הבלשנות העברית בימי הביניים, ירושלים תש"ל, עמ' 207–224.
10. ראה עליו טנא, ספרות, טור 1380, ערך 3.
11. כגון ENA 2160.4, ENA 2464.16–17, ENA 2755.9, ENA 2623.1–5, ENA 2716.13 ועוד.
12. כתבי היד ENA 1628.55, ENA 3758.1–2, ENA 4194.1.
13. כגון ENA 3171.13, ENA 2934.21–22, ENA NS 58.28 ועוד.
14. כגון ENA 1253.12–15, ENA 1269.22–25, ENA NS 66.17 ועוד.
15. ENA 2124.27 (פורסם בתורביץ סט [תש"ס], עמ' 380–385).
16. ENA 3067.18 ואולי גם ENA 2711.58.
17. כ"י MS 8713.1 MS R1978.1 (יפורסם בקרוב).
18. כגון MS 2874.3 (דפים 152–187), MS 2889.3 (דפים 222–223), MS 2894.2, MS 2925, MS ENA 1069.20, ENA NS 66.22, 2932 ועוד רבים.

הלשון העברית הייתה אפוא במעלה אחת עם שאר התחומים בחכמת ישראל. הרי גדולי חכמי ישראל, שהיו שרויים בארבע אמות של הלכה, כתבו גם יצירות בדקדוק עברי. כך הדבר למן רס"ג, המדקדק העברי הראשון, עבור לרב האי גאון שכתב מילון "כתאב אלחאוי" שגם דקדוק משוקע בו, ועד הגאון מווילנא ורבים אחרים. מעניין שתלמיד חכם ממזרח אירופה במאה התשע-עשרה, יהושע בן משה סגל, שתורתו אומנותו ושכבר בגיל שבע-עשרה כתב חידושים ופלפולים בגמרא,¹⁹ מוצא לנכון לכתוב חיבור בדקדוק, "לוח השמות בסדר א-ב" סמוך לגיל תשע-עשרה או אחרי גיל זה.

העובדה שמכל תקופה יש יצירות (או לפחות העתקות) בדקדוק עברי ובמילונות עברית מלמדת על החשיבות של לימוד מקצוע זה בכל הדורות ועל הדרך שבה הועברו ידיעת העברית ומסורתה מדור לדור. מסתבר, למשל, ש"פרק שירה" לר' אליהו בחור היה פופולרי במאות האחרונות. כיוון שנכתב חרוזים דידקטיים, היה נוח מאוד ללמד מבעד לו את כללי היסוד של הדקדוק העברי, בייחוד את הניקוד. הוא הגיע לדרגת פופולריות כזאת, שמי שלא השיגה ידו לרכוש עותק ממהדורות הדפוס, העתיק לעצמו עותק בכתב יד מן הדפוסים. כך הן, למשל, ההעתקות של "פרק שירה" לאלהו בחור מאוסף בן-נאים שהועתקו בצפון-אפריקה, כנראה במרוקו, במאה השמונה-עשרה או התשע-עשרה, וכך ההעתקה שנעשתה במאה השבע-עשרה מ"ספר הבחור" (MS 2957), אף הוא לאלהו בחור, ממהדורת מנטובה 1557. אבל יש שגם החיבור הזה לא היה די עממי כדי להתאים לכל קהל ולכל קהילה, ויש שנעשו בדמותו חיבורי דקדוק עממיים יותר, כגון חיבורו של שלמה אזנאתי, "ספר כלי שרת". חיבור זה ודומיו יש להם חשיבות גדולה באשר הם מעידים על תולדות לימוד העברית ועל ידיעתה לאורך כל תקופת הביניים.

אף שאוסף בית המדרש לרבנים הוא אחד האוספים הגדולים והחשובים בעולם בתחום מדעי היהדות, אין הוא אלא קטע אחד, ועל כן אין להניח שהכול מיוצג בו. ועם זה הרי הוא מדגם גדול דיו כדי לייצג את התופעות הבולטות.

הנה כמה מספרים מאלפים: מתוך כעשרת אלפים כתבי היד המקיפים את כלל תחומי הספרות העברית והיהודית, 405 הם מחכמת הלשון, ובכלל 27,000 קטעי הגניזה המשתרעים על פני כ-40,000 דפים, איתרתי 305 קטעים בחכמת הלשון, רובם המכריע (303) מאוסף אדלר (ושניים מאוסף שכטר).²⁰

405 כתבי היד (שמחוץ לקטעי הגניזה) מתפלגים ל-157 חיבורים שנכתבו על ידי מחברים שונים, רובם המכריע, 140 במספר, ידועים בשמותיהם. בכללם אתה מוצא

19. ראה כ"י בית המדרש לרבנים R448, דף א32: "הפנקס הזה השלמתי לפני שבע עשרה שנה תהילה לאל עלי".

20. קטעי גניזה אחדים קוטלגו בספרייה עם כתבי היד הרגילים. על מספר דפי הגניזה באוסף אדלר ראה נ' דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת קהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בהמ"ל, ירושלים תשנ"ח (להלן: קטלוג דנציג), עמ' טו, הערה 37.

את השמות הגדולים: רס"ג, מנחם ודונש, אלפאסי, אבו אלפרג' וחיוג', אבן ג'נאח אבן בלעם ואבן ג'יטילה ואבן עזרא ורד"ק וכו', ואתה מוצא גם שמות שאינם ידועים כלל או ידועים פחות, כגון יהודה השערי דה פורטה, חיים בן יצחק די קורדובה, אליה רבא, בנימין בן יהודה בוזקו, שלמה בן אליא מפונציפונצי, יוסף אזנאתי, מכלוף בן מסעוד בן אלמעלם, גדעון ברכר ומענדל שטערן, וגם מְחִבְרוֹת, אביגיל לינדו מאנגליה וריזכה רוזט פייטל מהולנד. אבל חיבורים אחדים הם אנונימיים.²¹

איש מהמדקדים ומהמילונאים האחרונים אינו מתקרב לדרגתם של חיוג' ואבן ג'נאח, אבל לפי ששגב הרעיון ועומק המחשבה של שני חכמים אלו אינם מתאימים לכל לומד ומעיין, הביאו חכמים מתקופות מאוחרות כל אחד לפי דרכו את דבר הלשון העברית בזמנו, במקומו ובלשונו. הפעילות הספרותית הניבטת מכתבי היד היא אפוא גם העדות וגם התייעוד על המאמץ הלימודי האדיר, הרצוף והממושך למסירת העברית מדור לדור בכלים שהתאימו לכל דור. מכוח התייעוד הזה נוכל לשער לאילו רמות של עברית יכלו משכילי ישראל להגיע בכל זמן ובכל מקום בתקופת גלותנו הממושכת.

החלוקה הפנימית לפי סוגות חכמת הלשון מאלפת מצד עצמה. מכלל כתבי היד, 190 (47%) הם מילונים, 57 גלוסרים (14%), 154 (38%) דקדוקים וארבעה (1%) מילונים דקדוקיים. הרי שהחומרים המילוניים תופסים כשני שלישים מכלל החיבורים בחכמת הלשון. תמונה דומה עולה גם מן הממצאים בגניזה, במידה שאוסף אדלר מייצג אותה. מכלל קטעי הגניזה 73 (24%) הם קטעי דקדוק, 97 (32%) קטעי גלוסרים, 107 (35%) קטעי מילונים, 19 (6%) מילונים דקדוקיים, שישה (2%) גלוסרים דקדוקיים ופירוש דקדוקי אחד. הצד השווה לנתונים מן הגניזה ומחוצה לה הוא שהחיבורים בעלי האופי המילוני תופסים כשני שלישים בסך הכול. אפשר לומר שבעולם התרבותי המשתקף מן הגניזה למדו עוד פחות דקדוק מבשאר העולם היהודי.

מידת מתאם גבוהה כל כך בין שרידי הגניזה ובין מה שהגיע לידינו במסירה רגילה מכתבי היד אינה יכולה להיות עניין שבמקרה. אם נעיין בדבר נראה שהתפלגות החומר בדירוג הזה מתקבלת על הדעת מצד צורכי ציבור המעיינים, שכן רוב המעיינים זקוקים לביאור צמוד של הטקסט שהם קוראים, לפי סדר הכתובים במקרא או לפי סדר המסכתות במשנה ובתלמוד, לפי סדר החיבורים הליטורגיים וכיוצא באלה. מעיינים מתחכמים יותר יכולים להפיק תועלת מן המילון לאותה מטרה עצמה אלא שהם נדרשים למידה מצומצמת של המִשְׁגָּה והכללה, ואילו לעיון בספרי הדקדוק נדרשת מידה גבוהה יותר של הכללה והפשטה.

21. יש פער בין מספר כתבי היד לבין מספר החיבורים משום שכתבי יד מסוימים כוללים יותר מחיבור אחד, כגון כ"י 5321.3 הכולל שישה גלוסרים וכ"י 2951 הכולל 14 גלוסרים שונים.

הגלוסר

ספרות חכמת הלשון לפי הגדרתה הקלאסית כללה דקדוקים ומילונים. בדרך כלל נכללו בה גם אנציקלופדיות אחדות, לקסיקונים, רשימות ופירושים דקדוקיים מובהקים,²² אבל הגלוסרים היו תלויים ועומדים. טנא, למשל, לא כלל גלוסרים בדיונו התאורטי בסקירתו²³ אבל הביא ברשימת המחברים והחיבורים גלוסר אחד עברי-צרפתי שפורסם בידי למברט-ברנדין (פריז 1905).²⁴ אכן יש שעסקו בגלוסרים לא בלשנים אלא חוקרים מתחומי דעת אחרים. למשל, את "פירוש הגאונים לטהרות" פרסם י"נ אפשטיין, שאף שהיה פילולוג ומילונאי מובהק, עיקר עניינו היה בחקר ספרות התנאים והאמוראים. כיוצא בזה אתה מוצא שחוקר בן זמננו שעניינו בספרות הרבנית, נ' דנציג, כלל בקטלוג שלו קטעי גלוסרים ואף קטעים ממילונו של תנחום הירושלמי, "אלמרשד אלכאפי".²⁵ ואין תמה; מילונים למקצועות מסוימים הם עניין לבעלי אותו מקצוע מחד גיסא ולמילונאים מאידך גיסא. הרי גם ועד הלשון בשעתו שקד על הוצאת מילונים למונחים מקצועיים והאקדמיה ללשון בזמננו ממשיכה לשקוד על מפעל אדיר ממדים זה.²⁶ ואף שמצד חומריהם חיבורים אלו עוסקים בתחומים ייחודיים, מצד מבנם הריהם מילונים לכל דבר. כך גם הגלוסרים למקרא, למשנה, לטקסטים ליטורגיים וכדומה. דומה שמאז פרסום הגלוסר מבול בידי מנחם בנית התחזקה ההכרה שהגלוסרים הם חלק מספרות חכמת הלשון.

מכל מקום, אחד הגילויים החשובים של מיפוי חומרי חכמת הלשון מאוסף בית המדרש לרבנים הוא מעמדו ותפוצתו של הגלוסר בקהילות ישראל. לפי הממצאים ניכר שסוגת הגלוסר מילאה תפקיד נכבד ביותר בחינוך הלשוני בכל הקהילות. אם התרגום הרצוף, מטיפוס התפסיר והשרח למשל, שימש בחינוך היסודי ממש, שהרי התרגום שואף לשלמות הרצף הטקסטואלי, ועל כל פנים תכונה זו היא ממהותו, על כורחו אפוא הוא חוזר על כל תיבה ממש כמידת היקרותה במקור. למשל, הצירוף

22. כאן נקטים המונחים "חכמת הלשון" ו"חכמי הלשון" בעקבות ד' טנא – ולא "מדע הלשון", "בלשנות" או "בלשנים" וכדומה – בגלל ההבדל בזמן, ובעיקר בשיטה, בין חכמי ימי הביניים לבין החוקרים בעידן המודרני.

23. טנא, ספרות, טורים 1352–1379.

24. טנא, ספרות, טור 1386, ערך 46.

25. קטלוג דנציג, סעיף 11 במבוא שלו, ולא ברור על פי איזה קריטריון החליט להביא מילון זה דווקא ולא מילונים אחרים לספרות חז"ל. וראה התנצלותו של י' קלצקין במבוא למילונו, אוצר המונחים הפלוסופיים, ניו יורק תשכ"ח: "כך נעשיתי שלא בטובתי וכמעט בעל כרחי למחבר של מילון" (עמ' 7). דוגמה נוספת יכול לשמש חיבורו של חוקר הקבלה, י' ליבס, פרקים במילון ספר הזוהר, ירושלים תשל"ז, שאמנם בראשית דרכו המדעית למד גם בחוג ללשון העברית.

26. כגון מילון למונחי ההידרולוגיה עברי-אנגלי-צרפתי-גרמני, ירושלים וחיפה תשל"א, מילון למונחי רפואה עברי-אנגלי ואנגלי-עברי, ירושלים תשנ"ט.

"וכפתור תחת שני הקנים ממנה" נשנה שלוש פעמים בכתוב אחד (שמות כה, לה, ושוב לו, כא) ובתרגום רצוף הרי הוא עשוי להיתרגם שלוש פעמים רצופות, כדרך שנהגו, למשל, אונקלוס, השבעים ויפת בן עלי על אתר.²⁷ לעומתו, הגלוסר חסכוני ואינו נזקק לכל היקרות והיקרות שבמקור,²⁸ ולפי מבנהו הוא מציג ביאור או תרגום של תיבות נבחרות בלבד, כסדר היקרותן בטקסט נתון. בתכונה זו הוא דומה לתרגום הרצוף מצד אחד ולפירוש לאותו טקסט מצד שני. עוד הוא שונה מן התרגום כי הוא עשוי להציג גם חלופות תרגום, והוא שונה מן הפירוש כי אין הוא עוסק בפירוש העניין או הסוגיה והוא מתמקד בביאור מיליה בלבד. בכך הוא דומה למילון, אלא שהוא ערוך כסדר המקראות או כסדר המשניות וכדומה ולא בסדר ניטרלי. בבוחן על פני המשרע שבקצהו האחד פילולוגיה ובקצהו האחר בלשנות, הגלוסר פילולוגי יותר מן המילון, באשר הוא צמוד לטקסט מסוים. ועם זה, מאחר שעל פי מהותו הוא מבאר רק את המילים ולא את העניין, הרי יש בו ממידת הבלשנות של המילון, ומכל מקום הוא עומד מעמד ביניים בין התרגום והפירוש לבין המילון.

כידוע, אחד המאפיינים של המילון הוא שהוא דן בערכיו במנותק מטקסט ספציפי, ובמובן זה הריהו בעל אופי בלשני ולא פילולוגי. אבל רק לכאורה, שהרי חלק מערכיו הם מילים יחידאיות במקרא או הוראות יחידאיות או צירופים וניבים שמקורם במקרא. הווי אומר, הניתוק מן הטקסט הוא רק מגמה, שאין המילון יכול לממשה במלואה.

ברי שהמילון אינו מפרש את העניין הכללי של הפרשה, של המזמור, של הפרק או של הכתוב שהמילים נקרות בו, ואין הוא מפרש מטפורות בהקשר, דימויים וכיוצא בהם. אף אין הוא מפרש צירופים אלא אם כן הם מהווים מושג לקסיקלי בפני עצמו. ובכך נמתח קו גבול ברור בין הפירוש לבין הגלוסר, ובינם לבין הלקסיקון והמילון. הזיקה בין פירושים למילונים ידועה, והרי אף נעשו ניסיונות לערוך כמילונים טקסטים שנכתבו תחילה כפירושים ולהפך. למשל, יצחק אבינרי ערך את פירוש רש"י כמילון²⁹ ואז"ר ערך את מילון ריב"ג כפירוש.³⁰ ברם אף שאבינרי ערך את פירוש רש"י למקרא ולתלמוד כמין מילון, הרי הוא עשה מלאכת ברה של החומר

27. וכך תרגם יפת בן עלי: "ותפאחה תחת אלקצבתין אלכ'ארג'תין מנהא ותפאחה תחת אלקצבתין מנהא ותפאחה תחת אלקצבתין מנהא" (ראה כ"י האקדמיה הרוסית למדעים B 367, דף 159א, סרט 53538 במכון לתצלומי כתבי יד שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי), וכך תרגום השבעים בגיוון מסוים בכל תרגום (סיכום מספר הקנים בהיקרות השנייה והשלישית של הצירוף), אבל רס"ג בתרגומו לכתוב זה תרגם את הצירוף רק פעם אחת ונקט מבנה תחבירי אחר להבעת הדיסטריובציה: "ותפאחה תחת כל קצבתין מנהא".

28. ראה למשל מ' בראשר, לשון לימודים רבי רפאל בירדוגו, ירושלים תשנ"ב, ג, עמ' 61. שם אין בירדוגו נזקק לפסוק זה כלל והוא מסתמך על היקרויות קודמות של התיבות שבצירוף.

29. י' אבינרי, היכל רש"י, ב: מלון הפירושים, מהדורה חדשה מורחבת, ירושלים תשמ"ה.

30. א"ז רבינוביץ, פירוש לכתבי הקדש מאת אבי המדקדקים והפרשנים ר' יונה הספרדי אבן

הלקסיקלי מן החומר הפרשני ולא כלל בלקסיקון את חומרי הפירוש. אמנם מצאנו שמילונים מימי הביניים חורגים ממידת הבלשנות ומפליגים לתחום הפילולוגיה ואף לתחום הפרשנות, כגון מילונו של ריב"ג שכלל לכתחילה במקומות בעייתיים במיוחד גם פירוש העניין או הפרק, ורק משום כך יכול היה אז"ר לחשוב על עריכתו כפירוש, אך זה על דרך החריג ולא על דרך הכלל, שהרי לפי דרכם ומבנם הפנימי, המילונים מבקשים להתרומם מעל פני הטקסט ולהגיע להכללות הנוגעות לכל ערך וערך.³¹

הגלוסרים בגניזה ומחוצה לה

יש כמובן הבדלים רבים בין חומרי הגניזה לחומרים שמחוצה לה. אחד מהם, הנוגע בייחוד לגלוסרים, הוא הזהות – זהות המחבר וזהות החיבור. מחוץ לגניזה רוב החיבורים מזוהים או ניתנים לזיהוי בכלים מקצועיים, ואילו בגניזה החומרים אנונימיים במידה רבה. מכלל קטעי הגלוסרים בגניזה השמורים בבית המדרש לרבנים רק שלושה נושאים את שם מחברם או מזוהים: קטע מגלוסר לשיר השירים מאת זכאי הדיין בר משה (אוסף שטער), הקטע הידוע מהגלוסר של נתן אב הישיבה ENA 3509.2 וקטעים מהגלוסר לענק לר' משה אבן עזרא מאת אברהם אלעזר בן

ג'נאח, תל-אביב תרפ"ו, וראה עליו ביקורתו של מ' וילנסקי, מחקרים בלשון ובספרות, ירושלים תשל"ח, עמ' 35–39.

31. הנה דוגמה להבדל בין הגלוסר לבין הפירוש: ENA 2815.13 הוא גלוסר עברי-ערבי למשנה, סדר טהרות, כלים ח, ט (מן "אסטגיות") – ט, ז (עד "סרידה"), והוא דומה בהגדרות אחדות לפירוש המשנה לרמב"ם ושונה מהן באחרות. הרמב"ם בפירושו למשנה, כלים ח, ט, מגדיר את "אסטגיות" – קבב, יעני אן יכון עליה אקבא עלי שכל אלפראן אלמבניה" ואילו הגלוסר מגדיר "קבב וקיל סקוף [...]") (המילה האחרונה דהויה מאוד). עצם ההבדל בהגדרה אינו עקרוני, ואף הוא תכונה קבועה ועומדת הן בפרשנות והן בגלוסרים. מכל מקום, מהשוואת ההגדרות לערכים יחידים אין ללמוד על טיבו של החיבור ורק עיון מקיף עשוי להעלות הבדלים מכריעים. והנה, בהמשך שם, הגלוסר דנן הגדיר את "שפיות" – שפה יעני אן תגיל[...] ואילו הרמב"ם פירש "שפיות" – חאשיה ריקיקה, ואין הלכה כר' יהודה ולא כרבן גמליאל". ההבדל המכריע הוא אפוא בין הסתפקות בביאור המילה בהקשרה הטקסטואלי לבין בירור הסוגיה ואף הבאת הפסיקה להלכה. הרמב"ם פוסק בעצמו ומקדים הקדמות בפתחי המסכתות או בין הפרקים.

לעומת זאת, ENA 2815.14, אף שהוא דומה בצורתו לכתב היד הקודם, אינו גלוסר אלא פירוש בערבית למשנה, תמיד ב, א, כי אין הוא מביא רק הגדרות לערך אלא מפרש את העניין, והדבר ניכר אף מהעובדה שאין הוא מציג ערכים להגדרה אלא דיבורים מתחילים לפירוש. דרך משל בדיבור המתחיל "ראוהו אחיו הכהנים" (שם) כתב "ואנה קד נול מן על [!]" מזבח העולה ומעה אלמחתה באלג'מר". אין כאן ביאור של מילה כלשהי מהדיבור המתחיל אלא פירוש העניין. בפירושו לאותה משנה לא הביא הרמב"ם דיבור מתחיל זה. וכך ב"נטלו את המגרפות" פירש כתב היד דנן "אכיד אל מג'ארף וטלעו אלי מזבח העולה לינטפיה ויזילו אל דשן", בעוד הרמב"ם הסתפק במקום זה בהגדרה קצרה, "מגרפות מג'ארף".

כ"פון 8-258.1-ENA. ואילו מחוץ לגניזה רוב הגלוסרים מזוהים, כגון "לשון לימודים" לר' רפאל בירדוגו;³² הגלוסר העברי-יווני לתלמוד, "פירוש המילות של עין יעקב" מאת יאודה חיידולי;³³ "מעולפת ספירים", הגלוסר לארמית שבתרגום יונתן ליחזקאל ותרי עשר מאת חיים בכר יצחק אליא די קורדובה;³⁴ ו"תורגמן", הגלוסר למקרא באיטלקית יהודית מאת ידידיה מרימיני.

הגלוסרים שימשו ספרי עזר ללימוד הטקסטים היהודיים הקלאסיים: המקרא, המשנה, התלמוד, פיוטי התפילות ועוד, ודרכם ללימוד אוצר המילים העברי או הארמי. הגלוסרים אינם עשויים מעור אחד ולא מאסכולה אחת, אבל בכל מקרה הם היו עממיים ונפוצים ויותר מכול יש בהם ללמד על הדרך שבה עברה מסורת הקריאה, ההבנה והכתיבה של טקסטים עבריים מדור לדור, עד שמחיי השפה יכלו לחדש בשלהי המאה התשע-עשרה את הדיבור העברי ללא קושי. תופעה מופלאה זו של שימור כמה פנים של ידיעת העברית ראויה ללא ספק למחקר, והעיון בגלוסרים ובחיבורי הדקדוק העממיים בכל מיני שפות ובכל מיני נוסחאות יש בו לתרום לסוגיה נכבדה זו ולרמוז לנו, הן על דרך מה שנתפרש בגלוסרים הן על דרך מה שלא נתפרש בהם, מה הייתה מידת ידיעת העברית ברמות השונות ובקהילות השונות.³⁵

הגלוסרים למקרא בלשונות היהודים

הגלוסרים הם בדרך כלל דו-לשוניים, לפי מקומה וזמנה של הקהילה שלצרכיה נחתברו. הסוג הנפוץ ביותר בגניזה הוא הגלוסר העברי-ערבי, וכיוון שסוג זה ידוע, נידון בספרות ונתפרסמו ממנו דוגמאות,³⁶ אדגים להלן מן הגלוסרים באיטלקית יהודית.

32. ראה הערה 28 לעיל.

33. MS 4109.1, דפים 1-56.

34. MS 1162 הועתק מ"י אוקספורד 2342.

35. ראה ביקורתו של ד' טנא על הניסיונות להעריך את היקפו של אוצר המילים שהיה ידוע למשכיל העברי בימי הביניים, במאמרו "השוואת הלשונות וידיעת הלשון (באזור הדיבור הערבי במאות ה' והי"א למניין המקובל)", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים, בעריכת מ' בראשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 237-287, ולעניינו הערה 28 שם. וראה גם הצעתו להעריך על דרך השלילה, כלומר על דרך מה שלא נתבאר בגלוסר העברי-עברי למקרא (תנ"ך צה"ל בביאורו של ש"י אריאל), את מה שהקורא הישראלי ידע על לשון המקרא, במאמרו "לעניין אחדותה ההיסטורית של העברית וחלוקתה לתקופות", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 101-155, § 5.3. שיטה זו מתאימה גם למדידת אוצר המילים שהיה ידוע למשכיל העברי בימי הביניים, על דרך השלילה, כלומר על פי כל מה שלא נתבאר במכלול הגלוסרים הדו-לשוניים.

36. ראה י' בלאו וס' הופקנס, "תרגומי מקרא קדומים לערבית היהודית", פעמים 83 (תש"ס), עמ' 4-14; מ' פוליאק וש' סומך, "שני גלוסרים מקראיים עבריים-ערביים מגניזת קהיר", שם,

הגלוסרים באיטלקית יהודית

ברשות הספרייה כמה כתבי יד של גלוסרים למקרא באיטלקית יהודית. הגלוסרים הללו חשובים ביותר וטעונים פרסום ומחקר מקיף. חלקם כבר נזכרו במאמרו של קסוטו,³⁷ וציין אותם גם סת' (שת) ג'רשוור בחיבור הדוקטור שלו.³⁸ לפי הסדר הכרונולוגי, ראשון לכולם, לפחות לפי התיעוד העולה ממצאי בית המדרש לרבנים, הוא כ"י L701 שנכתב באלבה די מונטפראטו ב-1567; אחריו נתחבר "מעין גנים" לאליה רבא, כ"י L702 שנכתב ב-1591 בסירמידו; אחריו נכתב "ספר תורגמן" בידי ידידיה בן משה מרימיני (או מרקנטי), שממנו הספרייה מחזיקה ארבעה עותקים, כתבי היד L703-5 ו-L713 שהועתקו בהפרשי זמן קטנים בידי הסופר יהודה בן יעקב, בסאן מרינו: כ"י L705 משנת 1596; כ"י L704 משנת 1599; כ"י L703 משנת 1603 וכ"י L713 משנת 1637. אף שלא שרד דף השער בשלושת כתבי היד L703-5 ואף ששם המחבר ושם החיבור אינם מופיעים בשום קולופון, מהשוואתם לכ"י L713 ולכ"י גינזבורג 642, סרט 114 בבית המדרש לרבנים (ספריית לנין, מוסקווה), ניכר שהם מאותו טיפוס, כלומר מאותו חיבור ואף מידי מעתיק אחד. אחרי "תורגמן" נתחבר "גלות יהודה" בידי יהודה אריה ממודינה ונדפס בוונציה ב-1612. אין ספק שהגלוסרים הללו נסמכו במידה זו או זו על המילון התלת-לשוני עברי-איטלקי-ערבי, "מקרא דרדקי", שנדפס בנפולי ב-1488, ושהוא קדום להם בכמאה שנה.³⁹ מצד ההיקף, "מקרא דרדקי" מקיף את כל המקרא, אבל רק כדרך שמילון עשוי להקיפו, ועל פי טבעו כמילון, זיקתו הפילולוגית למקרא קלושה משל גלוסר. היתר הם גלוסרים המקיפים או שהקיפו במקורם את כל המקרא. כיום חלק מהם פגומים, כגון כ"י L705 הכולל רק את הגלוסר לחמש מגילות ולנביאים וכתובים וחסר בו הגלוסר לתורה.

השוואת נוהגם של החיבורים הללו בבחירת הערכים ובתרגומם מאלפת. הנה דוגמה מתרגום ישעיה א, ב. מכל הפסוק תרגם כ"י L701 ארבעה ערכים: "והאזיני – אסקולטאטי; גידלתי – איגנרנדיאי; ורוממתי – איננאלסאי; פשעו – ראבילורנו". "מעין גנים" תרגם אף הוא אותן תיבות: "והאזיני – e ascoltati; גדלתי ורוממתי –

עמ' 47-15; ח' בן-שמאי, "הפוך בה והפוך בה", פעמים 88 (תשס"א), עמ' 124-138; א' אלדר, "הגלוסגורפיה המקראית באזור הדיבור הערבי במזרח", העברית ואחיותיה א (תשס"א), עמ' 23-37, לענייננו, עמ' 26, וראה הספרות שהוא מזכיר שם בהערה 20.

37. U. Cassuto, "Bibliografia delle traduzioni giudeo-italiane della Bibbia", *Festschrift Armand Kaminka zum siebzigsten Geburtstage*, ed. S. Rappaport and M. Zikier, Wien 1937, עמ' 129-141.

38. S. Jerchow, *La tradizione manoscritta giudeo-italiana della Bibbia: il libro di Habakuk* (advisors I. Zatelli, G. Breschi, A. Nesi), Firenze 1991-1992.

39. ראה י' בלאו, הערך "מילונים מקראיים", אנציקלופדיה מקראית, ד, עמ' 901-909, 68; וראה גם ע' תירוש-בקר, "הגלוסות הערביות שבמקרא דרדקי בנוסחו האיטלקי – מה טיבן?", איטליה ט (תש"ן), עמ' לו-עז.

disfrecciorono o ribeloronno – פשעו; aleuai, o notrij, e esaltai L703-5 תרגמו את כל הפסוק: "גדלתי וכו' נוטריאי אי איסלטאי אי איססי פרוואריקארו קונטרו אה מי". מדינה תרגם רק "גדלתי ורוממתי – alleuaie esaltai"; ואת "פשעו – preuaricorono". "מקרא דרדקי", בערך "אזין", תרגם "אנטינדירי או אנטיליטרי", בערך "גדל" הביא רק את "גראניאו", בערך "ר"ם" הביא רק את "אלטו" ובערך "פשע" הביא את "רוליאוו" ואת "פאלאמינטו". ומעניין אף להשוות למה שנהג דוד מן התפוחים במילונו "צמח דוד", ונציה 1587. בערך "אזין" תרגם Ascoltare – "גידל" – Alleuare, nutrire; "רומם" – Essaltar – Caminare, passeggiare – "פשע" – altrui, Significa separare ועוד; הרי שכתבי היד L703-5 ו-L713 זהים, ואילו "מקרא דרדקי", "צמח דוד", כ"י L701, "מעין גנים" ו"גלות יהודה", אף שהם מגלים מידה מסוימת של דמיון בינם לבין עצמם או בינם לבין כתבי היד L703-5, הם מגלים בעיקר מידה רבה של עצמאות הן בבחירת הערכים הן בתרגומם. מכל מקום, יש כאן חומר למכביר ובקעת מחקר נאה ורחבה להתגדר בה.

מִחְבֵּרוֹת הַלִּימוֹד

החיבורים העממיים ביותר בחכמת הלשון הם כמובן מִחְבֵּרוֹת הַלִּימוֹד של תלמידים. כ"י MS 5162 הוא מִחְבֵּרַת לימוד בת 80 דפים של ריזכה רוזט פייטל, בת המאה השמונה-עשרה מהולנד. את המִחְבֵּרַת היא הכתירה Eclaircissement pour Savoir L'usage du [!] Proverbes de la Langue Hebraïque ("הבהרות לידיעת שימוש הפתגמים בלשון העברית"). במחברת ניבון ארמי-עברי בסדר אל"ף-בי"ת; רשימות מילים עבריות לפי שדות סמנטיים שונים, כגון מטבעות ומשקלות, ימי חול ומועדים, כל אלה בתרגומים לצרפתית, לאנגלית וליידיש; ומילון צרפתי-הולנדי ומילון אנגלי-יידי. מעניין ביותר שהחינוך העברי של נערה בהולנד במאה השמונה-עשרה כלל גם אמרות רבות מהגמרא, כגון "איסתרא בלגינא קיש קיש קריא" (דף א1); "טובי חטא וזנגיד מנגיד" (דף א16), ואין תִּמָּה שהיא מכתירה את עצמה בדף השער "הבתולה [...] המושכלת והמושלמת". ומעניין הביאור שלה ל"נשים דעתן קלות [!]" Les femmes n'ont pas un sentiment constant. elles sont bien: faite [!] pour persuader (דף ב25), רוצה לומר "דעתן ותחושתן גמישה והן קלות להשתכנע".

מִחְבֵּרַת זו, יחד עם המִחְבֵּרַת של אביגיל לינדו אברכנאל מאנגליה, כ"י MS 3003,⁴⁰ מלמדות יותר מכול על החינוך העברי לנשים באירופה של המאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה.

40. ראה צ' שארפשטיין, "אביגיל המילונאית", לשוננו לעם יב (תשכ"א), קטז-קיו, עמ' 83-90; ח' רבין, "עברית מדוברת לפני 125 שנה", לשוננו לעם יד (תשכ"ג), קלו.

גם קטע הגניזה ENA 3015.8 MS 7598, שלא היה כנראה אלא מחברת לימוד של תלמיד, עשוי ללמד על אחת מהדרכים ללימוד השימוש הפעיל בעברית. בעל המחברת בוחן כביכול את מידת ידיעתו בעברית, שכן הוא רשם תחילה מילים ערביות שהיה מעוניין ללמוד את מקבילותיהן העבריות, ואחר כך רשם תחתיהן באלכסון את הערכים העבריים. שתי השורות הראשונות, למשל, מכילות את זוגות הערכים "כ'פ'ף: קל; זאיד: יותר; נאקץ: חסר [...] ערץ: רוחב; ואסע: רחב; צלב: קשה". והנה דווקא המילים שעורך הרשימה לא הצליח לתרגם לעברית, כגון פארג, קובאלה, מואגהה, מראות בעליל את מאמצי הלימוד שלו. גם כלילת המילה איש מהערבית המדוברת ותרגומה "מה" (דף 8ב, שורה 2) וחלק מנטיות מילות היחס מן, על, ל-, כגון "לך: לך; לנא: לנו; להם: להם; מנא: ממנו; מנהם: מהם" (שם, שורות 2-4) משוות למחברת אופי של ספר לתלמידי אולפן. ככלל, החיבורים העממיים עשויים ללמד טוב יותר מכל טכניקה אחרת על מידת ידיעת העברית בתקופת הביניים של הלשון העברית.

תקצר היריעה מלפרט כאן את כל הייחודים של החיבורים. נאמר רק שהאוסף הזה מלמד שבכל המקומות ובכל הזמנים השקיעו מאמצים ללמוד עברית.⁴¹ יש בספרייה מסירות שונות של טקסטים רבים וחיבורים שלא יסולאו בפז, שטרם זכו למהדורה כלשהי והטעונים ההדרה, כגון כתבי היד של המילון למשנה ולספרות רבנית אחרת, "כתאב אלג'אמע" ("המאסף"), ושל הגלוסר למדרש הגדול, "ספר המרגלית", ששימרו בין היתר גרסאות חשובות מלשון חז"ל וחקירתם תוכל לתרום לחקר התפתחות סוגת הגלוסר. ככלל, הגלוסרים ראויים למחקרים מקיפים, ומלאכת העיון, הלימוד והפרסום מצפה לחוקרים.

41. השווה קטלוג דנציג, עמ' ו, והספרות בהערה 6, שם.

הרהורים על תחיית העברית

התאספנו כאן כדי לחגוג את יום הולדתו התשעים וחמישה של גדול בלשני העברית, של הפרופסור זאב בן-חיים. אולם ספק אם אכן אפשר לכתוב את התכנסותנו כאן לכבוד יובלו של בן-חיים ככנס יובל במלוא מובן המילה. כמקובל, בכנסים אלו אין מקפידים לדייק כשמונים את שבחו של בעל היובל. במקרים קיצוניים אף סוטים מדרך האמת, ובמקרה הטוב מתעלמים מן הצדדים השליילים של בעל השמחה ומפליגים בתכונותיו החיוביות. לא כן בערב לכבודו של בן-חיים. תרומותיו לחקר העברית, המושתתות על יכין – גילוי המסורת השומרונית, ועל בועז – ניהול האקדמיה ללשון העברית וכינון מילונה ההיסטורי, כה מפוארות הן, ומידותיו האישיות כה כובשות, עד שהזכרתן הפשוטה נשמעת כשיר הלל. אף אני בנושא תחיית הלשון העברית אצטרך, בין אם ארצה בין אם לאו, להשתית את דבריי על תפישותיו.

בכ"א במרחשוון תשכ"ט (נובמבר 1968) נשאתי במכון שוקן הרצאה בשם "תחיית העברית ותחיית הערבית הספרותית (קווים מקבילים ומפרידים)".¹ נקטתי שיטה (כמעט אמרתי: טכסיס) להשוות את צמיחת העברית החדשה להיווצרות הערבית הספרותית החדשה. הקבלה זו אפשרה, בין על ידי הקבלת תופעות משותפות, בין בהעמדת ניגודים, להבליט קווי אופי של העברית החדשה ולראותם לא במבודד אלא כחוליה בתהליך הכללי של תקומת לשונות והתאמתן לתרבות המערב, שנתלוו ומתלוות אל התנועות הלאומיות השונות. הקבלה זו אף נתנה בידינו כלי העשוי לעזור שלא להיגרר אחרי דעות קדומות אלא לנתח את תופעות העברית החדשה באובייקטיביות מרובה יותר.

מאז אותה הרצאה עברו ימי דור, ואני עדיין סבור שההשוואה לערבית חשובה גם להבנת תהליכים ותאוריות חדשים שבאו לעולם בדור האחרון. אציג אפוא לפניכם

1. ההרצאה נתפרסמה בפרקים ב (תשכ"ט-תשל"ד), עמ' 83-104, ושוב בקובץ מאמרי עיונים בבלשנות עברית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 290-312 (עם הרחבות מעטות). את ההרצאה הרחבתי אחר כך לכדי ספר (בהוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשל"ו), ותרגמתי את הספר לאנגלית בשם *The Renaissance of Modern Hebrew and Modern Standard Arabic, Near Eastern Parallels and Differences in the Revival of Two Semitic Languages*, Near Eastern Studies, 18, Berkeley 1981.

את עיקר דרכי בהשוואת שתי הלשונות ואנסה להתמודד בעזרתה גם עם תאוריות חדשות.

המפתח בהקבלת שתי שפות אלו הוא ההכרה שבשלחי המאה השמונה-עשרה הן שימשו עדיין ככלי הבעה של תרבות ימי הביניים, של התרבות היהודית מחד ושל התרבות המוסלמית-הערבית מאידך. יש לזכור היטב שבשתי הלשונות, בעברית החדשה ובערבית התקנית החדשה, אין מדובר ביצירת תרבות יש מאין אלא בהתאמת תרבויות מסורתיות מפוארות, ששרדו מימי הביניים, לצורכי תרבות המערב החדשה. את התרבות המסורתית היהודית והערבית טיפחו החברה היהודית המסורתית² והחברה הערבית-המוסלמית המסורתית, אשר מבחינות רבות אפשר לראותן כשרידים של התרבות הדתית של ימי הביניים. תרבות זו הייתה מושתתת על לימוד בעל פה של טקסטים מרובים, ושיטת לימוד זו הייתה מכשיר מתאים מאין כמוהו להקנות לעילית של חברות אלו חוש לשון מוצק, פסיכי אמנם, אבל הוא היה עשוי בתנאים מסוימים להיות לאקטיבי, אקטיבי כדי לכתוב (וגם להרצות) בערבית הספרותית ואקטיבי אף כדי לדבר בעברית.

צריך להיזהר שלא להסיח את הדעת מן העובדה שלא הרנסנס של הערבית בלבד אלא אף תחיית העברית הושתתו על יוצאי החברות המסורתיות, אשר השקיעו את עצמם בנעוריהם בספרות המורשת הדתית והפנימו את שפתה. זאת יש להדגיש חזור והדגש, מפני שמלומדים גרמנים חשובים ביותר נכשלו בניתוח אופייה של העברית החדשה וראו בה לשון שנוצרה כביכול ללא אישור נאות, בניגוד לערבית.

וכך טוען ור: "יש לשים לב שמצב העניינים בעברית שונה מן הערבית. בעברית נשכחו מילים רבות אף מתחום חיי יום-יום [...], מאחר שהספרות הייתה בעיקר בעלת כיוון רוחני ודתי; על כן יש לראות בקורות העברית (בעת החדשה) תנועת תחייה (רנסנס). לדוברי הערבית, אמנם למשכילים בלבד, היה תמיד חוש לשון חי גם ללשון הספרותית. את חוש הלשון הזה היה צריך ליצור בשביל העברית יש מאין. אולם באשר לטביעת מינוח לתחומי החיים החדשים – שתי הלשונות מתמודדות עם אותם תפקידים".³

עוד לפני כן (1928) קבע ג' ברגשטרסר בספרו המופתי,⁴ בנתחו את העברית החדשה, ש"החייאת העברית היום נעשית בלחץ ההכרח לומר את הכול בעברית ובלחץ המשימה הנובעת מכך להרחיב את תחום התבטאות העברית עד שהיא תספק

2. הכוונה לחברה היהודית המסורתית שבמזרח אירופה ובארצות המזרח. במערב אירופה ובמרכזה התערערה החברה היהודית המסורתית, ועל כך נראה גם להלן.

3. H. Wehr, "Die Besonderheiten des heutigen Hocharabischen mit Berücksichtigung der Einwirkung der europäischen Sprachen", *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen* 37/2 (1934), עמ' 8 הערה 4; מתורגם מן הגרמנית.

4. G. Bergsträsser, *Einführung in die semitischen Sprachen: Sprachproben und grammatische Skizzen*, München 1928.

את צורכי ההתבטאות המקיפים ביותר של חיי התרבות המודרניים. משימה זו לא היה אפשר לבצעה תוך סיכוי להצלחה מלאה אלא לו נבנה מחדש [!] חוש לשון מאושש. אפילו אז היו הסכנות מרובות, כפי שמוכיחה דוגמתן של שפות מזרחיות אחרות בעלות תודעת לשון חיה ומאוששת. הניסיון לפתור שאלה זו ללא הכנה הביא בהכרח לפתרון מדומה: ללשון עברית שהיא לאמתו של דבר לשון אירופית כמעטה עברי שקוף, בעלת קווים אירופיים כלליים ותכונות מיוחדות הנובעות מלשונות אירופיות בודדות, אך בעלת אופי עברי חיצוני בלבד.⁵

ברור לחלוטין שהן הן ברגשטרסר הוטעו על ידי הריבוד החברתי המיוחד של גרמניה והחברה היהודית שהם הכירו, וראו בכך דגם למבנה יהדות אירופה בכלל. אולם במערב אירופה ובמרכזה, כולל גרמניה, התערערה החברה היהודית המסורתית ואכן רק מעטים מיהודי גרמניה הפנימו את עברית כתבי הקודש, התלמוד והמדרשים וספר התפילות. לגבי יהודים אלו צודקים ברגשטרסר וור. אולם העברית החדשה לא צמחה מיהודים אלא אלא מחניכי החברה היהודית המסורתית. אלו חושם הלשוני לעברית לא נפל מן הרגש הלשוני של הערבים לשפתם. אפילו פ"ט דינאלס, מתרגם ספרו של ברגשטרסר לאנגלית, מעיר ש"הקרה אינו מוחלט ואין לטעון שלו שימשה העברית במשך הזמן כולו כשפה חיה, כשדובריה משתתפים בתרבות המערב במלואה, לא הייתה משתנה באותה המידה".⁶ ואני מוסיף: אף לא מן הנמנע שהעברית הייתה משתנה עוד יותר לו המשיכה בחיותה במשך הדורות, ולהגי הארמית החדשה והחבשית החדשה יוכיחו. ואכן, גרעון גולדנברג תוהה כיצד הייתה העברית נשמעת לולא חדלה את חייה מעולם.⁷ הוא מצביע בצדק על כך שהארמית החדשה והחבשית החדשה התרחקו מן הטיפוס השמי יותר מן העברית החדשה. אולם לטעמי אין להעלים עין מן האפשרות שהשפעת הספרות העברית המסורתית עשויה הייתה לחסום את התרחקותה היתרה של העברית החיה מן המבנה המסורתי, כפי שקרה ללהגים ערביים שהושפעו במידה זו או אחרת מן הערבית הקלאסית ועל כן לא התרחקו מן המבנה המסורתי כפי שהתרחקו להגי הארמית החדשה והחבשית החדשה.⁸

הן יוצאי החברה המסורתית הערבית הן אלו של החברה המסורתית היהודית פיתחו אפוא חוש לשון לשפות התרבות שלהם. לאלה גם לאלה נוספו, עם

5. שם, עמ' 47; מתורגם מן הגרמנית.

6. P. T. Daniels, *Introduction to the Semitic Languages*, Winona Lake 1983, עמ' 64 בשוליים; מתורגם מן האנגלית.

7. ג' גולדנברג, "העברית כלשון שמיית חיה", הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית, המלכה"ד: צ' לסמן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 148-190.

8. אכן, להגי שוליים, מעין אלו של מלטה, קפריסין ואזבקיסטן, שלא הושפעו מן הערבית הקלאסית, התרחקו במבנם.

התעוררות הרגש הלאומי, הדחף והמוטיבציה להתבטא בהן. אך כאמור, בחברה הערבית הביאו היכולת והאידיאל לרנסנס של הלשון הספרותית למטרות תרבות בלבד, אולם לא הפכוה ללשון מדוברת, ללשון אם. זהו אכן ההבדל הגדול בין תחיית הערבית הספרותית ותחיית העברית. העברית כידוע נעשתה שפה מדוברת לכל דבר, שפה ראשונה, שפת אם, ואילו הערבית הספרותית, התקנית, נשארה ביסודה לשון ספרותית.

בשלב זה מן הראוי לתאר את המארג הלשוני המיוחד המאפיין את הערבית. בשנות החמישים והשישים של המאה שעברה כינו אותו בשם דיגלוסיה.⁹ אכן השימוש בשתי לשונות, אחת למטרות תרבות ואחת למטרות דיבור, מאפיין את מבנה הערבית החל במאה השביעית לכל המאוחר. הספרות נכתבה כולה בערבית הקלאסית, הספרותית, התקנית, לשון הממשיכה מבחינה טיפולוגית את הערבית העתיקה, בעלת קווים סינטיים מובהקים, ובכלל זה השימוש בסימנות הייחסות ודרכי הפועל. השפה המדוברת, הדיאלקטים, הם נציגיה של הערבית החדשה, הנאו-ערבית, וזו, למרות קרבתה הגנטית לערבית הקלאסית, שפה שונה מאוד ממנה, בייצגה טיפוס לשון הנוטה לאנגליטיות ומחסרת סיומות יחסות ודרכי פועל.

מאז שנות השבעים הוצג דגם אחר, מסובך בהרבה אך מדויק יותר, לתיאור מבנה הערבית.¹⁰ הוצע לתאר את המארג הלשוני כרצף אשר בשני קצותיו נמצאות אמנם הערבית הקלאסית והדיאלקטים, אולם בתוך הרצף מסתמנים שלושה טיפוסים לשון נוספים, עד שנראה להבחין בחמש שכבות לשון. בקצה האחד נמצאת הלשון הספרותית המורשת (فصحى التراث), המשמשת בתחומי האסלאם והתרבות הלאומית והמצריכה הכנה מדוקדקת. בקצה האחר מצויה הלשון המדוברת של אנאלפאביתים (عامية الاميين). בסמוך ללשון הספרותית המורשת נמצאת ברצף הלשון הספרותית בת הדור (فصحى العصر), אשר למרות השפעות של להגים מושתתת על המבנה המורפולוגי הקלאסי, משמשת בחדשות ובתחומי תרבות אחרים ומצריכה אף היא הכנה. בשיחה פורמלית למחצה בין משכילים משמשת הלשון המדוברת של המשכילים (عامية المثقفين), אשר למרות השפעות קלאסיות מייצגת מבנה תחבירי נאו-ערבי. הלשון המדוברת של יודעי קרוא וכתוב שסיימו בית ספר עממי בלבד (عامية المتنورين) משמשת בשיחות לא-פורמליות.

לעומת זאת, העברית נעשתה שפה מדוברת לכל דבר, ויחס העברית המדוברת אל העברית הספרותית אינו שונה היום מן היחס של הלשון המדוברת אל השפה הספרותית ברוב הלשונות אשר לא חדלו את חיותן והתפתחו והתפתחו טבעית ברצף היסטורי אחד. מה הייתה הסיבה ההיסטורית שאפשרה את תחיית העברית כלשון דיבור, אך לא את החייאת הערבית הקלאסית כשפה מדוברת? אין זאת אלא

9. ראה מאמרו הקלאסי של C. Ferguson, "Diglossia", *Word* 15 (1959) עמ' 325–340.

10. עיין בספרו החשוב של السيد البدوي، *مستويات العربية المعاصرة في مصر، القاهرة 1972*.

שבארץ ישראל בשלהי המאה התשע-עשרה, התקופה המכרעת של תחיית הלשון העברית, היה מארג לשוני מיוחד במינו והוא שאפשר (בשילוב גורמים אחרים) את החייאת העברית אף כלשון דיבור. כאמור, הן בחברה היהודית הן בחברה הערבית הייתה ליצאי החברות המסורתיות יכולת להשתמש בלשונם והייתה להם מוטיבציה לעשות כן בהשפעת תנועותיהם הלאומיות. אולם בחברה הערבית שלט בכל מקום להג מסוים כלשון המדוברת והערבית הקלאסית לא הייתה עשויה לדחוק את רגלי הדיאלקט המקומי, לעקור את הקיים ולשמש בדיבור. כוח האינרציה היה גדול מדי. שונה וחד-פעמי היה המארג הלשוני בארץ ישראל בחברה היהודית בשלהי המאה התשע-עשרה. הוא התאפיין בהיעדר לשון שלטת. החברה היהודית הייתה עשויה עדות עדות, כל עדה ולשונה: יידיש, לדינו, ערבית, פרסית, ארמית חדשה וכו'. הטורקית, לשון השלטונות, לא חדרה לדיבורם של היהודים, והערבית, לשונם של הלא-יהודים, עדיין לא נעשתה שפה כוללת. כן הייתה אחיזתן של לשונות אירופה רופפת והאנגלית עדיין לא הגיעה למעמדה שעתידה הייתה להעפיל אליו במאה העשרים. לו הייתה לשון אחת שולטת, מן הסתם לא הייתה האינרציה מאפשרת לעקור אותה. אולם במצב הלשוני המיוחד שבארץ ישראל בשלהי המאה התשע-עשרה הייתה העברית ה-*lingua franca* הנתונה בין העדות היהודיות, אשר לעתים לא הייתה ביניהן לשון קשר אחרת. שילוב גורמים חד-פעמי בין מציאות יודעי עברית, יוצאי החברה היהודית המסורתית, אידאל ההחייאה והיעדר לשון מתחרה כוללת, שהעברית הייתה צריכה להתחרות עמה ולעקרה, הוא שאפשר את המאורע החד-פעמי של "נס" תחיית העברית, של תחיית לשון שלא שימשה כשפת דיבור.

חשובה ביותר להבנת אופיין של העברית החדשה והערבית הספרותית המודרנית ההכרה ששתייהן מייצגות את התאמתן של לשונות בעלות תרבות גבוהה לתרבות המערב החדש וממשיכות גם את תרבות העבר. וכך כותב זאב בן-חיים:

לא מה שנוצר בה דור אחר דור הוא ייחודה [של העברית] אלא זה שלא מת בה שום דבר – הוא ייחודה (ואיני רוצה לומר שזה דווקא יתרונה). ומפני שלא מת בה שום דבר, זאת אומרת, מפני שאין לנו היום ההרגשה כי יסוד פלוני או אלמוני בלשון העתיקה אינו נחשב עוד חלק בלשונונו בימינו חוץ מיוצאים מן הכלל מעטים – משום כך קיימות בלשונונו שכבות שכבות באוצר המילים, בצורות התחביריות, ומעט גם בדרכי הנטייה; שכבות זו על יד זו ולא זו על גב זו כבלשון מן הלשונות הממשיכות את קיומן ברציפות היסטורית.¹¹

11. ז' בן-חיים, "לשון עתיקה במציאות חדשה", לשוננו לעם ד (תשי"ג), ג-ה, עמ' 43-44, ועתה: הנ"ל, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 58-59. ההדגשות במקור.

ובאשר לערבית, אלו דברי נר בהקדמת מילונו:

השימוש בצורות קלאסיות הוא בחינת בעיה מיוחדת נוספת [...] צורות ארכאיות עשויות לבצבץ פתאום במאמר עז-ביטוי בעיתון יומי. כל פעם שהכותבים מתכוונים להשיג אפקט אסתטי או רטורי [...] הם נוטים להשחיל מבעים עתיקים וקלאסיים, המשמשים כקישוטים אמנותיים וסגנוניים מדרגה ראשונה.¹²

בשנות השמונים של המאה העשרים הציפה את הבלשנות אפנת הפידג'יניזציה והקלאוליצציה. לשון פידג'ין היא שפה מפורשטת היונקת משתי שפות (או יותר) לשם תקשורת בין אנשים החסרים לשון משותפת. כששפה כזאת נהפכת ללשון אם, היא נקראת לשון קראול. אפנה זו של מציאת לשונות פידג'ין וקראול לא פסחה לא על הערבית ולא על העברית, אף על פי שכאמור שתי שפות אלו היו לשונות תרבות והמשיכו להיות לשונות תרבות, ועל כן מראש אינו מסתבר שעברו שלב של פידג'יניזציה וקלאוליצציה. אולם כוח האפנה ולהיטות החוקרים לחדש היו כה חזקים, עד שנטען שגם הערבית והעברית החדשה עברו את השלבים האלה. פרסטיך טען שעם הכיבושים הערביים הגדולים החל במאה השביעית עברה הערבית פידג'יניזציה.¹³ העמים הכבושים דיברו עם כובשיהם בפידג'ין, בלשון מצומצמת ומפורשטת באופן קיצוני, שנתהוותה על ידי עירוב בין הערבית, לשון הכובשים, לבין שפות הנכבשים. אחר כך הפכה פידג'ין זו לשפת אם (קלאוליצציה), אך שפה מפורשטת ו"רזה" זו התקרבה בסופו של דבר לדגם הקלאסי בהשפעת הערבית הקלאסית (דה-קלאוליצציה). אינני מתכוונן לנתח כאן את ההשערה הזאת, שהרי אין מדובר בערבית הספרותית המודרנית אלא בערבית של המאות השביעית והשמינית.¹⁴ אסתפק להזכיר שבידני חומר ערבי בינוני מרובה, והוא מוכיח ברורות שהערבית הקלאסית התפתחה בכיוון הנאו-ערבית ולא בכיוון לשון פידג'ין. ומה שחשוב לענייננו: אסכולת הפידג'יניזציה מעלימה עין מן המשקל הסגולי של הערבית הקלאסית ומהשפעתה המכרעת לאורך תולדות הערבית, כפי שכבר הזכרנו. שלמה יורעאל, אחד מחוקריהם החשובים של דיאלקטים אכדיים, הניח בהרצאה שנשא לפני קרוב לעשרים שנה פידג'יניזציה במקום הדגם של "נס" התחייה.¹⁵ אולם

12. H. Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, Wiesbaden 1961, עמ' ix; מתורגם מאנגלית.

13. K. Versteegh, *Pidginization and Creolization: The Case of Arabic*, Amsterdam 1984.

14. השווה את ניתוחו המפורט של C. Holes, *Modern Arabic*, London 1995, עמ' 19 ואילך.

15. ש' יורעאל, "ההיתת תחיית העברית נס: על תהליכים של פידג'יניזציה וקריאוליצציה ביצירת העברית החדשה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ד, 1, ירושלים תשמ"ה, עמ' 77-84.

בידינו חומר רב ומאושש על בתי הספר שלימדו בהם עברית קלאסית בעת תחיית העברית המודרנית. ההנחה של פידג'יניזציה מתעלמת משני עמודי התווך של תחיית העברית: מן ההשפעה העצומה של המורשת הספרותית העברית שהקנו אותה מלכתחילה בבתי הספר, ולא רק בעקבות דה־קראוליזציה, וממציאותם של יוצאי החברה המסורתית, שהפנימו את המבנה הלשוני של העברית העתיקה. כשם שניתוח זהיר של העובדות לגבי הערבית העתיקה מפרך את תאוריית הפידג'יניזציה לגבי הערבית של זמן הכיבושים, כך החומר על הדור הראשון של דוברי עברית שבידינו מייצג לשון מושתתת על המקורות ואינו מניח מקום לא להנחת הפידג'ין ולא לקראוליזציה ולא לדה־קראוליזציה.

יזרעאל אף מסיק מסקנות מן הפידג'יניזציה המדומה לגבי הכוונת העברית בעתיד.¹⁶ הוא מבכה את דוברי העברית אשר חיים בהרגשה שהלשון שהם מדברים אינה אלא לשון מקולקלת ומדגיש שההשלכות לחינוך העברי ולהכוונת הלשון ברורות מאליהן.

אכן, הבעיה של הכוונת הלשון העסיקה את החוקרים כבר בעת שנשאתי את הרצאתי הראשונה. שני בלשנים דגולים אשר אינם עוד אתנו, חיים בלנק וחיים רוזן ז"ל, ביקשו שיניחו ללשון (בחינת "leave your language alone").¹⁷ אני מבין היטב את מי שמתנגד איסטינקטיוויות לאח הגדול המורה לו כיצד לדבר, שהרי אנו נוטים להתנגד ספונטנית לכל הוראה מגבוה. אך עם כל זאת, אין חלקי עם אלו הסבורים כי דקדוק נורמטיבי רע מיסודו ושיש להניח ללשון להתפתח ללא התערבות. אין לראות דווקא את התפתחות הלשון הטבעית כמשהו טוב, כפי שראה רוסו את הטבע, ואת מעשי בני האדם כמשהו רע. הסיסמה "הנח ללשונך" מחליפה את ניתוחה הבלשוני של הלשון במדיניות הלשון. איש לא יטיל היום ספק בכך שמבחינה בלשונית טהורה העברית החדשה היא יחידה לשונית עצמאית, הראויה לניתוח בלשוני לא רק במכלול חקירת העברית אלא גם כלשון נפרדת. אך מבחינת מדיניות הלשון, יכול מישוהו לדגול למשל¹⁸ בהשקפת עולם שיש לנתק את הקשר הגורדי שבין לשונה של מדינת ישראל לבין העברית לכל תקופותיה, ושככל שתהליך זה יואץ, כן ייטב לנו, ואם כן, מן הראוי להגיד זאת בפומבי. אולם לפי השקפתי אני, מן הראוי לטפח את הקשר בין לשוננו לבין העברית לכל תקופותיה, לראות בעברית החדשה חוליה בשרשרת תולדות העברית, למרות כל השינויים, לחזק את קשרה התרבותי עם העבר ולשמר את האחדות התרבותית המשתקפת בכל תקופות העברית, כולל העברית החדשה. אם אמנם אני צודק, יש להשתדל שלא להאיץ את

16. שם, עמ' 84.

17. ראה קובץ מאמרי ח' בלנק, לשון בני אדם, ירושלים תשמ"ט וח' רוזן, עברית טובה, ירושלים תשי"ח.

18. אין זו אלא אפשרות; איני טוען כמובן שכל מי שמתנגד להכוונת הלשון רוצה לנתק את קשרה עם העבר, אך אני מאמין בהשפעת ה-Zeitgeist (רוח הזמן).

השינויים המתרחשים בעברית החדשה ולא לבנות חומה שתחסום את גישתנו לעברנו. הקהל אכן מעוניין באופן אינסטיקטיווי בתיקוני לשון. יוכיחו זאת הפניות המרובות כל כך לאקדמיה ללשון העברית מכל שדרות העם כדי לקבל הדרכה לשונית. בוודאי אין מקום לראות בתיקוני לשון סימן היכר למיושנות,¹⁹ כפי שרון כוזר רוצה לשכנעני. בסיום עוקצני של ביקורת על ספרה של רות אלמגור-רמון²⁰ הוא כותב: "הביאו לנו, אם כן, את הספר בהגיענו לחמישים, שישים, שמונים, כאשר נחגוג את חתונת הכסף או הזהב, או כשנעבור אל מגורי הזהב! האותיות גדולות יחסית, האוירים הצבעוניים ונייר הכרמו מבטיחים את חגיגותה של המתנה".²¹ אם נדון את רון כוזר לכך המתינות, נסיק מן הפסקה הזאת שהוא מזהיר אותנו שלא נעסוק חלילה בשיפור לשוננו, שהרי אם כן נעשה, נהיה מיושנים ולא מתקדמים. אך אני מלא חשדות, שכוזר מרחיק לכת מכך ומאשימנו שאנו מתקני הלשון לא רק מיושנים אלא אף זקנים ללא תקנה,²² בני חמישים ולמעלה מזה.

רון כוזר אף פרסם ספר רהוט ומסוגנן המתיימר להיות ספר מדעי, אך לטעמי אינו אלא תיאור חלקי של העובדות, וחסרים בו פרטים העשויים להפריך את השקפתו.²³ הוא נמנע מלנתח עובדות ומנתח במקום זאת את דעותיהם של מי שעסקו בעברית החדשה. שני בני הפלוגתא של הספר, the bad guys, הם מתקני הלשון (prescriptionists), שעל גילם ומיושנותם כבר שמענו לעיל, והדוגלים בתחיית הלשון העברית. לטעמו של כוזר אין אלה האחרונים אלא revivalists. כוזר בונה מסגרת על פי דעותיו הקודמות ומנסה לדחוס חלק של העובדות לתוך אותה מסגרת. בשבילו תחיית העברית כמאורע חריג פשוט אינה קיימת. בהרצאתי הראשונה הזכרתי שההסתברות להחיות את העברית נראתה בזמנה כה רחוקה, עד שמלומדים חשובים ביותר הטילו ספק באפשרות התרחשותה. אם כן, כיצד ייתכן לטעון שאין לראות שום דבר יוצא דופן בהחזרתה של העברית להיות שפה מדוברת?! המילה "תחייה" (ובוודאי "נס" התחייה) אינה אלא מטפורה לעובדה שאנו מדרים היום לשון אשר שונה אמנם מן העברית של תקופות קודמות, אבל מאפשרת לנו (אחרי לימוד החומר) להבין טקסטים שנכתבו בתקופות אלו. תרצו, כנו זאת "תחייה",²⁴ לא

19. או אף סנליות, עיין בהמשך.

20. ר' אלמגור-רמון, רגע של עברית, ירושלים 2001.

21. ר' כוזר, "אין בו מתום אבל יש בו דופי", הארץ, מוסף "ספרים", 27 בפברואר 2002.

22. ושמה אף סנליות.

23. R. Kuzar, *Hebrew and Zionism: A Discourse Analytic Cultural Study*, The Hague 2001. בהרצאתי כינתי את ספרו של כוזר "פמפלט", אולם כיניו זה משמש חיבורים מצומצמים בהיקפם, וספרו של כוזר אינו כן. אך יתר התכונות המאפיינות מפלטים אכן מצויות בספרו, עיין בהמשך.

24. ואם תרצו, השתמשו בביטוי "נס התחייה", כדי לציין את החד-פעמיות של המאורע, שהרי לא ידוע לנו בהיסטוריה על לשון שחדלה להיות מדוברת ונעשתה שוב מדוברת.

תרצו, השתמשו במילה אחרת, אבל התמודדו עם העובדה שלשון ששימשה בכתב בלבד נעשתה מדוברת!²⁵

רק כקוריוז אזכיר את טענתו של פול וקסלר,²⁶ שהידיש, ובעקבותיה העברית החדשה, שפות סלבויות הן. אמנם הייתה השפעה סלבית רבה על היידיש ועל העברית החדשה, אך מדובר בהשפעה²⁷ ולא בשינוי מבנה הלשון. שוב הביאה התעלמות ממעמדה המרכזי של העברית הקלאסית בקורות תחיית הלשון למסקנות מוטות ומוטעות.

הגיעה העת לסכם: השוויתי את תחיית העברית החדשה לצמיחת הערבית הספרותית החדשה. השוואה זו אפשרה, בין על ידי הקבלת תופעות משותפות, בין בהעמדת ניגודים, להבליט קווי אופי של העברית החדשה ולראותם לא במבודד אלא כחוליה בתהליך הכללי של תקומת לשונות והתאמתן לתרבות המערב, שנתלוו והמתלוות אל התנועות הלאומיות השונות. הקבלה זו אף נתנה בידינו כלי העשוי לעזור שלא להיגרר אחרי דעות קדומות אלא לנתח את תופעות העברית החדשה תוך אובייקטיביות מרובה יותר. ניסיתי להראות שגם את הבעיות החדשות שצצו בעשורים האחרונים, מן הראוי לנתח תוך השוואה מדויקת עם קורות הערבית הספרותית, שהרי הן העברית הן הערבית מייצגות את התאמתה של תרבות נשגבה שמימי הביניים לתרבות המערב המודרנית. אם אכן הצלחתי להראות שהשוואה זו נתנה מכשיר נאות בידינו לחקור את מכמני התהוות העברית החדשה, הרי היה שכר לפעולתי.

נספח

רק אחרי שנשאתי את הרצאתי ביום העיון לכבוד זאב בן-חיים, הגיע לידי מאמרו החדש של שלמה יזרעאל "לתהליכי התהוותה של העברית המדוברת בישראל".²⁸ מן הראוי שאדון בו בנפרד, שהרי, כאמור, לא הוכלל בהרצאתי. הצייר שמאמרו החדש של יזרעאל סובב סביבו אינו עוד הפידג'יניזציה אלא הקאולזיציה. הרצאתו המקורית של יזרעאל נקראה "ההיתה תחיית העברית נס: על תהליכים של פידג'יניזציה [ההדגשה שלי] וקאולזיציה ביצירת העברית

25. כמעט נדמה לי שהמילים revival ו-prescription מעוררות פַּנְת (phobia).

26. P. Wexler, *Explorations in Judaeo-Slavic Linguistics*, Leiden 1988; *The Schizoid Nature of Modern Hebrew: A Slavic Language in Search of a Semitic Past*, Wiesbaden 1991; *The Ashkenazic Jews: A Slavo-Turkic People in Search of a Jewish Identity*, Columbus 1996.

27. H. Blanc, "Some Yiddish Influences in Israeli Hebrew", *The Field of Yiddish: Studies in Language, Folklore, and Literature*, Second Collection, ed. U. Weinreich, The Hague 1965, עמ' 185–201.

28. בתוך: ש' יזרעאל (עורך), *מדברים עברית: לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל*, תעודה, יח, תל-אביב תשס"ב, עמ' 217–238. אני מודה לחיים א' כהן על שהפניי למאמר זה.

החדשה". אולם כשהוא מפנה עכשיו אליו, הוא אומר רק (עמ' 222): "כאשר השתעשעתי לראשונה ברעיון, הצהרתי – אולי בנמרצות יתר – כי לדעתי העברית הישראלית היא לשון קריאולית. כפי שיתברר בהמשך, ריככתי מאז טענתי זו, וכיום אני מבקש לסווג את העברית הישראלית בתחום רצף הלשוניות המתפתחות ומתהוות בעקבות מגע בין-לשוני, ואת התהוותה כקשורה בתהליכי קריאוליזציה". אכן טענת הפידיג'יניזציה מצטמצמת הפעם לתופעה השולית במקצת של ה-*lingua franca*, העברית שדוברה במאה התשע-עשרה בארץ ישראל, אשר חשיבותה לנושא הנדון מוגבלת למדי.²⁹ ואם אין לשון פידג'ין, קריאוליזציה מניין?! יזרעאל מודע לקושי זה, שהרי גם לדעתו (עמ' 224) "במהותן, פידג'יניזציה וקריאוליזציה הן בבחינת דבר והיפוכו. נראה, כי פידג'יניזציה היא תהליך מוקדם לתחילתו של תהליך היצירה של לשון קריאולית". תשובתו של יזרעאל (שם) רחוקה מלספק: "עם זאת, התהוותה של לשון קריאולית אינה זקוקה בהכרח לשלב קודם של פיג'ין טהור [...] קריאוליזציה תוגדר [...] כתהליך של רכישת שפה ראשונה כאשר התשומה לו מוגבלת". כלום הייתה מוגבלת התשומה של העברית? והרי העברית המדוברת הוחייתה על סמך העברית הספרותית, וזו הייתה, כמוה כערבית התקנית, לשון תרבות מפוארת. חסרו בה כמובן מונחים מרובים של חיי יום-יום, אבל היא הייתה בסיס לתשומה רחבה ביותר. נדמה אפוא שבמצב זה המונח "קריאוליזציה" נהפך למעמסה (counterproductive) ומוטב לזנחו לגמרי.

מעניין למדיי באילו מאמצים נמנע יזרעאל מלהשתמש במילה "תחייה". בעמ' 218 הוא נוטה למונח *revernacularization*³⁰, אך בסופו של דבר הוא בוחר במילה החיזור "התהוות". אולם אף מונח זה, על אף חיוורונו, עדיף לטעמי על המונח המטעה "קריאוליזציה".

במאמרו הקודם הסיק יזרעאל מן ה"עובדה" שהעברית עברה פידג'יניזציה שאין מקום לתיקוני לשון. באיזו מידה אין קשר בין שני דברים אלו מראה מקרהו של אבא בנדויד ז"ל. בנדויד (עיי' במאמרו של יזרעאל, עמ' 221) ראה בהרכבת רובדי לשון שונים בעברית החדשה תהליך דומה המצוי בלשוניות מסוג פידג'ין, אך זה לא מנע ממנו להיות פוסקן מובהק.

הסתייגתי מנקודות מרובות במאמרו של יזרעאל, אך אני מסכים לגמרי לסיום מאמרו. אכן ניצול המאגר של העברית החדשה, כפי שיזרעאל מתכנן אותו, עשוי להיות נקודת מפנה בחקר העברית החדשה, ואני מאחל ליזרעאל הצלחה בעבודתו.

29. יזרעאל עצמו מתבטא בזהירות (עמ' 225): "לדעתי, כמעט בלתי אפשרי להניח ניתוק מוחלט בין שתי התקופות של העברית המדוברת בארץ ישראל".

30. המונח *revitalization* אינו נושא חן בעיני יזרעאל, שמה בגלל הקרבה שבין *vital* ו-*revival*? הזכרתי לעיל את סלידתו של כוזר מן המונח "תחייה". האם מקרה הוא שכוזר בספרו מצטט בהרחבה את יזרעאל, ויזרעאל (עמ' 229, בייחוד הערה 15) את כוזר?

התכנון הלקסיקלי באקדמיה ללשון העברית

מבוא: תכנון לשון

האקדמיה ללשון העברית (להלן: האקדמיה ללשון; האקדמיה) הוקמה מכוח "חוק המוסד העליון ללשון העברית" שנתקבל בכנסת ישראל בט"ז באלול תשי"ג (27 באוגוסט 1953).¹ החוק מגדיר את האקדמיה בתור "המוסד העליון למדע הלשון העברית" וקובע לה את תפקידה, "לכוון את התפתחות הלשון העברית על יסוד חקר הלשון לתקופותיה ולענפיה". בכך הקנה החוק הישראלי לאקדמיה ללשון העברית סמכות חוקתית עליונה לתכנון הלשון במדינת ישראל.²

"תכנון לשון" (language planning) הוא מונח המשמש בסוציולinguistics לציין מאמצים שיטתיים וניסיונות מודעים של גופים רשמיים (בעלי סמכות פוליטית או חינוכית או בלשנית) או מעין-רשמיים או של קבוצות לחץ או של יחידים בעלי השפעה להתערב במהלך הסדיר של חיי לשון³ כדי להביא לידי שינוי מכון בהקצאת הפונקציות הלשוניות בחברת דוברים מסוימת או כדי להשפיע על שינויים בלשון עצמה,⁴ ובכך לכוון את התפתחותה בכיוון הרצוי למתכנני הלשון.⁵

- * מאמר זה הוא פרק מתוך חיבור הנמצא עמי בכתובים בנושא תכנון לשון בישראל מראשיתו בימי חידוש הדיבור העברי ועד ימינו.
1. החוק נתפרסם ב"רשומות", ספר החוקים 135 מיום כ"ו באלול תשי"ג, עמ' 168. לנוסח החוק ראה לקט, עמ' 67–68.
  2. האקדמיה ללשון העברית היא ממשיכתו החוקית של ועד הלשון העברית; עם זאת, מייסדי האקדמיה עצמם לא התכוונו לייסד את האקדמיה כדי להוליכה כהמשך ישיר לוועד הלשון. ההמשך היה בהכוננת הלשון ובהרחבת אוצר המילים ואילו החידוש היה בהקמת זרוע מחקרית שתשמש את הכוונת הלשון (ראה להלן, פרק א). לקשר בין האקדמיה לוועד הלשון ראה בן-חיים, האקדמיה, עמ' 188–189; טנא, שלוש הערות, עמ' 216; בר-אשר, האקדמיה והלשון, עמ' 104; בר-אשר, תפקידיה ופעולותיה, עמ' 222; דותן, האקדמיה, עמ' 194–195.
  3. לגופים השונים המעורבים בתכנון הלשון ולתחומי התכנון שלהם ראה יספרסן, סמכות; קפלן ובלדאוף, תכנון לשון, עמ' 5–13.
  4. לשני סוגי השינוי הלשוני (שינוי פונקציונלי ושינוי מבני) ראה פרגוסון, תכנון לשון, עמ' 32–35; פרגוסון, הקשרים, עמ' 10–12; רבין, אנחנו והלשון, עמ' 48–49; קפלן, מדיניות לשון, עמ' 8–10; מילרר, סמכות, עמ' 55–59.
  5. להגדרות שונות של תכנון לשון ראה רובין וג'רנוד, מבוא, עמ' XVI; קופר, תכנון לשון, עמ' 29–33, 45; כריסטיאן, תכנון לשון, עמ' 195–197; קפלן ובלדאוף, תכנון לשון, עמ' XI, 3.

תכנון הלשון הפורמלי והמאורגן, הכולל מעורבות בנושאים לאומיים וחברתיים בניהוזמן, הפך להיות דומיננטי במאה העשרים; במאה התשע-עשרה רוב ניסיונות ההתערבות המכוונים ברפרטואר הלשוני או בהתנהגות הלשונית של חברת דוברים נעשו בידי יחידים.⁶ תכנון לשון כנושא למחקר וכתחום מחקר נפרד במסגרת הסוציולינגוויסטיקה צמח בתחילת שנות השישים של המאה העשרים, בעיקר בזכות עבודותיו של הבלשן האמריקני איינר האוגן (1906–1994) על התגבשות הלשון הנורווגית הסטנדרטית המודרנית.⁷

בשנת 1966 האוגן אף פיתח לראשונה מודל של תכנון לשון המתאר את הפעילויות שמתכנני לשון עוסקים בהן בכל מקום; המודל הזה כולל ארבעה שלבים או תהליכים היוצרים רציפות הגיונית של התהליך הכולל של תכנון הלשון (אף כי אין זו רציפות טמפורלית בהכרח).⁸

בשנת 1969 הציע הסוציולוג הגרמני היינץ קלוס את ההבחנה המתודולוגית החשובה בין "תכנון קורפוס" לבין "תכנון סטטוס" במגמה להבדיל בין שני ההיבטים היסודיים של תכנון הלשון: ההיבט הלשוני וההיבט החברתי.⁹ הראשון עניינו השינויים במבנה הדקדוקי, באוצר המילים, בכתיב ובכתב של הלשון המתוכננת; שינויים אלה מגוונים את אופי הלשון בשנותם את הקורפוס שלה מכפי שהוא. ההיבט השני מתמקד בהחלטות (בדרך כלל ברמה הלאומית) הנוגעות להקצאה של פונקציות לשוניות חדשות בחברת דוברים נתונה, שמתלווה לה שינוי במעמד החוקי או הסוציופוליטי של לשון או של דיאלקט ביחס ללשונות אחרות או לדיאלקטים אחרים באותה חברה.¹⁰

ההבחנה הבינארית של קלוס הורחבה ב־1990 בידי החוקר הפיני הראלד הארמאן, שהכניס למודל של תכנון הלשון את הממד של "תכנון יוקרה" שעניינו מאמצים וניסיונות המכוונים להבטחת הערכה חיובית כלפי הפעילויות התכנוניות הפרודוקטיביות עצמן ולהעלאת היוקרה של הלשון המיועדת לעבור שינוי מבני או פונקציונלי.¹¹ בגדר תכנון יוקרה יכולה להיחשב, למשל, הפעילות הפובליציסטית

6. ראה האוגן, קונפליקט לשוני, עמ' 3, 13–14.

7. לסקירת מצב המחקר הסוציולינגוויסטי של תכנון לשון ראה פישמן, תכנון לשון; קוברוביאס, תכנון לשון.

8. האוגן, קונפליקט לשוני, עמ' 16–26; האוגן, כלשונות ותכנון לשון; האוגן, דיאלקט ולשון; האוגן, תאוריה ופרקטיקה.

9. קלוס, אפשרויות מחקר.

10. לתכנון קורפוס ולתכנון סטטוס ראה עוד וארדהוף, מבוא, עמ' 336–337; קוברוביאס, נושאים אחרים, עמ' 42–48; כריסטיאן, תכנון לשון, עמ' 206; קפלן ובלדאוף, תכנון לשון, עמ' 29–30, 37–38. לפונקציות הלשוניות המשמשות יעד לתכנון סטטוס (גם לגבי העברית) ראה קופר, תכנון לשון, עמ' 99–119.

11. הארמאן, תכנון לשון, עמ' 104–105. וראה עוד קפלן ובלדאוף, תכנון לשון, עמ' 50–51; שור, אידאולוגיה, עמ' 67–68.

והציבורית של אליעזר בן-יהודה בתחילת שנות השמונים של המאה התשע-עשרה, שנועדה לקדם את בחירת העברית כלשון דיבור וכלשון לאום של היישוב היהודי בארץ ישראל ואת אימוצה כאמצעי הוראה (בכל המקצועות) בבתי הספר בארץ ישראל.¹²

תכנון הלשון (קורפוס וסטטוס) עשוי לשקף הערכות לשוניות של המשתמשים בלשון בחברת דיבור מסוימת או אפילו להתבסס עליהן.¹³ דוברים, שומעים, קוראים וכותבים בכל חברת דיבור שהיא נוהגים להעריך את צורותיה של הלשון שהם משתמשים בה בכך שהם מחשיבים את מקצת הצורות הלשוניות כטובות יותר או כנכונות יותר או כראויות יותר מצורות לשוניות אחרות.¹⁴ רבות מן ההערכות הלשוניות של חברת דוברים הן גילוי מוצהר של רצונה להגן על לשונה מפני חדירת אלמנטים זרים או אלמנטים המוחזקים כבלתי רצויים או לסלק אותם ממנה. הגישה הטהרנית הזאת ללשון באה לעתים לידי ביטוי בדרישה להשיב ללשון ההווה מקצת התכונות האופייניות ללשון המקורות הספרותיים הקדומים, לשון הנחשבת מופתית ושעל כן ראויה להיות מוצעת כמודל אידאלי של לשון "טהורה" או "צחה".

צורה לשונית המורגשת כ"טהורה" יותר עשויה אפוא להיות מילה הנשאבת מן המאגר הלקסיקלי של המקורות הקדומים או מילה הנוצרת באחת מדרכי התצורה המסורתיות של הלשון, לעומת מילה זרה או מילה מחודשת בדרך תצורה שאינה מקובלת במקורות הקלאסיים של הלשון.¹⁵

בשנת 1983 הציע האוגן גרסה מתוקנת של המודל המקורי שלו וביקש להראות שהגרסה החדשה עולה בקנה אחד עם ההבחנה בין תכנון סטטוס לתכנון קורפוס.¹⁶ המודל המרובע (המשופר) של האוגן וההבחנה הבינארית של קלוס משמשים אבני יסוד בתשתית המתודולוגית של החקר הסוציולינגוויסטי של תכנון לשון והם מקובלים עד היום ככלי מועיל לתיאור שיטתי ולסיווג של תכנון לשון בכל מקום שהוא, בין זה המבוצע בידי מוסדות (רשמיים ולא-רשמיים) בין זה המקודם בידי יחידים.¹⁷ להלן יוצג מודל ארבעת השלבים של האוגן בלוויית פרשנות ועם תוספות קלות (משל אחרים ומשלי).

12. לתכנון סטטוס חינוכי ראה קופר, תכנון לשון, עמ' 108–112.
13. לדגמים של הערכה לשונית ראה פרגוסון, הקשרים, עמ' 12–15; רבין, אנחנו והלשון, עמ' 47–48; רבין, רפורמה, עמ' 101.
14. ראה פרגוסון, שם, עמ' 9; מילרר, סמכות, עמ' 12–22.
15. לגישה הטהרנית בתכנון לשון ראה פרגוסון, שם, עמ' 15; תומס, פורזים, עמ' 12; נהיר, מטרות, עמ' 299–301; רבין, תכנון לשון, עמ' 47.
16. האוגן, הגשמה; וראה גם קפלן ובלדאוף, תכנון לשון, עמ' 28–29.
17. למטרות של תכנון לשון ראה נהיר, מטרות; קפלן ובלדאוף, תכנון לשון, עמ' 59–80; רבין, תכנון לשון, עמ' 44–46.

1. בחירה ("סלקציה")

שלב הבחירה הוא תהליך הבחירה של נורמה, כלומר של לשון או של דיאלקט (גאוגרפי או חברתי), מבין חלופות זמינות למטרות או לפונקציות מסוימות הקשורות לרוב בסטטוס רשמי. בדרך משל, מדינה רב-לשונית הזוכה בעצמאות עשויה לבחור באמצעות המנהיגות הלאומית או הפוליטית שלה באחת הלשוניות המדוברות בגבולותיה בתור לשון לאומית של הטריטוריה כולה או בתור לשון רשמית של הממשל.¹⁸ דוגמה נוספת: הניסיונות (שלא עלו יפה) להחיות את השפה האירית ולהנהיגה כאמצעי תקשורת עיקרי באירלנד במקום השפה האנגלית.¹⁹

2. קודיפיקציה

במובנו הפשוט המונח "קודיפיקציה" מציין מתן ביטוי מפורש של הנורמה שנבחרה באמצעות דקדוקים ומילונים. הקודיפיקציה עשויה להיות תיאור של נורמה שכבר התקבלה והתבססה או העשויה להיתפס כקובעת או אפילו כיצירת נורמות. כאשר הקודיפיקציה היא פירוט וסידור שיטתי של המודלים המועדפים של המערכת הלשונית, היא כוללת הליכי הסדרה והאחידה של הנורמה. ה"תוצרים" האופייניים של קודיפיקציה הם אפוא דקדוקים מומלצים, מילונים הנוקטים שיטות תקניות-נורמטיביות, מדריכי כתיב נכון וספרי יעץ לשימוש הלשון.²⁰ הקודיפיקציה של הנורמה תורמת לסטנדרטיזציה של לשון,²¹ כלומר להתקבלות של דיאלקט מקומי או חברתי או של לשון המדוברת בהיקף מצומצם בתור הלשון העיקרית של חברת דיבור והמתאימה לכל הסיטואציות והמטרות שלשמן לשון משמשת.²²

18. למושגים "לשון רשמית" ו"לשון לאומית" ראה איסטמן, לשון לאומית; קפלן ובלדאוף, תכנון לשון, עמ' 14–17.
19. לתהליך הבחירה ולדוגמאות לו ראה האוגן, קונפליקט לשוני, עמ' 18–20; האוגן, דיאלקט ולשון, עמ' 251; האוגן, הגשמה, עמ' 270–271; פישמן, מחקרים השוואתיים, עמ' 293–294; ג'רנוד, תכנון לשון, עמ' 18–19; גרווין, הערות, עמ' 30; קפלן ובלדאוף, תכנון לשון, עמ' 16, 30–36; וארדהוף, מבוא, עמ' 99–103.
20. למילונים של אקדמיות ללשון המנסים לקבוע את הנורמה הלקסיקלית ראה מגלסטון, אקדמיות ומילונים. לקודיפיקציה ראה האוגן, בלשנות ותכנון לשון, עמ' 168–170; האוגן, דיאלקט ולשון, עמ' 247–252; האוגן, תאוריה ופרקטיקה, עמ' 289–291; האוגן, הגשמה, עמ' 271–272; פישמן, תכנון לשון, עמ' 22–23; פישמן, מחקרים השוואתיים, עמ' 295; קופר, תכנון לשון, עמ' 144–149; קפלן ובלדאוף, תכנון לשון, עמ' 39–43.
21. ראה פרגוסון, התפתחות לשון, עמ' 31; פישמן, מודרניזציה, עמ' 80–81; רובין, סטנדרטיזציה, עמ' 165; קופר, תכנון לשון, עמ' 145; האוגן, סטנדרטיזציה.
22. ראה פרגוסון, התפתחות לשון, עמ' 31–32; האוגן, דיאלקט ולשון, עמ' 247–248; רובין, סטנדרטיזציה, עמ' 157; קופר, תכנון לשון, עמ' 132–136; כריסטיאן, תכנון לשון, עמ' 206; מילורי, סמכות, עמ' 22–28; נהיר, מטרות, עמ' 303–305; רבין, תכנון לשון, עמ' 46–47.

3. הגשמה ("אימפלמנטציה")

תהליך ההגשמה כולל את הפעילויות המכוונות להשפיע על אימוץ צורת הלשון שנבחרה ולקדם את השימוש בה בחברת הדוברים או בטרטוריה כולה, כגון החדרתה של הנורמה החדשה (ושעברה קודיפיקציה) לכלי תקשורת ההמונים, הכתובה והאלקטרונית, וכן הפצה ושיווק של ה"תוצרים" של תכנון הלשון, לרוב באמצעות מערכת החינוך.²³

4. פיתוח ושכלול ("אלבורציה")

בשלב זה מתבצע התהליך של הרחבת הפונקציות הלשוניות של הנורמה שנבחרה כדי להתמודד במהירות וביעילות עם דרישות העולם המודרני: רעיונות, מושגים ונושאים חדשים, התמצעות דיסציפלינרית, חידושים מדעיים וטכנולוגיות חדשות. הפעילויות הכרוכות בתהליך המתמשך הזה הן:

א. מינוח מודרני – טביעת מונחים טכניים חדשים, יצירת מערכות מונחים והפקת רשימות מונחים ותת-מילונים מסווגים (לפי דיסציפלינות ומקצועות), בייחוד בתחומי הטכנולוגיה והמדע.

ב. פיתוח סגנוני של צורות שיח מודרניות.²⁴

תהליך הפיתוח תורם למודרניזציה של לשון כתהליך התפתחותי הכולל התרחבות לקסיקלית והתפתחות מערכת המשלבים, כולל הלשון המדעית לגווניה.²⁵ כאן המקום לציין כי הרחבה לקסיקלית מכוונת היא גם פעילות מרכזית בתהליך ההתפתחות של פונקציית הדיבור של לשון קלאסית.²⁶ בשונה ממינוח מודרני המאפשר ללשון סטנדרטית למלא פונקציות מודרניות שהן חדשות לחברת הדוברים, הרחבה לקסיקלית במילים שימושיות וכלליות, במילים שאולות ובמונחים טכניים בסיסיים (בייחוד המינוח עבור המקצועות והאמנויות), מיועדת להכשיר ולסגל את

23. תהליך האימפלמנטציה ראה האוגן, דיאלקט ולשון, עמ' 252; האוגן, הגשמה; ג'רנוד, תכנון לשון, עמ' 16; פישמן, מחקרים השוואתיים, עמ' 299–302; הארמאן, תכנון לשון, עמ' 107; קפלן ובלדאוף, תכנון לשון, עמ' 36–37. וראה גם בראשר, האקדמיה והלשון, עמ' 107.

24. אלבורציה כתהליך תכנוני ראה האוגן, דיאלקט ולשון, עמ' 249–250; האוגן, תאוריה ופרקטיקה, עמ' 292–293; האוגן, הגשמה, עמ' 273–274; פרגוסון, הקשרים, עמ' 26; פישמן, מחקרים השוואתיים, עמ' 295; ג'רנוד, תכנון לשון, עמ' 19; כריסטיאן, תכנון לשון, עמ' 205–206; הארמאן, תכנון לשון, עמ' 107; קפלן ובלדאוף, תכנון לשון, עמ' 43–44.

25. למודרניזציה הלשונית כאחד התהליכים (או הממדים) של התפתחות לשון ראה פרגוסון, התפתחות לשון, עמ' 32–33; לקשר שבין אלבורציה למודרניזציה של לשון ראה פישמן, מודרניזציה, עמ' 80–81. למודרניזציה לקסיקלית כמטרה של תכנון לשוני ראה נהיר, מטרות, עמ' 307–308.

26. ללשוניות ולבעיות הלשוניות של "אומות מתפתחות עתיקות" (אומות מתפתחות המהוות מהויות חברתיות-תרבותיות עתיקות) לעומת אלה של "אומות מתפתחות חדשות" ראה פישמן, בעיות לשון; שור, אידאולוגיה, עמ' 84–86.

הלשון המסורתית למלא את הפונקצייה התקשורתית של דיבור יום-יומי, שהיא חדשה ללשון עצמה (שהרי קודם לכן היא נתמלאה על ידי לשון אחרת), ובכך להחיש את השימוש הנרחב בה כלשון דיבור עיקרית של חברת הדוברים. לעומת הרחבה לקסיקלית של מודרניזציה, זוהי אפוא הרחבה לקסיקלית של אדפטציה (סיגול לשון עתיקה למציאות חדשה)²⁷ או של סטנדרטיזציה.

במודל ארבעת השלבים שלפנינו, שלבים 1 (בחירה) ו-2 (קודיפיקציה) עוסקים בנורמה ואילו שלבים 3 (הגשמה) ו-4 (פיתוח ושכלול) עוסקים בפונקצייה; מצד ההבחנה בין ההיבטים החברתיים להיבטים הלשוניים של תכנון לשון, התהליכים בשלב 1 ובשלב 3 כלולים בתכנון סטטוס ואילו התהליכים בשלבים 2 ו-4 אינם אלא תהליכי תכנון קורפוס.

א. האקדמיה ללשון כסוכנות תכנון לשון

מנקודת הראות של הסטטוס הלשוני כבר הייתה העברית בעת ייסודה של האקדמיה ללשון העברית (בשלהי 1953) לשון דיבור (מודרנית) סטנדרטית (מצד התפתחות הלשון) ולשון רשמית לאומית (מצד החוק), וכבר הייתה משמשת כאמצעי תקשורת עיקרי או יחיד של רוב האוכלוסייה (היהודית) במדינה (הן בחיים הפרטיים הן בחיים הציבוריים) וכאמצעי ההוראה היחיד בבתי הספר (היהודיים) ובמוסדות להשכלה גבוהה.

כמו אקדמיות ללשון בארצות אחרות שעיסוקן התכנוני מופנה ללשון הכתובה או לשימושיה של הלשון הלאומית בפונקציות רשמיות או ציבוריות,²⁸ כך גם האקדמיה ללשון העברית נמנעת מהתערבות בלשון העברית כפי שהיא מדוברת בציבור הרחב בחיי היום-יום ומפנה את הכוונת הלשון לשפה הפורמלית של ימינו, זו העברית כפי שהיא צריכה להילמד במוסדות החינוך ולהיכתב בעיתונים ובפרסומים רשמיים ולהישמע ברדיו ובטלוויזיה, בנאומים ובהרצאות ובשאר עיסוקים פורמליים תלויי-טקסט.²⁹

27. למושג "אדפטציה לשונית" ראה בוארמן, אדפטציה.

28. לתכנון לשון שעניינו בראש ובראשונה הסגנונות הפורמליים של לשון, בייחוד צורתם הכתובה, ראה פישמן, מבוא, עמ' 11; האוגן, בלשנות ותכנון לשון, עמ' 165–168; מילרר, סמכות, עמ' 72–73, 143–147; קופר, תכנון לשון, עמ' 138, 145.

29. לפעולה הנורמטיבית של האקדמיה ללשון העברית המכוונת ללשון הפורמלית ראה בן-חיים, במש"ל, עמ' 264, 311; בלאו, האקדמיה, עמ' 270; בראשר, תפקידיה ופעולותיה, עמ' 220; כריסטיאן, תכנון לשון, עמ' 193. לעניין הסגנון (או השיח או המשלב) הפורמלי בעברית החדשה (הנוטה לאמץ מודלים ספרותיים קדומים) ראה בלנק, קריני, עמ' 242–243, 248. פרופ' חיים רבין מבחין בין שלושה סוגי לשון עיקריים: עברית ספרותית, הלשון המדוברת ובתווך הלשון הבינונית שהיא "הלשון הכתובה היום-יומית של מכתבים, עיתונים, ספרות לא-

על יסוד "חוק המוסד העליון ללשון העברית" התקינה האקדמיה את תקנונה (שאושר ביולי 1954)³⁰ ובו קבעה את מטרת המוסד בזה הלשון: "לכוון את דרכי התפתחותה של הלשון העברית לפי טבעה, לפי צרכיה ואפשרויותיה בכל תחומי העיון והמעשה, באוצר המלים, בדקדוק, בכתב, בכתיב ובתעתיק".³¹

לתשומת לב מיוחדת בניסוח המטרה הכללית של האקדמיה ראוייה הקביעה, כי הכוונה התפתחותה של לשון ההווה תהיה לפי אפשרויותיה של הלשון העברית; "אפשרויות" אלה מה טיבן? שאלה זו אינה עניין שבעיון גרידא, שכן תשובות שונות עליה עשויות לקבוע הלכה למעשה את מגמותיו ואת כיווניו של תכנון הלשון בעברית החדשה. כמתברר, מחברי תקנון המוסד התכוונו לומר כי יש לכוון את דרכי התפתחותה של לשון ימינו לפי האפשרויות הגלומות בעברית מכוח מורשתה הדקדוקית, כלומר בזיקה הדוקה אל המקורות הספרותיים הקדומים של העברית.³² הכוונה התפתחות הלשון אינה אפוא מטרה פונקציונלית גרידא, אלא מטרה בעלת אופי אידאולוגי בהיותה נסמכת על מסורות דקדוקיות קלאסיות וקשורה להשקפות תרבותיות מסוימות.

מאמצי האקדמיה בתחום תכנון הלשון והאמצעים המאורגנים שהיא נוקטת כדי לממש את מטרת ההכוונה של התפתחות הלשון נכנסים בגדר תכנון הקורפוס הלשוני והם מתמקדים בשני תהליכים תכנוניים:

א. הסדרה, האחדה וקודיפיקציה של הנורמה;
ב. הרחבה לקסיקלית ובכללה פיתוח של מינוח טכני מודרני בשביל כל הדיסציפלינות המדעיות והמקצועות הטכנולוגיים.

לגבי העברית בת־זמננו, הנורמה המהווה את היעד להתערבות המכוונת של האקדמיה היא כאמור הלשון הפורמלית. המערכת הדקדוקית (פונולוגיה

אמנותית וכו'. לשון זו היא בעצם הלשון הספרותית בלי הזיקה התדירה למקורות [...] סטיותה מן הנורמה בולטות פחות, אך לפעמים עמוקות למדי" (רבין, עברית בינונית, עמ' 89–90). הנואמים, לפי רבין, מדברים בדרך כלל בלשון הבינונית. להבחנה נוספת בין רמות לשון בלשון חיה ראה בלאו, התחייה, עמ' 7–8.

30. התקנון (לקט, עמ' 71–75) מפרט את מוסדות האקדמיה, את פרסומיה, את החברות בה ואת דרכי הבחירות וההצבעה. התקנת התקנון בידי האקדמיה עצמה (כחלק מן המהלך לכינונה) מופיעה בלשון החוק. לאחר קבלת התקנון ואישורו בידי שר החינוך והתרבות "היה התקנון לפירוש המוסמך היחיד של החוק, כלשונו וכרוחו, והרי הוא הבסיס החוקי לפעולת האקדמיה" (בן־חיים, האקדמיה, עמ' 191).

31. לקט, עמ' 71. למושג "הכוונת לשון" ולמיני העשייה הכרוכים בהכוונת הלשון ראה טנא, שלוש הערות, עמ' 215–216.

32. ראה בן־חיים, במש"ל, עמ' 132–133, 142. למטרות האקדמיה ותפקידיה להלכה ולמעשה ראה שם, עמ' 128–129; בן־חיים, האקדמיה, עמ' 188–192; בר־אשר, ארבעים שנות; בר־אשר, האקדמיה והלשון, עמ' 104–108; בר־אשר, תפקידיה ופעולותיה, עמ' 216–220; דותן, האקדמיה, עמ' 199–202.

ומורפולוגיה) של הלשון הסטנדרטית הפורמלית מבוססת על הנורמה של דקדוק המקרא. בשאלות השנויות במחלוקת, שאין עליהן תשובות ברורות בדקדוק המקראי המקובל, סומכים את ההכרעה על הקיים בלשון המורשת, היינו על המשמש במסורות ניקוד קדמוניות של העברית שמחוץ למקרא או במסורות קריאה חיות של עדות ישראל;³³ פה ופה אף נזקקים למקובל ולרווח בלשון ימינו.³⁴ נראה להניח כי באמצעות תכנון הסטנדרד הפורמלי שואפת האקדמיה להשפיע גם על העברית הנוהגת בדיבור לא-פורמלי.

בזיקה לתחומים המפורטים בחוק ובתקנון המוסד, ההסדרה וההאחדה של צורת הלשון שנבחרה להכוונה כוללות את הנושאים הבאים:

- א. נתנית צורה קבועה ואחידה לכתיב העברי חסר הניקוד;³⁵
- ב. קביעת מערכת דקדוקית אחידה, ובעיקר אמורים הדברים בהצעת כללים אחידים לנטיית השמות ולנטיית הפעלים;³⁶
- ג. קביעת שיטה אחידה של תעתיק של מילים עבריות לכתיב הלטיני;³⁷
- ד. האחדת הניקוד של המילים הזרות בעברית.³⁸

נוסף למטרה התכנונית מציב התקנון לאקדמיה שתי מטרות מחקריות-מדעיות: האחת – לחקור את מבנה הלשון העברית לתולדותיו ולגלגוליו, והאחרת – לכנס את אוצר המילים מכל תקופותיה ושכבותיה של העברית במילון היסטורי מקיף. ראיתי להזכיר את שתי המטרות הללו משום שעל סמך האמור בחוק המוסד העליון לגבי תפקידו של המוסד ("לכוון את התפתחות הלשון העברית על יסוד חקר הלשון לתקופותיה ולענפיה"), האקדמיה רואה לעצמה חובה לקשר בין שתי השליחויות שהוטל עליה למלא: פעולת תכנון הלשון מכאן והפעולה המחקרית מכאן. קשר זה פירושו, שהתערבותה המכוונת של האקדמיה במהלכה של לשון ימינו, בהכוונת התפתחותה הדקדוקית ובהרחבתה הלקסיקלית, תהא מושתתת הן על הידיעות על עברה ועל דרך גידולה של העברית שתושגנה בזכות פעולת החקירה הבלשנית הן על המידע הלקסיקולוגי המפורט והמהימן שיושג מכוח מלאכת הכינוס למילון ההיסטורי של העברית.

את התלות שבין המחקר המדעי המתנהל במפעל המילון ההיסטורי לבין הפעולה התכנונית של האקדמיה ניסח פרופ' זאב בן-חיים כך:

מפעל המילון ההיסטורי, כמובן, מפעל מדע טהור הוא במטרתו ובשיטת

33. ראה בן-חיים, במש"ל, עמ' 264–265, 272.

34. ראה שם, עמ' 302.

35. לפעולת האקדמיה בנושא תיקון הכתיב העברי ראה שם, עמ' 201–221; רבין, רפורמה.

36. ראה בן-חיים, במש"ל, עמ' 255–324.

37. ראה שם, עמ' 228–245.

38. ראה שם, עמ' 325–333.

העבודה שבו. עם זאת הוא יכול להיות וצריך שיהיה זורע חשובה להשגת המידע הדרוש לעבודה הפוסקנית ברמה היאה ל"מוסד העליון למדע הלשון העברית" הנתבע לפעול למען ההווה בלשון מתוך ידיעה שורשית ושלמה של עברה ומתוך צפיה למרחוק ככל האפשר בתוצאות מעשיו לעתידה.³⁹

ואכן, ספרי המקורות של המילון (הכוללים רישום מלא של כתבי היד של היצירות העומדות לניצול לקסיקוגרפי), היצירות הספרותיות המעובדות והמבוררות באופן ביקורתי לפי כתבי היד המשובחים שלהן, הקונקורדנציות המנותחות לפרטים והרשימות הלקסיקולוגיות, המשמשים כולם חומרים לעריכת המילון ההיסטורי, מהווים בסיס מדעי מוצק ומאגר נתונים מהימן לפעולת הכוונת הלשון של האקדמיה.⁴⁰

למותר לומר, כי גם ידענותם המרובה של החברים באקדמיה – חוקרי לשון, סופרים, מתרגמים ועורכי סגנון – בתחומי המחקר של הלשון העברית ואחיותיה ובענפיו, כמו גם בקיאותם השורשית בלשון העברית, מסייעות לאקדמיה להשתית באופן הולם וראוי את פעילותה התכנונית על חקר הלשון ומאפשרות לה לספק תשובות נכונות ומדויקות לבעיות התאורטיות, המתודולוגיות והמעשיות הכרוכות בהכוונת הלשון בת-זמננו בכל התחומים השימושיים שפירט אותם תקנון המוסד.⁴¹ כמו ברבות מן הסוכנויות לתכנון לשון בעולם, ובכללן אקדמיות לאומיות ללשון,⁴² הפעילות התכנונית העיקרית והרצופה של האקדמיה ללשון העברית מתרכזת בהרחבה לקסיקלית, ובה בעיקר בפיתוחו של אוצר מילים טכני, שבו מרכז הכובד הוא המינוח הטכנולוגי-המדעי.⁴³

כל הלשוניות בעולם נוהגות לקבל על עצמן פונקציות חדשות כל אימת שטכנולוגיות חדשות והמצאות מדעיות והתפתחויות כלכליות ותרבותיות צצות ועולות. מכיוון שהשינויים הטכנולוגיים והמדעיים בעולם המודרני מתרחשים בתכיפות מרובה ובהתמדה ומתפשטים במהירות, אף הלשון חייבת להשתנות

39. בן-חיים, האקדמיה, עמ' 197.

40. למפעל המילון ההיסטורי ותפקידו בהכוונת הלשון ראה בן-חיים, במש"ל, עמ' 128, 133, 151–157; בן-חיים, האקדמיה, עמ' 192–198; בר-אשר, ארבעים שנות, עמ' 109–111; בר-אשר, האקדמיה והלשון, עמ' 105–107; בר-אשר, תפקידיה ופעולותיה, עמ' 217; דותן, האקדמיה, עמ' 195–196.

41. למקומה של פעולת יחידים בולטים בוועד הלשון ובאקדמיה ללשון ראה בר-אשר, העקרונות, עמ' 129–130.

42. ראה קפלן ובלדאוף, תכנון לשון, עמ' 10.

43. למקום המרכזי שתופסת יצירת המונחים המקצועיים בעבודתה התכנונית של האקדמיה ללשון העברית ראה בן-חיים, במש"ל, עמ' 135; נהיר, פונקציות, עמ' 98; דותן, האקדמיה, עמ' 202; זה"א א–ב, עמ' 99 (נ"ה טור-סיני).

ולהרחיב את הלקסיקון שלה במהירות מספקת כדי למלא את הפונקציות המודרניות. באותם מקרים שבהם ההתפתחות הלקסיקלית הטבעית של לשון סטנדרטית אינה מצליחה לספק את המונחים הטכניים ההכרחיים ולהיענות לצרכים הדחופים של הדוברים, נדרשת התערבותם של גופי תכנון לשון ממוסדים.⁴⁴ פיתוח מכון של מערכות מונחים טכניים כלשון סטנדרטית המלווה מודרניזציה טכנולוגית ומדעית מוגדר במונחי חקר תכנון הלשון בתור מודרניזציה טרמינולוגית (ראה לעיל במבוא).

עיסוקה של האקדמיה ללשון העברית בהרחבה לקסיקלית ובפיתוחו של מינוח טכני הוא בעיקרו וברובו תהליך תכנוני של מודרניזציה טרמינולוגית, שכן הוא נועד לסייע לעברית המודרנית לעמוד בדרישות המתחדשות של העולם המודרני, והוא מאפשר לה להדביק את הקצב המואץ של שאילת המושגים המודרניים ושל קליטת החידושים המדעיים והטכנולוגיים.⁴⁵

הפעילות הלקסיקלית של האקדמיה שונה באופייה מזו של ועד הלשון בעשורים הראשונים לפעולתו התכנונית הממשית (החל בשנת 1904). ההרחבה הלקסיקלית שנעשתה בוועד הלשון נכנסת בגדר תהליך הסיגול הלשוני (ראה לעיל, במבוא), שכן היא נועדה בראש ובראשונה לספק את המילים השימושיות שישמשו בסיס לדיבור החי ואת המונחים המקצועיים הנחוצים יום יום לחיי המעשה ולמקצועות הלימוד בבתי הספר.⁴⁶

מעט לעת נשמעים באקדמיה קולות בודדים הקוראים להגביל את מעורבות האקדמיה בלשון המקצועית ולצמצם את עיסוקה האינטנסיבי בקביעת מונחים טכנולוגיים עד כדי הסתפקות ביצירת אותם מונחים טכניים הדרושים לציבור הרחב ולא רק לבעלי המקצוע.⁴⁷ לעומתם, המצדדים בהמשך הפניית המאמצים התכנוניים של האקדמיה לעיסוק במינוח הטכנולוגי-המדעי מחזקים את עמדתם בטענה, שהדיונים בפרטי המונחים הטכניים יש בהם משום תרומה של ממש לליבון שאלות כלליות ועקרוניות הנוגעות במערכת הלשון הכללית; אילו החליטה האקדמיה למשוך את ידה מן העיסוק במונחים, שבו ניתנה לה מכוח החוק סמכות של פסיקה, כי אז "היתה קוטעת חלק ניכר מאוד, אולי העיקרי, מכוח השפעתה ומדרך השפעתה על כלל הציבור ופוגמת בעשייתה שלה ללשון הכללית".⁴⁸

44. ראה נהיר, חמישה היבטים, עמ' 117–118; כריסטיאן, תכנון לשון, עמ' 200; קפלן ובלדאוף, תכנון לשון, עמ' 68–73.

45. ראה נהיר, חמישה היבטים; נהיר, פונקציות, עמ' 97–98; נהיר, מטרות, עמ' 307–308.

46. ראה נהיר, מודרניזציה לקסיקלית, עמ' 106–107; בן-חיים, העברית בטכניקה, עמ' 4; בן-חיים, במש"ל, עמ' 124–125.

47. ראה למשל זה"א כא–כד, עמ' 309 (י' שבטיאל); זה"א מד–מו, עמ' 110–111 (א' דותן); ועיין דותן, האקדמיה, עמ' 204, 208–209.

48. בן-חיים, במש"ל, עמ' 136, 348; בן-חיים, העברית בטכניקה, עמ' 3.

ב. התכנון הלקסיקלי

מתכנני הלשון המופקדים על פיתוח של אוצר מילים טכני מודרני אמורים לגבש הערכות לשוניות לגבי שלוש שאלות:⁴⁹

א. האם על התכנון הלקסיקלי בלשונות מתפתחות להתרכז ביצירת מונחים כנרדפי תרגום של מונחים טכניים שכבר קיימים בלשונות מפותחות יותר מן הבחינה הטרינולוגית?

ב. מהם המקורות הלשוניים (לשונות מקומיות, לשונות זרות קלאסיות ומודרניות) המועדפים כבסיס לפיתוח של מינוח טכני, בעיקר בתחומי הטכנולוגיה והמדע?

ג. אילו דרכים ואמצעי תצורה ייבחרו כמתאימים לגזירה של מילים חדשות בלשון המקצועית-הטכנית?

נבוא מעתה לעיין בשאלות הללו בהקשרן לתכנון הלקסיקלי הנעשה באקדמיה ללשון העברית, אך נקדים לעיונו סקירה קצרה של סדרי עבודת האקדמיה בתחום המינוח המקצועי.

עיקר מלאכת טביעת המונחים שבמחיצת האקדמיה ללשון נעשית בידי ועדות מינוח מקצועיות. בוועדות האלה, שכל אחת מהן מוקמת לצורך העיסוק בתחום טכני מסוים, רוב החברים הם בעלי מקצוע ומומחים לדבר מחוץ לאקדמיה ללשון. בעלי המקצוע הנמנים עם הוועדה (לעתים בשיתוף מומחים חיצוניים) אוספים את מושגי המקצוע ואת המונחים הלוועזיים, מלקטים את המונחים העבריים המהלכים בחוגי המקצוע (ובציבור הרחב) והנמצאים בספרות המקצועית שבעברית ומשלימים את החסר בחידושים משל עצמם. על יסוד עבודת ההכנה הזאת מחברים בעלי המקצוע והמומחים, בשיתוף עם אנשי המזכירות המדעית של האקדמיה, את רשימת המונחים לקראת הבאתה לדיון בוועדה המקצועית. הוועדה מבררת את ההיבט המקצועי שבמינוח ודנה גם בהיבטים הלשוניים של המונחים המוצעים; רוב הבעיות המקצועיות והלשוניות מתלבנות ומוכרעות בוועדה.

חידושי הלשון שהסכימה עליהם הוועדה המקצועית, מונחים לוועזיים שהוועדה לא הצליחה למצוא להם תחליף עברי הולם או מוסכם וכן שינויים מקביעות לקסיקליות של ועדות מקצועיות אחרות – כל אלה עוברים לדיון בוועד המינוח של האקדמיה (בשנים האחרונות הוועד המשותף כולל את ועד המינוח ואת ועד הדקדוק), המורכב מחברי האקדמיה (ובהשתתפות נציגים של הוועדה המקצועית הרלוונטית).

עיקר תפקידו של ועד המינוח הוא לבדוק ולבקר את הצעות הוועדה המקצועית מן הבחינה הלשונית, ובהן בייחוד את חידושי המונחים, ולהציע – במקום שנדרש – מונחים עבריים חלופיים. לאחר אישורם של המונחים החדשים ושל המונחים הבעייתיים, שקיבלו את הסכמת הרוב, מעביר הוועד מונחים מסופקים ושנויים

49. ראה ג'רנוד, מקורות לשוניים, עמ' 216–220.

במחלוקת לדיון ולאישור במליאת האקדמיה. לאחר ההחלטה בעניינם מובאת בפני המליאה רשימת המונחים השלמה והמליאה מאשרת את הרשימה במלואה, כחטיבה אחת. מליאת האקדמיה היא אפוא הסמכות העליונה המאשרת את היצירה של מערכת מונחים טכניים חדשה טרם הפצתה בציבור המשתמשים.⁵⁰

1. השאלה הראשונה

המודרניזציה הטרימינולוגית ברוב הלשונות הסטנדרטיות אינה מתבטאת ביצירת מערכות מונחים חדשות בזיקה ישירה אל המושגים השאולים עצמם אלא אל מערכות מונחים קיימות בלשונות מתקדמות יותר מבחינת המינוח הטכני; שעל כן פיתוח אוצר מילים טכני הוא, בעיקרו של דבר, פעילות תכנונית של יצירת מקבילים מתורגמים למונחים הטכניים כמציאותם וכשימושם בלשונות אחרות.⁵¹

חברי האקדמיה חלוקים בהערכותיהם בשאלת יצירת מונחים טכניים עבריים כנרדפי תרגום. בדיון עקרוני שהתקיים במליאה בשנת תשנ"ז ושיוחד לבעיות המינוח הטכנולוגי הביעו חברים אחדים את הדעה, כי אין מנוס מן ההכרח להכפיף, כמעט במוחלט, את המינוח הטכנולוגי-המדעי למינוח הלועזי ואשר על כן אין ברה אלא לשאול מונחים לועזיים כצורתם (ראה להלן, 2) או לחדש מונחים עבריים מקבילים, בתרגום ישיר מלועזית, תרגום המשקף את צורתה של המילה והמתעלם מתוכנה.⁵² לעומתם, יש חברי אקדמיה הסבורים שיש מקום להילחם בשעבוד למערכת מונחים לועזית ולהסתייג מן הניסיון להתאים בדרך קבע את העברית ללועזית, בייחוד לאנגלית, באופן מילולי. לדעתם, צריך להבין את מהות המושג שהמונח הלועזי מביעו – אך בלי תלות בו, לא בצורתו ולא באטימולוגיה שלו – ורק לאחר מכן יש לקבוע לו מונח עברי הולם, תוך כדי שמירה על רוח הלשון העברית.⁵³

ראוי להעיר כי במילים ובמונחים שבשימוש כללי שהאקדמיה מחדשת מעת לעת, קביעת המונחים החדשים אינה הולכת אוטומטית בעקבות הלועזית, ובחידושים הרבים שכבר נוצרו מורגשת שאיפה למערכת מושגים עברית ולחיפוש אינטנסיבי יותר אחר מילים קיימות באוצרות הספרות העברית לדורותיה.⁵⁴

50. לסדרי עבודת האקדמיה בתחום המינוח המקצועי ראה רבין, רפורמה, עמ' 102–104, 118–119; לתיאור המפורט של תפקודן של שתי ועדות מינוח מקצועיות של האקדמיה ללשון ולמשימות של חברי האקדמיה בפעולתם במסגרתן ראה פלמן ופישמן, תכנון לשון.

51. ראה פרגוסון, הקשרים, עמ' 26–27.

52. ראה זה"א מד-מו, עמ' 101 (מ' אזור), עמ' 116 (גב"ע צרפתי), עמ' 117 (ג' גולדנברג); זה"א לה-לו, עמ' 180 (הנ"ל); אזור, מינוח מקצועי, עמ' 143–145.

53. ראה זה"א מד-מו, עמ' 113–114 (ע' אורנן), עמ' 114 (א' טריינין), עמ' 115–116 (א' אבנר), עמ' 109–111 (א' דותן); זה"א לח-מ, עמ' 151 (ד' בן-חיים).

54. ראה זה"א לה-לו, עמ' 180 (ג' גולדנברג). לעיסוקה של האקדמיה במילים שבשימוש כללי

למרות ההתנגדות העקרונית האמורה של קצת חברי האקדמיה ללשון, פעולת המינוח הטכנולוגי-המדעי הנעשית בחסותה בוועדות המקצועיות אינה אלא פעולה מקיפה של התאמת הלשון המקצועית שלנו (לענפיה הטכנולוגיים והמדעיים) למערכות מושגים שאולות מתרבות המערב ושל סיפוק תחליפים עבריים, נרדפי תרגום, למונחים אירופיים (בייחוד מן האנגלית) או בין-לאומיים המביעים אותן.

2. השאלה השנייה

לשונות יש בדרך כלל מקורות אחדים להרחבתן הלקסיקלית: לשונות קלאסיות במורשה הספרותית או הדתית של החברה הלשונית, דיאלקטים מיוחדים, משלבים או סגנונות של הלשון בת-הזמן ולשונות זרות מודרניות שהחברה באה במגע לשוני אתן. כאשר לחברת דיבור זמינים כמה מקורות לשוניים לצורך יצירת אוצר מילים חדש, היא נוטה ברגיל להעדיף מקור מסוים או לפתח הערכות מְבדלות למאגרים הלקסיקליים השונים.⁵⁵

בדרך כלל ממקדת חברת הדוברים את שאלת ההעדפה בכִּרְרָה שבין מקורות פנים-לשוניים לבין מקורות חוץ-לשוניים (לשונות זרות קלאסיות ומודרניות); אף שהשימוש במילים זרות אינו כרוך בחריגה מן הנורמה הלשונית, עשוי תכנון הלשון לשים לו למטרה את שימורה של הלשון (אפילו בהקשרים לא-פורמליים) מפני אלמנטים זרים,⁵⁶ או לכל הפחות לרסן ולעכב את שטף המילים הזרות המאיים להציף חברות דיבור עם פריצת הטכנולוגיות החדישות לכל תחומי החיים המודרניים.⁵⁷

שאלת המאגרים הלקסיקליים העומדים לרשות המושגים המודרניים חריפה יותר באומות מתפתחות בעלות מורשה ספרותית זמינה, שמכוון של העדפות תרבותיות וערכיות עשויה להיווצר בהן התנגדות עזה לשאילה ישירה של מילים מלשונות זרות מכאן ותמיכה בלתי מסויגת בהסתמכות על מקורות פנים-לשוניים מכאן.⁵⁸

ראה בראשון, ארבעים שנות, עמ' 112. הואיל והשפעתן של המילים השימושיות על הלשון הכללית היא רבה ומוחשית יותר מזו של המונחים הטכנולוגיים-מדעיים, נשמעים באקדמיה קולות המצדדים בהפניית מאמץ מוגבר לעיון במילים הללו, שחסרונן בלשון העברית מורגש בפי כול. ראה זה"א כא-כד, עמ' 309 (י' שבטאי); וזה"א מד-מו, עמ' 111-112 (א' דותן); וראה גם דותן, האקדמיה, עמ' 204, 208.

55. ראה פרגוסון, הקשרים, עמ' 27; האוגן, קונפליקט לשוני, עמ' 20.
56. ראה האוגן, שם, עמ' 23; היח', שאילה, עמ' 441-442; פישרמן, מילים זרות, עמ' 107-110.
57. ראה בראשון, הרהורים, עמ' 8-11; בן-חיים, במש"ל, עמ' 135-137; ניר, עברית, עמ' 88-89. על טהרנות לשונית כהיבט של תכנון לשונות סטנדרטיות ראה תומס, פורזים, עמ' 10-12; שיפמן, תרבות לשונית, עמ' 61-63.
58. ראה פישמן, בעיות לשון, עמ' 494; שיפמן, תרבות לשונית, עמ' 3-5, 23-25, 55-67, 74. לגישות טהרניות בישראל ולעמדות המתנגדות לחדירת מילים לועזיות לעברית משיקולים תרבותיים ולאומיים ראה פישרמן, מילים זרות, עמ' 110-126.

האקדמיה ללשון העברית רואה להשתית את ההרחבה הלקסיקלית על מקורות עבריים ולא על מקורות חוץ-לשוניים;⁵⁹ הסכמת האקדמיה לקלוט לצרכים מקצועיים מילים זרות מוגבלת למילים שנשאלו מן הלעז בזמנים קדומים ולמילים זרות נחוצות שכבר היו לנחלת הלשון הכללית או שלא ניתן להמציא להן שום תחליף עברי הולם.⁶⁰ ואכן במהלך כל שנות עשייתה בלשון לא נמנעה האקדמיה לאמץ ולאשר מילים זרות, ואמנם המעיין במילוניה המקצועיים של האקדמיה וברשימות המונחים שלה לא יוכל שלא להתרשם משפע המונחים הזרים הכלולים בהם,⁶¹ רובם מונחי מדע וטכנולוגיה בין-לאומיים (המשותפים ללשונות אירופה הגדולות), החורג באופן בולט למדיי מן המעט שרוב חברי האקדמיה מסכימים עליו.⁶²

המונחים הבין-לאומיים נכנסים לעברית בת־זמננו וללקסיקון של הלשון המקצועית בעיקר דרך האנגלית,⁶³ בשינויים פונטיים מתחייבים⁶⁴ ותוך הסגלתם לסופיות עבריות.⁶⁵

להלן לקט מונחים לועזיים שהאקדמיה הסכימה לקלוט ולאשר: אולטימטום, אופוזיציה, אלגוריתם, אלסטי, אלרגיה, אמפליטודה, אנומליה, אקסצנטריות, אקולוגיה, ארוסול, איזוטופ, אנזים, אינסטינקט, גאודזיה, דיפרנציאל, דייווידנד, דיאגרמה, היפוכונדר, וקטור, טיפולוגיה, טופוגרפיה, טרור, טמפרטורה, מינרל, מונופול, מיקרוסקופ, מטאורולוגיה, מולקולה, מודול, נירוזה, נורמה, ניטרליות,

59. ראה ג'רונד, מקורות לשוניים, עמ' 217, 219, 220.
60. ראה בן-חיים, במש"ל, עמ' 325; בהט, דרכה של האקדמיה, עמ' 519–520; זה"א לא-לד, עמ' 148 (ז' בן-חיים); זה"א לח-מ, עמ' 210 (מ"צ קדרי). פרופ' חיים רבין (שם, כח–ל, עמ' 33) הביע התנגדות עקרונית לאישור מונחים לועזיים באקדמיה: "אם אין לנו מונח עברי איננו מציעים כלום. לא הוקמנו כדי לאשר מונחים לועזיים". פרופ' בן-חיים (במלחמתה, עמ' 52) מציין את שונותה המכנית של העברית לעומת רוב הלשונות המגבילה את שאילת המילים הישירה כאשר עולה הצורך בפעלים.
61. ראה בראשר, חרושת המלים, עמ' 13. ריבוי המילים הלועזיות במילוני האקדמיה הרחיק את האקדמיה מ"מהנחת היסוד שהייתה לוועד הלשון בראשיתו, בימי בן-יהודה וילין, שאין אנו נזקקים למלים הבאות אל העברית מן הלעז" (בן-חיים, במש"ל, עמ' 325). לשתי גישות נוגדות בשאלת השימוש במילים לועזיות בתקופת התחייה העברית ראה אורנן, דרכי חידוש, עמ' 78–84. לסקירת משקל ההשפעה הזרה בעברית החדשה מן ההיבטים הבלשני, ההיסטורי והחברתי ראה שורצולד, ההשפעה הזרה.
62. שיעור המילים הלועזיות במילוני האקדמיה אינו שווה והוא מותנה לא כמעט במקצוע (הטכנולוגי, המדעי, האקדמי) עצמו מכאן ובהרכב הוועדה המקצועית מכאן. ראה בהט, שתי גישות, עמ' 29; זה"א לח-מ, עמ' 211 (מ"צ קדרי).
63. ראה צרפתי, העברית, עמ' 324; נהיר, פונקציות, עמ' 96; אלוני-פיינברג, השפעת האנגלית, עמ' 114–115.
64. ראה אורנן, דרכי חידוש, עמ' 101.
65. בעקבות הסגלתן הפונטית והמורפולוגית המילים הזרות חדלות מלהיחשב כזרות במוצאן מן ההיבט הסינכרוני והן מוכרות כשאלות.

סכמה, סימביוזה, סמינריון, פרוטוקול, פנורמה, פרמטר, פסיכולינגוויסטיקה, פוליסה, צנזורה, קואליציה, רלוונטי, רפלקס, רנטה, רפובליקה. תביעה תקיפה, חוזרת ונשנית של חברי אקדמיה לצמצם את שיעור שאילת המילים הלועזיות מולידה לעתים כפל מונחים: לצד חלק מן המונחים השאילים שהוחלט לאמצם מאשרת האקדמיה חלופות עבריות מבלי לקבוע העדפה.⁶⁶ הרי דוגמאות אחדות מכמה רשימות מונחים:

אוטונומיה / ממשל עצמי, אינדוקציה/אכלול, אקומודציה/היתאמות, ארכיון/גנזך, אופטימלי/מיטבי, אינרציה/התמד, אינוואריאנט/שמורה, אנטיגן/אנגד, אקסטרוברט / מופנה חוצה, אנטנה/משושה, גרימטר/מד-כבידה, דה-יורה/להלכה, הרמוניה/ תואם, טריטוריה / חבל ארץ, שטח, תחום, ליטרל/סמין, מונוכרומטי/חד-צבעי, מוניציפלי/עירוני, אקוויפר / נושא מים כלוא (לאחרונה אושר המונח העברי אֶקְנָה), סטטוס קוו / המצב הקיים, סנקציה / פעולת עונשין, סובסידה / תמיכה כספית, סגרגציה/היפרדות, פדרציה/מאחד, פרוטוקול / זיכרון דברים, פוטנציאלי/בכוח, פרספקטיבה/תשקופת, פריזמה/מנסרה, פוליטיקה/מדיניות, קומונטיבי/חילופי, קונפליקט/סכסוך, קורולציה/מתאם, קוהזיה/קשירות, קודיפיקציה/כינוס (חוקים ומשפטים), קראולוגיה / תורת הקרח, תרמוגרף / רושם טמפרטורה.

3. השאלה השלישית

בתהליך המודרניזציה הבעיה המשותפת לכל הלשונות המתפתחות, המשתיתות את פיתוח אוצר המילים הטכני שלהן על מערכות מונחים שכבר קיימות בלשונות מתקדמות יותר מבחינת המינוח הטכנולוגי-המדעי, היא התאמת דרכי התצורה שלהן למינוח הבין-לאומי המודרני. בכפוף למאפייני המבנה הלשוני ולהערכות הלשוניות של המשתמשים בלשון, נבדלות הלשונות האלה זו מזו במה שקשור לעדכון אמצעי ההבעה שלהן ולהרחבתם.⁶⁷ כמתברר, הרחבת הלשון בפריטים לקסיקליים חדשים עשויה להוביל לחילוקי דעות לא רק אם היא באה משאילה גלויה מלשון אחרת, אלא גם כאשר היא תוצאה של תהליכי תצורת מילה של הלשון עצמה.⁶⁸ לעומת אנשי המקצועות הטכנולוגיים והמדעיים המעורבים בדרך כלל ביצירת המונחים הטכניים החדשים, מתכנני הלשון מתמקדים לרוב בהכנת רשימות מילים

66. פרופ' בן-חיים (זה"א כח-ל, עמ' 185) סבור שאין צורך לכתוב את המילה הלועזית ליד התחליף העברי המוצע לה; הצלחתו של התחליף מותנית, לדעתו, בכך שלא נציע לידו את המונח הלועזי. גם הנשיא הנוכחי של האקדמיה ללשון העברית, פרופ' משה בריאשר, הביע דעתו נגד אישור כפל מונחים (זה"א מד-מו, עמ' 239).

67. ראה פרגוסון, הקשרים, עמ' 26-27.

68. החייאת מילים עתיקות תוך סיגולן הסמנטי למושגים החדשים אינה כרוכה, כמובן, בתהליכי תצורה. להרחבת הלשון הטכנית מן המורשה הספרותית הקלאסית ראה בן-חיים, העברית בטכניקה, עמ' 4-7.

ומילונים מסווגים של מערכות מונחים ובהערכה הלשונית של הצורה הראויה של המילים החדשות ושל דרכי הגזירה ודגמי התצורה העומדים ביסודן. שאיפתו של תכנון הלשון בישראל להמציא תחליפי תרגום עבריים לרובם המכריע של המונחים הטכניים החדשים (ולהימנע בכך משאילת מילים זרות) מעוררת כל העת את השאלה, כיצד ובאיזו מידה להרחיב את אוצר המילים באמצעות דרכי תצורה חדשות או אפשרויות גזירה מסורתיות שטרם נוצלו מבלי לשנות את אופייה של העברית⁶⁹ ומבלי לפגוע בתחושתם של מתכנני הלשון באקדמיה לגבי כיווני ההתפתחות הרצויים של הלשון בתימינו, הכללית והמקצועית. הערכת חברי האקדמיה בשאלה זו מתקשרת לאופן הבנתם את האמור בתקנון המוסד על הכוונת התפתחותה של העברית לפי דרכה הטבעית והאפשרויות הגלומות בה (ראה לעיל, ראש פרק א).

מליאת האקדמיה לא קיבלה במודע ובמכוון החלטות מפורשות בעניין הדרכים הרצויות והמועדפות לחידוש מילים (התצורה בתחיליות, התצורה בסופיות מסוימות, ייחוד משקלים וצורנים למשמעויות מוגדרות, גזירת פעלים מרובעים חדשים משמות, גזירת פעלים משמות לועזיים, הרכבים והלחמים ועוד). את הגישות העקרוניות השונות של חברי האקדמיה לתכנון הלקסיקלי בכלל ולעניין זה בפרט חושפת בחינה מקיפה של המונחים המחודשים, שחובר לה העיון בדעות המושמעות בדיוני המליאה על מונחים הטעונים בירור והכרע ובדיונים הספורים על המינוח בכללותו שנערכו במהלך שנות קיומה של האקדמיה.⁷⁰

כמתברר מן הדיונים והוויכוחים במליאה, חברי האקדמיה חלוקים בינם לבין עצמם בהערכה הלשונית שלהם לגבי היצירה של מונחים טכניים חדשים מן העברית על כל הכרוך בה לעניין פיתוחן של דרכים חדשות לתצורה הלקסמית בעברית ועל כל היוצא ממנה לעניין הכוונת ההתפתחות של אוצר המילים בלשון המקצועית בתימינו. את חילוקי הדעות ניתן להעמיד על שתי גישות עקרוניות, שלשם הנוחות (אף כי לא בשם הדיוק המדעי) נכנה את האחת "שמרנית" ואת האחרת – "ליברלית". הגישה השמרנית, שדובריה וסנגורה הבלתי נלאה מאז ימי בראשית של האקדמיה הוא פרופ' זאב בן-חיים, רואה את עיקר תפקידה ושאירתה של האקדמיה לקשר את היצירה המילונית החדשה בלשון המקצועית הנעשית במחיצת האקדמיה למורשת העברית המגובשת מדורי דורות, ובכך לשמר את ייחודה של העברית תוך כדי תהליך המודרניזציה הטרמינולוגית.⁷¹ התומכים בגישה זו מערערים לא אחת על

69. ראה רבין, תחיית הלשון, עמ' 137–138; רבין, אנחנו והלשון, עמ' 40–41. לכדיקת גישתם של דוברי העברית ללשונם והערכתם לשימוש בעברית טובה ראה דונג'כנורות, יחס הדוברים.

70. לחשיבות השיקולים העולים בדיוני המליאה לבחינת העקרונות המנחים המביאים להחלטות האקדמיה ראה בראשר, העקרונות, עמ' 132.

71. ראה, למשל, זה"א כא–כד, עמ' 291, 295, 296 (ד' בן-חיים), עמ' 324–325 (א' מירסקי), עמ'

כשרותם הלשונית של מונחים עבריים חדשים שנוצרו בוועדות המקצועיות (או שאומצו על ידיהן מחוגי בעלי המקצועות השונים) ומבקשים לפסלם מן הלשון הטכנית לא משום שאינם מביעים במדויק את הוראות המונחים הלועזיים או את המושגים עצמם, אלא מכיוון שדרך התצורה או הצורן הדקדוקי שנבחרו להביעם אין להם שורשים במערכת הדקדוקית המורשת או שהם סוטים מדרכה של העברית בעבר.

לעומת הגישה השמרנית, הגישה הליברלית רואה בחיוב פיתוח לקסיקלי מכוון של הלשון הטכנית הנשען על רוב דרכי התצורה הלקסמית הנוהגות בעברית החדשה,⁷² גם אם הן מתרחקות מן הדרכים המסורתיות והמקובלות בעבר או אינן ממשיכות אותן במישרין. הדוגלים בגישה זו תובעים ממתכנני הלשון במליאת האקדמיה שלא להתעלם מן המתהווה והמתחדש בלשון המהלכת בקרבנו.⁷³ שתי הגישות הסותרות נמצאות במאבק דעות מתמיד ואין לך כמעט נושא מנושאי ההרחבה הלקסיקלית הנידונים במליאה שלא נחלקו בו חברי האקדמיה, ואין לך נושא שבמחלוקת שניגודי הגישות האמורות אינם משתקפים בו.⁷⁴

במליאת האקדמיה, מאז כינונה, רב כוחה של הגישה השמרנית והיא, בעיצומו של דבר, העמדה הלא-רשמית של האקדמיה במה שקשור לתכנון הלקסיקלי. את דבקותם של רוב חברי המליאה (לדורותיהם) בגישה העקרונית הזאת על כל המשתמע ממנה ליצירת לשון מקצועית-טכנית בעברית, ניתן לייחס לא כמעט

322 (מ' מיקס), עמ' 322–323 (י' של), עמ' 323 (א' ברידא). לעיקרון של השמירה על הרציפות ההיסטורית והקשר אל המקורות כשיקול נורמטיבי מכריע בעשייה הלשונית של ועד הלשון ושל האקדמיה ללשון (בקשר לעקרונות בקביעת הנורמה בתחום הדקדוק) ראה בר-אשר, העקרונות, עמ' 134–135. פרופ' חיים רבין (רפורמה, עמ' 101) קובע כי דובר עברית משכיל ממוצע מזדהה עם האידאולוגיה "שהעברית בת-זמננו צריכה להישאר קרובה ככל האפשר ללשון המקורית ושאין לקטוע את הרציפות הלשונית על ידי התרת חדירתם של שינויים מבניים לשימוש הנכון".

72. לדרכי היצירה של שורשים ומילים בעברית חדשה ראה אורנן, דרכי חידוש, עמ' 89–101; סאסאקי, מיון השורשים, עמ' 296–303; ניר, תהליכי יצירה; שורצולד, דרכי תצורה.

73. ראה, למשל, זה"א כא–כד, עמ' 319–320 (מ"צ קדרי). הגישה הליברלית ניזונה, ככל הנכון, מתפיסה בלשנית הרואה בחידושי התצורה בעברית המודרנית שינויים האופייניים להתפתחות טבעית ופנימית של לשון חיה והמוכרים, בחלקם לפחות, מן הלשוניות השמיות החיות או שהם תוצאה ישירה ומוכרחת של התאמת העברית לסטנדרד הלשוני האירופי המודרני. לתפיסה זו ראה גולדנברג, העברית, עמ' 158–165. להשפעת לשונות אירופה על המורפולוגיה של הגויה בעברית החדשה ראה ניר, דרכי היצירה; סאסאקי, מיון השורשים, עמ' 295. להשפעת הסטנדרד האירופי בתחום תרגומי השאילה, הפרואולוגיה והתחביר ראה בלאו, התחיה, עמ' 44–91. להסתמכות על המציאות הלשונית החיה כעקרון יסוד בבירור ענייני דקדוק בוועד הלשון ובאקדמיה ראה בראשר, העקרונות, עמ' 132–133.

74. ראה בהט, שתי גישות; בהט, דרכה של האקדמיה, עמ' 521–530; בראשר, שם, עמ' 146–148.

למנהיגות האקדמיה (תרתי משמע) המשפיעה, ליכולת ההיצג הייחודית ולכוח הניתוח המרשים של פרופ' זאב בן-חיים, האידאולוג הראשי (הבלתי רשמי) של תכנון הלשון בישראל זה יובל שנים.

לעומת הבלתי נמנע בין ההצעות הליברליות הזורמות מן הוועדות המקצועיות וההנחיות, מן ההיבט העקרוני-הלמדני, בבעלי הגישה הליברלית במליאה לבין הגישה השמרנית בכללותה של המליאה מצאה האקדמיה פתרון מעשי בהעבירה את סמכות ההכרעה ברוב פרטי המינוח אל ועד המינוח. חברי האקדמיה הנבחרים לכהן בוועד המינוח קרובים יותר לצרכים המקצועיים ונוטים להתגמש ולקבל את רוב חידושי הלשון של הוועדות המקצועיות, גם אם אינם עשויים לפי רוחה של הגישה המקפידה לקשר את לשון ההווה למורשת העבר. בסופו של הליך החקיקה הלשונית רובם ככולם זוכים גם להכרת האקדמיה בעת שהם מתאשרים במליאה כחלק מן האישור הסופי של רשימות המונחים השלמות. בוועד המינוח נוחלת את ניצחונה הגישה המתחשבת בתהליכי היצירה המילונית המעצבים את העברית הסטנדרטית בת־זמננו.

כדי להמחיש את האמור על ניגודי הגישות במליאת האקדמיה אביא כאן לדוגמה את המחלוקת בעניין ייחודו של משקל פֻּעֵל להבעת יכולת, אפשרות וכּושר פעולה בשמות תואר כגון שְׁמִישׁ, קָרִיא, שְׁפִיט, דְּלִיק, נְגִישׁ, שְׁבִיר, חֲשִׁיל, מְדִיד ועוד רבים רבים.

פרופ' זאב בן-חיים מוביל שנים רבות את המאבק נגד הדרישה, היוצאת בעיקר מחוגי המקצועות הטכנולוגיים והמדעיים ומנציגיהם בוועדות המקצועיות הפועלות באקדמיה, לקבוע מראש את משקל פֻּעֵל לכל התארים המביעים יכולת ואפשרות.⁷⁵ בכך מבקשים הדורשים ליצור מקבילה עברית, הגזורה מכל פועל, שתתרגם באופן מכני את הסיומת האנגלית והצרפתית -able או את הסיומת הגרמניות -lich, -bar, המציינות את המשמעות האמורה.⁷⁶ כנגד הסופית הזאת, המצטרפת עם כל פועל שהוא לעשותו שם תואר, אין במקורות הספרותיים העבריים, ובכללם הספרות המתורגמת לעברית, צורן אחד; אשר על כן המשמעות הגלומה בה עשויה להיות מובעת בדרכים שונות, כגון הנאכל (אָכִיל), בן-שימוש או שימושי (שְׁמִישׁ), בר־הובלה (יָבִיל), בר־גִּישָׁה (נְגִישׁ), נדלק (דְּלִיק), המתחשל (חֲשִׁיל), ניתן לשבירה או עלול להישבר (שְׁבִיר), שאפשר למוד אותו (מְדִיד), בן-כיוון או המתכוון (פְּוִינ) וכיוצא באלה.⁷⁷

פרט לחיסרון שמוצא בן-חיים במשקל פֻּעֵל גופו כמקביל עברי קבוע לצורן

75. למאבק במשקל פֻּעֵל ראה זה"א לא-לד, עמ' 99, 104 (ז' בן-חיים); בן-חיים, במש"ל, עמ' 348-346.

76. ראה בלאו, התחיה, עמ' 106.

77. ראה בן-חיים, במש"ל, עמ' 344-345.

הלועזי,⁷⁸ הוא מעלה נימוק עקרוני נגד ייחודו של משקל זה להבעת היכולת. החלטה כוללנית הקובעת משקל מסוים למשמעות מוגדרת כדי שאפשר יהיה לציין בו בדרך מכנית יסוד דקדוקי לועזי בעל אותה משמעות (ושאין כנגדו במורשה הלשונית משקל מיוחד) תהפוך את האקדמיה למפעל ליצירת מונחים, שבו תפקידה של האקדמיה יסתכם בשיבוץ מילים בדפוסים צורניים מופשטים שנקבעו מראש, בלא לשקול את טיבן של המילים אחת לאחת. בכך עלולה האקדמיה להתרוקן מתפקידה התכנוני החשוב כמכוונת את התפתחות הלשון לפי טבעה ואפשרויותיה ובזיקה למורשה הלשונית.⁷⁹

ההתנגדות לרעיון שמשקל פֻּעֵל יהפוך להיות מיוחד להבעת היכולת והאפשרות לא זכתה להסכמת הכול. באקדמיה יש הסוברים, כי למרות קשיים מסוימים אין מנוס מן הצורך לקבוע מראש מסגרת צורנית כדי להכניס בה את התחליפים העבריים המתרגמים את *able*-הלועזי; משקל פֻּעֵל שנבחר לכך הוכיח את חיוניותו ואת הפרודוקטיביות שלו בהניבו מאות חידושים, שרבים מהם אף אושרו במליאת האקדמיה. חידושים רבים במשקל הזה השתגרו בשימוש היום-יומי של הלשון ובזכותם חדרה לרגש הלשוני של הדובר ההכרה, כי למשקל הזה יש בזמננו, שלא כמו במקורותינו, כיוון סמנטי מוגדר וקבוע. אשר על כן לא זו בלבד שאין טעם לפסול או להחליף את משקל פֻּעֵל כמתכונת אחידה ליצירת שמות תואר המציניים יכולת ותכונות שבכוח, אלא להפך – יש מקום לעודד את השימוש בו בלשון המקצועית הדורשת דיוק והבחנות מדוקדקות; אף אין מקום לחשוש שחידושי משקל פֻּעֵל בתחומים הטכנולוגיים והמדעיים יחדרו ללשון הכללית וידחקו את רגלן של דרכי הבעה אחרות הרווחות בה.⁸⁰

בעניין שתי הגישות המנוגדות, שביניהן מתנהל באקדמיה העימות על מגמות הפיתוח הלקסיקלי, נוכל לבוא ולומר כי השוללים את קביעות המשמעות של משקל פֻּעֵל מייצגים את גישתם של המקבלים עליהם מרצון את עולה של המורשה העשירה והמושרשת והמבקשים להידמות אל דרכי תצורה וצורות הבעה שהנחילו לנו המקורות הספרותיים. לעומתם, מחייבי החידושים במשקל פֻּעֵל הולכים בגישת המתחשבים במציאות הלשונית של דורנו גם כשאין היא עולה בקנה אחד עם המסורת הלשונית והמוכנים אפוא לאמץ את שגרות הדיבור החי ואת כלל תהליכי היצירה המילונית המעצבים את העברית בת־זמננו.

אף שלבם של רבים מחברי האקדמיה אינו שלם, כאמור, עם ההפרזה המרובה בחידושי משקל פֻּעֵל, שמקורה ברצון להביע באמצעות מקביל עברי קבוע צורן

78. טעם נוסף שמעלה בן-חיים נגד צורות פֻּעֵל המיוחדות, הקשור בהתנגשותן הצפויה בקיים בלשון, ראה שם, עמ' 348.

79. ראה בן-חיים, שם, עמ' 335, 348.

80. ראה זה"א לא-לד, עמ' 102 (ג' גולדנברג).

דקדוקי לועזי,⁸¹ האקדמיה משלימה עם חידושים במשקל הזה הנגזרים מן הבניין הקל, אך נמנעת ככל האפשר מלחדש בו מונחים הקשורים בפעלים מן הבניינים הנגזרים.⁸² והגם שהאקדמיה אינה חוסמת את האפשרות לאשר תארים חדשים במשקל פָּעִיל להבעת היכולת וכד', אין היא תומכת בקביעת כלל שהמשקל הזה יתייחד להבעת המשמעות האמורה.⁸³

להלן מבחר קטן של חידושי משקל פָּעִיל שאישרה מליאת האקדמיה במהלך השנים האחרונות: בָּעִיר, בָּלִיל, בָּרִישׁ, גָּזִיר, דָּלִיק, הָדִיר, הָפִיךְ, זָמִין, חָדִיר, יָצִיק, פָּרִיז, פָּפִיף, מָדִיד, נָגִישׁ, מָסִיס, נָדִיף, סָחִיר, סָפִיחַ, סָנִין, עָבִיד, פָּרִיד, פָּרִיק, פָּתִיר, קָלִיף, קָטִיב, שָׁרִיק.

כנגד כן, מכוח המתנגדים ליצירת חידושים במשקל פָּעִיל (ובייחוד, כאמור, צורות שאינן גזורות מבניין קל) נמנעה יצירתן האפשרית של צורות פָּעִיל, ועל פניהן הועדפו צורות אחרות, כגון מתיישב (compatible), מתלקח (ignitable), בר-תפיסה (perceptible), מסתלם (scalable), בר-פדיון, נפְּדָה (redeemable), בר-המרה (convertible), נחזר (reducible), אֶסְכּוּמִי, בֶּן-אֶסְכּוּם (integrable), בֶּן-תְּמוּרָה, תְּמוּרָתִי (permutalbe), בֶּן-חִישׁוּב, חִישׁוּבִי (calculable), נִיזוּלִי (liquefiable). בהיעדר הכרעה ברורה לכאן או לכאן מתאשרים לעתים כפלי תרגום לצורן הלועזי -able, למשל שָׁמֵשׁ / שאפשר לשמוע, גָּרִי / נוח לגירוי, סָכִים / בֶּן-סִיכּוּם, בָּצִיעַ / בֶּן-ביצוע, שָׁמֵשׁ / בֶּן-שימוש, שָׁתִיק / משתתק.

התכנון הלקסיקלי שבתחומי האקדמיה ללשון העברית מבקש בראש ובראשונה לענות על הצורך החיוני בפיתוח אוצר מילים טכני כדי שהעברית תוכל להתמודד עם שאלת מושגי המדע המודרני ועם הטכנולוגיה המערבית המתקדמת כהבעתם בלשונות מפותחות יותר מן ההיבט הטרמינולוגי.

הזמינות של מורשה קלאסית מביאה בהכרח לגיבוש גישות שונות בנוגע למודרניזציה הלקסיקלית הרצויה של העברית. רוב מתכנני הלשון באקדמיה רואים לנכון לכוון את ההתפתחות הלקסיקלית של לשון ההווה על בסיס מורשת העבר ולנצל כל כמה שניתן את משאביה הלקסיקליים של הלשון המסורתית. מליאת האקדמיה מתמקדת באישור סופי של רשימות ומילונים מסווגים של מונחים טכניים ובדיונים בשאלות כלליות הנובעות מן הדרישה המופנית אליה להכריע בין אפשרויות שונות להשגת הרחבה לקסיקלית.

81. ראה בהט, דרכה של האקדמיה, עמ' 521-522; בהט, שתי גישות, עמ' 32.

82. ראה זה"א לא-לד, עמ' 89, 102 (י' בלאו). התצורה במשקל פָּעִיל יש לה קשר משמעי הדוק אל הפועל בבניין קל (שָׁבַר-שָׁבִיר וכד'). גזירת פָּעִיל מבניין פִּיעַל או התפעל (כגון שָׁמֵשׁ מן שימש או השתמש, הָשִׁיל מן התחשל, קָבִיל מן קִיבַל) עלולה לשבש את הקשרים הסמנטיים בין צורות פָּעִיל המחודשות לבין הבניינים.

83. ראה בן-חיים, במש"ל, עמ' 349.

את העימות המתמשך בין ההצעות "הליברליות" הבאות מן הוועדות המקצועיות המכינו את הרשימות והמילונים הטכניים לבין הגישה "השמרנית" הדומיננטית של המליאה פתרה האקדמיה בהעבירה את הסמכות לדון בפרטי המונחים ולאשרם לוועד המינוח. בוועד הזה בולטת יותר הגישה המתחשבת בשינויים הטבעיים שחלו בעברית בת-ימינו והנכונה לאמץ פריטים לקסיקליים חדשים או שאולים שכבר נתקבלו בחברה הדוברת ובחוגי בעלי המקצועות השונים.

התכנון הלקסיקלי באקדמיה ללשון העברית נוקט בסופו של דבר פשרה בין שתי גישות שונות בנוגע לאופייה ולהיקפה של המודרניזציה של אוצר המילים העברי.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אורנן, דרכי חידוש = א' אורנן, "דרכי חידוש מלים", הלשון העברית בהתפתחותה ובהחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית, המלבה"ד: צ' לסמן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 77-101

אזר, מינוח מקצועי = מ' אזר, "מינוח מקצועי - מהותו ותרגומו", לשוננו לעם מח (תשנ"ז), עמ' 139-146

C. M. Eastman, "National Language / Official = לשון לאומית", *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*, Amsterdam 2001, pp. 657-662

אלוני-פיינברג, השפעת האנגלית = י' אלוני-פיינברג, "השפעת השפה האנגלית על המינוח הרשמי בעברית", בלשונות עברית חפ"שית 11 (תשל"ז), עמ' 113-120

בהט, דרכה של האקדמיה = ש' בהט, "דרכה של האקדמיה ללשון העברית בחידושי מלים", לשוננו לעם לח (תשמ"ז), עמ' 510-530

בהט, שתי גישות = ש' בהט, "שתי גישות לחידושי לשון", עם וספר א (תשמ"א), עמ' 28-33

S. Bowerman, "Language Adaptation and = אדפטציה", *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*, Amsterdam 2001, pp. 626-630

בלאו, האקדמיה = י' בלאו, "האקדמיה ללשון העברית והאקדמיות הערביות", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 269-278

בלאו, התחייה = י' בלאו, תחיית העברית ותחיית הערבית הספרותית, ירושלים תשל"ו

H. Blanc, "The Israeli Koine as an Emergent National = קויני", *Language Problems of Developing Nations*, ed. J. A. Fishman et al., New York 1968, pp. 237-251

בן-חיים, האקדמיה = ז' בן-חיים, "האקדמיה ללשון העברית - תפקידה והמילון ההיסטורי שלה", לשוננו נט (תשנ"ו), עמ' 185-202

- בן-חיים, במש"ל = ז' בן-חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב
 בן-חיים, העברית בטכניקה = ז' בן-חיים, "הלשון העברית בטכניקה המודרנית",
 לשוננו לעם ב (תש"י), עמ' 3-7
 בראשר, האקדמיה והלשון = מ' בראשר, "האקדמיה והלשון העברית", לשוננו
 לעם מט (תשנ"ח), עמ' 103-109
 בראשר, ארבעים שנות = מ' בראשר, "ארבעים שנות האקדמיה", לשוננו לעם מה
 (תשנ"ד), עמ' 108-117
 בראשר, הרהורים = מ' בראשר, "הרהורים על העברית ועל תרבות ישראל",
 לשוננו לעם מז (תשנ"ה), עמ' 5-14
 בראשר, חרושת המלים = מ' בראשר, "על חרושת המלים בוועד הלשון
 ובאקדמיה ללשון העברית", לשוננו לעם מז (תשנ"ו), עמ' 3-18
 בראשר, העקרונות = מ' בראשר, "על העקרונות בקביעת הנורמה בדקדוק בוועד
 הלשון ובאקדמיה ללשון", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 127-150
 בראשר, תפקידיה ופעולותיה = מ' בראשר, "תפקידיה ופעולותיה של האקדמיה
 ללשון העברית בהכוונת התפתחותה של הלשון העברית", מחקרים במקרא
 ובחינוך מוגשים למשה ארנד, בעריכת ד' רפל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 214-222
 גולדנברג, העברית = ג' גולדנברג, "העברית כלשון שמית חיה", הלשון העברית
 בהתפתחותה ובהתחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון
 העברית, המלכה"ד: צ' לסמן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 148-190
 גרווין, הערות = P. L. Garvin, "Some Comments on Language Planning",
Language Planning: Current Issues and Research, ed. J. Rubin and R.
 Shuy, Washington 1973, pp. 24-33
 ג'רנוד, מקורות לשוניים = B. H. Jernudd, "Linguistic Sources for =
 Terminological Innovation", *Language Planning Processes*, ed. J.
 Rubin et al., The Hague 1977, pp. 215-236
 ג'רנוד, תכנון לשון = B. H. Jernudd, "Language Planning as a Type of =
 Language Treatment", *Language Planning: Current Issues and
 Research*, ed. J. Rubin and R. Shuy, Washington 1973, pp. 11-23
 דונג'כנורות, יחס הדוברים = ר' דונג'כנורות, "יחס הדוברים ללשון", בלשונות עברית
 חפ"שית 20 (תשמ"ג), עמ' 17-28
 דותן, האקדמיה = א' דותן, "האקדמיה, הלשון והחיים", הלשון העברית
 בהתפתחותה ובהתחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון
 העברית, המלכה"ד: צ' לסמן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 191-211
 האוגן, בלשונות ותכנון לשון = E. Haugen, "Linguistics and Language =
 Planning", *The Ecology of Language: Essays by Einar Haugen*, ed. A.
 S. Dil, Stanford 1972, pp. 155-190

- E. Haugen, "Dialect, Language, Nation", *The Ecology of Language: Essays by Einar Haugen*, ed. A. S. Dil, Stanford 1972, pp. 237–254
- E. Haugen, "The Implementation of Corpus Planning: Theory and Practice", *Progress in Language*, ed. J. Cobarrubias and J. A. Fishman, Berlin 1983, pp. 269–290
- E. Haugen, "Standartization", *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*, Amsterdam 2001, pp. 681–683
- E. Haugen, *Language Conflict and Language Planning: The Case of Modern Norwegian*, Cambridge Mass. 1966
- E. Haugen, "Language Planning, Theory and Practice", *The Ecology of Language: Essays by Einar Haugen*, ed. A. S. Dil, Stanford 1972, pp. 287–298
- H. Haarmann, "Language Planning in the Light of a General Theory of Language: A Methodological Framework", *International Journal of the Sociology of Language* 86 (1990), pp. 103–126
- J. Heath, "Borrowing", *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*, Amsterdam 2001, pp. 432–442
- R. Wardhaugh, *An Introduction to Sociolinguistics*, Oxford 1986
- זה"א = זיכרונות האקדמיה ללשון העברית, כרכים א–מו (תשי"ד–תשנ"ט), ירושלים תשט"ז–תשס"א
- טנא, שלוש הערות = ד' טנא, "שלוש הערות על הכוונת הלשון העברית (תר"ן–תש"ן)", הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית, המלכה"ד: צ' לסמן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 241–212
- יספרסן, סמכות = א' יספרסן, "על סמכות בענייני לשון", לשוננו לעם ד (תשי"ג), עמ' 7–3
- D. Christian, "Language Planning: The View from Linguistics", *Linguistics: The Cambridge Survey*, ed. F. J. Newmeyer, vol. 4: *Language – The Sociocultural Context*, Cambridge 1988, pp. 193–209
- לקט = לקט תעודות לתולדות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית תר"ן–תש"ל ולחידוש הדיבור העברי, ירושלים תש"ל

- L. C. Mugglestone, "Academies: Dictionaries = אקדמיות ומילונים and Standards", *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*, Amsterdam 2001, pp. 615–616
- J. Milroy and L. Milroy, *Authority in Language*, London = סמכות and New York 1985
- M. Nahir, "The Five Aspects of Language = חמישה היבטים Planning – A Classification", *Language Problems and Language Planning* 1 (1977/8), pp. 107–123
- M. Nahir, "Lexical Modernization in Hebrew = מודרניזציה לקסיקלית and the Extra-Academy Contribution", *Word* 30 (1979), pp. 105–116
- M. Nahir, "Language Planning Goals: A Classification", = מטרות, *Language Problems and Language Planning* 8 (1984), pp. 294–327
- M. Nahir, "Language Planning Functions in Modern = פונקציות Hebrew", *Language Problems and Language Planning* 2 (1978–9), pp. 89–102
- ניר, עברית = ר' ניר, "עברית גרועה", 'השחתת השפה' ושאר מרעין בישין', בלשנות עברית 41–42 (תשנ"ז), עמ' 87–94
- ניר, דרכי היצירה = ר' ניר, דרכי היצירה המילונית בעברית בת-זמננו, תל-אביב 1993
- ניר, תהליכי יצירה = ר' ניר, "על תהליכי היצירה של שורשים בעברית בת-זמננו", מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה מוגשים למ"צ קדרי, בעריכת ש' שרביט, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 367–374
- סאסאקי, מיון השורשים = צ' סאסאקי, "מיון השורשים התנייניים בעברית החדשה", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 295–304
- J. A. Fishman, "Language Problems and Types = בעיות לשון of Political and Sociocultural Integration", *Language Problems of Developing Nations*, ed. J. A. Fishman et al., New York 1968, pp. 491–498
- J. A. Fishman, "Introduction: The Sociology of Language = מבוא in Israel", *Linguistics* 120 (1974), pp. 9–13
- J. A. Fishman, "Language Modernization and = מודרניזציה Planning", *Advances in Language Planning*, ed. J. A. Fishman, The Hague 1974, pp. 79–102
- J. A. Fishman et al., "Research Outline = מחקרים השוואתיים for Comparative Studies of Language Planning", *Can Language*

- Be Planned?*, ed. J. Rubin and B. H. Jernudd, Hawaii 1971, pp. 293–306
- J. A. Fishman, "Language Planning and Language = תכנון לשון Planning Research: The State of the Art", *Advances in Language Planning*, ed. J. A. Fishman, The Hague 1974, pp. 15–33
- פישמן, מילים זרות = ח' פישמן, "הריכוז בנושא מלים זרות בלשוננו", העברית ואחיותיה, א, חיפה תשס"א, עמ' 107–127
- J. Fellman and J. A. Fishman, "Language = תכנון לשון Planning in Israel: Solving Terminological Problems", *Language Planning Processes*, ed. J. Rubin et al., The Hague 1977, pp. 79–96
- C. A. Ferguson, "Sociolinguistic Settings of Language = הקשרים Planning", *Language Planning Progress*, ed. J. Rubin et al., The Hague 1977, pp. 9–29
- C. A. Ferguson, "Language Development", = התפתחות לשון, *Language Problems of Developing Nations*, ed. J. A. Fishman et al., New York 1968, pp. 27–35
- C. A. Ferguson, "Language Planning and Language = תכנון לשון Change", *Progress in Language Planning*, ed. J. A. Fishman and J. Cobarrubias, Berlin–New York 1983, pp. 29–40
- צרפתי, העברית = גב"ע צרפתי, "העברית ולשונות אירופה", קובץ לשנת הלשון, בעריכת מ' בראשר, לשוננו לעם מ–מא (תשמ"ט–תש"ן), עמ' 319–325
- J. Cobarrubias, "Ethical Issues in Status = נושאים אתיים Planning", *Progress in Language Planning*, ed. J. Cobarrubias and J. A. Fishman, Berlin and New York 1983, pp. 41–86
- J. Cobarrubias, "Language Planning: The State of = תכנון לשון Art", *Progress in Language Planning*, ed. J. Cobarrubias and J. A. Fishman, Berlin and New York 1983, pp. 3–26
- R. L. Cooper, *Language Planning and Social Change*, = תכנון לשון, Cambridge 1989
- H. Kloss, *Research Possibilities on Group = אפשרויות מחקר Bilingualism: A Report*, Quebec 1969
- R. B. Kaplan, "Language Policy and Planning = מדיניות לשון Fundamental Issues", *Annual Review of Applied Linguistics* 14 (1993/4), pp. 3–19
- R. B. Kaplan and R. B. Baldauf, *Language = תכנון לשון Planning: From Practice to Theory*, Clevedon 1997

רבין, אנחנו והלשון = ח' רבין, "אנחנו והלשון", מאסף ירושלים – דברי ספרות והגות יא-יב (תשל"ז), עמ' 37-49

רבין, עברית בינונית = ח' רבין, "עברית בינונית", לשוננו לעם ט (תשי"ח), עמ' 88-92

רבין, רפורמה = C. Rabin, "Spelling Reform – Israel 1968", *Can Language Be Planned?*, ed. J. Rubin and B. H. Jernudd, Hawaii 1971, pp. 95-122

רבין, תחיית הלשון = ח' רבין, "מה היתה תחיית הלשון העברית?", ספר שלום סיוון, בעריכת א' אבן-שושן ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 125-140 (=ח' רבין, חקרי לשון: אסופת מאמרים בלשון העברית ובאחיותיה, בעריכת מ' בראשור וב' דן, ירושלים תשנ"ט, עמ' 359-376)

רבין, תכנון לשון = ח' רבין, "מה בין תכנון לשון לבין נורמאטיביות?", עיונים בבלשנות ובסמיוטיקה, בעריכת ל' דייזס ואחרים, ירושלים תשמ"א, עמ' 44-51

רובין, סטנדרטיזציה = J. Rubin, "Language Standardization in Indonesia", *Language Planning Processes*, ed. J. Rubin et al., The Hague 1977, pp. 157-179

רובין וג'רנוד, מבוא = J. Rubin and B. H. Jernudd, "Introduction: Language Planning as an Element in Modernization", *Can Language Be Planned?*, ed. J. Rubin and B. H. Jernudd, Hawaii 1971, pp. XIII-XXIV

שור, אידיאולוגיה = ש' שור, עברית: אידיאולוגיה חברה ופוליטיקה, חיפה 1999
שורצולד, ההשפעה הזרה = א' שורצולד, "משקל ההשפעה הזרה בעברית", עם וספר י (תשנ"ח), עמ' 42-55

שורצולד, דרכי תצורה = א' שורצולד, "דרכי תצורה וחידושי מלים בעברית בהיבט כמותי", ספר בן-ציון פישלר, בעריכת א' שורצולד ור' ניר, אבן יהודה 2001, עמ' 265-275

שיפמן, תרבות לשונית = H. Schiffman, *Linguistic Culture and Language Policy*, London 1996

תומס, פוריזם = G. Thomas, *Linguistic Purism*, London and New York 1991

הצב, החרדון והקרפדה

המילה **צב** משמשת בשתי הוראות שונות במקרא.¹ בויקרא יא, כט "הצב" הוא יצור חי הנמנה ברשימה של שמונת השרצים אשר "כל הנגע בהם במתם יטמא עד הערב".² בשני המקומות האחרים הוראת המילה היא 'סוג של עגלה', 'עגלת משא',³

- * עיקרי הדברים נאמרו בהרצאה שנשאתי בישיבת המליאה של האקדמיה ללשון העברית ביום כ"ט במרחשוון התשס"ב (4 בנובמבר 2002). תודה לפרופ' מרדכי כסלו ולד"ר חיים א' כהן על הערותיהם ולפרופ' חיים כהן על ההערה האטימולוגית (הערה 3 להלן).
- בתרגומים הארמיים נקריית **צָבָא** (על נגזרותיה) שלוש פעמים: פעמיים בתרגום הנביאים לישעיהו מט, כב; נחום ב, ח, ופעם נוספת במיוחד ליונתן לבמדבר ז, ה. במקומות אלו הולמת את ההקשר המשמעות 'עגלה מכוסה'. אך נשאת הקושיה מדוע לא נבחרה המילה הזאת לתרגם את **ובצבים** בישעיהו טו, כ. אם אמנם משמעות **צָבָא** כמשמעות 'עגלת צב', יש בכך עדות שהצד"י היא מקורית (צ), בשונה מהצד"י שבשמו של השרץ **צב** (צ₃). כלומר מקורן של שתי המילים שונה.
  - ויקרא יא, כח. מחבר מגילת המקדש נ, כ נקט פרפרזה על ויקרא יא, כט: "כל שרץ הארץ תטמאו החולד והעכבר והצב למינו".
  - כהוראת *šumbu, šubbu* האכדית. עיין למשל אופנהיים, 1962, עמ' 244–245; באומגרטנר ושטאם, ערך "צב I". השווה פרחון, נו ע"א: "שש עגלות צב – פ' של מעמס". על גיזוונה של המילה עיין מאנקובסקי, 2000, עמ' 131. לעניין זה העירני פרופ' חיים כהן מן החוג ללשון העברית באוניברסיטת בן-גוריון, ואני מוסר כאן את דבריו כלשונם:
ההשוואה בין **צב** העברית ובין *šumbu (šubbu)* ('עגלה') האכדית הוצעה כבר על ידי רליטש, 1886, עמ' 34 (עברית מקראית **צב** *karren* = ארמית **צָבָא** = אשורית *šumbu*). לא מצאתי הקשר אכדי מקביל לכתוב בכמדבר ז, ג. פה המובן '[סוג] עגלה', וזה מוכח על פי ההמשך בפסוק ו, אשר שם המילים "שש עגלות צב ושני עֶשְׂרֵי בָקָר" (מפסוק ג) מוחלפות על ידי "את־הַעֲגָלָה וְאֶת־הַבָּקָר" (השווה גם פסוקים ז, ח). לעומת זאת, קיימים הקשרים מקבילים רבים באכדית לכתוב בישעיהו טו, כ: "והביאו את כל אחיכם מכל הגוים מנחה לה' בסוסים וברכב וּבְצִבִּים ובפרדים ובכרעות". השווה למשל באנאלים של סנחריב *narkabāt sisē šumbī parē imēre gammalē adi bušēšunu ma'di ašlula* 'סוסים צִבִּי פרדים' (*OIP* 2, 24:25); והשווה עוד בייחוד באנאלים של סרגון השני חמורים וגמלים, יחד עם רכושם הרב, לקחת לי כשלל" (*Lie, Sargon, 52:17*); מכאן אולי יש אף עדות להעדפת המובן של המילה פְּרָכָרוֹת בישעיהו טו, כ כ'[סוג של] גמלים'. ולבסוף, באשר להומונימיות עם **צב** 'חרדון', יש להדגיש שאין תקדים כלשהו בשפה שמית קדומה כלשהי להתפתחות סמנטית המקשרת בין שני המובנים 'עגלה' ו'סוג' לטאה' או כדומה,

הן בצירוף עגלת צב (כמ' ז, ג), הן כמרכיבו הפרגנאנטי של הצירוף ובצבים (יש' סו, כ).⁴

1. הצב בתרגומים העתיקים

גם התרגומים העתיקים הטיבו להבחין בין ההוראות השונות של המילה, ולהם מסורת ביאור משותפת. לדידם הצב שברשימת השרצים נמנה עם מחלקת הזוחלים. התרגומים הארמיים מסרו את "הצב": "חרד(ו)נא".⁵ מן הסתם כיוונו לסוגי החרדון (Agamidae), ובכלל זה לחרדון-הצב (Uromastix aegyptius), שהוא "בעל הבשר" שבמשפחת החרדוניים (עיין בתצלומים שבסוף המאמר). גם התרגומים הערביים של רס"ג ושל השומרונים, הגורסים حَصْبٌ,⁶ מכוונים לחרדוניים. תרגום השבעים תרגם κροκόδειλος ó χερσαίος, תנין היבשה, שהוא זוחל יבשתי גדול;⁷ ובעקבותיו צועדת הוולגטה (corcodillus).

לעומת זאת, את עגלת צב ואת צבים הבינו מרבית התרגומים האלה 'עגלות (או מרכבות) מקורות'. תרגום אונקלוס: "עגלן פד מחפין"; תרגום השבעים לתורה: ἀμάξας λαμπηνάκος, ולישעיהו סו, כ: λαμπήναις, כלומר 'עגלות מכוסות'; עקילס ביאר באותה הדרך: σκεπαστόν.⁸ הוולגטה לבמדבר ז, ג: lectiteis, כלומר 'אפירינות', ובישעיהו סו: plaustra lecta, 'עגלה מכוסה'. רס"ג בתרגומו הערבי

אדרבה, לשלוש המילים האכדיות הרגילות לעגלה (šumbu-ṛ magarru, eriqqu) ניתן למנות את המוכנים הבאים: 'עגלה', 'מטען העגלה', 'גלגל העגלה', 'מרכבה', 'גלגל המרכבה' וישם למערכת כוכבים (Ursa Major) (ראה CAD, E, 296–297; M/1, 32–34; S, 244–245) (CDA, 77, 188, 341). כלומר, במקרה זה אין תקדים להתפתחות הסמנטית הדרושה. לפיכך אין אפשרות של פוליסמיות ויש לקבוע הומונימיות לשתי מילים אלה באופן מוחלט.

4. בדרך של סינקדוכה. דוגמאות נוספות מביא אראל, תשל"ז, עמ' 77. הצורה ובצבים? שבמגילת ישעיהו השלמה לישעיהו סו, כ, חזרת אל šubbu האכדית, או משקפת הידמות לבי"ת השפתית.

5. חורג הוא תרגום אונקלוס השואל את הצורה העברית ללשונו הארמית: צָבָא.

6. אף חֲבָא (עֲבָא) הסורית, המקבילה הארמית המדויקת של צב ושל حَصْبٌ, הוראתה סוג של חרדון (Agamidae). ישועדד מזהה בין השניים: "חרדנא לעבא קרא" (איינדה, 1958, עמ' 72).

7. כנראה חרדון-הצב. עיין פליישר במילון התרגומים של לוי, 1867, א, עמ' 425; לעו, 1969, עמ' 85; לידל וסקוט, 1940, א, עמ' 997.

8. זו גם הצעת הביאור בספרי במדבר מה (עמ' 50): "ו?כמנסקי-פסקאות היו מחופין". אך חלוקת המילים שונה (metanalysis): "כמין סקיפטטאות", כפי שהעיר אל נכון בובר במהדורתו לפסיקתא דרב כהנא, קג ע"א. השווה רש"י לתהלים מב, ה: סך – לשון סך וסוכה, כלומר בעגלת צב שהיו מחופות כמין סוכה ושמין בלשון אגדה סקפטטאות ואסקופיטיס".

לבמדבר ז, ג: "עג'ל(את) מַצְבָּחָה", כלומר 'עגלות מכוסות ומקורות';⁹ בישעיהו סו, כ תרגם רס"ג את "צבים": "אלמחאמל", כלומר 'אפריניות על בהמות'.¹⁰ שאר התרגומים אינם פשט הכתוב, ומבוססים על מדרש המילה צב. מרביתם מבססים את תרגומם על דמיון הצליל בין צב לבין צָבָא.¹¹

הצעת התרגום ל"ובצבים" בתרגום הנביאים היא "ובדח(י)לוון" על פי עדות תרגום ההפטרה בכ"י סונצ'ינו מס' 59, הערוך והמתורגמן.¹² האחרונים מייחסים במילונייהם ערך לצורה זו (באות דל"ת ולא ברי"ש), ומבארים את המילה מן דח"ל (לשון 'פחד'). אך יש לנתח את ודח(י)לוון לא ו+ב+דחילון ('חיות מפחידות'), אלא ו+ב+ד+חילון, כלומר 'ובשל חילות'. המתרגם ביאר את "צבים": 'צבאות'. מבחינה תחבירית ראה במילה הזאת את משלימו של הגרעין רָכַב (המילה הקודמת), וכך פירש את וברתפין וברחילון: 'ברכב וב(רכב) של צבאות', כלומר 'רכב הנושא גייסות'. למסורת הזאת של תרגום הנביאים מצטרף אף התרגום הארמי של השומרונים, שמרבית כתבי היד שלו מתרגמים את "עגלות צב" (שבנוסח השומרוני): "עגלן דחיל" וגם "עגלן חיל", כלומר 'עגלות (של) צבא'.¹³

גם בבסיס תרגומו (השני) של המיוחס ליונתן ל"עגלת צב" עומד צבא: "עגלן כד מחפן ומטקסן". מטקסן היינו 'ערוכות ומוכנות'. הפועל גזור מן ἔαξις, שעניינה בין השאר הן 'סדר' הן 'צבא'. השווה: 'וחמושים [...] מלמד שעלו מטוקסין בחמשה מיני זיין' (מכילתא דרשב"י יג, יח).¹⁴ לכך רומז כנראה גם תרגומה של הפשיטתא למקום: "עגלן כד מתקנן".¹⁵

תרגום הקטעים והתרגום הארץ ישראלי שבכתב יד נאופיטי תרגמו "עגלן מזווגן",¹⁶ כלומר 'עגלות מחוברות',¹⁷ בהתבססם אולי על הקשר בין צב לצבת, צוות, שעניינה 'חיבור', 'זיווג'.¹⁸

9. לפי קאפח, תשכ"ג, עמ' קיח. דרנבורג, תרנ"ג, עמ' 201: "בעלות בריחי ברזל". גרסה כזאת מכיר גם התרגום הערבי של השומרונים, בצד "עגלאת צב(א)". ראה שחאדה, תשס"ב, עמ' 196–197.

10. עיין רצהבי, תשנ"ד, עמ' קמז.

11. השווה 'צב' – של צבא הלויים עומדים עליהם" (שיר השירים רבה ו, י). הרשב"ם בביאורו לבמדבר ז, ג: 'ונראה בעיני עגלות העשויות להלון בצבא ובדרכים רחוקים'; וחזקוני: "לשון צבא [...] העגלות ההולכות בצבא למלאכת המשכן".

12. בעל המתורגמן כתב בערך "צב": "ובדחילון – לשון צבאות וחילות".

13. טל, תשמ"ב, ב, עמ' 164–165.

14. עיין נלדקה, 1909; מורשת, תשמ"א, עמ' 183.

15. עיין מאורי, תשנ"ה, עמ' 182–183. בישעיהו סו, כ לא תורגמה ובצבים.

16. עיין קומלוש, תש"ס, עמ' 225.

17. רד"ק (בעקבות ריב"ג) בביאורו לבמדבר ז, ג ולישעיהו סו, כ מסביר: "והם כלים [מעצים] מחוברים שנושאים בהם בני אדם על גבן" בהמה". אולי ביקש לבאר כך את מזווגן.

18. השווה נגזרי צב"ת בעברית ובארמית. מעניינת הדוגמה הכורכת את צב"ת עם זוג: "מתני". מצאן צבתין או כרוכות. מאי צבתין מאי כריכות. אמ' רב יהודה. הן הן צבתין הן הן כריכות.

בשולי נאופיטי לבמדבר ז, ג מוצע כתרגום ל"עגלות צב": "טעינן צבי כד הנון מחפין". הצורה צבי אינה משמשת בארמית. כנראה נשתבשה מן צבו, 'חפץ', או מגזזרת אחרת של צב".

2. הצב בספרות חז"ל

בחורה נמנים שמונה שרצים שנבלוטיהם מטמאות. מקרב אלה היחיד המייצג מינים נוספים הוא "הצב למינהו". מחבורתו של הצב אפשר ללמוד שגם חז"ל ביארוהו כסוג של לטאה (Lacertilia). בספרא שמיני ה, א (נב ע"ב) נאמר: "צב – זה הצב. למינהו – לרבות מיניו שלצב: חורור וכן הנפלים וסלמנדרה".¹⁹ כבר המשפט הראשון, "צב זה הצב", יוצא ללמד שמשמעותה של המילה לא השתנתה גם בתקופת חז"ל. ואין "הצב" אלא 'חרדון'.

2.1 מהו "הצב למינהו", כלומר מהם המינים (המשפחות) שהם בכלל "הצב" לדעת חז"ל?

א. חורור או ערוד. מן האנקדוטה בחולין קצו ע"א עולה שהוא דומה הן לנחש הן לחרדון: "א' רב הונא בר תורתא: פעם אחת הלכתי לזוער וראיתי נחש שכרוך על הצב. לימים יצא מהם ערוד".²⁰ תוספתא ברכות ג, כ: "אמרו עליו על ר' חנינא בן דוסא שהיה מתפלל ונשכו ערוד ולא הפסיק. הלכו תלמידיו ומצאוהו מת על פי חורו. אמרו: אילו לאדם שנשכו ערוד, אילו לערוד שנשכו לבן דוסא".²¹

ייתכן שהצעת הזיהוי של ערוד/חורור היא 'חומט', שבסוגים אחדים ממשפחת ניכרת מגמה לניוון הגפיים ומראהו כשל נחש בעל רגליים, כיצור כלאיים של נחש ולטאה. החומט הרפואי (Scincus scincus) והחומט המנומר (Eumeces schneideri) זריזים, תוקפנים ונחשבים (שלא בצדק) ארסיים.²² אפשרות אחרת היא לזהותו בקמטן (Ophisaurus apodus),²³ הנראה גם הוא נחש בעל רגליים. אך הוא אינו תוקפני ואינו ארסי.

צבותין זווי זווי. כרוכות דכרכי טובא" (עירובין צו ע"א). עוד עיין בהסברו של רש"י פין (ד, עמ' 130): "רבי אומר: אין צב אלא קמורות וכו' – מחופות, רבי שמעון אומר: אין צב אלא צמודות. ולפי הנראה שכל שלושת הביאורים האחרונים כלולים ומסתעפים מהוראה כללית אחת שיש לשורש צב, צבב, שהוא חבור וקבוץ מסודר, ומוזה קמירה והיקף כפוף (געוואלבונג)".

19. נוסח דומה בחולין קצו ע"א: "הצב – זה הצב. למינהו – להביא ערוד וכן הנפליין וסלמנדרא".

20. מסורת דומה על חברבר שהוא תוצאת הכלאה של חרדון וחכינה מובאת בירושלמי ברכות יב, א; בראשית רבה פב, טו. ואף מכאן עולה שאין צב אלא 'חרדון'.

21. סיפורים דומים בברכות לג ע"א; שמות רבה א, לב.

22. ארבל, 1984, עמ' 91–96.

23. כהצעת דור, תשנ"ז, עמ' 163.

ב. בן הנפלים הוא לדעתי כינוי לחרדון-צב. חרדון מצוי (Agama stellio)²⁴ נפוץ בכל הארץ, ולעומתו חרדון-צב הוא יצור מדברי, הגדול ממנו עשרת מונים (משקלו מגיע עד שלושה ק"ג), ובהשוואה אל חרדון מצוי הוא אכן נראה כבן נפילים.²⁵

ג. סלמנדרה היא סלמנדרה (Salamandra salamandra). אמנם אינה נמנית עם סדרת הלטאות אלא עם מחלקת הדו-חיים (Amphibia), אך בצורתה היא דומה לזוחל. אין פלא אפוא שהקדמונים ראו בה מין של צב.²⁶ פירוט "מיני" הצב מלמד אפוא שגם בתקופת חז"ל לא השתנתה הוראת המילה. הוא נתפש כזוחל, וסתם "צב" הריהו 'חרדון'.²⁷

2.2 מהם "עגלת צב" ו"צבים" לדעת חז"ל?

רבות הן דרכי הביאור שהציעו החכמים לבארם, וכמו בתרגומים העתיקים, מרביתן מנסות לקרב את צב למילה דומת צליל, בדרך של מדרש עממי. לשם הדגמה הנה אוסף של דרכי ביאור שנלקטו בבמדבר רבה יב, כב:

שש עגלות צב. מהו צב? דומות לקליינין.²⁸ צב – ר' ישמעאל אומר: אין צב אלא מצויירות.²⁹ צב – אין צב אלא מטוקסות,³⁰ שלא היו מחוסרות כלום.³¹ צב – רבי אומר אין צב אלא קמורות,³² וכמנסקי פסקאות³³ היו מחופות, ואף על פי שאין ראייה לדבר זכר לדבר: והביאו את כל אחיכם מכל הגוים מנחה לה' וגו'.³⁴ צב – ר' שמעון אומר: אין צב אלא צמודות,³⁵ שנא': והביאו

24. אמתי ובוסקילה (תשס"א, עמ' 128) מציינים ששמו המדעי עתה הוא *Laudakia stellio*.

25. עיין גם לעו, 1969, עמ' 84; אברמוביץ, תרל"ג, עמ' 294. אהרני (תר"ץ, ג, עמ' 46) קורא בשם זה לכוו (Monitor), אך השם הערבי שמביא בצדו, سقنقور, עניינו דווקא 'חומט'.

26. שיינהאק (תר"א, עמ' קצח) כולל את הסלמנדרה בין הלטאות.

27. שמו הארמי של הצב הוא חרדון. אך חרדון הארמי נכנס לשונם העברית של אמוראי ארץ ישראל בסיפור ההזדווגות של החכינה והצב (ירושלמי ברכות יב ע"ב; בראשית רבה פב, טו [עמ' 1995]).

28. אולי הכוונה ל-καλιόνα ביוונית ול-cella ברומית, שעניינן 'בית עץ', 'חדר'. על הצעתו של קראוס לקשור את המילה עם χέλειον עיין להלן.

29. פירש מלשון צָבַע.

30. פירש, כאמור לעיל, מלשון צָבָא.

31. פירש מלשון צב"י 'להתמלא (יתר על המידה)', 'להתנפח'.

32. אם אינה לשון 'קמור', ייתכן שעניינה 'מכוסות'. ביוונית καμάρα היא 'מרכבה מחופה'. כך דעת טורסיני במילון בן-יהודה, ערך "קמר".

33. מעניין σκεπαστόν, כאמור לעיל.

34. והמשכו של הפסוק שעליו נסמכת הדרשה: "בסוסים וברכה ובצבים". בעקבות הביאור הזה נקרא בתקופת תחיית הלשון דליזנס מחופה בשם "עגלת צב". עיין אורנן, תשנ"ו, עמ' 230. לרין (תרפ"ו, עמ' 16) הציע לכנות את המכונית בשם "עגלת צב".

35. 'מחוכרות', מלשון צבת, צוות, כאמור לעיל.

בניך בחוצן וגו'.³⁶ תני בשם ר' נחמיה כמין כמרוסא³⁷ היו כיפין עשויות. ר' נחמיה אומר: היו צבצעו של רקיע.³⁸

ניתן לראות אפוא שהן בתקופת המקרא הן בתקופת חז"ל לא היה קשר של משמעות בין היצור צב לעגלה צב, ובעל החיים היה לידם לטאה גדולה (חרדון).

3. הצב בראשית האלף השני

כיצד ביארו את טיבו של היצור הזה חכמי העברית במאות הראשונות של האלף השני? אמנם יש מהם שהניחו את השם ללא ביאור בהניחם שפשר שמו ידוע לכול, אך מרביתם פירשו את המילה בשלוש דרכים נפרדות.

3.1 סוג של לטאה

קבוצה של פרשנים ממשיכה את מסורת הביאור המסורה מימי קדם.

א. ריב"ג (המאה האחת-עשרה): והצב למינהו – *הוּ הַצֵּב*.³⁹
 ב. לוי בן יפת (המאה האחת-עשרה): "ודע כי מקצת החכמים אומרים כי הצב הוא שרץ האש, ומענה⁴⁰ כי מעונו האש, ושמה יחיה, ושמו אל סמנדל ואל סקרקור [צ"ל סקנקור]".⁴¹ החכם הקראי הזה מציין שיש המזהים ב"צב" את הסלמנדרה⁴² ויש המזהים בו את החומט.⁴³

ג. בשבת יד, א נזכרים "שמונה שרצים" בניגוד ל"שאר כל שקצים ורמסים": "שמונה שרצים האמורים בתורה הצדן והחובל בהן חייב, ושאר כל שקצים ורמסים, החובל בהן פטור". ואילו בטהרות ה, משניות א, ד הוגדרו אותן שתי הקבוצות בדרך אחרת: "השרץ והצפרדע", כאשר הצפרדע מייצגת את "שאר כל שקצים ורמסים".⁴⁴ הרמב"ם בהקדמתו לסדר טהרות אומר בעניין זה:⁴⁵ "שרץ נאמר על כל אחד משמונת המינים האמורים בתורה [...] ושאר השקצים והרמשים כגון

36. ראה הערה 1 לעיל.

37. ביוונית *καμάρωμα* היא 'כיפה'. המילה באה בגרסאות שונות ומגוונות. עיין בערוך השלם, ערך "כמרוסא"; בובר, פסיקתא, ח ע"א-ע"ב; אפשטיין, תרפ"ד, עמ' 47-48. כך ביאר גם אלפאסי, עמ' 496: "סת עגל מקבכה".

38. פירש גם הוא מלשון צָבַע.

39. נויבאוואר, 1875, עמ' 597.

40. מען ומענה בלשון ימי הביניים עניינן גם 'סיכה'. עיין בן-יהודה, ו, עמ' 3187-3188.

41. לוי בן יפת, ד, עמ' 384.

42. נחכנתה "שרץ האש" על פי האמונה שהיא חסנית אש: "ומה סלמנדרא על שתחלת בריתה מן האור אין האור שולטת בו [...] (תנחומא, וישב, ג). ראה דור, תשנ"ז, עמ' 170.

43. ראה הערה 19 לעיל.

44. כסלו, תשמ"ט, עמ' 38, מכנה אותם "שרצים טהורים", כנגד "שרצים טמאים".

45. בתרגומו לעברית של קאפח, תשכ"ח, עמ' י.

הצפרדעים ומיני צב-השריון והאפעה והנחשים ודומיהן הכל טהור ואינו מטמא". המתרגם מציין שם בהערה ל"צב-השריון" שבמקור הערבי כתוב בכתב היד: סלחפאת ובנרפס: והטרטוקא.⁴⁶ ובאמת בלטינית של ימי הביניים נקרא צב-השריון בשם tortuca, ובספרדית tortuga.⁴⁷ מכאן הסיק בצדק בעל "משפט האורים": "מדברי הרמב"ם בהקדמה לסדר טהרות נראה ברור שהצב איננו בעל השריון, כי הוא המובא שם בשם טרטוקא, ברומית: [Schildkröte] tartuga, שאיננו מטמא, והצב הוא מן המטמאים".⁴⁸ מכאן ניתן ללמוד שלדעת הרמב"ם (המאה השתים-עשרה) "הצב" אינו צב-השריון ובוודאי אינו סוג של צפרדע אלא מן הסתם סוג של לטאה.

ד. בירושלמי ברכות פ"ג ה"ד נדונות דרכי השתחווייה אחדות, ואחת מהנמנות שם היא דרכו של החרדון: "ובלבד שלא ישוח יותר מדאי. א"ר ירמיה: ובלחוד דלא יעביד כהדין חרדונה, אלא כל עצמותי תאמרנה: ה' מי כמוך". בעלי התוספות (המאה השתים-עשרה) מעירים ל"כרע כחזירא", ברכות יב ע"ב: "והצב כשהוא שוחה ראשו זקוף", כלומר גם הם רואים בצב חרדון "המתפלל" כשראשו מורם.⁴⁹ ה. אחרון ברשימה ר' ברכיה בן נטרוני הנקדן, שחי כנראה בראשית המאה השלוש-עשרה בצרפת, ובספרו "משלי שועלים" תרגם לעברית מְשָׁלִים מִסְפָּר המשלים של Marie de France, משוררת ילידת נורמנדי במאה השתים-עשרה. אחד ממשליו של ברכיה נקרא בשם "שחל וצב",⁵⁰ וזה לשונו:

שחל, אשר על כל יתגבר, בצל סלע ישן במדבר. ובנקיק הסלע נצב מאחורי ערפו הצב. ויאמר הצב: מי הוא זה אשר לפני חורי כרע שכב כארי? ויתמרמר וירץ עדיי בחמת רוחו וישכנו כפתע במצחו. וייקץ משנתו השחל ובעיניו אשר כְּנָחַל וכלפידים ישוטט אולי יחזה: איזה הוא ומי הוא זה אשר לעשות כן לבו מלאו. והצב כבר שב דרך בָּאוּ ויבט אל השחל והנה סר וזעף כאשר בְּמַעְרָצָה נושכו יִסְעָף. ויקרא לו הצב: התבקש את אשר הרע לך? אני הוא הצב העומד למולך אשר באפי וזעפי נשכתיך. ומאד חרה לי אשר לא המתיך. אללי לך כי רשעת הלא תמצא רשעך. פתע יקומו נשכיך ויקצו מזועזעך. הבגבורתך ובגדלתך תהיה לי לשטן לאשר אֲחֻשָׁב בעיניך נבזה וקטן כי נגשת אל הסלע לסתום מבוא ביתי. ואני בְּחֻרְנִי אליך לשטן יצאתי.

46. ומוסיף: "ואיני יודע מהו".

47. עיין במילון האנגלי האוקספורדי (OED), ערך tortoise, וכן לויזון, 1858, עמ' 230.

48. שטיינברג, תרנ"ז, ערך "צב".

49. דאלמאן, 1923, מס' 69, מציין שתנועותיו של החרדון נראות כתפילה גם בעיני הערבים. עיין שם.

50. ברכיה, עמ' סז.

והמשל להזהיר הגדולים על הקטנים פן ברכ כח ועצמה ואונים ובגאווה נגד קטנים מהם יאשמו. כי הנרדפים חיים עצמו. ואם קטנים הם גדלה גבורת לבם ובקרבם ישימו ארפם לנקם בשאט נפש, וילכב הנכבד כי יש ענק נחנק בזכוב ויש עת יקשלו הנפילים ומן הרחלים יגורו השחלים.

הדס, שההדיר את משלי ברכיה, הכתיר את המשל הזה Lion and Toad⁵¹, כלומר הוא מזהה את "הצב" בקרפדה. לעומת זאת, הכותרת של שוורצבאום, אחרון המהדירים של "משלי שועלים", למשל הזה: The Lion and the Tortoise⁵². לדידו היצור הקטן "המתעלל" באריה הוא צב-השריון. אך המהדירים האלה הלכו שולל אחרי משמעות המילה שהשתגרה בעת החדשה, והצעות הזיהוי שלהם אינן מסתברות.

בסיפורי אגדות מהודו מראשית האלף הראשון נפוצים סיפורי עימות בין הטיגריס, "מלך החיות" ההודי, ללטאה.⁵³ בייחוד נוגע לענייננו הסיפור על משחק המחבואים בין השניים, שבו תופסת הלטאה בזנבו של הטיגריס.⁵⁴ מסתבר שבכריה הנקדן כיוון במשל הזה לסיפור מעין זה. אין דרכם של הקרפדה ושל צב-השריון לגור או להתחבא בנקיק צר, אין הם נשכנים, ואין הם מצטיינים בזריזות רבה. לעומת זאת תיאור הדברים הולם היטב את החרדון (או לטאה אחרת). מידתו קטנה וצבעו כצבע הסלע, ושם משכנו, ועל כן אין האריה מצליח לזהותו. לסתותיו חזקות וזריזותו הרבה הוא יכול לחמוק מחיית הטרף. אין ספק שאליו כיוון ברכיה במשל הזה. אלה אפוא עדויות בלתי תלויות לכך שבספרד ובצרפת, במאות הראשונות של האלף השני, נשתמרה המשמעות המקורית של הצב, כלומר 'חרדון'.

3.2 צב-השריון

משמעים חדשים שבאו במקום המשמע הישן והטוב נוצרו בשל הקשר שביקשו למצוא בין בעל החיים לעגלה הקרויים באותו השם. הואיל ועניין לנו כאן בהומונים, אך טבעי היה הדבר לנסות לקשר בין בעל החיים לעגלה. מצד אחד הושפע הביאור של "עגלת הצב" מהמשמע 'סוג בעל חיים' שיש למילה. בביאורו לבמדבר ז, ג אומר ראב"ע: "צב. כמו 'ובצבים ובפרדים', מין ממיני השוורים המושכים את העגלות".⁵⁵ גם רד"ק מציע ביאור דומה לאותו הפסוק: "ויתכן לפרש שהם ממיני בהמה [...] לפי זה הפירוש של עגלת צב שהצב מושך אותה". מהצד האחר השפיעה ההוראה 'עגלה (מחופה)' על דרך ביאורו של בעל

51. הדס, 1967, עמ' 106.

52. שוורצבאום, 1979, עמ' 312.

53. עיין בודקר, 1957, מס' 384, 436, 592-591.

54. שם, מס' 593.

55. כנראה תפש את "עגלת צב" כסמיכות הפוכה: צב (ל)עגלות.

החיים. התבקש אפוא בעל חיים בעל כיסוי, וזה הוביל בסופו של דבר לזיהויו של הצב ב'צב-השריון'.

לעו הביא עדויות אחדות לזיהוי הצב ב'צב-השריון'.⁵⁶ העדות הראשונה העשויה לקשור בין בעל החיים הנדון לעגלה באה בפסיקתא דרב כהנא, ויהי ביום כלות משה, ח: "צב – דומות לקוליינין" (גרסת הערוך). אך כ"י אוקספורד גורס: "דומות לקילקילין", ויש גרסאות נוספות.⁵⁷ לכאורה קוליינין חוזרת אל *χέλαιον* 'שריון', *χελώνη* 'צב-השריון', כפי שהציע קראוס בספרו המונומנטלי,⁵⁸ "בעידודו" של לעו,⁵⁹ המציין שגם הסורית שאלה את המילה הזאת, אך בכ"ף: *حلمة*, *حلمة*.⁶⁰ הקושי בהצעה זו, כפי שניסח שפרבר בדיון אחר, "היא העובדה, שאין ה־ח היוונית משתנית לקו"ף בלשון חז"ל. קו"ף שבלשון חז"ל תמיד עומדת במקום ה־א היוונית, ואילו ה־ח היוונית מופיעה בלשון חז"ל ככ"ף".⁶¹ גם העובדה שאין עדות לחילופי גרסאות בכ"ף (מעין *כליונין) בשלל המדרשים מרחיקה את האפשרות הזאת. על כן אפשר שההסבר הרווח, הקושר את קלינין עם *καλιά* היוונית, Cella הרומית (אוהל, קובה) קרוב יותר אל האמת.

מצאנו מקורות נוספים המזהים את הצב ב'צב-השריון':

א. הראשון המציע בבירור את הזיהוי 'צב-השריון' הוא בעל "לקח טוב" (=פסיקתא זוטרתא), טוביה בן אליעזר ממקדוניה, בן המאה האחת-עשרה: "צב – זה השרץ שהוא מכוסה כגון גביע".⁶² כשם שעגלות הצב מכוסות, על פי המדרשים, כן מכוסה הזוחל הזה במעין גביע, הוא שריון הצב.

ב. גם רבינו מיוחס בן אליהו, שחי כנראה במאה השנים-עשרה ביוון,⁶³ רואה בצב את 'צב-השריון', כבארו את "שש עגלת צב": "מחופות מלמעלה, וכן בצבים ובפרדים, והצב למינהו, על שם שהוא מחופה".⁶⁴ הוא לומד גזרה שווה: מה העגלות מכוסות אף גופו של הצב מכוסה.

56. לעו, 1969, עמ' 100–101.

57. ראה בוכר, פסיקתא, ח ע"א; מגדלבוים, פדר"כ, א, עמ' 13. בכתב יד קאזאנאטנזה למקום: "דומות לקוליינות"; בשיר השירים ו, י: "דומות לקוליינון"; בכמדבר רבה יב, יז: "דומות לקלינין"; במדרש הגדול לכמדבר ז, ג: "דומות לקליינון".

58. קראוס, 1899, ב, עמ' 505–506.

59. שם, עמ' 506.

60. ברוקלמן, 1928, עמ' 329.

61. שפרבר, תשל"ד, עמ' 105. דוגמה חורגת היא השם קרטיס, הוא *χάρτης*, הנכתב בקו"ף (כגון ירושלמי נזיר נד, א; קידושין סד, א), בצד הכתיב כרטיס (ירושלמי כתובות לג, ג). אולי אף קלסטר (פרצוף) מקורה ב־*χαράκτῆρ*. עיין קראוס, 1898, א, עמ' 100, § 63.

62. לקח טוב, לב ע"א. הגביע סגור מכל צדדיו פרט לאחד, כשריונו של הצב.

63. מיוחס בן אליהו, תשכ"ח, עמ' 11–10.

64. מיוחס בן אליהו, תשל"ז, עמ' לט.

ג. יוסף בכור שור שחי באורליאנס בראשית המאה השלוש-עשרה יודע שהצב אָטי ומסורבל ולומד ממנו על טיב העגלה: "צב לפי הפשט – עגלות גדולות כבדות שהולכים לאט, מפני כבדים כמו הצב השורץ שאין דרכו לרוץ וכן כתי': בצבים ובפרדים ובכרכרות. בצבים – בעגלות גדולות שמושכים הפרדים, ובכרכרות – עגלות קטנות קלות שמדלגות ומכרכרות".⁶⁵ לדידו מובן מאליו טיבו של הצב ובא לברר מה טיבה של העגלה.

ד. נתנאל בן ישעיה מתימן, בעל "מאור האפלה" (המאה הארבע-עשרה), מבאר את פשרן של "עגלות צב": "שש עגלות צב – הביאו הנשיאים עגלות אלו כדי שישאו הלוים עליהם את הקרשים וכלי המשכן. ואמרו צב, כלומר משוריות, כמו שאמר אנקלוס כד מחפין, כלומר שהם מכוסים כסוי יפה מצויר".⁶⁶ כנראה הוא רומז במילה "משוריות" אל חיות בעלות שריון.

3.3 קרפדה

בד בבד עם מסורת הביאור המוזרה המזהה את הצב ב'צב־השריון', התפתחה במקביל מסורת אחרת, המזהה אותו ב"קרפדה". גם זו מסורת מוזרה, כי הקדמונים לא הבחינו בהבדלים שבין הקרפדה לצפרדע, ולדידם כולן קריות צפרדעים.⁶⁷ וכאמור לעיל, הצפרדע אינה נכללת ברשימת שמונת השרצים הטמאים, ועל כן יש לתמוה על הצעת הזיהוי הזאת.

מה אפוא יכול להביא לזיהוי של הצב ב'קרפדה'?

ראשית, הניסיון הבלתי נלאה לקשר בין שורש המילה להוראתה. אחת מתכונותיה של הקרפדה היא התנפחותה בעת סכנה. המים המאירים בפרשת האישה הסוטה גורמים לבטן לצבות.⁶⁸ אם גיזורו של הצב הוא 'המתנפח', 'התפוח', על דרך האטימולוגיה העממית,⁶⁹ זה יכול לקשרו עם הקרפדה. והשנית, בשעת סכנה הקרפדה מפרישה ריר ארסי (bufonin) מבלוטות שעל פני

65. בכור שור, תר"ס, עמ' 15–16.

66. נתנאל בן ישעיה, עמ' ת.

67. דאלמאן, 1923, עמ' 71, מס' 65, מציין שלערכים שם אחד לצפרדעים ולקרפדות. כך סברו עוד במאה התשע-עשרה: "הצפרדע והצב (פראש אונד קרעטע) נחשבים שניהם למשפחה אחת" (שיינהאק, תר"א, עמ' קפח).

68. ראה במדבר ה, כא, ועוד שם.

69. ראב"ע, באחד מביאוריו לכמדבר ז, ג, מקשר בין צב לצב"י 'התנפחות, מלאות יתר': "ויש אומרים שהוא כטעם מלאות יותר מדאי, מגזרת זאת בטנך צבה". כמוהו אף הרמב"ן בביאורו לכמדבר ז, ב: "בצבים – אפשר שיהיה צב מלאות, וכן 'בצבים ובפרדים' – בעגלות מלאות אדם, ויהיה 'שש עגלות צב' שש עגלות של מילוי, ומלואן היה מקרבנות החנוכה אשר יפרש". השווה את דברי יל"ג בראשית משלו "הצפרדע החפצה לדמות אל האיל בגדלו": "ותתנפח ותעש חיל, ותמלא בטנה רוח, כאגמון וכדוד נפוח" (גורדון, תשט"ז, עמ' רכ).

העור ומשתי בלוטות מרכזיות באזור האוזניים כדי להתגונן מפני אויבים, ועל כן בעלי החיים הטורפים נמנעים לגעת בה, פרט לנחשים.⁷⁰ בגלל התנהגותה של הסביבה כלפיה, ואולי גם בגלל צורתה הפחוסה והיוצאת דופן (כצב-השריון), נחשבה שרץ מאוס.⁷¹ "הגיוני" אפוא לכלול את הקרפדה ברשימת השרצים הטמאים. הצב, שזיהויו היה סתום אך שמו כלול ברשימה – הוא מועמד טוב לזה.⁷² נראה שרש"י הוא אבי הרעיון הזה, לזווג בין הצב שחיפש לו מאוזכר (referent) ובין הקרפדה "המבחילה",⁷³ המחפשת שם. הוא מבאר את הצב שברשימת השרצים: "פוי"ט, דומה לצפרדע". ובנידה נו ע"א מבאר את "זבוגי דמחוזא": "פרוי"ט הנמצאים יבשים במחוזא, והוא צב. ויש שקורין אותו בלעז בו"ט". וכן בעבודה זרה מ ע"א מבאר את "ביצת השרץ": "צב והלטאה מטילי ביצים הן. צב הוא בוטירי"ל⁷⁴ בלעז הדומה לצפרדע". משערים שפוי"ט/פרוי"ט בצרפתית עתיקה היא 'קרפדה'.⁷⁵ בו"ט, bot, אף היא 'קרפדה' (באיטלקית botta), ובוטירי"ל, boterel, היא צורת הקטנה (diminutive) של bot.⁷⁶ ייתכן שרש"י כיוון לסוגי קרפדה שונים.

בדרכו של רש"י הלכו עוד:

- א. רד"ק (המאה השלוש-עשרה) בערך "צב": "הוא הנקרא גריישינ"ט בלע"ז". מהדירי ספר השרשים שלו מציינים ששמה של הקרפדה בפרובנסאלית הוא אמנם graisant.⁷⁷
- ב. חזקוני (המאה השלוש-עשרה), בעקבות רש"י, מבאר את הצב: "פרויט"א בלע"ז".⁷⁸
- ג. בספר הפתרונות מלייפציג (המאה החמש-עשרה) מתורגמת המילה שלנו "אלובוט", היא בו"ט שהזכירה רש"י (לעיל).⁷⁹

70. ראה ארבל, 1984, עמ' 215, 216.
71. השווה דברי ברכיה על הצפרדע "מכל רמש תַּאֲרָךְ מְשֻׁקֵּת" (ברכיה, עמ' מד). תיאור מפורט של תדמית הקרפדה אצל מנדלי (להלן).
72. כדי להדגיש שאין היא בכלל השרצים הטמאים במותם, המשנה מבדילה בין השרץ לצפרדע (טהרות ה, משניות א, ה).
73. ראה להלן בתיאוריהם של שינהאק ומנדלי.
74. בדפוסים: כוכורי"ל. עיין קטן, תשמ"ה, עמ' 124 (מס' 1882). ככל אופן קרוקודיל אינו דומה לצפרדע.
75. עיין קהוט, תרפ"ו, ערך "זבוגי"; קטן, תשמ"ה, עמ' 161; גרינברג, תשנ"ב, עמ' 280, 318.
76. עיין קטן, תשמ"ה, עמ' 124 (מס' 1882), 161 (מס' 2438–2439).
77. ספר השרשים לרד"ק, ערך "צב".
78. חזקוני, עמ' שס. לעומת זאת את זבוגי בנידה נו ע"א תרגם במילה אחרת בעלת אותו הפירוש: קראפאט (בצרפתית: crapaud). עיין קהוט, תרפ"ו, ערך "זבוגי"; סוקולוף, 2002, עמ' 397.
79. בנית, תשנ"ו, עמ' 220–221.

4. הצב בעברית המתחדשת

בתקופת ההשכלה ובימי תחיית הלשון כבר אין זכר למשמעות המקורית של המילה, 'חרדון', והצב נותר עם שני משמעיו החדשים: 'צב-השריון' ו'קרפדה'.

4.1 צב-השריון

עדות להמשך מסורת הביאור של צב כ'צב-השריון' באה כבר בתקופת הרנסנס.

א. אליהו בחור מגדיר צב במתורגמן (1541): "הוא מין שרץ הנקרא בלשון אשכנז שילט קרוט".

ב. גם התרגום האנגלי העתיק (Authorized Version) משנת 1611 תרגם את הצב: ⁸⁰tortoise.

עדים רבים יותר למשמע 'צב-השריון' בתקופת ההשכלה.

ג. ברוך לינדא (1788) כותב ב"ראשית למודים": "הצב – שילד קרעטע".⁸¹

ד. הורוביץ (1797) ב"ספר הברית": "בְּמִין הַרוֹחָשִׁים, ואשר להם רגלים קצרים המה למיניהם הצב הנקרא שילדקרעטע".⁸²

ה. בן זאב (1808), במילונו "אוצר השרשים", מתלבט בזיהוי של הצב בין 'אילנית' ל'צב-השריון',⁸³ אך בחיבור מאוחר יותר (1816) הכריע לטובת 'צב-השריון': "החֶמֶט⁸⁴ והצב יגִדְלֵ בֵיתָם עִמָּהֶם".⁸⁵

ו. בלוך (1827) ב"שבילי עולם" קורא לשילדקרעטע בשם צב.⁸⁶

ז. יהוסף שווארץ (1845) ב"תבואות הארץ": "הצב – בל"ע אלסֶלֶחֶפּה (שילד קרעטע) נמצאים הרבה במחוז חברון. גם קוראין בל"ע אלצאב המין חֶרְדִּין".⁸⁷

ח. יהודה ליב גורדון (1859) במשל "הארנבת והצב": "ומה? התפאר עליה שרץ הארץ, ובעוד ישם ישאף מרב היגיע, מה הועילון עתה, הארנבת, רגליך? ומה לו עוד נשאת ביתך על כתפך?!"⁸⁸

ט. אליהו ברד"ח (1868) ב"מעריך המערכות" מצטרף גם הוא לקבוצה זו.⁸⁹

80. צרפתי, תשל"ו, עמ' 123.

81. לינדא, תקמ"ט, יט ע"א (לקרפדה הוא קורא "הצפרדע גדולה", יט ע"ב).

82. הורוביץ, תקנ"ז, עב ע"א.

83. בן זאב, תקס"ח, ב, עמ' 236.

84. כלומר 'החילון'. עיין בן-זאב, תקס"ח-ת"ר, א, עמ' 189. לעומתו קורא בלוך בשם חומט לצב-השריון (תקפ"ב, סג ע"ב).

85. בן זאב, תקע"ו, עמ' 59.

86. בלוך, תקפ"ח, ב, דף ג ע"ב.

87. שווארץ, תר"ה, עמ' שסז.

88. גורדון, תשט"ו, עמ' רכט. המשל הזה התפרסם לראשונה ב"משלי יהודה", וילנה תר"ך.

89. ברד"ח, תרכ"ח, עמ' 274.

י. רש"י פין (לפני 1890, אך התפרסם ב-1913) מבאר (גם) כצב-השריון: "שם מין שרץ האדמה שמבריתו הוא גדל בקליפה שגדלה עמו ככיפה (שילדקראָט)".⁹⁰
 וכן בתקופת תחיית הלשון ובעברית המתחיה:
 יא. אליהו ספיר (1911) מתרגם את Schildkröte כ"צב".⁹¹
 יב. "אוזקובסקי ומורים נוספים (1912) במערכי שיעור: "צב: Testudo. צב היבשה, צב המים".⁹²
 יג. אליעזר בן-יהודה (1912), במילונו הגדול, מתכוון בוודאי לצב-השריון כשמגדיר את גל "מין ממיני הצב".⁹³

4.2 קרפדה

המשך טבעי למסורת הביאור המזהה את הצב ב'קרפדה', אחזו בה רבים מחכמי הלשון בעברית המתחדשת. הן הקרפדה הן צב-השריון דומים בצורתם הפחוסה יוצאת הדופן. רוב חכמי הלשון שביקשו לתאר את בעלי החיים באופן מדעי חיו באזור השפעת הגרמנית, ובה סתם Kröte היא 'קרפדה', וצב-השריון נתפש כקרפדה בעלת שריון, Schildkröte. חכמי הלשון הושפעו ממנה וכינו את הקרפדה "צב", ואת צב-השריון כינו "צב המגן" (שיינהאק) או "צב השלטי" (מנדלי).⁹⁴
 רבים בתקופת ההשכלה מכוונים בשם צב ל'קרפדה'.
 א. יהודה ליב בן זאב (1808) פוסח על שתי הסעיפים ומציע את הזיהוי אילנית (Laubfrosch), הנמנית אף היא עם סדרת הצפרדעים, בצד צב-השריון (Schildkröte).⁹⁵
 ב. שמשון בלוך (1822), בספרו "שבילי עולם": "ובצבים (קרעטע)".⁹⁶
 ג. יוסף שיינהאק (1841) ב"תולדות הארץ": "צב הידוע (געמיינע קרעטע) לא נמצא יותר נתעב ומגועל לנפש האדם כמוהו אשר כמעט יחשוב כמֶוֹת לו אם נגע בו מבלי לראות בידיו".⁹⁷

90. פין, תרע"ג, ד, עמ' 130.

91. ספיר, תרע"א, עמ' 44.

92. אוזקובסקי, תרע"ב, עמ' 205–207.

93. בן-יהודה, ב, עמ' 761. לעומת זאת בערך "צב", יא, עמ' 5348, עם שמגדיר את הוראת הצב בעת החדשה כצב-השריון, לא דק במובאות, ומראי המקומות (שמביא הוא עצמו או טור-סיני) מספרי הטבע מכוונים לעתים ל'קרפדה' (שיינהאק) ולעתים ל"צב-השריון" (בלוך). וראה גם ולדשטין, תרע"ט, בערכו; אינהורן, תרפ"ג, עמ' 127–128; שפר, תרפ"ג, עמ' 69–70; לזר וטורשינר, 1927, עמ' 512; אלמאליח, תרפ"ט, בערכו; ועד הלשון, תרצ"ח, עמ' 248 (צב בצד גל).

94. זיידמן, תרצ"ו, עמ' 210.

95. בן זאב, תקס"ח, ב, עמ' 236. אך בכרך המפתח (הכרך השלישי), צב מיתרגם Kröte, כלומר 'קרפדה'.

96. בלוך, תקפ"ב, א, דף סח ע"ב.

97. שיינהאק, תר"א, עמ' קצא. לצב-השריון הוא קורא "צב המגן" (שם, עמ' קפה-קפח).

ד. לודויג לויזון (1858).⁹⁸

ה. שלום יעקב אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים) מתארו ב"תולדת הטבע":

הצב הוא נבזה ונמאס בעיני כל יושבי חלד מימות עולם ועד עתה ובכל נפש חיה הרומשת על הארץ אין גם אחת, אשר ירדפיה חנם כמו הצב האומלל, אשר קמו בו עדי שקר ויפח חמס על לא עול בכפו. רבים שמו לו עלילת דברים כי הוא משחית נורא וכקטב מרירי ימית את האדם במיץ עורו ובנשמת אפו, וכל אשר ישחין בו הצב ירקב בשרו מבלי הרפא, הגם אל מראיו יהפכו כל פנים לירקון. והוא מפיץ רעל ומות על כל ירק עשב וכל צמח, אשר יאכל ממנו או אך יעבור עליו. כאלה וכאלה ספרו עליו דוברי כזב ויבאישו את ריחו לא רק בעיני המהבילים והבוערים בעם כי גם בעיני משכילים רבים, אשר לחרפתם ולבשתם יהגו ריק וישליכו על הצב שקוצים מבלי דעת כי הוא נקי מפשע ודבר בליעל לא יצוק בו.⁹⁹

ו. רש"י פין (1913, אך נכתב לפני 1890) מביא גם פירוש כזה: "וי"מ שהוא הנקרא איידעכסע, ומחזקים פירושם מכמה מקומות וביחוד ממה שנאמר בגמרא (חולין קכו ע"א): אמר רב הונא בר תורתא... ראיתי נחש שהוא כרוך על הצב ויצא ערוד מביניהם. מזה נראה כי הצב הוא ממניי הצפרדעים!"] בעלי ריר ארסי ומזדווג אל הנחש".¹⁰⁰
ז. יהושע שטיינברג (1896) מתארו ב"משפט האורים" כך: "מין צפרדע המתנפח עד כי צבה בטנו (Kröte), ורירו ארסי ומזיק".¹⁰¹

וכן בתקופת תחיית הלשון ובעברית המתחיה:

ח. בכל מילוניו הרבים של גרובוסקי-גור, אשר משל בכיפה במילוני העברית במחצית הראשונה של המאה העשרים, נוהגת הבחנה בין "צב" ('קרפדה') ל"צב-השריון".

98. לויזון, 1858, עמ' 230.

99. אברמוביץ, תרל"ג, עמ' 239. בעמ' 241 הוא ממשיך: "והנה יען אשר כל היום הוא יושב במחשכים ואך בלילה יצא ממסתיו, לכן יסתר שנים רבות מעיני אנשי הבית, אשר שמה תקע אהלו. ואם הִמָּצָא יִמָּצָא השכן הנבזה והנתעב הזה, יבהלו גִּירי הבית עד מאד וכל רואיו ידוד ממנו. והיה כאשר יחזיקו בו להשליכו החוצה, יפער פיהו הרחב גם יתנפח כנאד ויפליט מתוך עורו ליחה סרוחה. וזאת לבדה היא כל נשקו בעת צרה. אבל גם הנשק הזה אך לא לעזר ולא להועיל, כי מיץ עורו איננו ארסי, כאשר יחשבו אויביו, ורק העור הרך לבד נצרב בו מעט, כמו עור השפתים והעפעפים. ולכן הכלבים האוחזים אותו כפיהם ישליכוהו כרגע במנוד ראש, ומפיהם יצא קצף וריר שעות מספר". בעמ' 242 הוא מסכם: "ומי יתן ותפקחנה עיני כל שוטניו בשאר ארצות תבל לראות את כל הגמולה הזאת שיגמול לנו, ולא יוסיפו עוד לענותו ולהוציא עליו דְּבָה, כי הוא מרירי וארסי וגם יבוא ברפתים למרץ חֲלָב עזים ופרות ועוד דברי-בלע כאלה, אשר אין להם שחר".

100. פין, תרע"ג, ד, עמ' 130.

101. שטיינברג, תרנ"ז, ערך "צב".

ט. מארגל (1906) וקופמן (1929) מציעים אף הם ל'קרפדה' את השם צב, ובצדו קרפד.¹⁰²

י. קרופניק (1939)¹⁰³ וזגורודסקי (1941)¹⁰⁴ רואים אף הם את ה'קרפדה' בצב. אפשר לראות אפוא מן הנתונים האלה שבמשך כאלף שנה, עד אמצע המאה העשרים, הייתה המשמעות של צב בעברית גם 'קרפדה'. השימוש הזה של המילה לא היה נחלתם של מלומדים בלבד אלא אף נחלת הכלל, אם אמנם משקפת המילונות העברית של המחצית הראשונה של המאה העשרים את דרכה של העברית.

5. אחרית דבר: הצב, החרדון והקרפדה

בעברית העתיקה, כלומר בלשון המקרא, בלשון חז"ל ובראשית ימי הביניים (תחת השפעת הערבית), הייתה משמעות השם צב 'חרדון', או 'סוג ממשפחת החרדוניים'. בראשית האלף השני חל מפנה בעברית, ואת מקומו של ה'חרדון', אשר לא היה ידוע באירופה, תפסו 'צב-השריון' וה'קרפדה' כנושאי השם צב. וכך, במשך כל האלף השני, התחולל מאבק עז בין שני המשמעים (השונים) האלה על זכות הבעלות על הצב. בלשונם של הראשונים (בתום תקופת הגאונים), של המשכילים ושל מחיי הלשון עד ראשית המאה העשרים, מתרוצצים שני המשמעים בלי יכולת הכרעה. כאשר העברית הייתה לשון הספרות אפשר היה להשלים עם מצב זה של דו-משמעות בתחום ה'ראליה', אך כשהעברית הפכה לשון חיה, היה צורך ממשי להפריד בין הדבקים ולקבוע שם נפרד לכל יצור.

במילונים של ראשית המאה העשרים (גור, מארגל, קופמן, גרוסמן וסגל, קרוא וזגורודסקי) מסתמן פתרון זה: סתם צב היה שמה של הקרפדה, ואילו ליצור המשוויין נוסף לוואי סומך: צב-השריון.¹⁰⁵ אך הפתרון הזה לא נתקבל, כנראה משום שבארץ נקלט והועדף סתם צב לציון 'צב-השריון',¹⁰⁶ על אף שאין לדבר כל הצדקה היסטורית.¹⁰⁷ נדרש אפוא שם שונה לציון את הקרפדה. הצעת

102. ללא הסבר למקור ההצעה. קופמן (תרפ"ט) מוסיף הצעת תרגום שלישית: זבוגי. בניה נו ע"א נמצא (בדפוס): "אמר רבא, הני זבוגי דמחוא כי שלן קיימת טמאין". נוסחים אחרים במקום זבוגי: זבוגי, זבוגי, זבוגי.

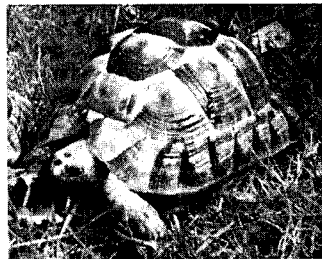
103. קרופניק, תרצ"ט, עמ' 335.

104. זגורודסקי, תש"א, ג, עמ' 760.

105. כדרך החלוקה בימינו בין תפוח לתפוח אדמה.

106. כעדות ספרי העיון והלימוד של ספיר (תרע"א) ושל אוורקובסקי (תרע"ב), שנתחברו בארץ בראשית המאה העשרים.

107. אהרוני, שידע ערבית על בורייה והבין זאת, השתמש בספר הזואולוגיה שלו בשם שלחופית לציון את 'צב-השריון' (על פי سُلْحَفَة). כנראה שימש במידה מוגבלת גם השם שלחפה באותה

קרפדה ירוקה – *Bufo viridis*צב יבשה מצוי – *Testudo graeca*

ולדשטין: ערדען.¹⁰⁸ אינהורן הציע את השם אַרדֶּענָה.¹⁰⁹ בתשבע אהרני בחרה בשם צֶפְרָדֶּע הַסֵּם לציין את הקרפדה.¹¹⁰ אך המנצחת בתחרות הייתה זו של מרגולין (1931): קֶרְפֶּדָה.¹¹¹ אפשר לשער שביסוד החידוש עומדים הכתובים: "כל מיני שרצים יפין לחלום, חוץ מן קריא, וקיפופא וקורפדאי" (ברכות נו ע"ב); "בואת שבעופות קיפוף בואת שבשרצים קרפדאי" (חולין סג ע"א, נוסח הערוך); וכן שמה הצרפתי של הקרפדה: crapaud. בדרך של תצלול ובהיסמך על שם השרץ קֶרְפֶּדָה הומצאה הֶקְרֶפְדָה. הצעה זו קיבלה גושפנקה רשמית בהחלטות ועד הלשון,¹¹² ועוד יותר כשתפסה את מקומה בספר הזואולוגיה של מרגולין.¹¹³ ומה עלה בגורלו של החרדון?

בראשית האלף השני נטלו הקרפדה וצב־השריון מהחרדון את שמו, והוא נותר, כמדומה, חסר שם עד סוף אותו אלף. בספרי הטבע שנתחברו במאה התשע־עשרה נפקד מקומו של החרדון, כי באירופה אינו מצוי (מלבד דרום יוון).¹¹⁴ רק מגדלי,

המשמעות, על פי עדות גור (תש"ו, בערכו) ועל פי עדותו של טור־סיני במילון בן־יהודה, ערך "צב". כנעני, ערך "שלחפה", אף מביא לכך עדות בציטוט מביאליק: "כי ראיתי את השלחפה מורקת שריונה", ("שלשלת הדמים", בתוך הכרך "ויהי היום"; הוא אף מביא חלופה: שלחופה). שמות אלו לא שימשו כנראה בלשון החיה ונותרו מזכרת לפותרי תשבצים.

108. ולדשטין, תרע"ט, עמ' 535. על פי תרגומו של אונקלוס ל"צפרדע".

109. אינהורן, תרפ"ג, עמ' 140–141. אורדען היא 'צפרדע' בארמית הארץ ישראלית.

110. אהרני, תש"א, עמ' 45. זהו תרגום שאילה מן صَفَدَع السَّم.

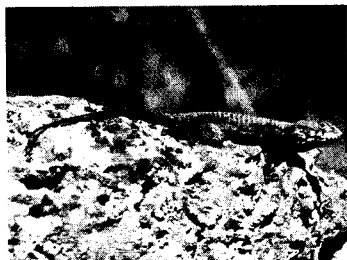
111. מרגולין, תרצ"א. בעל הרעיון הוא אולי משה מארגל, אשר במילונו הגרמני משנת 1906 מתרגם את Kröte קרֶפֶד (בצד צב), ומחצה־מחזיק אחריו קופמן, תרפ"ט, ערך toad. צורה זו דומה יותר למקור הצרפתי, וקרפדה דומה יותר לכתוב שבתלמוד. ראה להלן. עזריה אלון סיפר לי, שבילדותו, בשנות השלושים בעמק יזרעאל, נקרא היצור הזה בשם קרפדה (בהטעמת מלעיל).

112. ועד הלשון, תרצ"ח, עמ' 248: הֶקְרֶפְדָה הִירָקָה (*Bufo viridis*).

113. מרגולין, תש"ח, עמ' 143.

114. למשל בוקסטורף (1639, עמ' 823) מפרש את חרדון/חרדונא כ'צב־השריון'. עוד בראשית

חרדון צב מצוי – *Uromastix aegyptius*חרדון מצוי – *Agama stellio*

צילם: עמיקם שוב, המחלקה לזואולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב

המתרגם לעברית את ספר הזואולוגיה של לנץ, מזכיר את החרדון (הארדון דער אראבער).¹¹⁵ חלפו שני דורות עד שאימץ אהרוני (1930) את הצעתו של מנדלי וקרא ל-*Agama stellio* חרדון מצוי. אהרוני אף ביקש להחזיר עטרה ליושנה והציע לקרוא לחרדון-הצב (*Uromastix aegyptius*) צב.¹¹⁶ אך הוא איחר את המועד. שמונה שנים לאחר מכן הכריע ועד הלשון ששם המשפחה יהיה חרדוניים, ושמות נציגיה: חרדון (בחולם) וחרדון-צב.¹¹⁷ כך, לאחר אלף שנים שניטל מן החרדון שמו המקורי, צב, וניתן ליצורים אחרים, הוחזר לו השם הארמי, חרדון, בהשפעת הערבית.¹¹⁸

היום כבר איש אינו זוכר שצב במקורו ציין 'חרדון', וששימוש זה נהג בעברית בוודאי אלפיים שנה (באלף הראשון שלפני הספירה ובאלף הראשון לספירה). בימינו נותר לכך זכר רק במרכיב צב שבשם חרדון-הצב. במשך כל האלף השני התמודדו ביניהם "צב-השריון" וה"קרפדה" על זכות הבעלות לשאת את השם צב. המאבק הזה הוכרע רק לקראת אמצע המאה העשרים, בניצחונו של צב-השריון. אך לולא ההמצאה "המבריקה" של השם קרפדה, רב הסיכוי שבשפתנו החיה הייתה הקרפדה נקראת בשם צב.

המאה העשרים אין אינהורן מזכיר כלל מי ממשפחת החרדוניים (*Agamidae*) בספר הטבע שלו (תרפ"ג), ובשם חרדון (כצד השם פח) מכנה דווקא את הזיקית.

115. אברמוביץ, תרל"ג, עמ' 108–111. בשם צב הוא קורא, כזכור, לקרפדה.

116. אהרני, תר"ץ, ג, עמ' 62.

117. ועד הלשון, תרצ"ח, עמ' 246.

118. בערבית של ארץ ישראל הוא נקרא حَرْدُون, حَرْدُون, حَرْدُون, אך במרבית הדיאלקטים נקרא حَرْدُون (hirdaun). עיין דאלמאן, 1923, מס' 69; באואר, 1957, עמ' 83; אלחטיב, עמ' 12.

נספח: כיצד נקרא צב־השריון במקורות הקדומים?

יש רגליים לסברה שהזוחל צב־השריון נזכר כבר במקרא. בנבואתו הקשה של הושע על אנשי הגלעד הוא אומר: "גַם מִזְבַּחֹתָם כְּגָלִים עַל תְּלָמֵי שְׂדֵי" (הו' יב, יב). הפירוש הרגיל, גָּלִים = 'ערמות', אינו מבהיר את הקשר שבין המזבחות שהפכו ערמות ובין תלמים. הן תרגום השבעים (ὡς χελῶναι ἐπὶ χέρσον ἄγρου)¹¹⁹ הן הפשיטתא ('ואף מדבחיכון איך גָּלָא בחקלא דארעא בִּירְתָא'),¹²⁰ הבינו שגורל המזבחות בגלעד יהיה כגורלם של צב־שריון (הפוכים על גבם) על התלמים (הנחרשים) בשדה. היטיב לבאר את הפסוק דור: "כשחורשים מעלים את הצבים על גבי התלמים ואלה מתחילים לפסוע על פני התלמים. בירידה בתלם הם מתהפכים. המשל הוא שהמזבחות שהם שוא ושקר, מתנועעים כמו צבים = גלים על תלמי שדה".¹²¹ מסתבר אפוא שדווקא התרגומים העתיקים משקפים את כוונת הנוסח העברי של המקרא.

גם לשון התנאים מכירה את המילה: "עד שתהא מרכה – להביא את הגָּלִים,¹²² ואת הצפרדעים הגדילים בים וגדילים בים וגדילים ביבשה" (ספרא, שמיני, ג; מט ע"ג).¹²³ בספרא באים זה בצד זה הגלים והצפרדעים, כי לשתי הקבוצות האלה מבנה גוף פחוס ויוצא דופן.¹²⁴

ברשימת הזוחלים של ועד הלשון, משנת תרצ"ח, הוצע השם צָבִים או גָּלִים לסדרת הצבים (Chelonia).¹²⁵ במבט לאחור, הואיל ואין הצדקה היסטורית לא לזיהוי הצב ב'צב־השריון' ולא לזיהויו ב'קרפדה', חבל שלא התקבלה ההצעה "להחזיר עטרה ליושנה"¹²⁶ ולהחיות את השם העתיק גָּלִים לציון 'צב־השריון', ואף לאמץ שוב את הצב לציון החרדון, או לפחות לציון חרדון־הצב, כהצעת אהרונ'. אך שבשאת כיוון דעל על ההיסטוריה של העברית לא עצרה מלכת גם בתקופת הגלות, וזו הטביעה את חותמה גם על משמעותו המודרנית של הצב.

119. הוצע לתקן את הטקסט היווני ל-*κολῶναι* ('תלולית'), אך בטקסט כתוב *χελῶναι*, כפי שמציין יוסטן, 2000, עמ' 119, וכבר ציין זאת בושאר, 1692, עמ' 1090. יוסטן טוען שהמיתרס היווני הושפע מהוראת המילה הנוהגת בלשון חכמים. אך עד שבה לטעון זאת, היה עליו לשאול אם אין ההומונים הזה משמש גם במקרא בהוראת 'צב־השריון'.

120. דובאל, 1901, א, עמ' 490. מוזר ניקודה של המילה בגימ"ל קמוצה.

121. דור, תשנ"ז, עמ' 167–168.

122. כך בספרא שבניקוד בבלי, פינקלשטיין, תשי"ז, עמ' רי.

123. ראב"ד אומר בביאורו למקום: "גלים איני יודע מה הוא וכמדומה אני שהוא אותו המין שנקרא טרטוג"א על שם שהוא עגול ומתגלגל". ולעו (1969, עמ' 99, הערה 1) מציין שטרטוגא הוא בפרובנסאלית *tartugue*.

124. כאמור לעיל, גם הגרמנים מכנים את שתי המשפחות האלה בשם אחד (Kröte).

125. ועד הלשון, תרצ"ח, עמ' 248.

126. דור, תשכ"ג–תשכ"ד, עמ' 291.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבן ג'נאח = ספר השרשים לר' יונה אבן ג'נאח, מהדורת ב"ז באכער, ברלין תרנ"ו
 אברמוביץ, תרל"ג = ש"י אברמוביץ, ספר תולדת הטבע (נעתק לשפת עבר מספרו
 של לָנֶץ), ג: הזוחלים, וילנה תרל"ג
 אהרני, תרע"ד-תר"ץ = י' אהרני, תורת החי, א-ג, תל-אביב וירושלים תרע"ד-
 תר"ץ

אהרני, תש"א = ב' אהרני, דוחיים, ירושלים תש"א
 אזורקובסקי, תרע"ב = י' אזורקובסקי ואחרים, שעורי הסתכלות וידיעת המולדת,
 יפו תרע"ב

A. L. Oppenheim et al., *The Assyrian Dictionary of* = 1982
the Oriental Institute of the University of Chicago [CAD], 16, Chicago
 1982

אורנן, תשנ"ו = ע' אורנן, מילון המילים האבודות, ירושלים ותל-אביב תשנ"ו
 C. van den Eynde, *Commentaire d'Iso'dad de Merv sur* = 1958
l'AT: II: Exode-Deutéronome, Louvain 1958

אינהורן, תרפ"ג = א"י אינהורן, בעלי-החיים, ב, ורשה תרפ"ג
 A. Sh. Al-Khatib, *Chiabi's Dictionary of Agricultural and* = 1978
Allied Terminology, Beirut 1978

אלמאליח, תרפ"ט = א' אלמאליח, מלון עברי-ערבי, ירושלים תרפ"ט
 אלפאסי = דוד בן אברהם אלפאסי, כתאב ג'אמע אלאלפאט', מהדורת שז"ל סקו,
 א-ב, פילדלפיה 1945-1936

אמתי ובוסקילה, תשס"א = פ' אמתי וע' בוסקילה, מדריך לזוחלים ודוחיים
 בישראל, ירושלים תשס"א

אפשטיין, תרפ"ד = י"ג אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, ברלין תרפ"ד
 אראל, תשל"ז = א' אראל, מבוא למדעי הלשון, תל-אביב תשל"ז
 ארבל, 1984 = א' ארבל, החי והצומח של ארץ-ישראל, ה: זוחלים ודוחיים, תל-
 אביב 1984

L. Bauer, *Wörterbuch der arabischen Umgangssprache*², = 1957
 Wiesbaden 1957

באומגרטרנר ושטאם = W. Baumgartner and J. J. Stamm, *The Hebrew and*
Aramaic Lexicon of the Old Testament, trans. M. E. J. Richardson,
 1-5, Leiden 1994-2000

בובר, פסיקתא = ש' בובר, פסיקתא והיא אגדת ארץ ישראל מיוחסת לרב כהנא, ליק
 תרכ"ח

L. Bodker, *Indian Animal Tales*, Helsinki 1957 = 1957

- J. Buxtorf, *Lexicon Chaldaicum Talmudicum et Rabbinicum*, Basel 1639 = 1639
- בושאר, S. Bochart, *Hieroicoicon*³, Leiden 1692 = 1692
- בכור שור, תר"ס = י' בכור שור, פירוש על התורה, ד: ספר במדבר, בעריכת י' ניימאן, ברסלאו תר"ס
- בלוך, תקפ"ב-תקפ"ח = ש' בלוך, שבילי עולם, א-ב, זאלקווא תקפ"ב-תקפ"ח
- בן זאב, תקס"ח = י"ל בן זאב, אוצר השרשים, א-ב, וינה תקס"ח-ת"ר
- בן זאב, תקע"ו = י"ל בן זאב, בית הספר, א, וינה תקע"ו
- בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, א-טז, ברלין, ירושלים ותל-אביב תרס"ט-תשי"ט
- בנית, תשנ"ו = מ' בנית, ספר-הפתרונות מלייפציג, א, ירושלים תשנ"ו
- ברד"ח, תרכ"ח = א' ברד"ח, ספר מעריך המערכות, וינה תרכ"ח
- ברוקלמן, C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*², Halle 1928 = 1928
- ברכיה = ברכיה בן נטרונאי, משלי שועלים, ההדיר א"מ הברמן, ירושלים תש"ו
- גור וקלונר, תרס"א = י' גרובסקי וי' קלונר, מלון של כיס, ורשה תרס"א
- גור, תש"ו = י' גור (גרובסקי), מלון עברי, תל-אביב תש"ו
- גור, תש"י = י' גור, מלון שמושי, תל-אביב תש"י
- גורדון, תשט"ז = י"ל גורדון, משלי יהודה, כתבי יהודה ליב גורדון, כך שירה, תל-אביב תשט"ז, עמ' קעה-רלח
- גרוממן וסגל, תרצ"ח = ר' גרוממן ומ"צ סגל, מלון עברי-אנגלי שלם, תל-אביב תרצ"ח
- גרובסקי ראה גור
- גרינברג, תשנ"ב = י"א גרינברג, ספר לעזי רש"י בתנ"ך², ירושלים תשנ"ב
- דאלמאן, G. H. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*², Leipzig 1905 = 1905
- דאלמאן, G. H. Dalman, "Palästinische Tiernamen", *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 46 (1923), pp. 65-78 = 1923
- דאלמאן, G. H. Dalman, *Aramäisch-Neuhebräisches Handwörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*³, Göttingen 1938 = 1938
- דובאל, R. Duval, *Lexicon syriacum auctore Hassano Bar Bahlule*, = 1901
- 1-3, Paris 1901
- דור, תשכ"ג-תשכ"ד = מ' דור, "הגשר והעיט", לשוננו כז-כח (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 290-292
- דור, תשנ"ז = מ' דור, החי בימי המקרא המשנה והתלמוד, תל-אביב תשנ"ז
- דליטש, F. Delitzsch, *Prolegomena eines neuen hebräisch-aramäischen Wörterbuchs zum Alten Testament*, Leipzig 1886 = 1886

דרנבורג, תרנ"ג = י' דרנבורג, תרגום חמשה חומשי תורה בלשון ערבית לרס"ג, פריז תרנ"ג

M. Hadas, *Fables of Jewish Aesop*, Translated from the Fox = 1967
Fables of Berechiah ha-Nakdan, New York 1967

הורוביץ, תקנ"ז = פ"א הורוביץ, ספר הברית, ברין תקנ"ז
The Oxford English Dictionary, Oxford = 1971
1971

ולדשטין, תרע"ט = א"ש ולדשטין, מלון אנגלי-עברי עברי-אנגלי, יפו תרע"ט
ועד הלשון, תרצ"ח = ועד הלשון, "רשימת הזוחלים והדוחיים המצויים בארץ",
לשוננו ט (תרצ"ח), עמ' 245-248

זגורודסקי, תרצ"ט-תש"א = מ' זגורודסקי, מלון כל-כו לחקלאות, א-ג, תל-אביב
תרצ"ט-תש"א

זיידמן, תרצ"ו = י"א זיידמן, "מנדלי מוכר ספרים כמחיה הלשון העברית", לשוננו ז
(תרצ"ו), עמ' 205-219

חזקוני = חזקיה בן מנוח, חזקוני, ירושלים תשמ"א
טל, תש"ם-תשמ"ב = א' טל, התרגום השומרוני לתורה, א-ב, תל-אביב תש"ם-
תשמ"ב

J. Joosten, "Qumran Hebrew and Hebrew Knowledge in = 2000
Septuagint", *Diggers at the Well*, ed. T. Muraoka and J. F. Elwolde,
Leiden 2000, pp. 115-130

כסלו, תשמ"ט = מ' כסלו, "עקרונות המיון לקבוצות של בעלי-חיים בתורה
והדגמתם בשמונת השרצים", חלמיש 7 (תשמ"ט), עמ' 27-40

S. M. Laser and H. Torczyner, *Deutsch-hebräisches* = 1927
Wörterbuch, Berlin-Wien 1927

J. Levy, *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim*, = 1868-1867
1-2, Leipzig 1867-1868

לוי בן יפת = לוי בן יפת, ספר המצוות, מהדורת י' אלגמיל, א-ה, אשדוד תשס"ב
L. Lewysohn, *Die Zoologie des Talmuds*, Frankfurt 1858 = 1858
לוי, תרפ"ו = ש"י לוי, שלמי יוסף, בילגוריא תרפ"ו

H. G. Liddell and R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, = 1940
1-2, Oxford 1940

לינדא, תקמ"ט = ב' לינדא, ראשית למודים, ברלין תקמ"ט
I. Löw, *Fauna und Mineralien der Juden*, ed. A. Scheiber, = 1969
Hildesheim 1969

לקח טוב = טוביה בן אליעזר, מדרש לקח טוב, מהדורת א"מ פדואה, ב, וילנה
תרמ"ד

מאורי, תשנ"ה = י' מאורי, תרגום הפשיטתא תורה והפרשנות היהודית הקדומה, ירושלים תשס"ב

P. V. Mankowski, *Akkadian Loanwords in Biblical Hebrew*, Winona Lake 2000

M. Margel, *Deutsch-hebräisches Wörterbuch*, Požega 1906 = 1906 מארגל, מורשת, תשמ"א = מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א

מיוחס בן אליהו, תשכ"ח = מיוחס בן אליהו, פירוש על ספר דברים, מהדורת י"מ כץ, ירושלים תשכ"ח

מיוחס בן אליהו, תשל"ז = מיוחס בן אליהו, פירוש על ספר במדבר, מהדורת ש' פרייליך, ירושלים תשל"ז

מכילתא דרשב"י = מכילתא דרבי שמעון בן יוחי, מהדורת י"נ אפשטיין וע"צ מלמד, ירושלים תשט"ו

מנדלבוים, פדר"כ = פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד' מנדלבוים, א-ב, ניו יורק תשכ"ב

מרגולין, תרצ"א = י' מרגולין, הקרפדה, תל-אביב תרצ"א

מרגולין, תש"ח = י' מרגולין, זואולוגיה, ב, תל-אביב תש"ח

מתורגמן = אליהו בחור (הלוי), מתורגמן, איזני 1541

Th. Nöldeke, "Táxiš im Semitischen", *ZA* 23 (1909), pp. 145-148

A. Neubauer, *The Book of the Hebrew Roots by Abu-'l-Walid Marwan Ibn Janah*, Oxford 1875

נתנאל בן ישעיה = נתנאל בן ישעיה, ספר מאור האפלה, בתרגומו של י' קאפח, ירושלים תשי"ז

M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan 2002

ספיר, תרע"א = א' ספיר, ארץ ישראל וסוריה (מאת ה' אוהגן), יפו תרע"א

פין, תרע"ב-תרע"ג = ש"י פין, האוצר, א-ד, ורשה תרע"ב-תרע"ג

פינקלשטיין, תשי"ז = א"א פינקלשטיין, תורת כהנים, ניו יורק תשי"ז

פרחון = שלמה פרחון, מחברת הערוך, מהדורת ש"ז שטרן, פרסבורג תר"ד

צרפתי, תשל"ו = גב"ע צרפתי, "האטימולוגיה העממית בעברית המודרנית", לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 117-141

קאפח, תשכ"ג = י' קאפח, פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשכ"ג

קאפח, תשכ"ח = י' קאפח, משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון: סדר טהרות, א, ירושלים תשכ"ח

קוהוט, תרפ"ו = ח"י קאהוט, ספר ערוך השלם², א-ח, וינה תרפ"ו

- קומלוש, תש"ם = י' קומלוש, "הערות פרשניות על תרגום ניאופיטי לספר במדבר",
ספר שלום סיון, בעריכת א' אבן-שושן ואחרים, ירושלים תש"ם, עמ' 223–236
קופמן, תרפ"ט = י' קופמן, מלון אנגלי-עברי, תל-אביב תרפ"ט
קטן, תשמ"ה = מ' קטן, אוצר לעזי רש"י, ירושלים תשמ"ה
קראוס, S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, 1–2, Berlin 1898–1899
קרופניק, תרצ"ט = ב' קרופניק, מלון עברי חדש, תל-אביב תרצ"ט
רד"ק, ספר השרשים = ספר השרשים לרבי דויד בן יוסף קמחי הספרדי, מהדורת
ביזנטל-לברכט, ברלין 1847
רצהבי, תשנ"ד = י' רצהבי, תפסיר ישעיה לרב סעדיה, קריית-אוננו תשנ"ד
שווארץ, תר"ה = י' שווארץ, ספר תבואות הארץ, ירושלים תר"ה
H. Schwarzbaum, *The Mishle Shu'alim (Fox Fables)* = 1979
of Rabbi Berechiah (ha-Nakdan), Kiron 1979
שחאדה, תשס"ב = ח' שחאדה, התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים, ב':
ויקרא-במדבר-דברים, ירושלים תשס"ב
שטיינברג, תרנ"ז = י' שטיינברג, משפט האורים, וילנה תרנ"ז
שיינהאק, תר"א = י' שיינהאק, ספר תולדות הארץ, ורשה תר"א
שפר, תרפ"ג = ל' שפר, תורת בעלי-החיים, ב', ורשה תרפ"ג
שפרבר, תשל"ד = ד' שפרבר, "חקרי מלים וגירסאות", ערכי המילון החדש לספרות
חז"ל, ב', בעריכת מ"צ קדרי, רמת-גן תשל"ד, עמ' 102–111

כוונת המחבר ופרשנות טקסטים משפטיים

1. הקדמה¹

תפיסת הטקסט כגילוי או כמימוש של כוונה (תקשורתית) מסוימת של מחבר הטקסט מובילה בהכרח למסקנה שמשמעות הטקסט זהה לכוונת מחברו.² לתפיסה כזאת תוצאות מרחיקות לכת לגבי פרשנות טקסטים. אם הכוונה והמשמעות חד הם, המסקנה המתבקשת היא שאין די בלשון כדי לרדת לסוף דעתו של מחבר הטקסט, שהרי אין מילה שאינה יוצאת לכמה פירושים ואין טקסט שאי אפשר למצוא בו כמה פנים.³ רק השילוב של הידע הלשוני, הפרגמטי והאנציקלופדי עם כללי ההיגיון היום-יומיים יכול להוביל לפרשנות טקסטים המכוונת לגלות את כוונת המחבר. הגישה הפרשנית החותרת להגיע לכוונת מחברו של הטקסט המסוים באמצעות בחינה מדוקדקת של הטקסט עצמו בהקשרו המלא (ככל שאפשר להגיע אליו) קרויה בפניו הפרשנות הלוקאלית של טקסטים.⁴ השימוש הלוקאלי בלשון עשוי לעתים להיות מנוגד לשימוש המורגל או המוסכם או המקובל יותר בקהילת דוברי אותה לשון, ומשימתו של הפרשן היא לחשוף את השימוש הלוקאלי הזה ולהסבירו.

1. מאמר זה הוא השלישי הרואה אור בסדרת מאמרים הדנים בפרשנות של טקסטים משפטיים. בכולם נידונים, בין השאר, פסקי דין של בית המשפט העליון בישראל שאינם תואמים לפרשנות הפרגמטית. הראשון בהם (אור, תשס"ב) בוחן שלושה פסקי דין לאור סוגי הדור-משמעות וכללי השיח של גרייס. השני (אור, תשס"ב-תשס"ג) אוזן לראשונה ברעיון הרדיקלי שמשמעות הטקסט זהה לכוונת מחברו, ויש בו ביקורת על בלשנים בארצות הברית המבקשים לבוא לעזרת בית המשפט בכלי הבלשנות הלא-פרגמטיים. במאמר שלפנינו יש פיתוח נוסף של הפרגמטיקה הרדיקלית, המתנסחת הפעם במונחי "הפרשנות הלוקאלית". בכל מאמריי, לרבות אלה שעדיין לא התפרסמו, עיקר המגמה הוא מצד אחד להראות עד כמה אין בכוחה של הבלשנות "הרגילה", הלא-פרגמטית, להועיל בפרשנות טקסטים, ומצד אחר לבדוק באיזו מידה בית המשפט העליון מאמץ או דוחה את הפרשנות הפרגמטית (הרדיקלית או הלוקאלית).
2. ראה אור, תשס"ב-תשס"ג, עמ' 107-109 והביבליוגרפיה שם וכן טולן, 1996, פרק 3. כדאי לציין שמחקרים אמפיריים (למשל גיבס, 2001) הראו שקוראים משתמשים באופן מודע בהשערות הנוגעות למחבר הטקסט כדי לפרשו ולהסיק על פיהן את מה שנראה להם ככוונת המחבר.
3. לולא המצב העובדתי הזה, כבר לפני זמן רב היו נפתרות בעיות התרגום והבינה המלאכותיות.
4. טולן (1996) מקדיש למעשה את כל ספרו לתפיסת הבלשנות כדיסציפלינה החוקרת את השימוש הלוקאלי, כלומר הביצועים הממשיים בלשון.

חשיבותה של הפרשנות הלוקאלית בולטת ביותר כאשר קיימים חילוקי דעות בפרשנות צוואה, שמטבע בריאתה אינה יכולה להיות אלא גילוי כוונתו הסובייקטיבית של אדם מסוים ברגע מסוים. גם חוקים פרלמנטריים או עירוניים, אף על פי שהם חסרים כוונה של סובייקט מסוים אחד, קיימת בהם כוונה קולקטיבית, כוונה המחוקק.⁵ גם הצדדים השותפים להסכם מנסחים חוזה המשקף את הכוונה המשותפת שלהם. ההבדלים הקיימים בין צוואה, לחוק ולחוזה אינם מבטלים את עקרון הזהות שבין משמעות הטקסט וכוונתו.

מאמר זה מבקש להראות, שאם כי אין ביכולתנו לקבוע בוודאות ובדייקנות את כוונת המחבר, פעמים ביכולתנו לקבוע את הפרשנות הסבירה ביותר מבין אלה המתחרות זו בזו. הפרשנות הסבירה יותר מבחינתנו היא זו המצליחה להביא ראיות טובות יותר שהיא היא המשקפת את כוונת המחבר. הראיות האלה חייבות לנבוע מתוך הטקסט עצמו כשהוא נבחן בהקשרו המלא ככל שרק ניתן להגיע אליו. בית המשפט העליון של מדינת ישראל בוחר בדרך כלל, כמצופה, בפרשנות הסבירה ביותר בעינינו כתואמת לכוונת המחבר. ואולם לעתים, אף על פי שבית המשפט מצהיר שרק כוונת מחבר הטקסט ("אומד דעתו") לנגד עיניו, אין פרשנותו תואמת לכוונת המחבר כפי שראוי להסיקה מתוך הטקסט עצמו בהקשרו המלא. שיטת הפרשנות המומלצת להלן, הפרשנות הלוקאלית, מכירה אך ורק בכוונת המחבר כקנה המידה להעדפת פרשנות אחת על פני רעותה. על בית המשפט להחליט אם קנה מידה זה הוא הראוי או היחיד הראוי לקביעת הפרשנות המשפטית, ואין תחום זה נוגע לנו. לאחר שידדנו הנושאים הכלליים של כוונת המחבר (2§), של שיטת הפרשנות הלוקאלית (3§) ושל העמידות הלשונית (4§), יובאו שתי החלטות של בית המשפט העליון שאינן מתיישבות עם פרשנות החותרת אך ורק להבנת הכוונה של מחבר הטקסט. ההחלטה הראשונה (5§) נוגעת לפרשנות צוואה, והשנייה (6§) נוגעת לפרשנות של חוק הכנסת.

2. כוונת המחבר

הבלשנות המודרנית, ובייחוד זו הרואה את הפרגמטיקה הלשונית כענף בתוכה, מכירה למעשה רק בכוונת הדובר (או הכותב) כמקור לכל משמעויותיהן של המילים ושל צורות הלשון האחרות. לכן, כאשר סמנטיקאים ולקסיקולוגים עוסקים

5. ראה סרל, 1990. לענייננו אין כלל חשיבות לשאלה אם הכוונה המשותפת היא סך כל הכוונות הסובייקטיביות או משהו אחר. כוונה או מטרה משותפת של קבוצת אנשים היא דבר שבעובדה יום-יומית. בעניין זה אומר חוקר המשפט סינקלר (1997, עמ' 303): "I argue that, to the contrary, there is indeed such a thing as legislative intent, and that it is alive and well and more readily and objectively accessible than the intent of any ordinary person".

במשמעויותיהן של מילים או בשימוש בהן באופן מופשט ובמנותק מכל הקשר שהוא, הם למעשה עוסקים בהמצאות שלהם, בפרי מחשבתם ודמיונם, שהקשר שלו למציאות הלשונית הממשית עקיף בלבד; הם מאחדים את הרב-גוניות ומתעלמים מהבדלים שאינם רלוונטיים לתאוריה. עם זאת, בבסיס כל חקירותיהם עומדים המבעים או הטקסטים האמפיריים של דוברי הלשון.

הענף הפרגמטי של הבלשנות, ובייחוד הפרגמטיקה של אוסטיין (1965), של גרייס (1989), של ספרבר ווילסון (1986), של רקנטי (1993) ועוד, מבוסס כל כולו על כוונת הדובר. זהו כל טעם קיומה של הפרגמטיקה – החזרת הבלשנות לחקירת הפונקצייה העיקרית של הלשון, היא הפונקצייה הקומוניקטיבית. ראיית הלשון ככלי לתקשורת בין בני אדם מחייבת את חוקר הלשון לתפסה ככלי שבני אדם מעבירים באמצעותו מחשבות, רצונות, הרגשות וכו', כלומר אין היא אלא משרתם של אלה. כאשר אדם מבקש להעביר מסר לאדם אחר, הוא משתמש בלשון המשותפת לשניהם, ובאמצעות סימניה הוא מְשַׁמֵּעַ לו את המסר הזה. המסר המסוים הזה, שהדובר מבקש לשמיע לקורא, הוא הקרוי כוונת הדובר (או המחבר). כדי לשמע דבר מה באמצעות טקסט, הדובר חייב, בין שאר דברים, להשתמש בלשון באופן שיאפשר לו לצפות שהשומע (או הקורא) יוכל להבין מהטקסט (המבע) את כוונתו. השומע גם הוא מניח שהדובר השתמש בלשון באופן שיאפשר לו להבין מתוכה ומתוך ההקשר המסוים שבו נאמרו הדברים את מה שהדובר התכוון לשמע.⁶

ראיה חותכת לכך שבלשנים וסתם בני אדם מזהים את משמעותו של ביטוי כזהה לכוונה שהדובר מבקש לשמע באמצעות הביטוי עולה מהעובדה, שכאשר הם מזהים בטקסט כלשהו ביטוי דו-משמעי, הם מפרשים אותו באופן התואם למשמעות שהמחבר התכוון אליה. הזהות שאנחנו טוענים לה, הקיימת בין הטקסט וכוונה מחברו, היא מן ההנחות המובנות מאליהן⁷ והיא הנחה הכרחית להבנת טקסט על פי הקשרו הייחודי, כלומר על פי הפרשנות הלוקאלית.

הטוען עשוי לטעון שאין אפשרות להסכים שקיימת זהות כזאת (א) משום שהיא מונעת כל אפשרות שהדובר או המחבר לא יצליחו להעביר את כוונתם, דבר שכיח למדי;⁸ (ב) משום שהיא מונעת כל אפשרות של טעות בתקשורת, למשל, אדם מתכוון לדבר על ראובן ומצביע בטעות על שמעון באופן שאין לשומעים אפשרות

6. ראה למשל, גרין, 1996, עמ' 15: "In general, we are able to understand each other because we all use language in accordance with Grice's Cooperative principle, which entails that a speaker will only use a referential term x when the speaker believes that the addressee will be able to identify the intended referent FROM the reference to it by that term and will believe that the speaker intended him to do so".

7. ראה מיטשל, 1985, עמ' 8.

8. זו טענתו של שוסטרמן, 1992, עמ' 66.

להבין שהוא מתכוון לראובן;⁹ (ג) משום שהיא מונעת כל אפשרות של הטעיה מכוונת; למשל, אדם נוקט לשון שהוא יודע שהשומע יפרשה בנסיבות של הקשר מסוים בדרך אחת, בעוד שהוא יודע שכל אדם אחר, לרבות הוא עצמו, היה מפרשה בדרך אחרת.¹⁰ התשובה לטענות אלה תהיה, שבמקרים אלה לא התקיימה כלל תקשורת במובנה הרגיל או לא התקיימה תקשורת מוצלחת, ואין לנו עניין לעסוק בהם. תקשורת מוצלחת מחייבת שותפות מסוימת בלשון, בידע אנציקלופדי ובכללי היגיון בסיסיים, לרבות כללי שיח. היעדר תנאים אלה גורם לתקלה בתקשורת, והטקסטים הם רק טקסטים לכאורה ולא טקסטים אמתיים, משום שהם חסרים את הזהות שבין הכוונה והמשמעות.

ואולם מתעוררות שתי בעיות: (א) כיצד נדע שהבנת הטקסט זהה לכוונתו? (ב) האם כוונת הדובר היא לעולם ברורה וחד-משמעית ללא כל עמעום וערפול? אשר לבעיה הראשונה, ברור שאין לנו גישה ישירה למוחו ולרצונו של הדובר, ולכן לעולם לא יהיה לנו ביטחון מלא לגבי כוונתו. כל שנעשה, אפילו בצורה הטובה ביותר שאפשר להעלות על הדעת, אינו אלא סברה המתקבלת פחות או יותר על הדעת.¹¹ כל שבידינו לעשות הוא לפרש את הדברים על פי חשיבה היסקית רגילה¹² ועל פי כללי הלשון והפרגמטיקה הלשונית, ואין לנו לדון במופלא ממנו. החשיבה ההיסקית הרגילה יחד עם כללי הלשון והפרגמטיקה הלשונית בכוחם להטות לעתים את הכף כאשר מתעוררת מחלוקת פרשנית. המאמר הזה עיקר עניינו להראות שאמנם כך הוא.

אשר לבעיה השנייה, אין ספק שכוונת הדובר עשויה להיות רב-משמעית ומעורפלת, ולכן אין טעם לחפש תמיד ומראש פרשנות או הבנה חד-משמעית של הטקסט.¹³ אין הטקסט יכול להיות ברור וחד-משמעי יותר מכוונת הדובר, כי זהים הם.

9. זו טענתו של ניוון, 1998.

10. זו בין השאר טענתו של קוטטקו, 1998.

11. ראה גם דברי הֶנְקֵט, 1989, עמ' 131: "The intentionality we find will always be a conjecture. We can never be sure to have discovered the real subjective intentions of the actor at the time of the act. It is, therefore, at the most a probable intent that serves as a basis for judicial decision-making". גם לוינסון (1992, עמ' 251) אינו מוכן לקבל את אפשרות התאפסות הפער שבין כוונת הכותב והפרשנות של הקורא האידיאלי.

12. ראה הוגן, 1996, עמ' 63.

13. שוסטרמן (1992, עמ' 170) סבור שאם מקבלים את הטענה שהכוונה עצמה יכולה להיות רב-משמעית, יש בכך כדי לפגוע בטענה בדבר הזהות שבין הטקסט וכוונת המחבר. ולא היא, שהרי מעולם לא נטען שכל טקסט חייב להיות חד-משמעי, אלא נטען שכל פרשנות שאינה מכוונת לדעת המחבר אינה פרשנות של טקסט מסוים שנכתב בידי מחבר מסוים אלא של אדם אחר, של המפרש עצמו. הירש (1992) קורא לרב-משמעותה של הכוונה עצמה indeterminateness.

מבחינה מעשית, כאשר טוענים שמשמעות הטקסט זהה לכוונת מחברו, פירוש הדבר הוא שהבנת כוונת המחבר, החד־משמעית או הרב־משמעית, הברורה או המעורפלת, היא משימתו האחת והיחידה של הקורא המבקש להבין את הטקסט לאשורו. פירוש הדבר הוא שמשמעות הטקסט אינה אלא אותה משמעות שהקורא האידאלי מניח שהיא הסבירה ביותר מבחינת שיקוף כוונת המחבר.¹⁴

3. פרשנות לוקאלית

הואיל וכל טקסט נכתב בנסיבות מסוימות של זמן ומקום שלא ישובו עוד, עקרונית אין אפשרות שתימצא תאוריה פרשנית כללית שתוביל לפרשנות הנכונה או המועדפת של הטקסטים האלה.¹⁵ כל שמפרש הטקסט יכול לעשות הוא להשתמש בשכלו הישר, בכשירותו הלשונית והפרגמטית ובידע האנציקלופדי שלו. לדעת גרייס,¹⁶ עקרון השילוב של ארבעת כללי השיח שלו עם עקרונות הלוגיקה מאפשר את פרשנות התקשורת היום־יומית. ואולם הוגן (1996) הראה שעקרון הפרשנות המינימלית מיתר אותם, הואיל והם תקפים אך ורק כאשר אינם מתנגשים בעקרון הפרשנות המינימלית, ואילו העיקרון הזה לעולם תקף.¹⁷

על פי הוגן (1996, עמ' 13), עקרון הפרשנות המינימלית קובע שיש לבחור בפרשנות החסכנית ביותר מבחינה קוגניטיבית, כלומר מבחינת החשיבה, ההנחות וההיסקים שיש להשקיע כדי להגיע אליה. נדרשת סיבה מיוחדת כדי להעדיף

14. השווה עם דבריו של William Tolhurst, במאמרו "On What a Text Is and How it Means", *British Journal of Aesthetics* 19 (1979), כפי שהם מובאים אצל לינסון (1992), עמ' 224: "Utterance meaning is best understood as the intention which a member of the intended audience would be most justified in attributing to the author based on the knowledge and attitudes which he possesses in virtue of being a member of the intended audience. Thus utterance meaning is to be construed as that hypothesis of the utterers meaning which is most justified on the basis of those beliefs and attitudes which one possesses qua intended hearer or intended reader".

15. ראה נאפ ומייקלז (1987, עמ' 50), היוצאים נגד עצם האפשרות של מציאת תאוריה פרשנית כלשהי. גם חוקר המשפט סנסטין (1996, עמ' 167) סבור שאין אפשרות למצוא תאוריה פרשנית טובה. טולן (1996) מרחיק לכת עוד יותר. הוא יוצא נגד הבלשנות המופשטת של דה־סוסיר (langue) ושל חומסקי (competence), וטוען שעל פי הידוע לנו היום, אין אפשרות לתאורטיזציה של הלשון בשימושה הממשי.

16. ראה קיצור וסיכום דברי גרייס אצל לינסון, 1983, עמ' 100–118.

17. דוגמה לכלל הכמות של גרייס שאינו תקף: אדם האומר לזולתו דבר הידוע לשומע, והדובר יודע זאת ובכל זאת אומר אותו רק לצורך הסוציאליזציה. עקרון הפרשנות המינימלית פועל גם במקרה הזה, הואיל ושני הצדדים בדו־שיח מניחים בפשטות שזו אכן כוונת השיחה (הוגן, 1996, עמ' 21).

פרשנות המצריכה מאמץ חשיבה רב יותר משמצריכה הפרשנות החלופית. לדעת הוגן (1996, עמ' 37), המסתמך על הולנר ואחרים (1986), הפרשנות כמוה ככל קוגניציה פועלת על פי מכלול של כללים המסודרים על פי מדרג של בררת מחדל (default hierarchy).¹⁸ השקפה זו, שכל היסק, לרבות היסק פרשני, נעשה על פי מדרג של בררת מחדל העלה גם כך. וכך הוא מתאר את ההיסק על פי בררת המחדל:

התהליך המוביל להסקת מסקנה מבוססת על מחשבה חפוזת נקרא חשיבת מחדל בשל הדרך שבה מוסקת המסקנה. מסקנה כזו היא בררת מחדל מבחינה זו, שההיגיון שבה מבוסס על הכללה מסוימת או על סטראוטיפ שניתן להפריכם רק על ידי מחשבה חלופית או על ידי הנמקה מנוגדת. ההנחה הסטראוטיפית דומה לערך המחדל המוזן לתכנית מחשב. כאשר יש להזין לתכנית ערך כלשהו, באין ערך חלופי יוזן אוטומטית ערך המחדל לתכנית המחשב ויהיה חלק ממנה.¹⁹

בן מוסיף (עמ' 45) שהמחשבה הראשונה העולה בדעתו של אדם היא הנכונה אלא אם כן יש סיבה לדחותה או קיימת מחשבה חלופית. דברים אלו של בן יפים כמובן גם כשמדובר בפרשנות טקסטית. גם כאן החשיבה היא אוטומטית ומבוססת על הכללות ועל סטראוטיפים של חיי היום-יום. הקורא יודע מתי הוא רשאי "לקפוץ למסקנות" ומתי עליו "לחשוב שנית". הקורא מתקדם בפרשנותו על פי חשיבת המחדל, שאינה אלא חשיבה על פי עקרון הפרשנות המינימלית. הגישה הפרשנית המניחה שמשמעות הטקסט זהה לכוונת מחברו ראויה להיקרא "פרשנות לוקאלית" הואיל ואינה נעזרת בתאוריות סמנטיות או פרשניות. היא שואפת להגיע אל כוונת המחבר דרך הטקסט בהקשרו, תוך כדי הסתייעות בכללי הלשון והפרגמטיקה, בכללי ההיגיון היום-יומיים ובעקרון הפרשנות המינימלית. העובדה שהטקסט, כל טקסט, הוא חד-פעמי ויחידאי, ברייה לעצמה, מחייבת פרשנות לוקאלית אם מבקשים להגיע עד חקר כוונת מחברו.

4. בלשנות פרגמטית לעומת בלשנות "טהורה"

הבלשנות הרואה בפרגמטיקה, כלומר בשימושים הממשיים שבני אדם עושים בלשונם, חלק בלתי נפרד ממנה נבדלת מהותית מהבלשנות ה"טהורה" בכל הנוגע לפרשנות טקסטית. למעשה, הבלשנות ללא הפרגמטיקה אין לה דבר לתרום לפרשנותם של טקסטים.²⁰ אם מבקשים מבלשן "טהור" לפרש טקסט, כל שהוא

18. לדעת הוגן (1996, עמ' 23), גישה פרשנית זו זהה במבנה שלה לגישה ההסברית הנקוטה בידי כל אדם בכל עניין, החל בהיסקים יום-יומיים וכלה בבניית תאוריות כמדע הפיזיקה.

19. כך, 1984, עמ' 39 (המובאה תורגמה בידי נחמה ברון).

20. ראה אור, תשס"ב-תשס"ג, שם ביקרתי בהרחבה גישה של בלשנים אמריקנים אל בעיות

יכול לעשות הוא להביא ראיות מהמילון ומהדקדוק לשימוש הרגיל המוסכם שדוברי הלשון עושים במילים, בצורות הדקדוקיות ובמבנים התחביריים המצויים באותו הטקסט, ללא כל ניסיון להגיע לכוונת המחבר, שעקרונית אין היא מעניינו של הבלשן ה"טהור".

לדוגמה, אם מוצב שלט בכניסה לגן ציבורי וכתוב בו: "הכניסה לרכב אסורה", ונשאלה השאלה אם עבר נהג אמבולנס על החוק כשהוא נכנס לגן ברכבו כדי להגיש עזרה לאדם, כל שהבלשנות ה"טהורה" יכולה לעשות הוא לקבוע שאמבולנס גם הוא בגדר רכב.²¹ כלומר, אין לה דבר ממשי להציע. לעומת זאת, הבלשנות הפרגמטית, כל שכן הלוקאלית,²² המתבוננת בטקסט כמגלם פעולה קומוניקטיבית ולכן תופסת אותו בהקשרו המלא, תאמר שהבעיה אינה מה כלול בהגדרה הלשונית או במוסכמה החברתית של המונח "רכב" (הכול יודעים שאמבולנס הוא "רכב" בשפה העברית), אלא השאלה הרלוונטית היא: למה התכוון המחוקק (העירייה) כאשר קבע את השלט הזה בכניסה לגן? מהו הדבר שהשלט הזה בא להסדיר? התשובה ברורה: הוא בא לקבוע שהגן נועד להולכי רגל²³ ולאסור בו תנועת כלי רכב, שיש בה סכנת נפשות נוסף לרעש, לריחות וללכלוך. לכן יש להסיק שכאשר נקבע השלט הזה, לא העלה איש על דעתו לאסור כניסת רכב לצורך הצלת נפשות. פרשנות פרגמטית או לוקאלית של השלט חייבת להביא בחשבון שהמחוקק לא התכוון להזיק לבני אדם או לגן באמצעות חוק המתומצת בשלט.

באמרנו שאיש לא העלה על דעתו לאסור כניסת רכב לגן לצורך הצלת חיי אדם (או לצורך הצלת הגן משרפה), אנחנו אומרים זאת על סמך האינטואיציה המידית שלנו, כלומר, על סמך ברירת המחדל של החשיבה האנושית הרגילה, שלעולם היא בהתאמה מלאה לעקרון הפרשנות המינימלית. רק מי ששכוי במילות הטקסט ומנותק לחלוטין ממי שהגה וכתב אותו לתכלית מסוימת יכול לטעון שהשלט אוסר כניסת כל כלי רכב שהוא. אדם כזה עשוי גם להיות בלשן שאין לו כל עניין בכוונת המחבר המסוים, ומבחינתו אין כל הבדל בין משפט זה כשהוא רשום על שלט בכניסה לגן לבין המשפט הזה כשהוא רשום על הלוח בכיתה לצורך תרגיל בניתוח תחבירי. אין לנו ויכוח עם דעה כזאת, שהיא הגיונית מבחינת הלשון כ-language,

פרשנות של טקסטים משפטיים, וראה גם אור, תשס"ב, צמ' 14 והביקורת שם על בלשנות ישראלית.

21. זו הייתה תשובת הבלשנים בכנס מיוחד שדן בקשר בין החוק והבלשנות. ראה אסקרידג' ולוי, 1995, צמ' 1103; אור, תשס"ב-תשס"ג, צמ' 110-112.

22. לדעת לוינסון (2000), החקירה הפרגמטית צריכה להתרכז ב-type-utterance, שהוא שלב ביניים בין המשמעות הלשונית-סמנטית של המשפט למשמעות הדובר. התאוריה שלו, שהוא מכנה "פרגמטיקה רדיקלית", אינה מכוונת כלל לפרשנות טקסטים.

23. ואולי גם לרוכבי אופניים, אך אין לכך חשיבות לענייננו.

כמערכת סימנים. הבעיה מתעוררת כאשר מבקשים להבין את המשפט הזה כטקסט, כגילוי של פעולה תקשורתית מסוימת, כהוראה האוסרת דבר מה. במקרה כזה אי אפשר להסתפק בסמנטיקה ובכללי הלשון; יש הכרח לגייס את ידע העולם, את הפרגמטיקה, את כוונת הדובר המסוים, את ההיגיון היום-יומי, כלומר את עקרונות הפרשנות הלוקאלית.

בעיני הפרשן הלוקאלי מגוון לעסוק ברצינות בשאלת היקף הרפרנטים שהמונח הרגיל רכב מציין על פי הגדרתו במילונים או בלשון הכללית; הפרשנות צריכה להיות מכוונת כל כולה למשמעות הלוקאלית של המונח נשוא המחלוקת המשפטית. עבור הבלשן ה"טהור" המונח רכב נושא משמעות קבועה בכל זמן, בכל טקסט, אלא אם כן חל בו מעתק (היסטורי) סמנטי. עבור הבלשן הפרגמטיקאי השם רכב מקבל את משמעותו המדויקת אך ורק בתוך טקסט (או שיח) בהקשרו המלא, והיא משתנה כל הזמן מטקסט לטקסט.²⁴ ועוד זאת: הפרשן הלוקאלי אינו מתעניין במשמעות המדויקת שיש לייחס לכל מילה ומילה בבדידותה המזהרת; הוא מתעניין קודם כול במסר הכללי, בכוונת הדברים, בכליותם, ורק על פי המכלול הזה הוא מסיק למה מכוונות המילים הבודדות.

5. דוגמה מצוואה

5.1 רקע עובדתי וגדר המחלוקת

בערעור אזרחי של ד"ר רחל ועוזי בלומנזון נגד סוזי רחל ואח'²⁵ נסבה המחלוקת על פירוש שני סעיפים בצוואה.

סעיף אחד בצוואה, סעיף 2, מורה להנחיל את דירת המנוחה לשלושת המשיבים. סעיף 3 (א) מנחיל זכויות הקשורות בעבודתה של המנוחה בחברת "דגון בתי מגורות לישראל בע"מ חיפה" למעוררים. סעיף 3 (ב) מנחיל כספים המופקדים בשני חשבונות בבנק דיסקונט לאנשים אחרים. סעיף 4 (א) מנחיל אוסף בולים. סעיף 4 (ב) מנחיל ספרים מתוך ספרייתה של המנוחה. סעיף 5 מנחיל את כספה האחר לאנשים שונים. הסכסוך נוגע לסעיף 3 (א) ולסעיף 5. וזה לשונו של סעיף 3 (א) (עמ' 303 בפסק הדין²⁶):

את הכספים אשר יגיעו עקב מותי מקופה מרכזית לתגמולים ופנסיה לפקיד

24. המונח משמעות מכוון הן להגדרה הנקבעת על פי היקף הרפרנטים הן להיקף הרפרנטים הנקבע על פי ההגדרה. וכפי שכותב הוגן (1996, עמ' 11): "A definition can be right or wrong only relative to an extension, and extension can be right or wrong only relative to a definition".

25. עא 1533/90; מו 4 (תשנ"ב/תשנ"ג-1992), עמ' 302-311.

26. כל הציטוטים במאמר זה לקוחים מתוך תקליטור "פדאור" בהוצאת לשכת עורכי הדין, 1999.

בע"מ, וכן כל הזכויות בחברת דגון בע"מ – לד"ר רחל בלומנזון ולעוזי בלומנזון, שהם ילדי ליצי וליאו בלומנזון מגבעתים, בחלקים שווים, ובאם אחד מהם איננו יקבל את חלקו השני.

סעיף 5 פותח במילים אלו (עמ' 304 בפסק הדין):

מתוך רכושי הכספי האחר אני מצווה ונותנת סכומי כסף בשקלים חדשים השווים לדולרים של ארה"ב כמפורט להלן:

וכאן באה רשימה של 23 נהנים ולצד כל שם נקוב סכום. לאחר מכן מופיעים הדברים האלה:

אם לאחר מלוי הוראותי הנ"ל וסילוק ההוצאות הקשורות עם קיום צוואתי ישארו עוד כספים בעזבוני, הנני מצווה ונותנת אותם ל-3 הנהנים מצוואתי הנזכרים בסעיף (2) לעיל או למי מהם שישאר עוד בחיים.

מנהל העיזבון פנה לחברת "דגון" וביקש פרטים על זכויותיה של המנוחה. החברה השיבה במכתב ופירטה בו את זכויותיה כדלקמן:

א. יתרת משכורת – 17,056.67 ש"ח;

ב. ביטוח פנסיוני מקיף בקרן "מקפת" מרכז לפנסיה ותגמולים בע"מ (להלן – מקפת);

ג. יתרת כספי פיזויים – ב"תעוז" קופת גמל לשכירים ליד בנק לאומי לישראל בע"מ (להלן – תעוז);

ד. כספי קרן השתלמות המופקדים ב "ק.ה.ל." קרן השתלמות לעובדים בע"מ (להלן – ק.ה.ל.).

הכול מסכימים ש"מקפת" הוא שמה החדש של "קופה מרכזית לתגמולים ופנסיה לפקיד בע"מ" הנזכרת בסעיף 3(א) לצוואה. המחלוקת נסבה על השאלה האם הדיבור "וכן כל הזכויות בחברת דגון בע"מ" שבאותו הסעיף חל על הכספים המפורטים בסעיף ב ובסעיף ג שבמכתבה של חברת "דגון", כדעת המערערים, אם לאו. בית המשפט המחוזי בחיפה פסק שאין הוא חל, ומכאן הערעור.

בא כוח המערערים טען שיש להבין את הביטוי "כל הזכויות בחברת דגון בע"מ" כאילו היה כתוב "כל הזכויות כלפי חברת דגון בע"מ". חיזוק להשקפתו זו הוא מוצא בעובדה שהן "מקפת" הן "תעוז", המוזכרות במכתב החברה, הן קרנות שהמעביד הפקיד בהן כספי פיזויים בגין פיטורין, שהמעביד חייב בהם. חיזוק נוסף הוא מוצא בסדר ההגיוני של הצוואה: כל סעיף עוסק בנכס מסוים, וכשם שסעיף 3(ב) עוסק בכספים המופקדים בבנק דיסקונט, סעיף 4(א) באוסף הבולים וסעיף 4(ב) בספרים – כך גם סעיף 3(א) עוסק בכל זכויותיה של המנוחה הקשורות בעבודתה ב"דגון" (עמ' 308 בפסק הדין).

5.2 פסק הדין ועיקר ההנמקה

שופט בית המשפט העליון י' מלץ, שכתב את פסק הדין (והסכימו עמו שני שופטי המותב האחרים, הנשיא מ' שמגר והשופט א' גולדברג), דחה את טענת בא כוח המערערים ואישר את החלטת בית המשפט המחוזי. כך הוא אומר (עמ' 309 בפסק הדין):

אומד דעתה של המצווה עולה ברורות מהצוואה עצמה הכתובה בלשון ברורה ובהירה. המצווה הנחילה למערערים שני נכסים: האחד הוא הכספים המגיעים לה מקרן "מקפת" והשני הוא כל הזכויות בחברת דגון. בחברת דגון נאמר: כלפי חברת דגון – לא נאמר. [...] למשיבים הנחילה המנוחה שני נכסים: האחד הוא הדירה הנזכרת בסעיף 2 לצוואה והשני הוא היותה, השארית: כל מה שיישאר בעיזבון לאחר מילוי ההוראות וסילוק ההוצאות (סעיף 5 לצוואה). על פי פשוטו של כתוב, הכספים שבשתי הקרנות שלא הוזכרו במפורש בצוואה נמנים עם היותה הנ"ל, והם הונחלו למשיבים.

השופט גם דחה את הטענה שמהגיון סדר עריכת הצוואה ניתן ללמוד כי סעיף 3(א) מכון לכל הכספים הקשורים לעבודתה של המנוחה בחברת "דגון", וסבור שבאותה מידת היגיון אפשר לטעון שהצוואה ערוכה "לפי זהות הנהנים: סעיף 2 למשיבים, סעיף 3(א) למערערים, סעיף 3(ב) ליעקב אנגל וכו'" (עמ' 309 בפסק הדין).

5.3 הפרשנות הלוקאלית

השופט מלץ מצטט בפסק דינו (עמ' 309) את דברי השופט שמגר שנאמר בהודמנות אחרת: "הרצון להגשים את כוונתו האמיתית של המצווה מחייב את המאמץ לנסות ולפרש כוונה זו מתוך הצוואה עצמה". לעניות דעתי, פרשנות בית המשפט אינה הפרשנות המסתברת ביותר, זו העולה מהמאמץ לנסות ולרדת לסוף דעתו של המצווה מתוך בחינה מדוקדקת של טקסט הצוואה. ואלה הנימוקים:

א. מדברי השופט מלץ שהובאו לעיל אפשר להבין שאילו השתמש מנסח הצוואה במילת היחס כלפי במקום מילת היחס ב" בדיבור "וכן כל הזכויות בחברת דגון בע"מ", היה מקום לקבל את הדעה שהמנוחה התכוונה לכל הזכויות המוזכרות במכתב החברה למנהל העיזבון. ונשאלת השאלה: האם אכן נבדלות שתי מילות יחס אלה באופן שהראשונה מאפשרת או מחייבת להכליל את כל הזכויות הנובעות מעבודתה ב"דגון" ואילו השנייה מצמצמת אותם רק למשכורות?

מותר להניח שמנסח הצוואה פשוט בחר במילת היחס שהייתה בעיניו נאה יותר מבחינה סגנונית. נוהג הלשון הוא לומר או לכתוב זכויות ב" ולא זכויות כלפי", אם כי הביטוי השני מקובל למדי. יתרה מזו, לא מילת היחס המסוימת שנבחרה לקשר בין זכויות לחברת דגון היא הצריכה ללמד על הזכויות שהדובר התכוון אליהן, אלא

הזכויות הממשיות שיש לאדם בחברה הן האמורות לזרז או פרשני על המילים שנקטו בטקסט. זכויותיו של שותף בחברה מסחרית אינן זכויותיו של שכיר העובד בה. אם נכתב בצוואה "וכן כל הזכויות בחברת דגון בע"מ" כשמדובר בזכויותיו של שכיר בחברה, אין טבעי יותר מלהבין שהכוונה לכלל הזכויות שהצטברו לטובת העובד מכוח היותו שכיר המקבל מהחברה משכורת וכל ההטבות הנלוות. זו ברירת המחדל של הקורא את הטקסט, כאשר ברקע הדברים קיימת הידיעה בדבר קיומם של כספי משכורת וכספים אחרים שנצברו בחשבונות העובד כחלק מההטבות העומדות לזכותו. והראיה שכך יש להבין "זכויות" של עובד "בחברה" מזומנת לנו מחברת "דגון" עצמה, שכאשר פנה אליה מנהל העיזבון לדעת מה כלול בדיוק ב"זכויות" אלה שיש למנוחה "בחברה" או "כלפי החברה" (איננו יודעים איזו לשון נקט), הבינה חברת "דגון" שהכוונה לכלל זכויותיה הנובעות מהיותה עובדת שכירה ופירטה את כולן, כולל את שתי הקרנות שבמחלוקת. מכאן שבלשון בני אדם "וכן כל הזכויות בחברת דגון בע"מ" הכוונה היא לכלל הזכויות שיש לעובד במקום עבודתו: משכורתו וכל ההטבות הנלוות אליה מכוח החוק ומכוח ההסכמים הקיבוציים והפרטיים. דחיית הבנה טבעית זו של כוונת הצוואה וצמצומה למשכורת בלבד היא הצריכה ראיה. היעדר מילת היחס כלפי אינו מוכיח דבר, כאמור לעיל.

ב. על טענת בית המשפט ש"דווקא הזכרתה המפורשת של הקרן האחת [מקפת] ואי-הזכרתן של השתיים האחרות מעידה ברורות על כוונתה של המנוחה להבחין ביניהן" יש להשיב: ראשית, אילו במקום המילה "הזכויות" היה נכתב "המשכורת" או "כספי המשכורת" וכדומה, אולי היה ממש בדברים. משנכתב "זכויות", משמע גם זכויות שאינן בגדר משכורת. שנית, טענה זו מתבססת על ההנחה שהמנוחה ידעה בדיוק אילו קרנות עומדות לרשותה ואילו מהן רצתה להוריש למעצריים ואילו למשיבים. ואולם הנחה זו אין לה על מה שתסמוך; להפך, מוכח מתוך הצוואה שהיא לא ידעה את שמה המעודכן של "קופה מרכזית לתגמולים ופנסיה לפקיד בע"מ" (=קרן "מקפת"). ועוד זאת: לא כל השכירים יודעים בדיוק בכל רגע כמה קרנות עומדות לרשותם ומה שמותיהן המדויקים. האם יהיה זה בלתי מתקבל על הדעת להניח שהמנוחה לא טרחה לבדוק את מספר הקרנות ואת שמותיהן בהניחה שהדיבור המפורש "וכן כל הזכויות בחברת דגון בע"מ" דיו לשם הבהרת כוונתה?

ג. לדעת בית המשפט, "על פי פשוטו של כתוב, הכספים שבשתי הקרנות שלא הוזכרו במפורש בצוואה נמנים עם היתרת הנ"ל, והם הונחלו למשיבים". אם הם הונחלו להם, הם לא הונחלו במפורש, אלא רק מכוחו של סעיף 5 בצוואה, שבסופו נאמר: "אם לאחר מלי הוראותי הנ"ל וסילוק ההוצאות הקשורות עם קיום צוואתי ישארו עוד כספים בעזבוני, הנני מצווה ונותנת אותם ל-3 הנהנים מצוואתי הנזכרים בסעיף (2)". ואולם אילו רצתה המנוחה, כדברי בית המשפט, להנחיל את שתי

הקרנות למשיבים, מדוע לא עשתה זאת במפורש, מדוע השאירה אותן רק כ"יותרת" בסוף סעיף 5, בניגוד לדרכה לפרט עד תום מה יונחל למי? יתרה מזו, על פי פרשנות בית המשפט, הדיבור "וכן כל הזכויות בחברת דגון בע"מ", המונחלות למערערים, הוא דיבור ריק מכל תוכן. הייתכן שמצווה, ובייחוד בצוואה מפורטת כל כך, יוציא דבריו לבטלה? אלא יש לומר שהמנוחה ידעה ידיעה כללית ומטושטשת שיש לה כספים נוספים הרשומים לזכותה בגין עבודתה ב"דגון", וגם אותם רצתה להנחיל למערערים, אך הואיל ולא ידעה לקרוא בשמותיהן של הקרנות, נקטה את הדיבור "וכן כל הזכויות בחברת דגון בע"מ".

ד. אפשר לערוך צוואה ולסדר את סעיפיה על פי סוג הרכוש שמנחילים או על פי הזוכים בו. אם אומר אדם: אני מצווה א' לראובן, ב' לשמעון וג' ללוי, פירוש הדבר שהוא סידר את צוואתו על פי הרכוש המונחל. ואם אמר: ראובן יקבל א', שמעון יקבל ב' וכו', פירוש הדבר שהוא סידר את צוואתו על פי הזוכים. על פי הנאמר בפסק הדין הנידון כאן, אין ספק שהצוואה הנידונה סודרה על פי סוג הרכוש המונחל. ומה פירוש הדבר? פירושו שהמצווה מחלק את רכושו לכמה קטגוריות, וכל קטגוריה של רכוש מונחלת לאדם אחר. במקרה שלנו חולקה הירושה לשש קטגוריות: (1) דירת המנוחה; (2) הזכויות בחברת "דגון"; (3) הכספים שבבנק דיסקונט; (4) אוסף הבולים; (5) הספרים; (6) הכספים האחרים. כל קטגוריה הונחלה לאדם אחר או לקבוצת בני אדם אחרת. הדעת נותנת שמי שמחלק כך את רכושו מתכוון להוריש כל מנה כזו למי ששמו פורש כזוכה באותה מנה. לכן, אם בסוף סעיף 5 של הצוואה, העוסק כולו בכספים האחרים, אלה שלא פורטו בקטגוריות האחרות, מופיעה ההוראה: "אם לאחר מלוי הוראותי הנ"ל וסילוק ההוצאות הקשורות עם קיום צוואתי ישארו עוד כספים בעזבוני, הנני מצווה ונותנת אותם ל-3 הנהנים מצוואתי הנזכרים בסעיף (2)", הכספים שהמנוחה מתכוונת אליהם הם המנויים באותו סעיף 5 בצוואה ולא אלה הכלולים בסעיף 3, העוסק בזכויות בחברת "דגון". דעת בית המשפט שאף אלה הונחלו בחלקם למשיבים מכוח סעיף 5 מנוגדת לבררת המחל, ואינה תואמת לעקרון הפרשנות המינימלית.

זאת ועוד, המנוחה מנחילה למשיבים כספים שיישארו כיותרת. למעשה, לא יכלה המנוחה אלא לצוות למישהו את היותרת, אם לא רצתה להוריש על פי דין. שהרי "הכספים האחרים" חולקו בסכומים מדויקים ל-23 בני אדם, ואין למעשה אפשרות לחלקם ללא שארית. הריבית וההצמדות למיניהן מצטברות כל יום ובעת כתיבת הצוואה אין אפשרות לדעת במדויק מה יהיה סכום הכסף בחשבונות המנוחה ביום המסירה ליורשים.

ה. העמימות שבבסיס המחלוקת שלפנינו נובעת בראש ובראשונה מעמימות המונח זכויות, וביתר דיוק מהיעדר ספציפיקציה של המונח הזה. כלומר מדובר כאן בדור-משמעות מסוג הכללה (generalization). בא כוח המערערים יכול היה לטעון

שהביטוי "כל הזכויות בחברת דגון" בהקשר המסוים אינו אלא קיצור לשון של "כל הזכויות שהצטברו על שמי כעובדת בחברת 'דגון'" או של "כל הזכויות המגיעות לי כעובדת בחברת 'דגון'" או משהו אחר מעין זה, ומכאן גם השימוש במילת היחס ב-, ולא כלפי. המונח זכויות, וכל שכן כל הזכויות, אינו מונח ההולם את הכוונה, אם הכוונה היא למשכורת בלבד. הרי לשם כך קיימת בעברית המילה משכורת. הצוואה היא המקרה הברור ביותר של טקסט החייב להתפרש על פי הכוונה הסובייקטיבית של המצווה;²⁷ החוק עצמו מחייב זאת.²⁸ לכן תמוה במקצת שהן בית המשפט המחוזי הן שלושת שופטי בית המשפט העליון הסיקו מסקנה שונה מזו העולה ללא מאמץ מיוחד בידי מי שהכוונה או "אומד הדעת" של המצווה הם לבדם עומדים לנגד עיניו. אולי אפשר להסביר זאת מתוך המסורת של בתי המשפט לסמוך על מילים, ובעיקר על מילים "מפורשות", הנתפסות כ"אובייקטיביות", ולהימנע מלהסיק את הדין על פי שימושי לשון "סובייקטיביים" יותר. גם במקרה הנוסף, שיידון להלן, בולטת הנטייה לדבוק במילים "מפורשות" במקום בתוכן הממשי שהמילים מכוונות אליו.

6. דוגמה מחקיקה

6.1 רקע עובדתי וגדר המחלוקת

בבג"ץ של נאווה ארד נגד יושב ראש הכנסת ואח' ²⁹ עלתה השאלה האם "מועמד" לכנסת כולל גם מי שרשום ברשימה חוקית של מפלגה אך לא נבחר לכנסת בשל מיקומו ברשימה.

העותרת, נאווה ארד, ששמה נכלל ברשימת המועמדים לכנסת השלוש-עשרה מטעם מפלגת העבודה, לא נבחרה כחברת הכנסת בשל מיקומה ברשימה. כארבעה חודשים לאחר הבחירות וכינון הכנסת השלוש-עשרה נתמנתה העותרת כיועצת ראש הממשלה למעמד האישה, תפקיד המוגדר כ"עובד מדינה בכיר". העותרת לא התפטרה מרשימת המועמדים לכנסת מטעם מפלגתה. עם פטירתו של ראש הממשלה נמצא שמה בראש רשימת המועמדים שאינם מכהנים כחברי הכנסת, והיא ביקשה להתמנות כחברת הכנסת השלוש-עשרה. יושב ראש הכנסת ח"כ פרופ' שבח וייס קבע על יסוד חוות דעתו של היועץ המשפטי לממשלה מיכאל בן-יאיר, שעם מינוי העותרת כ"עובד מדינה בכיר" היא חדלה להיות מועמדת לחברות בכנסת.

27. וראה דברי נשיא בית המשפט העליון אהרן ברק בפתיחה לכרך החמישי של חיבורו הגדול: "פרשנות הצוואה היא הבסיס לכל דיני הפרשנות [...] הטעם לכך הוא: בצוואה קיים רצון אחד שיש להתחשב בו" (ברק, 2002, עמ' 31).

28. חוק הירושה, תשכ"ה-1965.

29. בג"צ 7157/95; פס"ד נ 1 תשנ"ה/תשנ"ו-1996, עמ' 373-629.

חוות הדעה נסמכה על הוראת סעיף 7 לחוק-יסוד: הכנסת, הקובעת ש"עובד מדינה בכיר" לא יהיה מועמד לכנסת. מכאן העתירה. המחלוקת המשפטית ניטשה סביב פירושו של סעיף 7 לחוק-יסוד: הכנסת. סעיף זה קובע לאמור (עמ' 584 בפסק הדין):

מי לא יהיה מועמד

7. אלה לא יהיו מועמדים לכנסת:

(1) נשיא המדינה;

(2) שני הרבנים הראשיים;

(3) שופט, כל עוד הוא משמש בכהונתו;

(4) דיין של בית דין דתי, כל עוד הוא משמש בכהונתו;

(5) מבקר המדינה;

(6) ראש המטה הכללי, צבא-הגנה לישראל;

(7) רבנים וכהני דתות אחרות, כשהם משמשים בכהונתם בשכר;

(8) עובדי מדינה בכירים וקציני צבא בכירים בדרגות או בתפקידים שייקבעו בחוק.

בית המשפט העליון בשבתו כבית משפט גבוה לצדק בהרכב של שבעה שופטים (הנשיא א' ברק, המשנה לנשיא ש' לוין והשופטים ג' כץ, א' גולדברג, ת' אור, מ' חשין, י' זמיר) פסק (באפריל 1996) ברוב דעות לטובת העותרת ונגד דעתם החולקת של השופטים א' גולדברג, ו' זמיר.

6.2 דעת השופטים

להלן סיכום דעותיהם של השופטים הנוגעות ישירות ללשון החוק האמור וכיצד יש להבינה.

השופט א' ברק סבור ש"הציווי 'אלה לא יהיו מועמדים לכנסת' עשוי לשאת על גבו, במישור הלשוני, הן מועמדות טרם בחירות והן מועמדות שלאחר בחירות. ההכרעה הפרשנית בין שתי הגישות אינה לשונית אלא נורמטיבית" (עמ' 585 בפסק הדין). הוא מוסיף שתגובתו האינטואיטיבית בשעת קריאת החוק הייתה, "כי הדיבור 'מועמד' בסעיף 7 לחוק-יסוד: הכנסת מתייחס לתקופה שלפני הבחירות ומכוון כלפי מי שמבקש להיבחר לכנסת [...] אך מקובל עליי כי אינטואיציה אינה תחליף לאינטלקט" (עמ' 591 בפסק הדין). לבסוף, לאחר דיון ארוך, הוא הגיע למסקנה מסיבות נורמטיביות (אינטלקטואליות) של הזכות לבחור ולהיבחר, שהדין עם העותרת.

השופט א' גולדברג מסכים עם השופט ברק ש"המילים 'לא יהיו מועמדים לכנסת' שבסעיף הנ"ל מקפלות בתוכן, מבחינה לשונית, שתי פרשנויות" (עמ' 595 בפסק הדין), אלא שהוא מעלה טענה נורמטיבית אחרת, המובילה למסקנה הפוכה מזו שהגיע אליה השופט ברק. לדעתו, לא הזכות לבחור ולהיבחר היא הצריכה לעמוד

לעניי השופט ולהטות עקב כך את הכף לטובת העותרת, אלא האיסור של ניגוד העניינים והצורך באמון הציבור ברשויות השלטון, ושיקול זה מטה את הכף נגד העותרת.

השופט י' זמיר סבור ש"גם אם הלשון סובלת יותר מפירוש אחד, עדיין אפשר שהיא תהיה נוטה, אולי אפילו נוטה מאוד, לצד הפירוש האחד ולא לצד הפירוש האחר. לפיכך [...] הגעתי למסקנה כי לשון החוק נוטה נגד הפירוש שניתן לה על-ידי הנשיא ברק, כלומר, נגד הפירוש המאפשר לעותרת לכהן כחברת הכנסת" (עמ' 601 בפסק הדין).

השופט זמיר הגיע למסקנה זו מתוך נתינת הדעת על השאלה: "ומה הדין אם רשימת מועמדים אושרה על-ידי ועדת הבחירות המרכזית, ורק לאחר מכן, אך לפני הבחירות לכנסת, נתמנה אחד המועמדים למשרה של עובד מדינה בכיר?" (שם) ותשובתו היא: "כיוון שחוק הבחירות קובע כי לא יהיה אדם מועמד לכנסת אם הוא עובד מדינה בכיר, הכרח לומר כי המועמדות, במקרה כזה, פוקעת מאליה" (שם). ואשר לשאלה אם הביטוי מועמדים בסעיף 7 חל גם בתקופה שלאחר הבחירות, תשובתו היא כי אכן הוא חל. לדעת השופט זמיר אפוא מי שרשום ברשימת המועמדים לכנסת ולא נבחר, ממשיך להיקרא מועמד גם לאחר הבחירות, וזהו "פשוטו של מקרא" (שם).

השופט מ' חשין כותב: "לשונו של החוק היא לשוני, עברו של המחוקק הוא עברי, תרבותו של המחוקק היא תרבותי, על תשתית משותפת זו למחוקק ולי אומר המחוקק להעביר אליי רעיון ומסר" (עמ' 612 בפסק הדין). את הוראתו של הדיבור מועמדים הוא לומד ממילון אבן-שושן וממילון גור (גרובסקי), והוא מסיק: "נעלה מספק הוא כי לאחר הבחירה או המינוי אין המועמד עוד בבחינת 'מועמד' [...] ואמנם, כולנו ידענו כי זה פירושו של 'מועמד' בשפת היום-יום ובפי העם [...] 'מועמד' משמעותו בלשון העברית היא מועמד-טרם-בחירות בלבד" (שם). אמנם, מוסיף השופט חשין, אפשר שהביטוי מועמד יישא את "המשמעות המשנית", תלוית הקשר מסוים, של "מועמד לשעבר", אם שמו ממשיך להופיע ברשימת הבחירות גם לאחר הבחירות. ואולם במקרה כזה, סבור השופט, חייבים להיות טעמים מיוחדים להעדפת המשמעות המשנית, ואלה אינם קיימים. השופט רואה גם במיקומו של סעיף 7 בחוק היסוד חזוק לטענתו (עמ' 614 בפסק הדין).

השופט ג' כך גורס ש"מועמדים לכנסת" שלא נבחרו ממשיכים להיות "מועמדים" גם אחרי הבחירות אם שמותיהם ממשיכים להופיע ברשימת מועמדים. והוא מוסיף נימוק על נימוקי שופטי המיעוט בסוגיה זו. סעיף 43(א) לחוק היסוד קובע לאמור (עמ' 625 בפסק הדין):

נתפנתה משרתו של חבר כנסת, יבוא במקומו – מתוך רשימת המועמדים שכללה את שמו – המועמד ששמו נקוב ראשון אחרי שמו של אחרון הנבחרים.

השופט בן סבור ש"סעיף זה מראה בצורה ברורה שהמחוקק המשיך לראות בתור 'מועמד' גם את מי שנכלל ברשימת המועמדים, ולא נבחר" (שם). אף על פי כן הצטרף השופט בן לדעת הרוב בסברו כמותם שמועמד שלא נבחר כחבר כנסת ומקבל על עצמו את אחד התפקידים המנויים בסעיף 7 בחוק האמור אינו נמחק אוטומטית מרשימת המועמדים, וכמותם הוא מסתמך על סעיף 42 לחוק היסוד, הקובע שחברותו של חבר כנסת פוקעת אם נתמנה לאחת המשרות הבכירות המצוינות בסעיף 7 לחוק, משמע שהמחוקק הגביל את ההוראה הזו לחבר כנסת, ולא החיל אותה על מי שרשום כמועמד ולא נבחר לכנסת (עמ' 626 בפסק הדין).

6.3 הפרשנות הלוקאלית

השאלה שעמדה בפני בית המשפט הייתה זו: האם סעיף 7 לחוק יסוד: הכנסת חל רק על מי שרשום כמועמד לכנסת בטרם בחירות או גם על מי שממשיך להיות רשום כמועמד לכנסת ולא נכנס אליה עקב מיקומו ברשימת המועמדים? התשובה לשאלה זו תלויה כל כולה בתשובה לשאלה, למי התכוון המחוקק בדיבור "אלה לא יהיו מועמדים לכנסת". ייתכנו שלוש תשובות לשאלה זו: הכוונה הייתה (1) למי שהעמידוהו להיבחר בטרם בחירות "והוא ממתין לבחירתו" (כדעת שופט הרוב חשין, החולק בסוגיה זו על הרוב); (2) למי שנכלל ברשימת מועמדים לכנסת ונשאר כלול בה גם לאחר הבחירות (כדעת שופט המיעוט זמיר ושופט הרוב בן); (3) הכוונה אינה ברורה כי לשון החוק מאפשרת הן את (1) הן את (2) (כדעת שאר שופטי הרוב ושופט המיעוט גולדברג).

מהבחינה הלשונית גרידא, כשהיא מופעלת בהקשר המילולי של הטקסט כולו, תשובה (2) בלבד היא התשובה הנכונה, שכן רק היא תופסת את הביטוי מועמדים לכנסת על פי השימוש הנעשה בו בהקשר המילולי המסוים של סעיף 7 בחוק היסוד האמור. על פי החוק הזה אין הביטוי מועמדים לכנסת יכול להיות מכון אלא למי ששמו רשום ברשימת מועמדים (חוקית) לכנסת. הטקסט החקיקתי עצמו, ולא שום מילון או שפת בני אדם רגילה, הוא לבדו קובע, בדרך מפורשת או בהשתמעות, את המשמעות המדויקת של המונח הזה בטקסט הנתון. פירתי בחוק היסוד הזה כולו ולא מצאתי אלא מובן אחד למועמד לכנסת, וכן לקיצורו מועמד, והוא מי שרשום כמועמד באחת מהרשימות לכנסת. והדברים פשוטים בתכלית: על פי החוק האמור אין כל אפשרות לאדם להיות "מועמד לכנסת" אלא אם כן שמו רשום ברשימת מועמדים לכנסת על פי חוק. הטקסט החקיקתי יצר במשתמע מונח חדש בלשון העברית (המשפטית לפחות): מועמד לכנסת הוא כל אדם הכלול ברשימת מועמדים לכנסת על פי חוק יסוד: הכנסת. המילה הבודדת מועמד (או מועמדים) אינה מופיעה בטקסט הנידון אלא כקיצור של הביטוי מועמד לכנסת כהגדרתו (המשתמעת) בטקסט הנידון עצמו. והואיל ומשמעות המונח מועמד בטקסט הנידון הוא מי ששמו

רשום ברשימת מועמדים לכנסת, ממילא בטלה ההבחנה המקובלת בלשון הרגילה בין טרם בחירות ובין אחר הבחירות.

סעיף 7 האמור מתפרש עתה באופן ההולם את כוונת המחוקק בדברו על מועמד או מועמדים לכנסת. הסעיף הזה פוסל את האפשרות שאדם יהיה בעת ובעונה אחת הן רשום כמועמד לכנסת הן בעל אחד מהתפקידים המנויים בו. הפסילה היא גורפת מבחינה זו שאין היא מבחינה בין בעלי התפקידים המנויים בסעיף הזה והנרשמים כמועמדים לכנסת לבין אלה הרשומים כמועמדים לכנסת והמתמנים או הנבחרים לכהן באחד התפקידים המנויים בסעיף. היא גם גורפת מבחינה זו שאין היא מבחינה בין התקופה שלפני הבחירות לתקופה שלאחריה. הדיבור "אלה לא יהיו מועמדים לכנסת" שווה מבחינה לוגית לדיבור "המועמדים לכנסת לא יהיו אלה", כלומר, החוק מוחק מרשימת המועמדים לכנסת הן את אלה שהיו בעלי תפקידים בעת שנרשמו הן את אלה שהפכו להיות בעלי תפקידים לאחר שהיו רשומים כמועמדים. זהו פשוטו של מקרא ורק הוא מעניין אותנו בדיון הזה. הראיה שמביאים מסעיף 42, המפקיע את חברותו בכנסת של מי שנבחר או מונה לאחד התפקידים האמורים אך לא את רישומו של מועמד לכנסת שלא נבחר, אינה ראייה. שהרי סעיף 7 אינו עוסק כלל בחברי כנסת, ולכן צורך היה בדבר להפקיע חברותם בכנסת אם נבחרו או מונו לתפקידים האמורים, אך לא היה כל צורך להחיל הוראה זו על מי שהוא מועמד ולא נבחר לכנסת, שכבר נמחק מרשימת המועמדים על פי סעיף 7 ברגע שנבחר או מונה לאחד התפקידים האלה.

הפרשנות שניתנה על ידי שופטי הרוב אינה עומדת אפוא בביקורתה של הפרשנות הליקאלית. פרשנות זו אין לה חפץ במשמעויות ה"מילוניות" או ה"רגילות" של מילים אלא היא בוחנת כל לשון מתוך התחזקות אחר כוונת המחבר ושמחה על כל רמז ובן רמז המצויים בתוך הטקסט עצמו היכולים להנחותו אל מבוקשו.

הקיצורים הביבליוגרפיים

J. L. Austin, *How to Do things with Words*, Oxford 1965 = 1965 אוסטין, אזור, תשס"ב = מ' אזור, "פרשנות פרגמטית של טקסטים משפטיים", בלשנות עברית 50-51 (תשס"ב), עמ' 7-25

אזור, תשס"ב-תשס"ג = מ' אזור, "תועלתה של הבלשנות הפרגמטית בעת מחלוקת פרשנית של טקסטים משפטיים", העברית ואחיותיה כ-ג (תשס"ב-תשס"ג), עמ' 1-26

W. N. Eskridge Jr. and J. N. Levi, "On Regulatory = 1995 אסקרידג' ולוי, *Variables and Statutory Interpretation*", *Washington University Law Quarterly* 73 (1995), pp. 1103-1115

K. Bach, "Default Reasoning: Jumping to Conclusions and = 1984 כך,

- Knowing When to Think Twice", *Pacific Philosophical Quarterly* 65 (1984), pp. 37–58
- ברק, 2002 = א' ברק, פרשנות במשפט, ה: פרשנות צוואה, ירושלים 2002
- R. W. Gibbs Jr., "Authorial Intention in Text = 2001 גיבס, Understanding", *Discourse Processes* 32 (2001), pp. 73–80
- P. Grice, *Studies in the Way of Words*, Cambridge, Mass. = 1989 גרייס, 1989
- G. M. Green, "Ambiguity Resolution and Discourse = 1996 גרין, Interpretation", *Semantic Ambiguity and Underspecification*, ed. K. Van Deemter and S. Peters, Stanford, CA. 1996, pp. 1–26
- P. C. Hogan, *On Interpretation: Meaning and Inference in = 1996 הוגן, Law, Psychoanalysis, and Literature*, Athens GA. 1996
- I. E. D. Jr. Hirsch, "In Defense of the Author", *Intention = 1992 הירש, and Interpretation*, ed. G. Iseminger, Philadelphia 1992, pp. 11–23
- M. Henket, "Contracts, Promises and Meaning: The = 1989 הנקט, Question of Intent", *International Journal for the Semiotics of Law* 2/5 (1989), pp. 129–148
- N. Chomsky, *Rules and Representations*, New York 1980 = 1980 חומסקי, נ
- M. Toolan, *Total Speech: An Integrational Linguistic = 1996 טולן, Approach to Language*, Durham and London 1996
- S. C. Levinson, *Pragmatics*, Cambridge 1983 = 1983 לוינסון, ס
- J. Levinson, "Intention and Interpretation: A Last Look", = 1992 לוינסון, *Intention and Interpretation*, Philadelphia 1992, pp. 221–256
- S. C. Levinson, *Presumptive Meanings: The Theory of = 2000 לוינסון, Generalized Conversational Implicature*, Cambridge, Mass. 2000
- W. J. T. Mitchell, *Against Theory: Literary Studies and = 1985 מיטשל, New Pragmatism*, Chicago and London 1985
- S. Knapp and W. B. Michaels, "Against Theory 2: = 1987 נאפ ומייקלז, Hermeneutics and Deconstruction", *Critical Inquiry* 14 (1987), pp. 49–68
- A. Newen, "Reference and Reference Determination: The = 1998 ניוון, Interpretation Theory", *Lingua e Stile* 33 (1998), pp. 515–529
- M. B. W. Sinclair, "Statutory Reasoning", *Drake Law = 1997 סינקלר, Review* 46 (1997), pp. 299–341
- C. R. Sunstein, *Legal Reasoning and Political Conflict*, = 1996 סנסטין, New York–Oxford 1996

- D. Sperber and D. Wilson, *Relevance: =* 1986 ספרבר ווילסון, *Communication and Cognition*, Oxford 1986
- J. R. Searle, "Collective Intentions and Actions", *Intentions =* 1990 סרל, *in Communication*, ed. P. R. Cohen, J. Morgan and M. A. Pollack, Cambridge, Mass. 1990, pp. 401–416
- P. Kot'átko, "Two Notions of Utterance Meaning", = 1998 קוטטקו, *Proceedings of the Aristotelian Society* 98 (1998), pp. 225–239
- F. Récanati, *Direct Reference: From Language to Thought*, = 1993 רקנטי, Oxford 1993
- R. Shusterman, "Interpreting with Pragmatist = 1992 שוסטרמן, *Intentions*", *Intention and Interpretation*, ed. G. Iseminger, Philadelphia 1992, pp. 167–182

“פגישות החוג מתקיימות מדי שבת”

את המשפט שבכותרת קראתי בהזמנה להשתתף בחוג מסוים ומיד שאלתי את עצמי: מדוע לא כתבו שפגישות החוג “מתקיימות כל שבת” כמו בלשון חכמים ובדיבור הרגיל, או “מתקיימות מדי שבת בשבתו” או “מדי שבת בשבת” (כבלשון המקרא)?

במקרא יש חמש פעמים ביטויים מן הסוג “מדי שנה בשנה” (שמ”א ז, טז ועוד) ו”מדי שבת בשבתו” (יש’ סו, כב) בהוראת “כל שנה”, “כל שבת”.¹ נמצא שם גם מדי בצירוף לפועל במקור או בעתיד, כגון “מדי עלתה” (שמ”א א, ז), “כי מדי דָּבָרִי בו זָכַר אזכרנו עוד” (יר’ לא, יט) בהוראת “כל פעם שעלתה”, “כל פעם שאדבר”.² אך לא מצינו “מדי שבת” בלא השלמה “בשבתו” או כדומה.

אשר ללשון חכמים, אנו מוצאים בה: “ומלכנים אותן [את אבני הכבש ואת אבני המזבח] פעמים בשנה, אחת בפסח ואחת בחג, וההיכל פעם אחת בפסח. רבי אומר כל ערב שבת מלכנים אותו במפה מפני הדמים” (מידות ג, ד); “על כל ראשי חדשים היו מסייעין מסעות [=משיאין משואות]” (תוספתא ראש השנה א, יז); “והיה מדי חודש בחדשו – והיאך אפשר שיבא כל בשר בירושלים בכל חודש ובכל שבת” (פסיקתא רבתי [מהדורת איש שלום], פרשה א); “רבי אומר כל ערב שבת היה מגלח שכן דרך בני מלכים להיות מגלחין מערב שבת לערב שבת” (תנחומא, בשלח, יב), ועוד הרבה. נציין דרך אגב שבמובאה מן הפסיקתא הבדל הניסוח שבין הפסוק למה שנאמר עליו מציג דוגמה של מה שאבא בנדויד קרא “חילופים אוטומטיים”.³ אולם אם נקרא ספרים ועיתונים של היום כמעט שלא נמצא בהם כל יום, כל שנה, כל שבת וכדומה, אלא מדי יום, מדי שנה, מדי שבת, כמו בהזמנה ששמנו בראש דברינו.

בדקתי במילונים וראיתי שאין בן-יהודה מביא ביטוי כגון זה (“מדי שבת”), ואבן-שושן מביא “מדי לילה” ו”מדי בוקר” בהוראת “כל לילה”, “כל בוקר”, בציון הסימן של “עברית חדשה” ובציטוט משיריו של ביאליק; אמנם יש להניח שיותר

* תודתי למזכיר המערכת ד”ר חיים א’ כהן שהערותיו שינו את דבריי לטובה, ולגברות מרים איתן וקנן דובנוב על הערותיהן המועילות.

1. ק”ב, ערך “די”, c2§.

2. e2§. נמצא פעם אחת “מדי דָּבָרִי” (יר’ מח, כז), אבל יש להבין “מדי דָּבָרִי” כמו שפירש רד”ק במקום וכמו שגורסים כתבי יד אחדים (ראה *Biblia Hebraica Stuttgartensia*).

3. בנדויד, עמ’ 335–382.

משני ביטויים אלו השפיעה על הדוברים השורה של ביאליק "מדי שבת בא מחמדי" משירו המפורסם "בין נהר פרת ונהר חדקל". סברתי אפוא שאין כאן אלא אחת התופעות של עידון מדומה של הלשון המניע רבים להשתמש בכתיבה בביטויים אלגנטיים יותר בעיניהם מאלה שמשמשים בהם בדיבור. ביטויים כאלה הם, למשל, "זה או אחר" במקום "מישהו", "קיים" במקום "יש", "בָּאָם" במקום "אם", "על מנת" במקום "כדי, בשביל", "אותו" במקום שי"ן הזיקה ועוד רבים;⁴ עדיף לדעתם לכתוב "מדי שבת" המקראי כביכול במקום "כל שבת" החז"לי והיום-יומי. ואם תשאל: אם כן, מדוע אין כותבים את הביטוי בשלמותו, "מדי שבת בשבת"? תהיה התשובה שכאן מצטרפת עוד נטייה אחת של הדוברים הישראלים, והיא לקצר ככל האפשר: "סנטה" במקום "סנטה קטרינה", "אחד העם" במקום "רחוב אחד-העם" וכיוצא בהם למכביר.

בזה היינו יכולים לסיים את דברינו ולקבוע שביטויים אלו (מדי שבת וכדומה) ראוי להתרחק מהם בהיותם סטייה מן המקורות, והמחמירים יגידו שהם טעות.⁵ אולם אפשר ללמד סנווריה על מדי שבת בסמכנו על דברי יספרסן, וכן הוא כותב:

In all languages there are words which serve the purpose of singling out the individual members of a plurality and thus in the form of a singular expressing what is common to all: *every, each*. There is only a shade of difference between 'everybody was glad' and 'all were glad'.⁶

כמו *all/every* באנגלית, כך *tous/chaque* בצרפתית, *tutti/ogni* באיטלקית, *alle/jeder* בגרמנית, וכן הלאה. לעומת זאת בעברית של המקורות כל משמשת בשני התפקידים: *all the years he spent there were agreeable* – 'כל השנים שבילה שם היו נעימות', *every year he spent there was agreeable* – 'כל שנה שבילה שם הייתה נעימה'. הואיל וכך, אפשר אפוא לטעון שהדוברים יצרו את הצירופים מן הסוג מדי שבת כדי ליצור את הזוג כל/מדי בדומה לזוגות שבלשונות האחרות. ואמנם זה קרה רק בתחום הזמן, מפני שיש לדבר סמך במקרא, ולא בתחומים אחרים, ואין *מדי אדם כנגד כל האנשים. אם נקבל סברה זו, אפשר אפילו לכרך על מדי שבת כעל חידוש של העברית החדשה שאינו תרגום עיוור מן האנגלית כרבים מחידושיה.

כשם שמדי שבת בא במקום הביטויים שווי הערך שבעברית של המקרא, של חז"ל

4. ראה על אלה ש' בהט, "על ענייני ניסוח או ניסוח ענייני", לשוננו לעם לח (תשמ"ז), עמ' 551–532.

5. כך סברתי פעם; ראה גב"ע צרפתי, "ישן מפני חדש תוציאו?", לשוננו לעם מח (תשמ"ז), עמ' 163–158, בייחוד עמ' 162–161.

6. יספרסן, עמ' 202.

ושל לשון יום-יום, כך בא מדי פעם במקום לפעמים הנמצא מעט במדרשים מאוחרים⁷ והמשמש בתדירות מרשי עד היום הזה.⁸ במקרא נמצא פעם בפעם,⁹ ובלשון חז"ל נמצא פעמים: "כהן גדול פעמים שהוא פוסל" (יבמות ז, ו); "פעמים שאדם עני והעשיר או עשיר והעני" (כתובות ו, ו); "וכי באיזו שעה הממונה בא? לא כל העתים שוות, פעמים שהוא בא מקריאת הגבר או סמוך לו מלפניו או מלאחריו" (תמיד א, ב); "ותפוח היה באמצע המזבח, פעמים עליו כשלש מאות כור" (תמיד ב, ב) ועוד. אצל חז"ל נמצא הרבה גם הניגוד "פעמים כך ופעמים כך", למשל: "המוכר את החמור לא מכר כליו [...] רבי יהודה אומר פעמים מכורין ופעמים אינן מכורין" (בבא בתרא ה, ב).

בעברית בת זמננו הכתובה נמצא במקום זה על פי רוב מדי פעם. אביא דוגמות מרומן אחד שהודמן לי לקרוא לאחרונה (לוביאניקר): "החברים סרו אמנם מדי פעם לבקרני" (עמ' 19); "אחותי הצעירה נהגה לנסוע בטרמפים מדי פעם" (עמ' 27); "היא שינתה את דעתה עליו מדי פעם" (עמ' 50); "די היה לו יכולת למצוא עבודה דירה קטנה ועבודה, לבקר אותה מדי פעם השבועות ובחודשים הראשונים" (עמ' 156); "החייט היווני, שנתתי לו מדי פעם בגדים לתיקון, היה מוכן להעסיק את האנה" (עמ' 76). וכלל לא מצאתי בספר זה לפעמים.

ברור שמדי פעם נוצר על פי דוגמת מדי שבת והביטויים הדומים לו, אלא שהצירוף הזה לא נמצא במקורות אפילו פעם אחת: בן-יהודה אינו מביא אותו ואבן-שושן מביא אותו כתת-ערך של "פעם" ללא הדגמה. ולא עוד אלא שמשמעות שני הצירופים שונות: מדי שבת הוראתו 'כל שבת' ואילו מדי פעם אין הוראתו 'כל פעם' אלא 'פעמים אחדות'. אם רוצים בכל זאת להגן גם על ביטוי זה, נוכל לומר שהוא מציין את כל הפעמים שדבר מה קרה, ומעניין שבאנגלית בדומה ל-*every day* נמצא *every now and then* המתורגם במילון אנגלי-עברי של יעקב לוי "מדי פעם".¹⁰

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבן-שושן = א' אבן-שושן, המלון החדש, א-ג, ירושלים תשכ"ט-תש"ל
בנודיד = א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב 1967

7. חמש פעמים לפי תקליטור השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן (גרסה 10), כגון "לפעמים השם גורם טוב או גורם רע" (תנחומא, האזינו, ז).
8. ראה בן-יהודה, ערך "פעם", עמ' 5069.
9. כגון: "וירא בלעם כי טוב בעיני ה' לברך את ישראל ולא הלך כפעם בפעם לקראת נחשים" (במ' כד, א – וראה עוד שופ' כ, פסוקים ל, לא; שמ"א ג, י; כ, כה).
10. לוי, תת-ערך של *every*.

בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, א-טז, ברלין, ירושלים ותל-אביב תרס"ט-תשי"ט

O. Jespersen, *The Philosophy of Grammar*, London 1924 = יספרסן
 לוביאניקר = ב' שלינק, נער קריאה, תרגום מגרמנית ר' לוביאניקר, תל-אביב 1998
 לוי = י' לוי (עורך), אוקספורד עברי-אנגלי אנגלי-עברי, ירושלים 1994
 L. Köhler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon - ק"ב*
of the Old Testament, 1-4, Leiden-New York-Köln 1994-1999

ספרים שנתקבלו במערכת

אורנן עוזי, המילה האחרונה: מנגנון התצורה של המילה העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה תשס"ג, 228 עמודים

בארי טובה, החזן הגדול אשר בבגדאד: פיוטי יוסף בן חיים אלברדאני, מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, ירושלים תשס"ג, 604 עמ' + רשימות ומפתחות

בלשנות עברית 50–51: כתב עת לבלשנות עברית תיאורית, חישובית ויישומית, גיליון יובל ומפתחות, בעריכת יצחק שלזינגר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ב, 197 עמודים

גנזים אחרונים מאוספי ד"ר ישראל מהלמן בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, קרית ספר, ירושלים תשס"ב, 109+2 עמודים

דודי עמוס, עיונים במסורת הלשון של יהודי ספרד לפני הגירוש, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע תשס"ג, 256 עמודים

הלוי יהודה בן שמואל, עלי כנפי רוח: אנתולוגיה של שירים, מהדורה תלת לשונית: עברית, ספרדית, בסקית, Euskaltzaindia – Universidad del País Vasco, Bilbao 2002, 608 pp.

העברית ואחיותיה: כתב עת לחקר הלשון העברית וזיקתה ללשונות השמיות וללשונות היהודים, בעריכת יצחק אבישור (עורכת משנה: מיכל אפרת), ב-ג, אוניברסיטת חיפה, חיפה תשס"ב-תשס"ג, 328 עמודים

מגילות: מחקרים במגילות מדבר יהודה, בעריכת משה בר-אשר ודבורה דימנט, א, אוניברסיטת חיפה, מפעל פרסום מגילות קומראן ומוסד ביאליק, ירושלים תשס"ג, XII+246 עמודים

נוה חנה ועודד מנדה-לוי (עורכים), יום קרב וערב, והבוקר שלמחרת: ייצוגה של מלחמת העצמאות בספרות ובתרבות העברית בישראל, סדן: מחקרים בספרות עברית, ה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשס"ב, 446 עמודים

סיון דניאל ופבלו-יצחק הלוי-קירטצ'וק (עורכים), קול ליעקב: אסופת מאמרים לכבוד פרופ' יעקב בן-טולילה, אשל באר שבע: מחקרים במדעי היהדות, ח, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע תשס"ג, 402 עמודים

עמר זהר, גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים: תיאור ותמורות, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תש"ס, 420 עמודים

קיסר צמח, מסורות שבעל פה ומסורות שבכתב של לשון המשנה: תצורת שם העצם

במסורת תימן, עדה ולשון, כג, בעריכת אהרן ממן, המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים תשס"א, 358 עמודים
 שורצולד (רודריג) אורה, פרקים במורפולוגיה עברית, ג, יחידות 7–10, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב תשס"ב, 352 עמודים

שחאדה חסיב, התרגום העברי לנוסח התורה של השומרונים, ב: ויקרא–
 במדבר–דברים, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשס"ב, 629
 עמודים

שירת רטוש ולשונו, בעריכת מיכל אפרת, מוספים ל-העברית ואחיותיה, א,
 אוניברסיטת חיפה, חיפה תשס"ג, 282 עמודים
 תעודה יח: מדברים עברית: לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל,
 בעריכת ש' יזרעאל, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשס"ב, 477 עמודים

Diem Werner, *Translokative Verben im Arabischen: Eine Diachronische Studie*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2002, 140 pp.

Levin Saul, *Semitic and Indo-European, II: Comparative Morphology, Syntax and Phonetics*, Current Issues in Linguistic Theory, 226, John Benjamins publishing company, Amsterdam/Philadelphia 2002, 544 pp. + Indices

Sokoloff Michael, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Bar-Ilan University, Ramat-Gan 2002, 1582 pp.

Sokoloff Michael, *A Dictionary of Judean Aramaic*, Bar-Ilan University, Ramat-Gan 2003, 88 pp.

Summaries

Moshe Bar-Asher

Professor Ze'ev Ben-Hayyim

The following brief survey of Ze'ev Ben-Hayyim's career and his outstanding academic works aims to demonstrate his centrality to the study of the Hebrew language and language planning from the 1930s to the present.

Ben-Hayyim was appointed Scientific Secretary of the Hebrew Language Council (ועד הלשון העברית) in 1933 and served as Hayyim Nahman Bialik's right-hand man. His work on the Language Committee having brought him in contact with matters concerning living Hebrew, it was only natural that he be appointed one of the first fifteen members of the newly established Academy of the Hebrew Language (האקדמיה ללשון העברית) in late 1953. Ben-Hayyim went on to serve as vice president and then as the second president of the Academy, where he founded the Historical Dictionary Project.

During the 1930s Ben-Hayyim began to investigate the Samaritan traditions of Hebrew and Aramaic. He published numerous articles as well as seven books (six volumes of *The Literary and Oral Tradition of Hebrew and Aramaic Amongst the Samaritans* [1957–1977] and *Tibat Marqe* [1988]). Ben-Hayyim's studies are marked by a combination of linguistic methodology, empirical research, and close familiarity with the cutting edge of research in the different disciplines of Jewish Studies. In 1947 Ben-Hayyim began to teach in the Department of Hebrew Language at the Hebrew University of Jerusalem, alongside Naphtali Herz Tur-Sinai and Benjamin Klar. He quickly came to shape the image of the department, molding it into a center for research and teaching of all periods and corpora of Hebrew and Aramaic. Ben-Hayyim broadened his investigations into Hebrew and Aramaic, contributing in particular to the study of Mishnaic Hebrew. His many students are in the forefront of Hebrew language instruction and research in universities throughout Israel.

Elisha Qimron

ראש and Similar Words

The various traditions of Hebrew are divided as to the original forms of many words with *aleph*. For instance, in some Hebrew traditions the word ראש still has the consonant *aleph*. Similarly, in Tiberian Hebrew ראם and ראים coexist. Since the *aleph* in these words was elided in ancient times, most scholars deem the forms with consonantal *aleph* as artificial. This view is inconsistent with the evidence, since the forms with consonantal *aleph* are common in all traditions of Hebrew. In Canaanite transcriptions from the second millennium such words are written with or without *aleph*.

The only solution which accounts for all the data is to posit that the elided *aleph* was compensated for by an ultra-long vowel. Such an ultra-long vowel may have been split and a secondary *aleph* may have been produced between the two vowels. For example, *raš > *râš > *rôš > *ro-ôš* or *roʿôš* (or *rôš*).

Yochanan Breuer

ממלא מקום The Origin and Meaning of the Idiom

This idiom is very common in modern Hebrew, and it means, according to all the dictionaries, ‘one who replaces another’. Although this is certainly its meaning from the twelfth century C.E., investigation revealed that its original meaning was ‘one who is *qualified* to replace another’. This is its meaning in the Talmud, and this is how it was used by Rashi.

Its first occurrence in *Sifra* to Lev. 16:32: וכפר הכהן אשר ימשח אתו ואשר ימלא את ידו לכהן תחת אביו ולבש את בגדי הכהן הקדש sheds light on the idiom’s creation from ימלא את יד. יד here is understood as ‘place’, as it is elsewhere in the Bible according to all ancient commentaries and dictionaries, and *Sifra* concludes that the son is entitled to replace his father only if he can fill his place, namely, if he is qualified to replace him. As ‘fill’ is the common meaning of מלא, thus the original meaning of ממלא מקום is quite natural. In medieval Hebrew this idiom acquired the

meaning of ‘one who replaces another’, where it denotes a permanent successor. Another change took place in modern Hebrew, where it came to denote only ‘a temporary replacement’.

Abraham Tal

The Status of Targum Onqelos in Medieval Aramaic Works

Starting with the geonic period, many witnesses testify to the elevated status of Targum Onqelos among Babylonian Jewry and to the consequent use of its language as an exemplar for “belles lettres” and liturgy alike. (Note, however, that this statement has no bearing on the question of its provenance.) In the Middle Ages we find the creation of an “Onqelos-like” language, which gained preeminence but not necessarily exclusivity in works of that period. Two works dominated by Onqelos’ language are noted here. One is the well-known *Ma’aseh Tuviyah* or *Sefer Tovi*, of which only a single manuscript copy has been preserved, housed in the Bodleian Library; the other is a targum to Esther, known as *Targum Rishon*, the shorter of the two existing targumim of this book. The language of these texts displays a large degree of dependence on Onqelos, not only in their grammar and lexicon but also in their collocations.

Moshe Florentin

Criteria for Dating Anonymous Samaritan Aramaic Piyyutim

Samaritan piyyutim are distinguished by three strata: (1) the Byzantine epoch, for which we have the earliest Samaritan Aramaic texts, namely, the piyyutim of ‘Āmrām and Marqē; (2) circa the eleventh century, the last generations in which Samaritan Aramaic, often characterized by borrowings from Hebrew and Arabic, was used as the spoken and written language of the community; and (3) the fourteenth century onward, when the written liturgical language was hybrid late Samaritan Hebrew.

This paper suggests criteria for dating anonymous Samaritan elegies

found in the Firkovich Collection: content, structure, and language. Although none of these criteria is absolute, if taken in conjunction they may provide a reasonable approximation for the date of these compositions whose authors and dates are nowhere indicated.

The criterion of content determined here was the appearance of the Samaritan belief in the resurrection of the dead, of which the prevailing view is that this belief does not predate the eleventh century. With regard to structure, the criterion focused on here is rhyming. Generally speaking, third-to-fourth-century Samaritan poems lack rhyming, whereas late Samaritan poems, composed from the fourteenth century onwards, are characterized by strict rhyming. However, comparative study with Jewish poetry leads to the conclusion that a type of rhyming described in this paper was acceptable even in early Samaritan piyyutim from the Byzantine era. Language is the most uncertain criterion. Several late Samaritan poets, such as the fourteenth-century poet Ēlā:zâr, were capable of writing in good Aramaic, although this language was then generally not in use. My assumption is that this phenomenon is less likely in the genre of written elegies. Secondly, it is not always easy to distinguish between Hebrew and Aramaic (or Arabic). Words such as בִּישִׁים (bad people; with the Hebrew plural suffix), רַחֲמֵי (his mercy; with the Hebrew pronominal suffix), and others give the impression of late Hebrew influence on the Aramaic text. However, they appear in ancient Samaritan Aramaic texts as well as in late Samaritan texts. Thus the researcher must distinguish between what is a late penetration of Hebrew, what is only spelled like Hebrew, or what is Hebrew that penetrated Samaritan Aramaic in ancient times. Joint consideration of these criteria led the author to conjecture that some of the elegies in question were composed circa the eleventh century when Aramaic was still the written language of the Samaritans. Others were certainly composed later.

Aharon Maman

Dictionaries and Glossaries from the Jewish Theological Seminary Collections: Introductory Notes

This article is a short overview of a long-term study that is mapping the manuscripts and Genizah fragments in the collections of the Jewish Theological Seminary of America in New York. The purpose of the mapping was to locate and describe the existing philological material for a forthcoming comprehensive catalogue.

Basic statistical data is supplied on the distribution of the material into grammars, dictionaries, and glossaries, both in Genizah and non-Genizah manuscripts. The large quantity of glossaries, found both in manuscripts and in Genizah fragments, and their diversity in terms of languages and provenance, proves the glossary genre to have been the most popular philological genre throughout the generations. A detailed definition of the (bilingual) glossary is provided with regard to its status between the exegetical genre and the dictionary, on the one hand, and its relations with translation, on the other. Note is also made of its crucial function in Hebrew language instruction over the course of generations.

Joshua Blau

Reflections on the Revival of Hebrew

On 12 November 1968 I delivered a lecture (later expanded and published as a book: *The Renaissance of Modern Hebrew and Modern Standard Arabic: Parallels and Differences in the Revival of Two Semitic Languages*, Berkeley 1969) in which, by comparing these two Semitic languages, I attempted to further the understanding of their revival. In both instances, I submit that the revival was made possible by the existence of an intellectual elite that had internalized the traditional religious culture, including its literary language. I still find this comparison valid for understanding new problems that have arisen or have become fashionable in the interim.

For both languages it has been claimed that they have passed through pidginization and creolization. In actual fact, however, the impact of the

rich literary languages was so great that they prevented the rise of pidgin. As for Hebrew, the trend of “leaving your language alone” has become even more pronounced. For some authors, “prescription” (of linguistic usage) has become a veritable dirty word, as has the word “revival.” As a matter of fact, correction of linguistic features is part of language policy and is independent of linguistic analysis. Its use or abandonment should not be connected with linguistics proper. For some scholars even the word “revival” has become intolerable. I propose that they use “revernaculization,” implying that modern Hebrew has achieved the status of a veritable mother tongue.

Ilan Eldar

Lexical Planning in Israel

Organized and systematic language planning in the state of Israel is carried out by the Academy of the Hebrew Language (established by law in 1953). One of its self-proclaimed aims is “to direct the development of the Hebrew language [...] in all theoretical and practical fields: its vocabulary, grammar, script, spelling and transcription”. As in most language planning agencies worldwide, the most intensive and ongoing work of the Hebrew Academy takes place in the realm of lexicon. This lexical activity involves terminological (or lexical) modernization, namely, enriching and expanding the lexicon with new terminologies in the fields of modern technology, science, and culture. Lexical planning in the Hebrew Academy is carried out by terminological committees having a majority of outside experts. All committee recommendations and decisions require confirmation by a supervisory terminology committee and by the Academy plenum.

The paper focuses on three problems of language planners for Hebrew in creating and developing technical terminologies. They are: (1) the creation of new terms as translation equivalents of modern European terminologies already in use; (2) the extending of patterns of word formation for new lexical items; and (3) the favorite source for new lexicon: foreign languages (classical and modern European languages) or Hebrew varieties.

David Talshir

Transformations in the Meaning of צב

For the period spanning the biblical and rabbinic eras, as well as in the Middle Ages, צב meant 'starred lizard' (*Agama stellio*). Early in the second millennium C.E., a change took place in its use, and צב began to denote either 'tortoise' (starting with Tobias ben Eliezer, the author of *Leqah Tov*), or 'toad' (starting with Rashi). Thus, throughout the second millennium C.E. – in the Hebrew of the early commentators (late geonic period), the Maskilim and the revivers of Hebrew, until the early twentieth century – toad and tortoise have competed for the designation צב.

Early-twentieth-century dictionaries offer the following distinction: the plain form צב indicates toad, whereas tortoise is צב־הַשָּׂרִיץ (following *Kröte*/*Schildkröte* in German). However, in Palestine, where Hebrew became a living, native language, צב was preferred for tortoise and the toad had to be assigned another name. This was found and gained acceptance in the early 1930s, when Margolin came up with קרפודה, a hybrid term between French *crapaud*, and קרפדאי, the talmudic term for a creeping animal. Thus, 'starred lizard' (*Agama stellio*), unknown in Europe, lost its original name, and was renamed using its Aramaic (and Arabic) alternative: חרדון.

Moshe Azar

Contextual Clues to Authorial Intent in Legal Texts

The paper assumes the inseparability between the meaning of a text and authorial intent. For the interpreter, the inevitable consequence of this position is to look at the text "locally," that is, to exploit every textual and contextual clue in order to best arrive at its author's communicative intent. The aim of the paper is to show that although the author's intent cannot be precisely determined, one can, nevertheless, choose the most reasonable of two competing alternatives.

After defining the notion of linguistic indeterminacy (to be distinguished from the cognitive, extralinguistic one), which is the only

kind of indeterminacy that concerns us as linguists, the paper examines two cases of legal interpretation that came before the Israeli Supreme Court. The two decisions are seemingly incompatible with local interpretation.

The first case mainly concerns a generalization-type of indeterminacy. The disputed expression, which appeared in a will, was כל הזכויות ("all rights") in the context of an employee–employer relationship. One side opted for a more restricted meaning of the term, involving only the employee's salary, and the other side opted for a more general meaning, involving various rights an employee may have acquired, including employee funds. The court decided in favor of the first option. But when one looks at the entire text of the will, the methodical way in which the testator distributed her property, one can only conclude that the phrase "all rights" was meant to also cover rights beyond salary.

The second case, also a generalization-type of indeterminacy, that came before the Supreme Court concerned whether the phrase מועמד לכנסת ("a candidate for the Knesset") applies only to someone registered as a candidate for the Knesset before the general election or also to someone who continues to be registered in a postelection party list of candidates. The majority opinion held that the law forbidding any person to be a candidate for the Knesset and at the same time to hold a high official position does not apply to a person who continues to be inscribed in a postelection party list. The decision was made, primarily, on grounds that, according to dictionaries and every-day use, the word "candidate" is, primarily or exclusively, used in contexts of a future election or nomination, and therefore, there can be no "candidates" after the election. But, again, looking closely at the entire statute, and freeing oneself from the tyranny of dictionaries, which are absolutely irrelevant for any particular text, one cannot fail to observe that in the text of the statute, "a candidate for the Knesset" is nothing but shorthand for a longer phrase, such as "one who is inscribed as a candidate for the Knesset in one of the (legal) party lists of candidates."

Gad B. Sarfatti**מדי שבת**

In written Israeli Hebrew expressions like **כל שבת**, **כל שנה** and similar phrases are rare. Instead, we find **מדי שבת**, **מדי שנה**, thought to be more elegant. These new expressions appear to be erroneous abbreviations of biblical **מדי שבת בשבת**, **מדי שנה בשנה**. But, taking into account Jespersen's statement – "in all languages there are words which serve the purpose of singling out the individual members of a plurality and thus in the form of a singular expressing what is common to all: *every, each*" – these new phrases are acceptable because they create the contrasting pair **מדי/כל** on the pattern of 'every/all' in English, 'chaque/tout' in French, and so on. Similarly, modern **מדי פעם** can be viewed as creating the pair **מדי פעם / לפעמים**, the equivalent of 'every now and then / sometimes'.

English summaries edited by Dena Ordan